ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ ΑΡ. 52

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ ΣΤΗΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΑΘΗΝΑ 1994
ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΤΑΜΕΙΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ
ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Ευαγγελία Κυπραίου
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: Ελένη Μπεχράκη
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Ρούλα Γιαννουλάκη
ΣΧΕΔΙΑ: Καλλιόπη Θεοχαρίδου
ΑΝΑΠΑΡΑΓΩΓΕΣ: Comteko ΕΠΕ
ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Comteko ΕΠΕ

ISBN 960-214-131-X

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ
ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΑ ΤΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΥ ΔΕΛΤΙΟΥ ΑΡ. 52

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΘΕΟΧΑΡΙΔΟΥ

Η ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΤΗΣ ΑΓΙΑΣ ΣΟΦΙΑΣ ΣΤΗΝ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ

ΑΘΗΝΑ 1994
ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΤΑΜΕΙΟΥ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ

Στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Οι γνώσεις μας πάνω στην αρχιτεκτονική των σκοτεινών λεγόμενων χρόνων, μετά την λαμπρή ιουστινιάνεια περίοδο και έως τα μέσα του 9ου αιώνα, είναι ιδιαίτερα περιορισμένες εξαιτίας του ελάχιστου αριθμού κτιρίων που διασώθηκαν ως τις μέρες μας. Η σημασία της περιόδου αυτής κατά την οποία διαμορφώθηκε η μεσοβυζαντινή αρχιτεκτονική, σε συνάρτηση με τα προβλήματα που θέτει η ύπαρξη ελάχιστων παραδειγμάτων, από τα οποία πολλά έχουν πλέον χαθεί και είναι γνωστά μόνο από παλιές δημοσιεύσεις, καθιστά επιτακτική την ανάγκη μιας λεπτομερέστερης προσέγγισης των σωζόμενων μνημείων.

Η Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης αποτελούσε πάντα ένα μνημείο-κλειδί για την κατανόηση της αρχιτεκτονικής αυτών των χρόνων, όχι μόνο γιατί είναι το μεγαλύτερο και σπουδαιότερο κτίριο της ομάδας, αλλά και γιατί επικρατούσε η άποψη ότι διατήρησε την αρχική του μορφή σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από τα άλλα. Παρ' ότι το μνημείο υπήρξε αντικείμενο πολλών μελετών, τόσο γενικών όσο και ειδικών, η γνώση μας πάνω στην αρχιτεκτονική του παρέμεινε ελλιπής και αποσπασματική. Τα μόνα δημοσιευμένα σχέδια για το κτίριο ήταν μέχρι σήμερα τα σχέδια του Le Tourneau που περιέχονται στην γενικότερη μελέτη για τα μνημεία της Θεσσαλονίκης (Les monuments chrétiens de Salonique, Paris 1918). Ουδέποτε είχε γίνει λεπτομερής διαχωρισμός φάσεων στο σύνολο του κτιρίου εξαιτίας των τουρκικών επιχρισμάτων που το κάλυπταν, ενώ τα στοιχεία που αποκάλυψαν νεότερες επί μέρους έρευνες χρησιμοποιήθηκαν ως βάση για αποσπασματικές ερμηνείες του κτιρίου με ελάχιστα πειστικά αποτελέσματα. Πολλά προβλήματα, όπως η αρχική άνοδος στα υπερώα και η μορφή του κτιρίου στις διαδοχικές φάσεις της ζωής του, παρέμειναν άλυτα.

Η παρούσα μελέτη επιδιώκει να καλύψει αυτά τα κενά, όσον αφορά στην περίοδο από την ίδρυση του κτιρίου έως τα χρόνια της μετατροπής του σε μουσουλμανικό τέμενος. Παρουσιάζει άγνωστα μέχρι σήμερα στοιχεία που προέκυψαν από νεότερες έρευνες και εργασίες στο μνημείο, παραθέτει λεπτομερή καταγραφή των φάσεών του αναθεωρώντας τις επικρατούσες απόψεις για ορισμένες από αυτές και επιχειρεί μια ερμηνεία του κτιρίου στις διάφορες φάσεις της ζωής του, προτείνοντας νέες χρονολογήσεις.

Η παρούσα εργασία αποτέλεσε το αντικείμενο της διδακτορικής διατριβής της γράφουσας, που κατατέθηκε το 1981 στο Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, στην έδρα της Ιστορίας της Αρχιτεκτονικής, από όπου και εγκρίθηκε.

Για πρώτη φορά δημοσιεύθηκε το 1988 στην αγγλική γλώσσα από τις εκδόσεις BAR (British Archaeological Reports, International Series, 399) με τίτλο: The Architecture of Hagia Sophia, Thessaloniki, from its Erection up to the Turkish Conquest.

Η ελληνική έκδοση ακολουθεί ουσιαστικά την αρχική εργασία της διδακτορικής διατριβής, με λίγες συμπληρώσεις που περιλήφθηκαν και στην αγγλική έκδοση. Δεν επιχειρήθηκε επομένως να ενημερωθεί πλήρως η εργασία βιβλιογραφικά, σε όλους τους τομείς που θίγονται κατά την επεξεργασία του θέματος. Βέβαια, κάποιες ανανεώσεις, κυρίως στο εικονογραφικό μέρος, υπήρξαν αναγκαίες, λόγω και του μεγάλου χρονικού διαστήματος που έχει μεσολαβήσει από την πρωτότυπη εργασία. Μέρος όμως του παρατιθέμενου φωτογραφικού υλικού από τον ναό της δεκαετίας του '80 επέχει σήμερα θέση ντοκουμέντου μετά τις πρόσφατες εργασίες στερέωσης και συντήρησης του μνημείου το 1991, όπου ορισμένες ατυχείς επεμβάσεις συσκότισαν τα αυθεντικά στοιχεία του κτιρίου. Παρά τις έντονες αντιδράσεις ειδικών αλλά και της κοινής γνώμης, επιχρίσθηκε το επάνω μισό της δυτικής όψης του κτιρίου αποκρύβοντας την τοιχοποιία με όλα τα στοιχεία που αυτή περιείχε για την μορφή του ναού στην αρχική και τις επόμενες φάσεις. Επίσης, οι σειρές των δοκοθηκών στην βόρεια και την νότια όψη του ναού, που ορίζουν τις ξύλινες στέγες των προσκτισμάτων και της β' φάσης στις θέσεις αυτές, χτίστηκαν μιμούμενες απόλυτα την αυθεντική τοιχοποιία, με τέτοιο τρόπο ώστε να δίνουν ψευδή εντύπωση αβαθών διακοσμητικών φατνωμάτων.

Για τα αρχιτεκτονικά σχέδια που παρουσιάζονται στην μελέτη χρησιμοποιήθηκε ως βάση η γενική αρ-

χιτεκτονική αποτύπωση που εκπονήθηκε το 1973 από τον αρχιτέκτονα κ. Μ. Πολυβίου, στα πλαίσια του έργου της Επιτροπής για την αποκατάσταση του ναού. Τα σχέδια αυτά διορθώθηκαν σε ορισμένα σημεία ύστερα από επιτόπιες μετρήσεις και συμπληρώθηκαν από την γράφουσα με τα νέα στοιχεία που αποκαλύφθηκαν μετά την καθαίρεση των εξωτερικών επιχρισμάτων το 1975 στην βόρεια, την νότια, μέρος της ανατολικής όψης του ναού, καθώς και σε τμήματα των εσωτερικών όψεων των υπερώων. Τα σχέδια αυτά έγιναν για την 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, στα πλαίσια των υπηρεσιακών καθηκόντων της γράφουσας. Τα υπόλοιπα σχέδια εκπονήθηκαν επίσης από την γράφουσα, ως συμπλήρωμα για τις ανάγκες αυτής της μελέτης, και αφορούν εκτός των άλλων και σε νέα ευρήματα των ανασκαφικών τομών που διενεργήθηκαν στα υπερώα του ναού, υπό την εποπτεία της 9ης Εφορείας.

Όσα στοιχεία αυτής της μελέτης αναφέρονται σε ευρήματα από τις πρόσφατες εργασίες, στα πλαίσια της αποκατάστασης του κτιρίου μετά τους σεισμούς του 1978, οφείλονται σε προσωπικές παρατηρήσεις. Όπως είναι προφανές, στην παρούσα μελέτη δεν ήταν δυνατόν να χρησιμοποιηθεί το αδημοσίευτο ημερολογιακό υλικό των τελευταίων ανασκαφών στο κτίριο.

Στην έκδοση αυτή, τέλος, προστίθεται ένα σύντομο παράρτημα που αναφέρεται στις μαρμάρινες κατασκευές που εξυπηρετούσαν τις λειτουργικές ανάγκες του μουσουλμανικού τεμένους στα χρόνια που η Αγία Σοφία είχε μετατραπεί σε τζαμί. Δυστυχώς το φωτογραφικό υλικό του παραρτήματος υστερεί σε ποιότητα, λόγω αντικειμενικών δυσκολιών φωτογράφησης των μαρμάρινων μελών στις Συλλογές της Ροτόντας και της Αγίας Σοφίας.

Θεωρώ χρέος μου να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου στην 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και ιδιαίτερα στους εφόρους Π. Λαζαρίδη (†1992), κ. Ε. Νικολαΐδου-Κουρκουτίδου και κ. Χρ. Τσιούμη, που μου επέτρεψαν να κάνω χρήση του αρχειακού υλικού της Εφορείας.

Η μελέτη αυτή έγινε με την εποπτεία του καθηγητή κ. Χαράλαμπου Μπούρα, ο οποίος την παρακολούθησε με αδιάπτωτο ενδιαφέρον από τα πρώτα της βήματα και διατύπωσε πολύτιμες παρατηρήσεις σε όλα τα στάδια της συγγραφής της. Η βοήθεια και η ενθάρρυνση που μου παρείχε είναι ανεκτίμητη. Το ίδιο ανεκτίμητη υπήρξε και η συμβολή της Λ. Μπούρα (†1989), με την οποία οι συζητήσεις υπήρξαν πάντα μια διαρκής πηγή έμπνευσης.

Σε όλο το χρονικό διάστημα εκπόνησης της μελέτης δέχθηκα την βοήθεια αρκετών συναδέλφων και φίλων, στους οποίους οφείλω θερμές ευχαριστίες.

Θερμές ευχαριστίες οφείλω επίσης στον αδελφό μου αρχιτέκτονα Πλ. Θεοχαρίδη για τις εποικοδομητικές μας συζητήσεις σε όλη την διάρκεια της μελέτης, καθώς και στον συνάδελφο και φίλο αρχιτέκτονα κ. Μ. Πολυβίου για την παραχώρηση των σχεδίων αποτύπωσης του κτιρίου. Θα ήθελα ακόμη να ευχαριστήσω τον καθηγητή κ. Γ. Βελένη για τις χρήσιμες συζητήσεις στα πρώτα βήματα αυτής της εργασίας, την καθηγήτρια κ. Μ. Καμπούρη για την βοήθειά της πάνω σε θέματα τοιχογραφικού διακόσμου, καθώς και τις αρχαιολόγους κ. Ε. Μαρκή και κ. Δ. Ευγενίδου για τις πληροφορίες που μου παρείχαν σε ειδικά θέματα σχετικά με τα νομίσματα και την κεραμική από τις ανασκαφές που διενήργησα το 1979.

Τον Μ. Καλλιγά (†1985), την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών, το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών, το Μουσείο Μπενάκη και το Courtauld Institute of Art του Λονδίνου ευχαριστώ για την παραχώρηση φωτογραφικού και άλλου υλικού από τα αρχεία τους. Θα ήθελα επίσης να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στον καθηγητή κ. N. Ambraseys για την παραχώρηση υλικού από το αρχείο της έδρας της Μηχανικής Σεισμολογίας του Imperial College of Science and Technology του Λονδίνου.

Τέλος, ευχαριστώ το Διοικητικό Συμβούλιο του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων που ενέκρινε να εκδοθεί η μελέτη αυτή στη σειρά των Δημοσιευμάτων του Αρχαιολογικού Δελτίου.

Θεσσαλονίκη
Οκτώβριος 1992

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

AAA	*Ἀρχαιολογικὰ Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν*
ABME	*Ἀρχεῖο τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος*
ΑΔ	*Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον*
ΑΕ	*Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς*
AJA	*American Journal of Archaeology*
AJug	*Archaelogia jugoslavica*
AM	*Athenische Mitteilungen*
ArtB	*Art Bulletin*
BalkSt	*Balkan Studies*
BCH	*Bulletin de Correspondance Hellénique*
BSA	*The Annual of the British School at Athens*
BSR	*Papers of the British School at Rome*
BZ	*Byzantinische Zeitschrift*
CahArch	*Cahiers archéologiques*
CorsiRav	*Corsi di cultura sull' arte ravenate e bizantina*
DOP	*Dumbarton Oaks Papers*
ΔΧΑΕ	*Δελτίον τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*
ΕΕΒΣ	*Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*
ΕΕΠΣΑΠΘ	*Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*
ΕΕΣΝΟΑΠΘ	*Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Σχολῆς Νομικῶν καὶ Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*
ΕΕΘΣΑΠΘ	*Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*
EO	*Echos d' Orient*
Ἔργον	*Τὸ Ἔργον τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*
IstMitt	*Istanbuler Mitteilungen*
JÖB	*Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik (1969 κ.ε)*
JÖBG	*Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft (1951-1968)*
ΚρητΧρον	*Κρητικὰ Χρονικά*
MonPiot	*Monuments et Mémoires, publiés par l'Academie des inscriptions et belles-lettres, Fondation E. Piot.*
OrChr	*Oriens christianus*
OrChrAn	*Orientalia christiana analecta*
ΠΑΕ	*Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*
ΠΧΑΕ	*Πρακτικὰ τῆς Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας*
PG	*Patrologiae cursus completus, Series graeca, Παρίσι 1857-1906, ἐκδ. J. P. Migne*
PL	*Patrologiae cursus completus, Series latina, Παρίσι 1844-1952, ἐκδ. J. P. Migne*
REB	*Revue des études byzantines*
RH	*Revue historique*
TM	*Travaux et mémoires*
VizVrem	*Vizantijskij Vremennik*
ZRVI	*Zbornik radova vizantolozkog instituta*

Abel, Chronique I = F. M. Abel, Chronique I, Inscription grecque de l'Aqueduc de Jérusalem avec la figure du pied byzantin, *Revue Biblique* 35 (1926), 284-288.

Actes de Docheiariou = N. Oikonomides, *Actes de Docheiariou, Archives de l'Athos* XIII, Παρίσι 1984.

Actes de Lavra I = P. Lemerle, A. Guillou, N. Svoronos, D. Papachryssanthou, *Actes de Lavra* I. *Des origines à 1204, Archives de l'Athos* V, Παρίσι 1970.

Actes du Prôtaton = D. Papachryssanthou, *Actes du Prôtaton, Archives de l'Athos* VII, Παρίσι 1975.

Andrejević, *Aladža Mosque* = A. Andrejević, *Aladža Mosque à Foča*, Βελιγράδι 1972.

Αντωνιάδης, *Έκφρασις* = Γ. Αντωνιάδης, *Ἔκφρασις τῆς Ἁγίας Σοφίας*, I-III, Λειψία - Ἀθῆναι 1907-1909.

Ασημακοπούλου-Ατζακά, Τρία χωριά του Συνεχιστή του Θεοφάνη = Π. Ἀσημακοπούλου-Ἀτζακᾶ, Ἀρχαιολογικές παρατηρήσεις σέ τρία χωριά τοῦ 5ου βιβλίου τοῦ Συνεχιστῆ τοῦ Θεοφάνη, *Κληρονομία*, 10, τχ. Β' (1978) 263-274.

Babinger, Freibrief Mehmeds II = F. Babinger, Ein Freibrief Mehmeds II des Eroberers für das Kloster Hagia Sophia zu Saloniki Eigentum der Sultanin Mara (1459), *BZ* 44 (1951), 11-20.

Βακαλόπουλος, Συμβολή = Α. Βακαλόπουλος, Συμβολή εἰς τήν ἱστορίαν τῆς Θεσσαλονίκης μικρόν μετά τήν ἅλωσιν αὐτῆς ὑπό τῶν Τούρκων τό 1430, *Γρηγόριος Παλαμᾶς* 20 (1936), 26-35.

Βακαλόπουλος, Ο ναός του Αγίου Γεωργίου τον 16ο αιώνα = Α. Βακαλόπουλος, Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (Ροτόντα) ὡς μητρόπολις Θεσσαλονίκης κατά τόν 16ον αἰῶνα, *Μακεδονικόν Ἡμερολόγιον* 19 (1940), 246-249.

Βακαλόπουλος, Κωδωνοστάσιο Αγίας Σοφίας = Α. Βακαλόπουλος, Ἡ χρονολόγηση τοῦ κωδωνοστασίου τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, *Byzantion* 21 (1951), 333-339.

Βακαλόπουλος, Η μαρτυρία του Robert de Dreux = Α. Βακαλόπουλος, Ἡ μαρτυρία τοῦ περιηγητοῦ Robert de Dreux περί τοῦ κωδωνοστασίου τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, *ΕΕΒΣ* 23 (1953), 604-614.

Βακαλόπουλος, Πρώτη Τουρκοκρατία = Α. Βακαλόπουλος, Οἱ δημοσιευμένες ὁμιλίες τοῦ ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ἰσιδώρου, ὡς ἱστορική πηγή γιά τή γνώση τῆς πρώτης Τουρκοκρατίας στή Θεσσαλονίκη (1387-1403), *Μακεδονικά* 4 (1955-1960), 20-34.

Βακαλόπουλος, Ο Άγιος Γεώργιος μητροπολιτικός ναός = Α. Βακαλόπουλος, Ὑπῆρξε ἐπί Τουρκοκρατίας μητροπολιτικός ναός ὁ Ἅγιος Γεώργιος (Ροτόντα) καί πότε, *Μακεδονικά* 4 (1955-1960), 546-549.

Βακαλόπουλος Κ., Περιγραφή της Θεσσαλονίκης στα 1679 = Κ. Βακαλόπουλος, Περιγραφή τῆς Θεσσαλονίκης ἀπό τόν περιηγητή De la Croix στά 1679, *Μακεδονικά* 11 (1971), 272-281.

Ballance, Cumanin Camii = M. H. Ballance, Cumanin Cami'i at Antalya: a Byzantine Church, *BSR* XXIII (1955), 99-114.

Βελένης, Τέσσερα κιονόκρανα = Γ. Βελένης, Τέσσερα πρωτότυπα κιονόκρανα στή Θεσσαλονίκη, *Πρακτικά τοῦ 10ου Διεθνοῦς Συνεδρίου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας*, II, Θεσσαλονίκη 1984, 669-679.

Bell, *Tûr Abdîn* = G. L. Bell, *Churches and Monasteries of the Tûr Abdîn and the Neighbouring Districts, Zeitschrift für Geschichte der Architektur* 9, Χαϊδελβέργη 1913.

Βερσάκης, Ναοί Ηπείρου = Φ. Βερσάκης, Βυζαντινοί ναοί τῆς Βορείας Ἠπείρου, *ΑΕ* 1916, 108-117.

Blake, *Roman Construction* I = M. E. Blake, *Ancient Roman Construction in Italy from the Prehistoric Period to Augustus*, Ουάσιγκτον 1947.

Blake, *Roman Construction* II = M. E. Blake, *Roman Construction in Italy from Tiberius through the Flavians*, Ουάσινγκτον 1959.

Blake, *Roman Construction* III = M. E. Blake, *Roman Construction in Italy from Nerva through the Antonines*, Φιλαδέλφεια 1973.

Βοκοτόπουλος, *Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική* = Π. Βοκοτόπουλος, *Ἡ ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική εἰς τήν Δυτικήν Στερεάν Ἑλλάδα καί τήν Ἤπειρον*, Θεσσαλονίκη 1975.

Vokotopoulos, Concealed Course = P. Vokotopoulos, The Concealed Course Technique : Further Examples and a Few Remarks, *JÖB* 28 (1979), 247-260.

Bornert, *Commentaires de la liturgie* = R. Bornert, *Les commentaires byzantins de la liturgie du VIIe au XVe siècle*, Παρίσι 1966.

Bošković, Sainte Sophie et son reflet = D. Bošković, L'église de Sainte Sophie à Salonique et son reflet dans deux monuments postérieurs en Macédoine et en Serbie, *AJug* I (1954), 109-115.

Brunov, Ein Denkmal = N. Brunov, Ein Denkmal der Hofbaukunst von Konstantinopel, *Belvedere* 51-52 (1926), 217 κ.ε.

Brunov, Kreuzkuppelkirche = N. Brunov, Die fünfschiffige Kreuzkuppelkirche in der byzantinischen Baukunst, *BZ* 27 (1927), 63-98.

Buchwald, San Marco = H. Buchwald, The Carved Stone Ornament of the High Middle Ages in San Marco Venice, *JÖBG* XIII (1964), 134-168.

Buchwald, *Sige* = H. Buchwald, *The Church of the Archangels in Sige near Moudania*, Βιέννη 1969.

Butler, *Syria* = H. C. Butler, *Early Churches of Northern Syria*, Princeton 1929.
Γεώργιος Κεδρηνός = Γεώργιος Κεδρηνός, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, I-II, εκδ. H. G. Beck, Βόννη 1838-1839.
Chadschi Calfa, *Rumeli und Bosna* = M. Chadschi Calfa, *Rumeli und Bosna, aus dem türkischen übersetzt von Joseph von Hammer*, Βιέννη 1812.
Choisy, *Romains* = A. Choisy, *L'art de bâtir chez les Romains*, Παρίσι 1873.
Choisy, *Byzantins* = A. Choisy, *L'art de bâtir chez les Byzantins*, Παρίσι 1883.
Cormack, *Ninth-century Painting and Mosaic* = R. Cormack, *Ninth-century Monumental Painting and Mosaic in Thessaloniki* (αδημοσίευτη διατριβή, Πανεπιστήμιο του Λονδίνου 1968).
Cormack, The Mosaic Decoration of St Demetrios = R. Cormack, The Mosaic Decoration of St Demetrios, Thessaloniki, *BSA* 64 (1969), 17-52.
Cormack, Iconoclasm = R. Cormack, The Arts during the Age of Iconoclasm, *Iconoclasm*, Birmingham 1975, 35-44.
Cormack, The Apse Mosaics of St Sophia = R. Cormack, The Apse Mosaics of St Sophia at Thessaloniki, *ΔΧΑΕ* Ι' (1981), 111-135.
Cousinery, *Voyage* = E. M. Cousinery, *Voyage dans la Macédoine*, I-II, Παρίσι 1831.
Crowfoot, *Palestine* = J. Crowfoot, *Early Churches in Palestine*, Λονδίνο 1941.
Dalton, *East Christian Art* = O. Dalton, *East Christian Art*, Λονδίνο 1925.
Darrouzès, Sainte Sophie, un rituel = J. Darrouzès, Sainte Sophie de Thessalonique d'après un rituel, *REB* 34 (1976), 45-78.
Delvoye, Études d'architecture = Ch. Delvoye, Études d'architecture paléochrétienne et byzantine 1. L'atrium, 2. L'abside, *Byzantion* XXXII (1962), 261-310, 489-530.
Demangel - Mamboury, *Manganes* = R. Demangel, E. Mamboury, *Le quartier des Manganes : historique des fouilles*, Παρίσι 1936.
Demus, *Mosaic Decoration* = O. Demus, *Byzantine Mosaic Decoration*, Νέα Υόρκη 1976.
Δημητριάδης, *Τοπογραφία* = Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία τῆς Θεσσαλονίκης κατά τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη 1983.
Diehl - Le Tourneau, Mosaïques = Ch. Diehl, M. Le Tourneau, Les mosaïques de Sainte Sophie de Salonique, *Mon Piot* XVI (1909), 39-60.
Diehl - Le Tourneau - Saladin, *Salonique* = Ch. Diehl, M. Le Tourneau, H. Saladin, *Les monuments chrétiens de Salonique*, Παρίσι 1918.
Διονυσιάτης - Κυριακίδης, Έγγραφα Μονής Αγίου Διονυσίου = Ε. Διονυσιάτης, Σ. Κυριακίδης, = Ἔγγραφα τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Διονυσίου ἀφορῶντα εἰς ἀγνώστους ναούς τῆς Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικά* 3 (1953-1955), 363-376.
Dirimtekin, Fouilles = F. Dirimtekin, Les fouilles faites en 1946-47 et en 1958-60 entre Sainte Sophie et Sainte Irène à Istanbul, *CahArch* 13 (1962), 175-185.
Δρανδάκης, Κυκλάδες = Ν. Δρανδάκης, Βυζαντινά καί μεσαιωνικά μνημεῖα Κυκλάδων, *ΑΔ* 21 (1966), Χρονικά, 401-404.
Δρανδάκης, Νάξος = Ν. Δρανδάκης, Προεικονοκλαστικαί τοιχογραφίαι τῆς Νάξου, *ΑΑΑ* III (1970), 414-418.
Δροσογιάννη, Μεσαιωνικά 1963 = Φ. Δροσογιάννη, Βυζαντινά καί Μεσαιωνικά μνημεῖα Μακεδονίας, *ΑΔ* 18 (1963), Χρονικά, 235-242.
Duchesne - Bayet, *Athos* = L. Duchesne, Ch. Bayet, *Mémoires sur une mission au mont Athos*, Παρίσι 1876.
Ebersolt, *Monuments* = J. Ebersolt, *Monuments d'architecture byzantine*, Παρίσι 1934.
Ebersolt - Thiers, *Églises* = J. Ebersolt, A. Thiers, *Les églises de Constantinople*, Παρίσι 1913.
Emerson - Van Nice, Hagia Sophia, Instabul = W. Emerson, R. Van Nice, Hagia Sophia Istanbul: Preliminary Report of a recent Examination of the Structure, *AJA* XLVII (1943), 403-436.
Ephesos IV/3, Johanneskirche = *Forschungen in Ephesos, Band IV/3, Die Johanneskirche*, Βιέννη 1951.
Ευαγγελίδης, Εικονομαχικά μνημεία = Δ. Εὐαγγελίδης, Εἰκονομαχικά μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, *ΑΕ* 1937, 341-351.
Ευαγγελίδης, *Παναγία Χαλκέων* = Δ. Εὐαγγελίδης, *Ἡ Παναγία Χαλκέων*, Θεσσαλονίκη 1954.
Eyice, Deux églises = S. Eyice, Remarques sur deux anciennes églises byzantines d'Istanbul, *Πεπραγμένα Θ' Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου*, Ἀθήνα 1955, 184-190.
Firatli, Découverte = N. Firatli, Découverte de trois églises byzantines à Istanbul, *CahArch* V (1951), 163-178.
Forsyth, Cilicia = G. Forsyth, Architectural Notes on a Trip through Cilicia, *DOP* 11 (1957), 223-236.
Frantz, Ornament = A. Frantz, Byzantine Illuminated Ornament: A Study in Chronology, *ArtB* XVI (1934), 43-76.
Gabriel, *Bursa* = A. Gabriel, *Une capitale turque, Brousse-Bursa*, I-II, Παρίσι 1958.
George, *St Eirene* = W. S. George, *The Church of St Eirene at Constantinople*, Οξφόρδη 1912.

Goodwin, *Ottoman Architecture* = G. Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, Λονδίνο 1971.
Grabar, *Martyrium* = A. Grabar, *Martyrium. Recherches sur le cult des reliques et l'art chrétien antique*, I-II, Παρίσι 1946.
Grabar, *L'iconoclasme* = A. Grabar, *L' iconoclasme byzantine*, Παρίσι 1957.
Grabar, *Tesoro di San Marco* = A. Grabar, *Opere byzantine in il Tesoro e il Museo di San Marco*, Φλωρεντία 1971.
Grossman, Atrium = P. Grossman, Zum Atrium der Irenenkirche in Istanbul, *IstMitt* 15 (1965), 186-207.
Grumel, *La chronologie* = V. Grumel, *La chronologie*, Παρίσι 1958.
Harrison - Firatli, Saraçhane, 1965 = R. M. Harrison, N. Firatli, Excavations at Saraçhane in Istanbul, Preliminary Report, *DOP* 19 (1965), 230-236.
Harrison - Firatli, Saraçhane, 1966 = R. M. Harrison, N. Firatli, Excavations at Saraçhane in Istanbul, Preliminary Report, *DOP* 20 (1966), 222-238.
Harrison - Firatli, Saraçhane, 1968 = R. M. Harrison, N. Firatli, Excavations at Saraçhane in Istanbul, Preliminary Report, *DOP* 22 (1968), 194-216.
Hébrard, Arc de Triomphe et Saint Georges = E. Hébrard, Les traveaux du service archéologique d'Armée d'orient à l'Arc de Triomphe de Galère et à l'église Saint Georges de Salonique, *BCH* XLIV (1920), 5-40.
Herzfeld - Guyer, *Meriamlik und Korykos* = E. Herzfeld, S. Guyer, *Meriamlik und Korykos. Monumenta Asiae Minoris Antiqua* II, Manchester 1930.
Hoddinott, *Churches* = R. F. Hoddinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia*, Λονδίνο 1963.
Θεόδωρος Στουδίτης = Θεόδωρος Στουδίτης, *Ἐπιστολαί*, *PG* 99.
Θεοχαρίδης, Robert de Dreux = Γ. Θεοχαρίδης, Ἡ Ροτόντα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου εἰς τάς ἀναμνήσεις τοῦ Robert de Dreux, *Ἑλληνικά: Προσφορά εἰς Στ. Π. Κυριακίδη*, Θεσσαλονίκη 1953, 636-649.
Θεοχαρίδης, Ο ναός των Ασωμάτων = Γ. Θεοχαρίδης, Ὁ ναός τῶν Ἀσωμάτων καί ἡ Ροτόντα τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης, *Ἑλληνικά*: 13 (1954), 24-70.
Θεοχαρίδης, *Η Θεσσαλονίκη κατά τόν 14ο αιώνα* = Γ. Θεοχαρίδης, *Τοπογραφία καί πολιτική ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης κατά τόν 14ον αἰῶνα*, Θεσσαλονίκη 1959.
Θεοχαρίδης, *Ιστορία Μακεδονίας* = Γ. Θεοχαρίδης, *Ἱστορία τῆς Μακεδονίας κατά τούς μέσους χρόνους (285-1354)*, Θεσαλονίκη 1980.
Θεοχαρίδου, Ψηφιδωτά = Κ. Θεοχαρίδου, Τά ψηφιδωτά τοῦ τρούλλου στήν Ἁγία Σοφία Θεσσαλονίκης: φάσεις καί προβλήματα χρονολόγησης, *ΑΔ* 31 (1976), Μελέται, 265-273.
Θεοχαρίδου, Συμβολή = Κ. Θεοχαρίδου, Συμβολή στή μελέτη τῆς παραγωγῆς οἰκοδομικῶν κεραμικῶν προϊόντων στά βυζαντινά καί μεταβυζαντινά χρόνια, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ, ΙΓ' (1985-1986), 97-112.
Θεοχαρίδου, Ροτόντα, νέα στοιχεία = Κ. Θεοχαρίδου, Ἡ Ροτόντα τῆς Θεσσαλονίκης. Νέα στοιχεῖα καί ἀποσαφηνίσεις μέ ἀφορμή τίς ἀναστηλωτικές ἐργασίες, *ΔΧΑΕ*, περ. Δ. ΙΣΤ' (1991-1992), 57-76.
Ιωάννης Αναγνώστης, *Άλωσις* = Ἰωάννης Ἀναγνώστης, *Διήγησις περί τῆς τελευταίας ἁλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης*, εκδ. Γιάννης Τσάρας, Θεσσαλονίκη 1958.
Ιωάννης Ζωναράς, *Επιτομή Ιστοριών* = Ἰωάννης Ζωναρᾶς, *Ἐπιτομή ἱστοριῶν*, *I-III*, εκδ. M. Pinder, T. Büttner-Wobst, Βόννη 1847.
Ιωάννης Καμενιάτης, *Άλωσις* = Ιωάννης Καμενιάτης, *Εἰς τήν Ἅλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης*, εκδ. G. Böhling, Βερολίνο 1973.
Janc, *Ornaments* = Z. Janc, *Ornaments in the Serbian and Macedonian Frescoes from the XII to the Middle of the XV Century*, Βελιγράδι 1961.
Janin, *Églises et monastères* = R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Παρίσι 1975.
Jerphanion, *Saint-Clement* = G. de Jerphanion, *L'église de Saint-Clement à Angora. Mélanges d'archéologie anatoliènne*, (Mélanges de l'Université Saint- Joseph 13), Βηρυτός 1928.
Jewell - Hasluck, *Hundred Gates* = H. H. Jewell, F. W. Hasluck, *The Church of Our Lady of the Hundred Gates*, Λονδίνο 1920.
Kalligas, *Hagia Sophia* = M. Kalligas, *Die Hagia Sophia von Thessalonike*, Würzburg 1935.
Καλλιγάς, Ἔρευναι 1936, 1938 = Μ. Καλλιγᾶς, Ἀνασκαφικαί ἔρευναι εἰς τόν ἐν Θεσσαλονίκῃ ναόν τῆς Ἁγίας Σοφίας, *ΠΑΕ* 1936, 111-118· ΠΑΕ 1938, 67-75.
Καλλιγάς, Ἔρευναι 1939 = Μ. Καλλιγᾶς, Ἀνασκαφικαί ἔρευναι εἰς τόν ἐν Θεσσαλονίκῃ ναόν τῆς Ἁγίας Σοφίας, *ΠΑΕ* 1939, 73-84.
Καλλιγάς, Ἔρευναι 1940 = Μ. Καλλιγᾶς, Ἀνασκαφικαί ἔρευναι εἰς τόν ἐν Θεσσαλονίκῃ ναόν τῆς Ἁγίας Σοφίας, *ΠΑΕ* 1940, 23-27.
Καλλιγάς, Εργασίαι Αγίας Σοφίας, 1941 = Μ. Καλλιγᾶς, Ἐργασίαι εἰς τόν ναόν τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς Θεσσαλονίκης, *ΠΑΕ* 1941, 44-52.
Καλλιγάς, *Αισθητική* = Μ. Καλλιγᾶς, *Ἡ αἰσθητική τοῦ χώρου τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας στόν μεσαίωνα*, Ἀθῆναι 1946.

Καλοκύρης, Βασιλική Συβρίτου = Κ. Καλοκύρης, Ἡ βασιλική τῆς Βυζαντινῆς Συβρίτου, *ΚρητΧρον* 13 (1959), 7-38.
Καμπούρη, Κιονόκρανα = Μ. Καμπούρη, Δύο κιονόκρανα τῆς Ἁγίας Σοφίας, *ΕΕΠΣΑΠΘ* ΣΤ1 (1973-1974), 67-77.
Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινή Ιστορία* = Ι. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινὴ Ἱστορία* Ι-ΙΙΙ, Θεσσαλονίκη 1969-1970.
Karger, *Drevnij Kiev* = M. K. Karger, *Drevnij Kiev*, II, Μόσχα - Λένινγκραντ 1961.
Karnik, *Seismicity* = V. Karnik, *Seismicity of the European Area*, II, Λονδίνο 1971.
Kautzsch, *Kapitellstudien* = R. Kautzsch, *Kapitellstudien*, Βερολίνο 1936.
Κίσσας, Μονή μικρής Αγίας Σοφίας = Σ. Κίσσας, Ἡ μονὴ τῆς Μικρῆς Ἁγίας Σοφίας στὴ Θεσσαλονίκη, *Ἡ Θεσσαλονίκη* Ι (1985), 325-340.
Κίσσας, Μολυβδόβουλλα= Σ. Κίσσας, Μολυβδόβουλλα από τα υπερώα της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, *Studies in Byzantine Sigillography* 2 (Ουάσινγκτον 1990), 185-202.
Kitzinger, Stobi = E. Kitzinger, A Survey of the Early Christian Town of Stobi, *DOP* 3 (1946), 81-161.
Kitzinger, *Byzantine Art* = E. Kitzinger, *Byzantine Art in the Making*, Νέα Υόρκη 1977.
Kleinbauer, St Demetrios = E. Kleinbauer, Some Observations on the Dating of St Demetrios in Thessaloniki, *Byzantion* 40 (1970), 36-44.
Kleinbauer, Hagios Georgios = E. Kleinbauer, The Original Name and Function of Hagios Georgios at Thessaloniki, *CahArch* XXII (1972), 55-60.
Kleinbauer, Report 1978 = E. Kleinbauer, Report on the Earthquakes in Thessaloniki, *Archaeology* 31, 5 (1978), 60.
Κολώνας - Παπαματθαιάκη, *Vitaliano Poselli* = Β. Κολώνας, Λ. Παπαματθαιάκη, *Ὁ ἀρχιτέκτονας Vitaliano Poselli: τό ἔργο του στὴν Θεσσαλονίκη τόν 19ο αἰώνα*, Θεσσαλονίκη 1980.
Kondakov, *Makedonija* = N. Kondakov, *Makedonija. Archeologičeskoje putešestvie*, Αγία Πετρούπολη 1909.
Kougeas, Notizbuch = S. Kougeas, Notizbuch eines Beamten der Metropolis in Thessalonike aus dem Anfang des XV. Jahrhunderts, *BZ* 32 (1914-1919), 143-163.
Krautheimer, *Architecture* = R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1975.
Kurth, Mosaikinschriften = J. Kurth, Die Mosaikinschriften von Salonik, *AM* XXII (1897), 465-470.
Kyriakidis, *Eustazio* = S. Kyriakidis, *Eustazio di Tessalonica. La espugnatione di Tessalonica*, Παλέρμο 1961.
Λάσκαρης, Ναοί και Μοναί Θεσσαλονίκης = Μ. Λάσκαρης, Ναοί καί Μοναί Θεσσαλονίκης τό 1405 εἰς τό ὁδοιπορικόν τοῦ ἐκ Σμόλενσκ Ἰγνατίου, *ΕΕΣΝΟΑΠΘ* ΧΧ (1952), 315-344.
Lassus, *Sanctuaires* = J. Lassus, *Sanctuaires chrétiens de Syrie*, Παρίσι 1947.
Laurent, Ste Sophie = J. Laurent, Sur la date des églises St. Demetrius et Ste Sophie à Thessalonique, *BZ* IV (1895), 420-434.
Laurent, Delphes = J. Laurent, Delphes chrétiens, *BCH* 23 (1899), 206-279.
Laurent, Liste épiscopale = V. Laurent, La liste épiscopale du Synodicon de Thessalonique, *EO* 32 (1933), 300-310.
Lemerle, *Philippes* = P. Lemerle, *Philippes et la Macédoine orientale à l'époque chrétienne et byzantine*, I-II, Παρίσι 1945.
Lemerle, Miracula S. Demetrii = P. Lemerle, La composition et la chronologie de deux premiers livres des Miracula S. Demetrii, *BZ* XLVI (1953), 349-361.
Lemerle, Invasions = P. Lemerle, Invasions et migrations dans les Balkans depuis la fin de l'époque romaine jusqu'au VIIIe siècle, *RH* CCXI (1954), 265-308.
Lemerle, *Miracles* = P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des miracles de Saint Démétrius et la pénération des Slaves dans les Balkan*, I. Παρίσι 1979, II, Παρίσι 1981.
Λέτσας, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης* = Α. Λέτσας, *Ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης*, I-II, Θεσσαλονίκη 1963.
Logvin, *Kiev's Hagia Sophia* = H. Logvin, *Kiev's Hagia Sophia*, Κίεβο 1971.
Lucas, *Voyage* = P. Lucas, *Voyage dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macédoine et l'Afrique*, I, Ἀμστερνταμ 1714.
Mainstone, St Sophia = R. Mainstone, The Structure of the Church of St Sophia at Istanbul, *Transactions of the Newcomen Society* 38 (1965), 23-49.
Mainstone, Justinian's St Sophia = R. Mainstone, Justinian's Church of St Sophia, Istanbul: Recent Studies of its Construction and First Partial Reconstruction, *Architectural History* 12 (1969), 39-49.
Mainstone, *Developments* = R. Mainstone, *Developments in Structural Form*, MIT Press, Cambridge Massachussets (χ. χρ.).
Μακαρόνας, Χρονικά 1940-1950 = Χ. Μακαρόνας, Χρονικὰ Ἀρχαιολογικὰ 1940-1950, *Μακεδονικά* 2 (1951), 606-607.
Makridy, Tumulus à Langaza = Th. Makridy, Un tumulus macédonien à Langaza, JdI XXVI (1911), 193-215.
Makridy - Megaw - Mango - Hawkins, The Monastery of Lips= Th. Makridy, The Monastery of Lips at Istanbul (με την συμμετοχή των A. Megaw, C. Mango, E. Hawkins), *DOP* 18 (1964), 249-315.
Mango, Brick Stamps = C. Mango, Byzantine Brick Stamps, *AJA* 54 (1950), 19-27.

Mango, Dormition at Nicaea = C. Mango, The Date of the Narthex Mosaics of the Church of the Dormition at Nicaea, *DOP* 13 (1959), 245-252.
Mango, *Materials* = C. Mango, *Materials for the Study of the Mosaics of St Sophia at Istanbul*, Ουάσιγκτον 1962.
Mango, Bizye = C. Mango, The Byzantine Church at Vize (Bizye) in Thrace and St Mary the Younger, *ZVRI* II (1968), 9-13.
Mango, *Sources and Documents* = C. Mango, *The Art of the Byzantine Empire (312-1453): Sources and Documents*, New Jersey 1972.
Mango, *Architecture* = C. Mango, *Byzantine Architecture*, Νέα Υόρκη 1976.
Mango, Studius Basilica = C. Mango, The Date of the Studius Basilica at Istanbul, *Byzantine and Modern Greek Studies* 4 (1978), 115-122.
Mango - Hawkins, Survey of Sculpture = C. Mango, E. Hawkins, The Monastery of Lips at Istanbul: Additional Notes, Survey of Sculpture, *DOP* 18 (1964), 299-315.
Mango - Hawkins, Istanbul and Cyprus = C. Mango, E. Hawkins, Report on Field Work in Istanbul and Cyprus, *DOP* 18 (1964), 319-340.
Mango - Hawkins, North Tympanum = C. Mango, E. Hawkins, The Mosaics of St Sophia at Istanbul: The Church Fathers in the North Tympanum, *DOP* 26 (1972), 1-41.
Mango - Ševčenko, Remains of St Polyeuctos = C. Mango, I. Ševčenko, Remains of the Church of St Polyeuctos at Constantinople, *DOP* 15 (1961), 243-247.
Mango - Ševčenko, Churches of Marmara = C. Mango, I. Ševčenko, Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara, *DOP* 27 (1973), 235-277.
Μαντοπούλου, Παραθαλάσσιος Άγιος Δημήτριος, = Τ. Μαντοπούλου, Ὁ παραθαλάσσιος ναός τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στήν Θεσσαλονίκη, *Μακεδονικά* 20 (1980), 175-191.
Μάξιμος Ομολογητής, *Μυσταγωγία* = Μάξιμος Ὁμολογητής, *Μυσταγωγία*, *PG* 91, στ. 657-717.
Μαραβελάκης, *Ιστορικό σεισμών* = Μ. Μαραβελάκης, *Συμβολή εἰς τήν γνῶσιν τοῦ ἱστορικοῦ τῶν σεισμῶν τῆς Ἑλλάδος καί τῶν γειτονικῶν αὐτῆς χωρῶν ἐκ τῶν ἐνθυμήσεων*, Θεσσαλονίκη 1938.
Μαρκή, Ναός Πύδνας = Ε. Μαρκή, Ὁ μεσοβυζαντινός ναός τῆς Πύδνας, *Οἱ ἀρχαιολόγοι μιλοῦν γιά τήν Πιερία* 1, Θεσσαλονίκη 1986, 58-62.
Mathews, *Architecture and Liturgy* = T. Mathews, *The Early Churches of Constantinople: Architecture and Liturgy*, Pennsylvania University Press 1971.
Mathews, Kamariotissa = T. Mathews, Observations on the Church of Panagia Kamariotissa on Heybeliada (Chalke), Istanbul, *DOP* 27 (1973), 115-127.
Mathews, *Churches of Istanbul* = T. Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul*, Pennsylvania University Press, 1976.
Μαυροπούλου-Τσιούμη - Κούντουρας, Άγιος Ανδρέας Περιστεράς, = Χρ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, Α. Κούντουρας, Ὁ ναός τοῦ Ἁγίου Ἀνδρέα στήν Περιστερά, *Κληρονομία* 13 (1981), 487-496.
Mavrodinov, *Izkustvo* = M. Mavrodinov, *Starobălgarskoto Izkustvo*, Σόφια 1959.
Mavrodinov, *Izkustvo XI-XIII* = N. Mavrodinov, *Starobulgarsko Izkustvo XI-XIII*, Σόφια 1966.
Megaw, Excavations at Paphos = A. Megaw, Supplementary Excavations on a Castle Site at Paphos, Cyprus 1970-71, *DOP* 26 (1972), 322-343.
Mendel, *Catalogue des sculptures* = G. Mendel, *Musées impériaux ottomans: Catalogue des sculptures grecques, romains et byzantines*, I-III, Κωνσταντινούπολη 1914.
Μέρτζιος, *Μνημεία* = Κ. Μέρτζιος, Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας, Θεσσαλονίκη 1947.
Mijatev, *Baukunst in Bulgarien* = K. Mijatev, *Die mittelalterliche Baukunst in Bulgarien*, Σόφια 1974.
Miklosich - Müller, *Acta et Diplomata* = F. Miklosich, I. Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi Sacra et Profana*, I-VI, Βιέννη 1860-1890.
Millet, *L'école grecque* = G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Παρίσι 1916.
Millet, *Art Serbe, Les églises* = G. Millet, *L'ancient art serbe. Les églises*, Παρίσι 1919.
Millet, *Peinture en Jougoslavie* = G. Millet, *La peinture du moyen âge en Jougoslavie*, I-III, Παρίσι 1954.
Millingen, *Churches* = A. van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople. Their History and Architecture*, Λονδίνο 1912.
Μιχελής, *Αισθητική* = Π. Μιχελῆς, *Αἰσθητική θεώρηση τῆς βυζαντινῆς τέχνης*, Ἀθήνα 1946.
Morganstern, Dereağzi, Report 1968 = J. Morganstern, The Church at Dereağzi: Preliminary Report, *DOP* 22 (1968), 217-225.
Morganstern, Dereağzi, Report 1969-1970 = J. Morganstern, The Church at Dereağzi: Preliminary Report, *DOP* 23/24 (1969-1970), 382-393.
Morganstern, Dereağzi = J. Morganstern, *The Byzantine Church at Dereağzi and its Decoration*, Tübingen 1983.
Μοσχόπουλος, Εβλιά Τσελεμπή = Ν. Μοσχόπουλος, Ἡ Ἑλλάς κατά τόν Ἐβλιά Τσελεμπή, *ΕΕΒΣ* 16 (1940), 321-363.

Μουτσόπουλος, *Ροτόντα* = Ν. Μουτσόπουλος, *Ροτόντα*, I-IV, Θεσσαλονίκη 1980 (δακτυλογραφημένη μελέτη).

Μουτσόπουλος, Παλαιοχριστιανική Φάση Ροτόντας = Ν. Μουτσόπουλος, Ἡ Παλαιοχριστιανική Φάση τῆς Ροτόντας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Θεσσαλονίκης, *Πρακτικά τοῦ 10ου Διεθνοῦς Συνεδρίου Χριστιανικής Ἀρχαιολογίας*, Θεσσαλονίκη 1984, II, 355-375.

Μπακιρτζής, Ρωμαϊκή αγορά = Χ. Μπακιρτζής, Παρατηρήσεις τινές ἐπί εὑρημάτων εἰς τήν ρωμαϊκήν ἀγοράν τῆς Θεσσαλονίκης, *ΑΕ* 1970, Αρχαιολ. Χρον., 23-26.

Μπακιρτζής, Θαλάσσια οχύρωση = Χ. Μπακιρτζής, Ἡ θαλάσσια ὀχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης, Παρατηρήσεις καί προβλήματα, *Βυζαντινά* 7 (1975), 291-333.

Bakirtzis, Acheiropoiétos = Ch. Bakirtzis, Sur le donateur et la date des mosaïques d'Acheiropoiétos à Thessalonique, *Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Christiana*, II, Ρώμη 1975, 34-44.

Μπούρα, *Γλυπτός διάκοσμος* = Λ. Μπούρα, *Ὁ γλυπτός διάκοσμος τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας στό μοναστήρι τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ*, Αθήνα 1980.

Bouras, Zourtsa = Ch. Bouras, Zourtsa, une basilique byzantine au Peloponnèse, *CahArch* XXI (1971), 137-149.

Μπούρας, *Μαθήματα* = Χ. Μπούρας, *Μαθήματα Ἱστορίας τῆς Ἀρχιτεκτονικῆς*, I-II, Αθήνα 1980.

Müller-Wiener, *Istanbul* = W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbul*, Tübingen 1977.

Mutafčiev, Pirdop = P. Mutafčiev, Elenskata basilika pri Pirdop, *Bulletin de la Societé Archéologique Bulgare* V (1915), 20-84.

Mylonas, Mont Athos = P. Mylonas, L'architecture du mont Athos, *Θησαυρίσματα Β* (1963), 18-48.

Νικολαΐδου - Τσιούμη, Συντήρηση μνημείων = Ε. Νικολαΐδου, Χρ. Τσιούμη, Συντήρηση καί στερέωση μνημείων. Θεσσαλονίκη, *ΑΔ* 34 (1979), Χρονικά, 283-289.

Νικολαΐδου - Τσιούμη, Ανασκαφικές εργασίες = Ε. Νικολαΐδου, Χρ. Τσιούμη, Ἀνασκαφικές ἐργασίες. Ἁγία Σοφία, *ΑΔ* 35 (1980), Χρονικά, 384-386.

Νικολαΐδου - Τσιούμη Ανασκαφικές εργασίες II = Ε. Νικολαΐδου, Χρ. Τσιούμη, Ἀνασκαφικές ἐργασίες. Ἁγία Σοφία, *ΑΔ* 36 (1981), Χρονικά, 312.

Νικόλαος Μεσαρίτης = Νικόλαος Μεσαρίτης, *Die Palastrevolution des Johannes Comnenos*, εκδ. Heisenberg, Würzburg, 1907.

Νικονάνος, *Θεσσαλία* = Ν. Νικονάνος, *Βυζαντινοί ναοί τῆς Θεσσαλίας*, Αθήνα 1979.

Ξυγγόπουλος, Η τοιχογραφία της Αναλήψεως = Α. Ξυγγόπουλος, Ἡ τοιχογραφία τῆς Ἀναλήψεως ἐν τῇ ἀψίδι τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῆς Θεσσαλονίκης, *ΑΕ* 1938, 32-53.

Ξυγγόπουλος, *Τέσσαρες μικροί ναοί* = Α. Ξυγγόπουλος, *Τέσσαρες μικροί ναοί τῆς Θεσσαλονίκης ἐκ τῶν χρόνων τῶν Παλαιολόγων*, Θεσσαλονίκη 1952.

Ξυγγόπουλος, Περί της Αχειροποιήτου = Α. Ξυγγόπουλος, Αἱ περί τοῦ ναοῦ τῆς Ἀχειροποιήτου εἰδήσεις τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου, *ΕΕΣΝΟΑΠΘ* ΧΧ (1952), 1-26.

Ξυγγόπουλος, Το μονύδριο του Σωτήρος το κατά τον Μάκρωνα = Α. Ξυγγόπουλος, Τό μονύδριον τοῦ Σωτῆρος τό κατά τόν Μάκρωνα τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης, *Μακεδονικά* 3 (1953-1955), 377-378.

Oates, Kariye Camii, Excavations = D. Oates, A Summary Report on the Excavations of the Byzantine Institute in Kariye Camii, 1957-1958, *DOP* 14 (1960), 223-231.

Ορλάνδος, Άγιος Τίτος Γορτύνης = Α. Ὀρλάνδος, Νεώτεραι ἔρευναι ἐν Ἁγίῳ Τίτῳ Γορτύνης, *ΕΕΒΣ* 3 (1926), 301-328.

Ορλάνδος, Ανατολίζουσαι βασιλικαί = Α. Ὀρλάνδος, Ἀνατολίζουσαι βασιλικαί τῆς Λακωνίας, *ΕΕΒΣ* 4 (1927), 343-351.

Orlandos, Locride = A. Orlandos, Une basilique paléochrétienne au Locride, *Byzantion* 5 (1929), 207-228.

Ορλάνδος, Πόρτα Παναγιά = Α. Ὀρλάνδος, Ἡ Πόρτα Παναγιά τῆς Θεσσαλίας, *ΑΒΜΕ* Α' (1935), 5-40.

Ορλάνδος, Άρτα, Μονή Βλαχερνών = Α. Ὀρλάνδος, Ἡ παρά τήν Ἄρταν Μονή τῶν Βλαχερνῶν, *ΑΒΜΕ* Β' (1936), 3-50.

Ορλάνδος, Μνημεία Καστοριάς = Α. Ὀρλάνδος, Βυζαντινά Μνημεῖα Καστοριᾶς, *ΑΒΜΕ* Δ' (1938).

Ορλάνδος, Όσιος Μελέτιος = Α. Ὀρλάνδος, Ἡ Μονή τοῦ Ὁσίου Μελετίου καί τά παραλαύρια αὐτῆς, *ΑΒΜΕ* Ε' (1939), 34-118.

Ορλάνδος, Καθολικόν Μονῆς Περιστερῶν = Α. Ὀρλάνδος, Τό καθολικόν τῆς παρά τήν Θεσσαλονίκην Μονῆς Περιστερῶν, *ΑΒΜΕ* Ζ' (1951), 146-167.

Ορλάνδος, *Βασιλική* = Α. Ὀρλάνδος, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική Βασιλική τῆς μεσογειακῆς λεκάνης*, I-II, Ἀθῆναι 1952-1954.

Ορλάνδος, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική* = Α. Ὀρλάνδος, *Μοναστηριακή Ἀρχιτεκτονική*, Ἀθῆναι 1958.

Ορλάνδος, Πάρος, 1961 = Α. Ὀρλάνδος, Ἀνασκαφαί: Πάρος, Βασιλική, *Ἔργον* 1961, 188-196.

Ορλάνδος, Πάρος, 1962 = Α. Ὀρλάνδος, Ἀναστήλωσις μνημείων : Πάρος, *Ἔργον* 1962, 185-193.

Orlandos, Paros = A. Orlandos, La forme primitive de la cathédrale paléochrétienne de Paros, *Atti del VI Congresso Internazionale di Archeologia Christiana*, Ραβέννα 1962, 159-168.

Ορλάνδος, Διακονικό = Α. Ὀρλάνδος, Ἡ ἀπό τοῦ νάρθηκος εἰς τό ἱερόν μετακίνησις τοῦ διακονικοῦ εἰς τάς ἑλληνιστικάς βασιλικάς, *ΔΧΑΕ* IV (1964/65), 353-372.

Ορλάνδος, *Μονή Θεολόγου Πάτμου* = Α. Ὀρλάνδος, *Ἡ ἀρχιτεκτονική καί αἱ βυζαντιναί τοιχογραφίαι τῆς Μονῆς τοῦ Θεολόγου Πάτμου*, Ἀθῆναι 1970.

Ορλάνδος - Βρανούσης, *Χαράγματα* = Α. Ὀρλάνδος, Λ. Βρανούσης, *Τά χαράγματα τοῦ Παρθενῶνος*, Ἀθῆναι 1973.

Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους* = G. Ostrogorsky, *Ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους*, I-II, Ἀθήνα 1979.

Πάλλας, Λειτουργικά = Δ. Πάλλας, Ἀρχαιολογικά-Λειτουργικά, *ΕΕΒΣ* 20 (1950), 265-313.

Πάλλας, Λέχαιο 1960 = Δ. Πάλλας, Ἀνασκαφή ἐν Λεχαίῳ, *ΠΑΕ* 1960, 144-170.

Πάλλας, Λέχαιο 1961 = Δ. Πάλλας, Ἀνασκαφή ἐν Λεχαίῳ, *ΠΑΕ* 1961, 137-154.

Pallas, *Monuments 1959-1973* = D. Pallas, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Ρώμη 1973.

Παναγιωτάκης, *Θεοδόσιος ο διάκονος* = Ν. Παναγιωτάκης, *Θεοδόσιος ὁ διάκονος καί τό ποίημα αὐτοῦ «Ἅλωσις τῆς Κρήτης»*, Ἡράκλειο 1960.

Παναγιωτίδη, Ανάληψη = Μ. Παναγιωτίδη, Ἡ παράσταση τῆς Ἀνάληψης στόν τροῦλλο τῆς Ἁγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης: εἰκονογραφικά προβλήματα, *ΕΕΠΣΑΠΘ* ΣΤ1 (1973-1974), 69-82.

Παπαγεωργίου, Επιταφία πλαξ = Π. Παπαγεωργίου, Ἐπιταφία πλάξ ἀρχιερέως ἐν τῷ μιναρέ τῆς Ἁγίας Σοφίας, *Ἑστία* 1892, 394η395.

Παπαγεωργίου, Αρχαία εικών = Π. Παπαγεωργίου, Ἀρχαία εἰκών τοῦ Μεγαλομάρτυρος Ἁγίου Δημητρίου τοῦ πολιούχου Θεσσαλονίκης ἐπί ἐλεφαντοστέου, *BZ* 1 (1892), 479-487.

Παπαγεωργίου, Επιγραφαί Αγίας Σοφίας Ι = Π. Παπαγεωργίου, Τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ τρεῖς ἀνέκδοτοι ψηφιδωταί ἐπιγραφαί, *Ἑστία* 1893, 218-219.

Παπαγεωργίου, Επιγραφαί ΙΙ = Π. Παπαγεωργίου, Συμπληρωματικά εἰς τάς ἐπιγραφάς τῆς Ἁγίας Σοφίας τῆς ἐν Θεσσαλονίκῃ, *Ἑστία* 1893, 317-318.

Παπαγεωργίου, Σέρραι, Μονή Προδρόμου = Π. Παπαγεωργίου, Αἱ Σέρραι καί τά προάστεια τά περί τάς Σέρρας καί ἡ μονή Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου, *BZ* 3 (1894), 225-329.

Παπαγεωργίου, Θεσσαλονίκης ιστορικά και αρχαιολογικά = Π. Παπαγεωργίου, Θεσσαλονίκης ἱστορικά καί ἀρχαιολογικά, *Μακεδονικόν Ἡμερολόγιον* 5 (1912), 56-63.

Παπαδόπουλος, *Άγιος Δημήτριος* = Α. Παπαδόπουλος, *Ὁ Ἅγιος Δημήτριος εἰς την ἑλληνικήν καί βουλγαρικήν παράδοσιν*, Θεσσαλονίκη 1971.

Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Varia graeca sacra* = Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Varia graeca sacra*, Αγία Πετρούπολη 1909.

Πασαδαίος, *Κεραμοπλαστικός διάκοσμος* = Α. Πασαδαῖος, *Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος τῶν βυζαντινῶν κτιρίων τῆς Κωνσταντινουπόλεως*, Ἀθῆναι 1973.

Πελεκανίδης, *Παλαιοχριστιανικά μνημεία* = Σ. Πελεκανίδης, *Παλαιοχριστιανικά μνημεῖα Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1949.

Pelekanidis, Researches = S. Pelekanidis, Byzantine Researches in Northern Greece, *Archaeology* II, 1 (5) (1949), 47-50.

Πελεκανίδης, Κιονόκρανα με ανεμιζόμενα φύλλα = Σ. Πελεκανίδης, Χριστιανικά κιονόκρανα μέ ἀνεμιζόμενα φύλλα, *Μακεδονικά* 2 (1941-1952), 167-178.

Πελεκανίδης, Νέαι έρευναι, αποκατάστασις = Σ. Πελεκανίδης, Νέαι ἔρευναι εἰς τήν Ἁγίαν Σοφίαν Θεσσαλονίκης καί ἡ ἀποκατάστασις τῆς ἀρχαίας αὐτῆς μορφῆς, *Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου*, Ἀθήνα 1955, 398-407.

Πελεκανίδης, Φίλιπποι = Σ. Πελεκανίδης, Ἡ ἔξω τῶν τειχῶν παλαιοχριστιανική βασιλική τῶν Φιλίππων, *ΑΕ* 1955, 114-179.

Πελεκανίδης, Μεσαιωνικά 1960 = Σ. Πελεκανίδης, Μεσαιωνικά Μακεδονίας, *ΑΔ* 16 (1960), Χρονικά, 222-230.

Πελεκανίδης, Μεσαιωνικά 1961/1962 = Σ. Πελεκανίδης, Μεσαιωνικά Μακεδονίας, *ΑΔ* 17 (1961-1962), Χρονικά, 253-256.

Πελεκανίδης, Άνω Μακεδονία = Σ. Πελεκανίδης, Ἔρευναι ἐν ἄνω Μακεδονίᾳ, *Μακεδονικά* 5 (1961-1963), 363-414.

Pelekanidis, Mosaiki = S. Pelekanidis, I mosaiki di Santa Sophia di Salonico, *CorsiRav* (1964), 337-349.

Pelekanidis, Altarmosaiken der Hagia Sophia = S. Pelekanidis, Bemerkungen zu den Altarmosaiken der Hagia Sophia zu Thessaloniki und die Frage der Datierung der Platytera, *Βυζαντινά* 5 (1973), 29-40.

Peschlow, Koimesiskirche = U. Peschlow, Neue Beobachtungen zur Architektur und Ausstattung der Koimesiskirche in Iznik, *IstMitt* 22 (1972), 145-187.

Peschlow, *Myra* = U. Peschlow, *Myra : eine lykische Metropole*, Βερολίνο 1974.

Peschlow, *Irenenkirche* = U. Peschlow, *Die Irenenkirche in Istanbul*, Tübingen 1977.

Petcović, *Revue des monuments serbes* = V. Petcović, *Revue des monuments religieux dans l'histoire du peuple serbe*, Βελιγράδι 1950.

Petit, Les Éveques = L. Petit, Les Éveques de Thessalonique, *EO* 4 (1900-1901), 136-145, 212-221.

Polevoj, *Iskusstvo Grecii* = V. M. Polevoj, *Iskusstvo Grecii*, II, Μόσχα 1973.

Powstenko, *St Sophia in Kiev* = O. Powstenko, *The Cathedral of St Sophia in Kiev*, Νέα Υόρκη 1954.

Redin, Mosaika = E. K. Redin, Mosaika kupola sv. Sofii Solunskoi, *VizVrem* VI (1899), 370-379.

Schäfer, Beziehungen = H. Schäfer, Architekturhistorische Beziehungen zwischen Byzanz und der Kiever Rus im 10. und 11. Jahrhundert, *IstMitt* 23/24 (1973/74), 197-224.

Schilbach, *Metrologie* = E. Schilbach, *Byzantinische Metrologie*, Μόναχο 1970.

Schmit, *Koimesiskirche* = T. Schmit, *Die Koimesiskirche von Nikaia. Das Bauwerk und die Mosaiken*. Βερολίνο- Λειψία 1927.

Schneider, *Iznik* = A. M. Schneider, *Die römischen und byzantinischen Denkmäler von Iznik, Nicaea*, Βερολίνο 1943.

Schultz - Barnsley, *The Monastery of St Luke* = R. Schultz, S. Barnsley, *The Monastery of St Luke of Stiris in Phokis and the Dependent Monastery of St Nicholas in-the-Fields, near Skripou in Boeotia*, Λονδίνο 1901.

Smirnov, Mosaiken = J. Smirnov, Über die Zeit der Mosaiken der Hagia Sophia in Saloniki, *VizVrem* V (1898), 365-392.

Smirnov, Mosaiki = J. Smirnov, Ece o vremeni mosaiki sv. Sofii Solunskoi, *VizVrem* VII (1900), 60-67.

Sodini, Exportations = J. P. Sodini, Exportations de marbre thasien à l'époque paléochrétienne, *BCH* 101 (1977), 471-511.

Sodini, Sculpture architectural = J. P. Sodini, La sculpture architectural à l'époque paléochrétienne en Illyricum, *Πρακτικά τοῦ 10ου Διεθνοῦς Συνεδρίου Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογίας, Α' Εἰσηγήσεις*, Θεσσαλονίκη 1984, 31-99.

Spieser, Inscriptions de Thessalonique = J. Spieser, Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance: Les inscriptions de Thessalonique, *TM* 5 (1973), 145-180.

Spieser, *Thessalonique* = J. M. Spieser, *Thessalonique et ses monuments du IV au VI siècle, Contribution à l'étude d'une ville paléochrétienne*, Παρίσι 1984.

Spremo-Petrović, *Proportions* = N. S. Spremo-Petrović, *Proportions architecturales dans les basiliques de la préfecture d'Illyricum*, Βελιγράδι 1971.

Στίκας, Εξωνάρθηκας Μονῆς Δαφνίου = Ε. Στίκας, Στερέωσις καί ἀποκατάστασις τοῦ ἐξωνάρθηκος τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς Δαφνίου, *ΔΧΑΕ* Γ' (1962/3), 1-47.

Stričević, The Diakonikon = G. Stričević, The Diakonikon and the Prothesis in the Early Christian Churches, *Starinar* 9-10 (1958-1959), 59-66.

Striker - Kuban, Kalenderhane 1967 = C. Striker, D. Kuban, Work at Kalenderhane Camii in Istanbul: Preliminary Report, *DOP* 21 (1967), 267-271.

Striker - Kuban, Kalenderhane 1968 = C. Striker, D. Kuban, Work at Kalenderhane Camii in Istanbul, *DOP* 22 (1968), 184-193.

Striker - Kuban, Kalenderhane 1971 = C. Striker, D. Kuban, Work at Kalenderhane Camii in Istanbul, *DOP* 25 (1971), 250-258.

Striker - Kuban, Kalenderhane 1975 = C. Striker, D. Kuban, Work at Kalenderhane Camii in Istanbul, DOP 29 (1975), 306-318.

Strube, *Westliche Eingangsseite* = C. Strube, *Die westliche Eingangsseite der Kirchen von Konstantinopel in der justinianischen Zeit*, Wiesbaden 1973.

Strzygowski, Sophienkirche = J. Strzygowski, Die Sophienkirche in Salonik, *OrChr* I (1901), 152.

Strzygowski, *Kleinasien* = J. Strzygowski, *Kleinasien: ein Neuland der Kunstgeschichte*, Λειψία 1903.

Strzygowski, *Aachen* = J. Strzygowski, *Der Dom zu Aachen und seine Entstellung. Ein Kunstwissenschaftlicher Protest*, Λειψία 1904.

Συνεχιστής Θεοφάνους = *Theophanes Continuatus*, εκδ. I. Bekker, Βόννη 1838.

Swift, *Hagia Sophia* = E. Swift, *Hagia Sophia*, Νέα Υόρκη 1940.

Σωτηρίου Γ., Άγιος Δημήτριος, Παράρτημα = Γ. Α. Σωτηρίου, Ἔκθεσις περί τῶν ἐργασιῶν τῶν ἐκτελεσθεισῶν ἐν τῇ ἠρειπωμένῃ ἐκ τῆς πυρκαγιᾶς βασιλικῇ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, κατά τά ἔτη 1917-1918, *ΑΔ* 4 (1918), Παράρτημα, 1-46.

Σωτηρίου Γ., Ανασκαφαί Θεολόγου Εφέσου = Γ. Α. Σωτηρίου, Ἀνασκαφαί τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου ἐν Ἐφέσῳ, *ΑΔ* 7 (1921-1922), 89-266.
Σωτηρίου Γ., Μνημεία Θεσσαλίας ΙΓ', ΙΔ' αι. = Γ. Α. Σωτηρίου, Βυζαντινά μνημεῖα Θεσσαλίας ΙΓ' καί ΙΔ' αἰῶνος, *ΕΕΒΣ* 4 (1927), 313-331.
Σωτηρίου Γ., Χριστιανικαί Θήβαι = Γ. Α. Σωτηρίου, Αἱ Χριστιανικαί Θῆβαι τῆς Θεσσαλίας, *ΑΕ* 1929, 1-158.
Σωτηρίου Γ., Βασιλικαί της Ελλάδος = Γ. Α. Σωτηρίου, Αἱ παλαιοχριστιανικαί βασιλικαί τῆς Ἑλλάδος, *ΑΕ* 1929, 161-248.
Σωτηρίου Γ., *Βυζαντινή Αρχαιολογία* = Γ. Α. Σωτηρίου, *Χριστιανική καί Βυζαντινή Ἀρχαιολογία*, Ἀθῆναι 1962.
Σωτηρίου Γ. - Μ., *Άγιος Δημήτριος* = Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Ἡ βασιλική τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, I-II, Ἀθῆναι 1952.
Σωτηρίου Μ., Ναοί μεταβατικής εποχής = Μ. Σωτηρίου, Οἱ μετά τρούλλου ναοί τῆς μεταβατικῆς ἐποχῆς, *ΠΧΑΕ* 1 (12, 97-124.
Tafel, *Opuscula* = Th. L. F. Tafel, *Eustathii metropolitae Thessalonicensis opuscula*, Φραγκφούρτη 1832.
Tafrali, *Topographie* = O. Tafrali, *Topographie de Thessalonique*, Παρίσι 1913.
Tafrali, *Thessalonique* = O. Tafrali, *Thessalonique au XIVe siècle*, Παρίσι 1913.
Taft, *Entrance* = R. Taft, *The Great Entrance*, *OrChrAn* 200 (1975).
Talbot Rice, *The Great Palace* = D. Talbot Rice (εκδ.), *The Great Palace of the Byzantine Emperors: Second Report*, Εδιμβούργο 1958.
Tchalenko, *Villages* = G. Tchalenko, *Villages antiques de la Syrie du Nord*, I-III, Παρίσι 1953.
Texier - Pullan, *Architecture* = C. Texier, P. Pullan, *Byzantine Architecture*, Λονδίνο 1864.
Torp, Saint-Georges à Thessalonique = H. Torp, Les mosaïques de Saint-Georges à Thessalonique, *Πεπραγμένα τοῦ Θ' Διεθνοῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου*, Ἀθήνα 1955, 489-498.
Torp, *Mosaikkene* = H. Torp, *Mosaikkene i St. George-Rotunden i Thessaloniki*, Όσλο 1963.
Τριανταφυλλίδης, *Στοιχεία φωτισμού* = Γ. Τριανταφυλλίδης, *Στοιχεῖα φυσικοῦ φωτισμοῦ τῶν βυζαντινῶν ἐκκλησιῶν*, Ἀθῆναι 1964.
Τσιγαρίδας, Μεσαιωνικά 1973 = Ε. Τσιγαρίδας, Βυζαντινά καί μεσαιωνικά μνημεῖα Μακεδονίας καί Θράκης, *ΑΔ* 28 (1973), Χρονικά, 477-501.
Underwood, Principles of Measure = P. Underwood, Some Principles of Measure in the Architecture of the Period of Justinian, *CahArch* 3 (1948), 64-74.
Underwood, Nicaea Mosaics = P. Underwood, The Evidence of Restoration in the Sanctuary Mosaics of the Church of Dormition at Nicaea, *DOP* 13 (1959), 235-243.
Underwood, *Kariye Djami* = P. Underwood, *The Kariye Djami*, I-III, Λονδίνο 1967.
Uspenskij, *Meteorskie Monastyri* = P. Uspenskij, *Meteorskie i osoolimpijskie Monastyri v. Fessali*, Αγία Πετρούπολη 1896.
Van Deman - Boise, Roman Concrete = E. Van Deman, E. Boise, Methods of Determining the Date of Roman Concrete Monuments, *AJA* XVI (1912), 230-287.
Van Nice, *Saint Sophia* = R. Van Nice, *Saint Sophia in Istanbul : An Architectural Survey*, I-II, Ουάσινγκτον 1965, 1986.
Vasiliev, An Edict = A. Vasiliev, An Edict of Justinian II, September 688, *Speculum* 18 (1943), 1-13.
Vickers, Sea Walls = M. Vickers, The Byzantine Sea Walls of Thessaloniki, *BalkSt* XI (1969), 261-278.
Vickers, Brick Stamps = M. Vickers, Fifth-century Brick Stamps from Thessaloniki, *BSA* 68 (1973), 285-294.
Vickers, Sirmium or Thessaloniki? = M. Vickers, Sirmium or Thessaloniki?, *BZ* 67 (1974), 338-350.
Weitzmann, *Buchmalerei* = K. Weitzmann, *Die byzantinische Buchmalerei des 9. und 10. Jahrhunderts*, Βερολίνο 1935.
Wulff, *Koimesiskirche* = O. Wulff, *Die Koimesiskirche in Nicaea und ihre Mosaiken*, Στρασβούργο 1903.
Wulff, *Byzantinische Kunst*, = O. Wulff, *Altchristliche und byzantinische Kunst*, I-III, Βερολίνο 1913.
Φουντούλης, Συμεών Θεσσαλονίκης = Ι. Φουντούλης, Μαρτυρίαι τοῦ Θεσσαλονίκης Συμεών περί τῶν ναῶν τῆς Θεσσαλονίκης, *ΕΕΘΣΑΠΘ* 21 (1976), 125-177.
Φώτιος, *Ομιλίαι* = Φώτιος, *Φωτίου Ὁμιλίαι*, εκδ. Β. Λαούρδας, Θεσσαλονίκη 1959.
Χατζηιωάννου, *Αστυγραφία* = Μ. Χατζηιωάννου, *Ἀστυγραφία Θεσσαλονίκης, ἤτοι τοπογραφική περιγραφή Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1881.
Χριστοδούλου, *Η Θεσσαλονίκη πόλις του εμπορίου* = Γ. Χριστοδούλου, *Ἡ Θεσσαλονίκη πόλις τοῦ ἐμπορίου*, Θεσσαλονίκη 1933.
Yegul, Capitals from Sardis = F. K. Yegul, Early Byzantine Capitals from Sardis, *DOP* 28 (1974), 265-274.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο ναός της Αγίας Σοφίας στην Θεσσαλονίκη είναι ένα από τα μνημεία της Βυζαντινής Αρχιτεκτονικής και Τέχνης γενικότερα, που έλκυσε το ενδιαφέρον των μελετητών ήδη από την εποχή που η ενασχόληση με την Χριστιανική Αρχαιότητα μόλις άρχιζε να παίρνει τον χαρακτήρα της συστηματικής επιστημονικής έρευνας.

Ήδη στα 1864 οι C. Texier και P. Pullan[1], στο βιβλίο τους για την Βυζαντινή Αρχιτεκτονική, έδωσαν τα πρώτα σχέδια του κτιρίου μαζί με ενδεικτικά σχέδια των ψηφιδωτών και του γλυπτού διακόσμου του ισογείου και των υπερώων και επιχείρησαν την πρώτη συγκέντρωση των μαρτυριών σχετικά με τον ναό στα βυζαντινά και νεότερα κείμενα. Τα σχέδιά τους, τόσο του κτιρίου όσο και του διακόσμου, παρ' ότι περιέχουν σοβαρές ανακρίβειες[2], διατηρούν ωστόσο κάποιο ενδιαφέρον καθώς περιλαμβάνουν ορισμένα στοιχεία που εξαφανίσθηκαν μετά την πυρκαγιά του 1890 (στοιχεία της μορφής των κιονοκράνων των υπερώων —αν και σοβαρά αλλοιωμένα στο γενικό περίγραμμα—, πλευρικά πρόπυλα του νάρθηκα και πλήρη μορφή του δυτικού προπύλου). Η μελέτη τους παρέχει και την πρώτη πληροφορία για την χρονολογία μετατροπής του ναού σε μουσουλμανικό τέμενος (993 έτος Εγίρας)[3], βασισμένη στην ανάγνωση επιγραφής εντοιχισμένης στον ναό, η οποία χάθηκε στα μεταγενέστερα χρόνια.

Στην συνέχεια οι L. Duchesne και Ch. Bayet (1876) επιχείρησαν μια όχι απαλλαγμένη από σφάλματα ερμηνεία των μωσαϊκών επιγραφών του ναού[4], ενώ ο Π. Παπαγεωργίου πρώτος διάβασε και δημοσίευσε τις επιγραφές στην βάση του τρούλλου[5]. Ο P. Uspenskij[6], που είδε το κτίριο πριν από την μεγάλη πυρκαγιά του 1890, προσέθεσε ελάχιστες χρήσιμες πληροφορίες στο, υπό τύπον ταξιδιωτικών εντυπώσεων, οδοιπορικό του, που εκδόθηκε στα 1896.

Στα τέλη του προηγούμενου και τις αρχές του σημερινού αιώνα, το ενδιαφέρον γύρω από τον ναό και την χρονολόγησή του εκδηλώθηκε με ένα πλήθος εργασιών, του J. Laurent[7], J. Kurth[8], E. K. Redin[9], και J. I. Smirnov[10], ο οποίος μάλιστα πρώτος ερμήνευσε και χρονολόγησε σωστά τα συμπιλήματα της καμάρας του ιερού βήματος. Ο J. Strzygowski[11] (1901) εξέτασε εν συντομία το κτίριο, κυρίως μέσα στα πλαί-

1. Texier - Pullan, *Architecture*, 142-145, πίν. XXXV-XXXVIII. Στα σχέδια των C. Texier και P. Pullan πρέπει να βασίσθηκε και η πολύ γνωστή αξονομετρική τομή του A. Choisy (Choisy, *Byzantins*, πίν. XXIII, 2) που παρουσιάζει όμως λανθασμένα ως τρίπλευρες εξωτερικά τις κόγχες των παραβημάτων.

2. Στην κάτοψη των υπερώων (Texier - Pullan, *Architecture*, πίν. XXXVI) οι πεσσοί της ανατολικής πλευράς παρουσιάζονται συμπαγείς, ο νότιος εγκάρσιος τοίχος του δυτικού υπερώου φέρει τρία ανοίγματα, τα παράθυρα του δυτικού τοίχου είναι λανθασμένα σε αριθμό και θέση και το σχέδιο του κιονοκράνου των υπερώων παρουσιάζει ένα ιωνικό κιονόκρανο με ανεξάρτητο επίθημα, αντί για τον πραγματικό τύπο συνεπτυγμένου ιωνικού κιονοκράνου με συμφυές επίθημα.

3. Οι C.Texier και P. Pullan ανέγνωσαν λανθασμένα το έτος Εγίρας στην επιγραφή ως 993, αντί του ορθού 990, και επιπλέον έκαναν λάθος στην μετατροπή του. Το 993 αντιστοιχεί στο χριστιανικό 1585 και όχι στο 1589, όπως αναφέρουν.

4. Duchesne - Bayet, *Athos*, 329.

5. Παπαγεωργίου, Επιγραφαί Αγίας Σοφίας I, 218-219.

6. Uspenskij, *Meteorskie Monastyri*, 9-15. Το ταξίδι πραγματοποιήθηκε λίγο μετά το 1846.

7. Laurent, Ste Sophie, 431-434.

8. Kurth, Mosaikinschriften, 465-470.

9. Βλ. Redin, Mosaika, 370 κ.ε., πίν. XII-XVI, όπου δίνονται παλιές φωτογραφίες.

10. Smirnov, Mosaiken, 365-392· ο ίδιος, Mosaiki, 60-67.

11. Βλ. Strzygowski, Sophienkirche, 152 κ.ε.· ο ίδιος, *Kleinasien*, 109, όπου για πρώτη φορά ο ναός συνδέεται με τις βασιλικές με τρούλλο, και θεωρείται εξελιγμένη μορφή αυτού του τύπου. Στην μελέτη δημοσιεύεται φωτογραφία της ανατολικής πλευράς πριν από την πυρκαγιά (ό.π., εικ. 90, σ. 120).

σια της τυπολογικής έρευνας, ενώ ο O. Wulff σχολίασε λεπτομερώς την μορφή του κτιρίου, τον γλυπτό και μωσαϊκό του διάκοσμο (χρονολόγηση), στην μελέτη του για τον ναό της Κοίμησης στην Νίκαια[12]. Στην μελέτη του N. Kondakov[13], που επισκέφθηκε τον ναό στα 1900, παρουσιάζονται οι απόψεις των συγχρόνων του σχετικά με την χρονολόγηση των μωσαϊκών, των κιονοκράνων και του κτιρίου γενικότερα, και παρατίθενται φωτογραφίες του ναού και του περιβάλλοντος χώρου μετά την πυρκαγιά.

Πολύτιμο φωτογραφικό υλικό από την ίδια περίοδο περιέχεται στα αρχεία της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών και του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών. Μέσα στα λίγα στοιχεία που παραθέτει για τον ναό ο O. Tafrali, στην μελέτη του *Topographie de Salonique*, το σημαντικότερο είναι η παλαιότερη αναφορά του ναού σε βυζαντινό κείμενο[14], ενώ παράλληλα προστίθεται και ένα νέο κριτήριο για την χρονολόγηση του κτιρίου, τα σφραγίσματα των πλίνθων, ιδέα που αξιοποιήθηκε και βελτιώθηκε τα τελευταία χρόνια από σύγχρονους μελετητές[15].

Βασικό σύγγραμμα, κυρίως λόγω των σχεδίων του M. Le Tourneau, παραμένει η μελέτη των Ch. Diehl, M. Le Tourneau, H. Saladin, *Les Monuments chrétiens de Salonique*, Παρίσι 1918, 117-149, που παρουσιάζει την κατάσταση του ναού στην πρώτη δεκαετία του αιώνα, πριν από τις επισκευές που πραγματοποίησε η τουρκική διοίκηση από το 1908 έως το 1910. Τα σχέδια της μελέτης, χωρίς να είναι απολύτως ακριβή, ήταν τα πλησιέστερα προς την πραγματικότητα σχέδια του κτιρίου που είχαν δημοσιευθεί έως πρόσφατα[16], ενώ ένας σημαντικός αριθμός φωτογραφιών, όχι πάντα καλής ποιότητας, απεικονίζουν την κατάσταση του ναού μετά την πυρκαγιά και αποτελούν πολύτιμα ντοκουμέντα για στοιχεία που έχουν χαθεί έκτοτε (κιονόκρανα, τοιχογραφίες υπερώων). Στην μελέτη τίθενται για πρώτη φορά προβλήματα φάσεων, αρχικής μορφής και το θέμα της ύπαρξης αρχικά υπερώων, για τα οποία οι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι δεν υπήρχαν καθόλου στο πρώτο σχέδιο του ναού. Η διάκριση των φάσεων είναι μεν ατελής, αλλά γίνεται σαφές από το κείμενο ότι παραδέχονται την ύπαρξη τριών βυζαντινών φάσεων, της αρχικής που περιλαμβάνει το ισόγειο και τον πυρήνα του ναού, μιας δεύτερης στην χαμηλότερη ζώνη των εξωτερικών τοίχων των υπερώων και μιας τρίτης στην ανώτερη ζώνη του εξωτερικού τοίχου του βόρειου υπερώου. Για το κλιμακοστάσιο της ΒΔ. γωνίας πιστεύουν ότι το κατώτερο τμήμα του είναι βυζαντινή κατασκευή με τουρκικές προσθήκες στην ανωδομή. Τέλος, δίνονται χρήσιμες τεχνικές πληροφορίες για την σχέση θόλων - ψηφιδωτών και γίνεται μνεία, δυστυχώς χωρίς να παρατίθεται φωτογραφικό υλικό, ζωγραφικού διακόσμου στα υπερώα, ο οποίος τώρα έχει εξαφανισθεί.

Το κυριότερο σύγγραμμα μέχρι σήμερα για τον ναό ήταν η μονογραφία του Μ. Καλλιγά (*Die Hagia Sophia von Thessalonike*, Würzburg 1935), η οποία στηρίζεται όσον αφορά στα αρχιτεκτονικά σχέδια στην μελέτη των Ch. Diehl, M. Le Tourneau και H. Saladin. Ο συγγραφέας μελέτησε το κτίριο μετά τις τουρκικές επισκευές (1908-1910), όταν ήταν καλυμμένο εξ ολοκλήρου με τα νεωτερικά επιχρίσματα και πολλά αυθεντικά αρχιτεκτονικά μέλη (κίονες υπερώων) είχαν πια αντικατασταθεί. Ως εκ τούτου, τα προβλήματα των φάσεων και της αρχικής μορφής του ναού ήταν πολύ δύσκολο να διευκρινισθούν την περίοδο εκείνη, πράγμα που προσπάθησε να καλύψει ο ίδιος μελετητής στις μετέπειτα έρευνές του στον ναό[17]. Σε αντίθεση με τους γάλλους μελετητές, ο Μ. Καλλιγάς υποστήριξε την ύπαρξη εξαρχής υπερώων στον ναό αποδε-

12. Wulff, *Koimesiskirche*, 36-52, εικ. 9-10.

13. Kondakov, *Makedonija*, 89-102, εικ. 29-39. Ο N. Kondakov αναφέρει ότι στην έρευνα του κτιρίου μετά την πυρκαγιά βοήθησαν και οι R. Schultz και S. Barnsley.

14. Tafrali, *Topographie*, 165-168. Πρόκειται για την αναφορά του ναού σε επιστολή του Θεόδωρου Στουδίτη στα 795.

15. Vickers, Brick stamps, 285-294.

16. Μία σειρά σχεδίων του ναού έγιναν την ίδια εποχή (γύρω στα 1909) από τον W. S. George, αλλά δεν δημοσιεύθηκαν ποτέ. Βρίσκονται κατατεθειμένα στο αρχείο της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών μαζί με διάφορες σημειώσεις και σκίτσα του μελετητή.

17. Καλλιγάς, Έρευναι 1936, 111-118· ο ίδιος, Έρευναι 1938, 67-73· ο ίδιος, Έρευναι 1939, 73-80· ο ίδιος, Έρευναι 1940, 23-27· ο ίδιος, Εργασίαι Αγίας Σοφίας 1941, 45-52.

χόμενος μόνο δύο βυζαντινές φάσεις και παρουσίασε τα πρώτα σχέδια αποκατάστασης της αρχικής μορφής του κτιρίου. Στην μελέτη του υπάρχει ενδιαφέρουσα ανάλυση του χαρακτήρα του εσωτερικού χώρου και των χαράξεων του ναού (αν και όχι καίρια σε όλες τις λεπτομέρειες, λόγω της γνωστής αδυναμίας την εποχή εκείνη να γίνει διάκριση των φάσεων) και εξετάζεται λεπτομερώς ο μαρμάρινος διάκοσμος, πολλά στοιχεία του οποίου σήμερα είναι δύσκολο να αναγνωρισθούν.

Τις επιτόπιες έρευνες του Μ. Καλλιγά και την αναζήτηση της αρχικής μορφής του ναού συνέχισε αργότερα ο Σ. Πελεκανίδης[18] ο οποίος προσέθεσε μία ακόμη παραλλαγή της μορφής της δυτικής όψης[19].

Σε άλλες μελέτες των A. Grabar[20], Σ. Πελεκανίδη[21], R. Cormack[22], και Κ. Θεοχαρίδου[23] διερευνήθηκαν προβλήματα του μωσαϊκού διακόσμου του ναού, ενώ με τα λίγα σωζόμενα δείγματα τοιχογραφιών ασχολήθηκε παλαιότερα ο Σ. Πελεκανίδης[24].

Τα μεγάλα προβλήματα ερμηνείας, που έθετε το ίδιο το μνημείο, και ο ρόλος του στην κατανόηση της αρχιτεκτονικής των σκοτεινών χρόνων, σε συνάρτηση με τον θαυμάσιας τέχνης διάκοσμό του, κράτησαν αδιάλειπτα αμείωτο το ενδιαφέρον των μελετητών.

Ιστορικά για τον ναό

Η παλαιότερη γραπτή αναφορά για την Αγία Σοφία είναι του 795, σε μία επιστολή του εξόριστου στην Θεσσαλονίκη αγίου Θεόδωρου Στουδίτη, την οποία στέλνει στον θείο του Πλάτωνα. Σε αυτήν την επιστολή ο άγιος αναφέρει ότι ο άρχοντας της πόλης τον έστειλε αμέσως μετά την άφιξή του στον αρχιεπίσκοπο, συμβουλεύοντάς τον να προσευχηθεί προηγουμένως στον ναό της Αγίας Σοφίας[25].

Η επόμενη μνεία βρίσκεται στον Ιωάννη Καμενιάτη στην διήγησή του για την πολιορκία της Θεσσαλονίκης από τους Σαρακηνούς στα 904, όπου ο ναός αναφέρεται μεταξύ των τριών κυριότερων εκκλησιών της πόλης, μαζί με τον ναό της Θεοτόκου και τον Άγιο Δημήτριο[26].

Στις μετέπειτα βυζαντινές πηγές γίνεται συχνή αναφορά του ναού με διάφορες ονομασίες, πολλές από τις οποίες είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικές για την τάξη του μεταξύ των υπόλοιπων ναών της πόλης[27]. Σε ορισμένους από τους παλαιότερους αθωνικούς κώδικες (των ετών 942 και 1097) η Αγία Σοφία αναφέρεται ως «ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία» της Θεσσαλονίκης, χαρακτηρισμός που θα μπορούσε να σημαίνει ότι είναι η μητρόπολη[28]. Προς την κατεύθυνση αυτήν, είναι ενδεικτική και η πληροφορία από έγγραφο της μονής Δοχειαρίου, του έτους 1117, που αναφέρει ότι το σκευοφυλάκιο της μητρόπολης βρισκόταν στην Αγία Σοφία[29].

Στον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης ο ναός αναφέρεται συχνά ως «ἡ καθολικὴ τοῦ μεγάλου θεοῦ ἐκκλησία», «ἡ τῆς μητροπόλεως καθολικὴ» και «ἡ μητρόπολις»[30]. Στον βίο του αγίου Σάββα των Σέρβων

18. Πελεκανίδης, Μεσαιωνικά 1961/1962, 253-256. Τις έρευνες συνέχισε για λίγο η Φ. Δροσογιάννη (Δροσογιάννη, Μεσαιωνικά 1963, 233 κ.ε.).
19. Πελεκανίδης, Νέαι έρευναι, αποκατάστασις, 398-403.
20. Grabar, *L'iconoclasme*, 172-176, 195-196.
21. Pelekanidis, Mosaiki , 337-349· ο ίδιος, Altarmosaiken der Hagia Sophia, 29-40.
22. Cormack, *Ninth-century Painting and Mosaic*, 116-170, 228-239· ο ίδιος, Iconoclasm, 35.
23. Θεοχαρίδου, Ψηφιδωτά, 265-273.
24. Πελεκανίδης, Νέαι έρευναι, αποκατάστασις, 398-403.
25. *Θεόδωρος Στουδίτης*, επιστ. Ι, στ. 917.
26. Ιωάννης Καμενιάτης, *Αλωσις*, 502.
27. Λεπτομερή καταγραφή των διαφόρων τρόπων με τους οποίους αναφέρεται ο ναός της Αγίας Σοφίας στις μεσαιωνικές πηγές δίνει ο Σ. Κίσσας (Κίσσας, Μονή μικρής Αγίας Σοφίας, 327, σημ. 9).
28. *Actes du Prôtaton*, 4.46· *Actes de Lavra*, I, 53.42.
29. *Actes de Docheiariou*, 4.95.
30. Tafel, *Opuscula*, 152· Kyriakidis, *Eustazio*, 116.$_{21-22}$, 134.$_{25}$, 136.$_{13}$.

(παλαιοσλαβικό κείμενο του 1253), και συγκεκριμένα στην διήγηση της αναγόρευσης του αγίου σε αρχιμανδρίτη, γεγονός που τοποθετείται στα 1200 - 1201, βρίσκουμε σαφή αναφορά της Αγίας Σοφίας ως μητρόπολης της Θεσσαλονίκης[31].

Στην διάρκεια της κατοχής της πόλης από τους Λατίνους (1205-1224), η Αγία Σοφία κατασχέθηκε (όπως και ο Άγιος Δημήτριος) και έγινε μητρόπολη των κατακτητών, όπως φαίνεται από τρεις επιστολές του πάπα Ιννοκέντιου Γ' στα 1208, 1209 και 1212[32]. Μετά την απελευθέρωση, ο ναός παρέμεινε ως μητρόπολη των Ορθοδόξων και με αυτήν την ιδιότητα είχε το προνόμιο να θεωρείται άσυλο, πράγμα που οι Θεσσαλονικείς ζητούν με αίτησή τους προς την Βενετική Γερουσία (1425 και 1429) να εξακολουθήσει να ισχύει[33].

Στις αρχές του 15ου αιώνα συγκαταλέγεται μεταξύ των καθολικών ναών της πόλης και είναι μάλιστα η μητρόπολη, όπως μαθαίνουμε από το οδοιπορικό του Ιγνάτιου Σμόλενσκ (1405)[34], ενώ ο χαρακτηρισμός της ως καθολικού ναού επαναλαμβάνεται από τον Ιωάννη Αναγνώστη στην διήγηση της άλωσης της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους στα 1430[35].

Χαρακτηριστικό της μεγάλης σημασίας που είχε ο ναός για την πόλη είναι ότι, στην εορτή της Αγίας Σοφίας στα βυζαντινά χρόνια, γινόταν μεγάλη εμποροπανήγυρη που διαρκούσε οκτώ ημέρες[36].

Τον πρώτο αιώνα μετά την τουρκική κατάληψη η Αγία Σοφία παρέμεινε στην κατοχή των Ελλήνων μαζί με τους υπόλοιπους καθολικούς ναούς της πόλης[37]. Ένα τουρκικό φιρμάνι που εκδόθηκε τον Μάρτιο του 1459 από τον Μωάμεθ Β' τον Πορθητή, με το οποίο παραχωρούνται οι πρόσοδοι καθώς και η απόλυτη κυριότητα της μονής της Μικρής Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης στην μητριά του Μάρα, έχει διχάσει τους σύγχρονους μελετητές. Κατά την άποψη του F. Babinger, που πρώτος δημοσίευσε το έγγραφο, η μονή που αναφέρεται στο φιρμάνι ταυτίζεται με τον μεγάλο ναό που εξετάζουμε, ενώ σε πρόσφατες μελέτες η ταύτιση αυτή δεν γίνεται αποδεκτή, ούτε θεωρείται πιθανή η μετατροπή της Αγίας Σοφίας σε μονή σε οποιαδήποτε φάση της ζωής της[38].

Σε έγγραφο του 1502 από τα αρχεία της μονής Διονυσίου μνημονεύεται μάκρωνας (επιμήκης στοά), στα βόρεια του ναού και σε γειτονία με ναΐσκο του Σωτήρα[39].

Σύμφωνα με την χαμένη επιγραφή της εισόδου, ο ναός πρέπει να είχε μετατραπεί σε τζαμί στα 1523/4 (έτος Εγίρας 930), επί Μακτούλ Ιμπραήμ πασά[40]. Στην κατοχή των χριστιανών δεν επανήλθε παρά μόνον

31. Κίσσας, Μονή μικρής Αγίας Σοφίας, 327-328, σημ. 9-10.

32. *PL* 215, στ. 1478· *PL* 216, στ. 213, 604, 605.

33. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 572.

34. Λάσκαρης, Ναοί και Μοναί Θεσσαλονίκης, 318-329. Αυτή η ερμηνεία έχει πρόσφατα αμφισβητηθεί από τον Β. Δημητριάδη (Δημητριάδης, *Τοπογραφία*, 34-36), ο οποίος πιστεύει ότι η Αγία Σοφία έπαψε να είναι μητρόπολη πριν από το 1405. Την άποψή του αυτή βασίζει στο γεγονός ότι στα 1478 τουρκικές πηγές αναφέρουν ένα τζαμί με την ονομασία «της μητρόπολης» στην περιοχή του Ιπποδρομίου, και καθώς η Αγία Σοφία μετατράπηκε σε τζαμί πολύ αργότερα, δεν μπορεί να ήταν αυτή η μητρόπολη εκείνη την περίοδο. Όπως έχουμε όμως ήδη σημειώσει, στις αρχές του 15ου αιώνα η Αγία Σοφία αναφέρεται καθαρά ως μητρόπολη από τον Συμεών Θεσσαλονίκης και την ίδια πληροφορία φαίνεται να μας δίνει ένα έγγραφο της μονής Διονυσίου του 1502 (Κίσσας, Μονή μικρής Αγίας Σοφίας, 329, σημ. 12).

35. Ιωάννης Αναγνώστης, *Άλωσις*, 61-63.

36. Tafrali, *Topographie*, 112.

37. Ιωάννης Αναγνώστης, *Άλωσις*, 61-63.

38. Babinger, Freibrief Mehmeds II, 11-20. Για τις αντίθετες απόψεις, βλ. Κίσσας, Μονή μικρής Αγίας Σοφίας, 325-339. Ο συγγραφέας πιστεύει ότι η μονή που αναφέρεται στο φιρμάνι ήταν η γειτονική μονή της Αγίας Θεοδώρας.

39. Διονυσιάτης - Κυριακίδης, Έγγραφα Μονής Αγίου Διονυσίου, 365-366, 372-376.

40. Η χρονολογία 930 (έτος Εγίρας) φαίνεται καθαρά στην φωτογραφία της επιγραφής που σώζεται στο αρχείο του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου των Αθηνών (Π ί ν. 46). Το έτος 1525 αποδέχονται οι J. Kurth (Kurth, Mosaikinschriften, 465), F. Babinger (Babinger, Freibrief Mehmeds II, 11-20), Γ. Θεοχαρίδης (Θεοχαρίδης, Ο ναός των Ασωμάτων, 24 κ.ε.) και ο R. Janin (Janin, *Églises et monastères*, 407). Ο Π. Παπαγεωργίου (Παπαγεωργίου, Θεσσαλονίκης ιστορικά και αρχαιολογικά, 58) θεωρεί ως έτος μετατροπής το 930 της Εγίρας, δηλαδή το 1523. Ακριβέστερα το 930 αντιστοιχεί στην

το 1912, μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης από τους Τούρκους[41]. Αναφορές του ναού από τα χρόνια της τουρκοκρατίας περιέχονται σε ενθυμήσεις διαφόρων περιηγητών, ευρωπαίων και οθωμανών, οι οποίοι θαυμάζουν το μέγεθος και την ομορφιά του διακόσμου του κτιρίου και αναφέρουν συχνά μια τοπική παράδοση που αποδίδει το κτίσιμό του στον Ιουστινιανό[42].

Η πρώτη συλλογή περιγραφών της Αγίας Σοφίας από περιηγητές (Pococke, P. Lucas, F. de Beaujour, E. M. Cousinery, M. Leake) έγινε από τους C. Texier και P. Pullan[43]. Η παλαιότερη, νομίζω, από τις ανάλογες ενθυμήσεις πρέπει να είναι αυτή που περισυνέλεξε και δημοσίευσε ο Κ. Μέρτζιος[44], και αναφέρεται στο ταξίδι ενός ενετού πρεσβευτή προς την Κωνσταντινούπολη το 1591. Ο ίδιος μελετητής δημοσιεύει και μια άλλη ενθύμηση από τον 17ο αιώνα, η οποία εμπεριέχεται σε περιγραφή της Θεσσαλονίκης από κάποιον υπάλληλο εμπόρου[45]. Τον 17ο αιώνα επίσης, περιγραφή του ναού έχουμε από τον γάλλο Robert de Dreux (1666)[46], τον τούρκο Εβλιά Τσελεμπή (1668)[47] και τον De la Croix (1679), γραμματέα της γαλλικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη[48].

Η Αγία Σοφία μητρόπολη Θεσσαλονίκης

Ένα θέμα, που αναπόφευκτα θα απασχολήσει τον μελετητή της Αγίας Σοφίας, είναι το πρόβλημα της βυζαντινής μητρόπολης της Θεσσαλονίκης.

Πριν από την μεγάλη πυρκαγιά του 1890 και έως και τον 17ο αιώνα, μητρόπολη της Θεσσαλονίκης ήταν ένας ξυλόστεγος ναός του Αγίου Δημητρίου[49]. Στα τέλη του 16ου αιώνα ως μητρόπολη της Θεσσαλονίκης αναφέρεται σε χειρόγραφο ο ναός των Ασωμάτων[50], που από πολλούς μελετητές ταυτίζεται με την Ροτόντα[51]. Ο ναός των Ασωμάτων πρέπει να λειτούργησε ως μητρόπολη για ένα μικρό χρονικό διά-

περίοδο από 10 Νοεμβρίου 1523 έως 28 Δεκεμβρίου 1524. Παλαιότερα πίστευαν ότι η μετατροπή έγινε στα1585 (έτος Εγίρας 993), χρονολογία που προέκυψε από την ανάγνωση της αφιερωτικής επιγραφής από τους C. Texier και P. Pullan (Texier - Pullan, *Architecture*, 163, όπου γίνεται και ένα λάθος στην μετατροπή του έτους Εγίρας: 1589 κατ' αυτούς, αντί του ορθού 1585). Η χρονολογία αυτή έγινε αποδεκτή από τους O. Tafrali (Tafrali, *Topographie*, 168), Ch. Diehl (Diehl - Le Tourneau - Saladin, *Salonique*, 117), όπου αναφέρουν κατά λάθος το 1575, αντί του 1585 ως αντίστοιχου του έτους 993 της Εγίρας), Μ. Καλλιγά (Kalligas, *Hagia Sophia*,1, σημ. 3) και Α. Βακαλόπουλο (Βακαλόπουλος, Κωδωνοστάσιο Αγίας Σοφίας, 337-339). Σχετικά με τον Μακτούλ, και όχι Ρακτούμπ, Ιμπραήμ Πασά, βλ. Δημητριάδης, *Τοπογραφία*, 288-292.

41. Ο καθαγιασμός και η πρώτη λειτουργία στην Αγία Σοφία μετά την απελευθέρωση έγινε Σάββατο 29 Ιουνίου 1913, αφού εκδιώχθηκαν στις 19 του ίδιου μήνα οι βούλγαροι στρατιώτες που στρατοπέδευαν στον ναό από το φθινόπωρο του 1912 (Εφημερίδα «Νέα Αλήθεια», φύλλα 19-6-1913 και 30-6-1913).

42. Η παράδοση αναφέρεται σε περιγραφή εμπόρου του 17ου αιώνα (Μέρτζιος, *Μνημεία*, 142) και στον Felix de Beauzour (Texier - Pullan, *Architecture*, 142).

43. Texier - Pullan, ό.π., 142.

44. Μέρτζιος, *Μνημεία*, 134, σημ. 3.

45. Μέρτζιος, ό.π., 142.

46. Βακαλόπουλος, Η μαρτυρία του Robert de Dreux, 604-614.

47. Μοσχόπουλος, Εβλιά Τσελεμπή, 338-340.

48. Βακαλόπουλος Κ., Περιγραφή της Θεσσαλονίκης στα 1679, 272-281.

49. Η παλαιότερη γραπτή μαρτυρία που αναφέρει ότι ο ναός αυτός ήταν μητρόπολη της Θεσσαλονίκης ανάγεται στα 1679 και βρίσκεται στην περιγραφή που δίνει ο De la Croix, γραμματέας της γαλλικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη (Βακαλόπουλος Κ., ό.π., 272-281). Ο μελετητής πιστεύει ότι ο ναός διαδέχθηκε την Ροτόντα που έγινε τζαμί στα 1590 (Tafrali, *Topographie*, 160, σημ. 2· Θεοχαρίδης, Ο ναός των Ασωμάτων, 45, όπου και η σχετική βιβλιογραφία). Για τον ναό του Αγίου Δημητρίου βλ. Μαντοπούλου, Παραθαλάσσιος Άγιος Δημήτριος, 175-191.

50. Κώδικας Αθηνών 2118· Βακαλόπουλος, Ο ναός του Αγίου Γεωργίου τον 16ο αιώνα, 242-249· ο ίδιος, Ο Άγιος Γεώργιος μητροπολιτικός ναός, 546-549.

51. Θεοχαρίδης, Ο ναός των Ασωμάτων, 27-70· Βακαλόπουλος, Ο ναός του Αγίου Γεωργίου τον 16ο αιώνα, 242-249· ο ίδιος, Ο Άγιος Γεώργιος μητροπολιτικός ναός, 546-549.

στημα, από το 1524 έως το 1590, οπότε έγινε τζαμί από τον Σουλεϊμάν Χορτατζή εφένδη[52]. Το τελευταίο αυτό συνάγεται από τον χρόνο μετατροπής της Αγίας Σοφίας σε τζαμί (1524 κατά την επιγραφή της εισόδου), η οποία σύμφωνα με τους περισσότερους ιστορικούς είναι η μητρόπολη, από τα χρόνια της λατινικής κατάκτησης έως την μετατροπή της σε τζαμί.

Οι παλαιότερες σαφείς αναφορές της Αγίας Σοφίας ως μητρόπολης γίνονται, όπως είδαμε παραπάνω, από τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης και στην συνέχεια στον βίο του αγίου Σάββα των Σέρβων. Στις αρχές του 13ου αιώνα είναι μητρόπολη των Λατίνων, όπως μαθαίνουμε από τις επιστολές του πάπα Ιννοκέντιου Γ'[53], ενώ το γεγονός ότι ο μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, μετέπειτα άγιος, Γρηγόριος ο Παλαμάς τάφηκε το 1359 μέσα στον ναό[54], δηλώνει την τάξη του ως μητρόπολης και στα κατοπινά χρόνια. Στα 1405 η Αγία Σοφία αναφέρεται ως μητρόπολη στο οδοιπορικό του Ιγνάτιου Σμόλενσκ[55] και το ίδιο συμπέρασμα, ως προς την τάξη του ναού, συνάγεται από τα λειτουργικά συγγράμματα του Συμεών Θεσσαλονίκης για την Ακολουθία Ασματική (κώδικας Αθηνών 2061)[56].

Πριν από τον 12ο αιώνα δεν έχουμε σαφείς αναφορές για την τάξη του ναού μεταξύ των εκκλησιών της Θεσσαλονίκης, αλλά υπάρχουν αρκετές ενδείξεις ότι η Αγία Σοφία υπήρξε μητρόπολη και πριν από τα χρόνια του Ευστάθιου. Οι πληροφορίες προέρχονται από τους αθωνικούς κώδικες του 10ου και 11ου αιώνα που παραθέσαμε προηγουμένως, όπου η Αγία Σοφία ονομάζεται «Μεγάλη Ἐκκλησία» της Θεσσαλονίκης, καθώς επίσης και από την πολύ ενδεικτική αναφορά του 12ου αιώνα, ότι το σκευοφυλάκιο της μητρόπολης βρισκόταν σε αυτόν τον ναό[57].

Δεν θα ήταν ίσως παράλογο να υποστηρίξουμε, αν κρίνουμε και από τις συνθήκες ανέγερσης του ναού, τις οποίες αναφέρουμε εκτενώς στα τελευταία κεφάλαια αυτής της εργασίας, ότι πιθανόν να κτίσθηκε ως μητρόπολη για να διαδεχθεί κάποια άγνωστη μητρόπολη των παλαιοχριστιανικών χρόνων[58].

Πολύ διαφωτιστικές, σχετικά με την τελευταία υπόθεση, είναι οι πληροφορίες που δίνει στην επιστολή του ο άγιος Θεόδωρος Στουδίτης στα 795. Το υπ' όψιν εδάφιο αναφέρει επί λέξει: *...καὶ ἀπαγαγόντες εἰσήγαγον πρὸς τὸν ἄρχοντα. Καὶ εὖγε τῷ ἀνδρί· εὐμενὲς γὰρ πρόσωπον δείξας, μετὰ τὸ πεσεῖν χρηστὰ ἐφθέγξατο ἡμῖν. Παρέπεμψέ τε πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον, πρῶτον προσευξαμένους ἐν τῇ ἁγίᾳ Σοφίᾳ. Καὶ ἐν τῷ εὐκτηρίῳ τῷ παρ᾽αὐτοῦ ποιήσας εὐχήν, ὁ ἁγιώτατος ἐδέξατο καὶ κατησπάσατο ἡμᾶς...*[59]. Από το παραπάνω κείμενο γίνεται φανερό ότι ο ναός της Αγίας Σοφίας βρίσκεται κοντά στην κατοικία του αρχιεπισκόπου[60], διάταξη που οδηγεί στην υπόθεση ότι ο ναός αποτελεί την μητρόπολη της Θεσσαλονίκης. Είναι πιθανό στον ίδιο ναό να αναφέρεται και το ευκτήριο του αρχιεπισκόπου, όπου, κατά την επιστολή, αυτός δέχθηκε τον Στουδίτη. Τα υπερώα της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη γνωρίζουμε ότι φιλοξενούσαν τέτοιες χρήσεις και συνδέονταν πιθανότατα με την κατοικία του Πατριάρχη[61].

52. Ο Γ. Θεοχαρίδης (Θεοχαρίδης, Ο ναός των Ασωμάτων, 24-70) πιστεύει ότι η Ροτόντα υπήρξε μητρόπολη της Θεσσαλονίκης από τον 4ο έως τον 13ο αιώνα, αλλά η άποψή του δεν φαίνεται πολύ πιθανή, όπως θα δούμε στην συνέχεια.

53. *PL* 215, στ. 1478· *PL* 216, στ. 213, 603, 605.

54. *PG* 151, στ. 649.

55. Λάσκαρης, Ναοί και Μοναί Θεσσαλονίκης, 318-329.

56. Φουντούλης, Συμεών Θεσσαλονίκης, 125-177.

57. *Actes du Prôtaton*, 4.46· *Actes de Lavra*, I, 53.42· *Actes de Docheiariou*, 4.95. Ο Σ. Κίσσας πιστεύει ότι το σκευοφυλάκιο βρισκόταν στο υπερώο του ναού, όπου σε πρόσφατες έρευνες βρέθηκαν μολυβδόβουλλα μητροπολιτών της Θεσσαλονίκης (Κίσσας, Μονή μικρής Αγίας Σοφίας, 329, σημ. 12· ο ίδιος, Μολυβδόβουλλα, 201).

58. Την άποψη ότι ο ναός κτίσθηκε εξαρχής ως μητρόπολη υποστήριξε και ο R. Cormack (Cormack, *Ninth-century Painting and Mosaic, 1-33*), ο οποίος όμως πιστεύει ότι η προηγούμενη μητρόπολη της Θεσσαλονίκης θα πρέπει να ήταν η Αχειροποίητος.

59. *PG* 99, στ. 917.

60. Στις αρχές του 15ου αιώνα κάτι τέτοιο θεωρείται σίγουρο. Βλ. Φουντούλης, Συμεών Θεσσαλονίκης, 173-174. «κελλίον ἀρχιερέως ἢ Μητρόπολις».

61. Mathews, *Architecture and Liturgy*, 132.

Ιστορικοί σεισμοί

Εκτός από τα ιστορικά γεγονότα που έχουν ενδεχομένως μια σύνδεση με την ιδιαίτερη ιστορία ενός κτιρίου, ορισμένες φυσικές καταστροφές, όπως οι σεισμοί, εκ των πραγμάτων συγκεντρώνουν πολύ μεγάλες πιθανότητες συσχετισμού με την οικοδομική του ιστορία. Για μια πόλη μάλιστα σαν την Θεσσαλονίκη, που ανήκει σε περιοχή με έντονη σεισμική δράση, οι πληροφορίες αυτές είναι ιδιαίτερα χρήσιμες, ιδίως όταν το εξεταζόμενο κτίριο έχει, όπως στην περίπτωση της Αγίας Σοφίας, τόσο μεγάλη διάρκεια ζωής και παρουσιάζει, καθώς θα δούμε στην συνέχεια, πλήθος επεμβάσεων.

Στον πίνακα των γνωστών σήμερα από τις πηγές σεισμών της Θεσσαλονίκης που παραθέτουμε, έχουν συμπεριληφθεί και σεισμοί που αναφέρονται στην ευρύτερη περιοχή, γιατί πιθανόν να επηρέασαν την πόλη, παρ' ότι η ίδια δεν βρισκόταν στο επίκεντρό τους.

Σε παλαιότερη ελληνική βιβλιογραφία αναγράφεται συχνά μία ομάδα σεισμών, που πρόσφατα επαναλήφθηκε αυτούσια σε σχετικό πίνακα, για τους οποίους όμως απαιτείται κριτική επανεξέταση υπό το φως νεότερων αναλύσεων. Πρόκειται για τους σεισμούς που ο Γ. Χριστοδούλου[62] αποδίδει στα χρόνια 597, 677 και 700, χωρίς όμως αναφορά στις πηγές, και οι οποίοι επαναλαμβάνονται από τον Ν. Μουτσόπουλο[63] σε πρόσφατη μελέτη του για την Ροτόντα. Ο Α. Λέτσας[64] στην *Ιστορία της Θεσσαλονίκης* αναφέρει επίσης τους σεισμούς αυτούς, δίνοντας όμως παράλληλα και άλλες πληροφορίες γύρω από τα συμβάντα (λεπτομέρειες σύγχρονων πολιορκιών της πόλης, λοιμών, καταστροφών), από τα οποία και οδηγούμαστε στην ταύτισή τους με περιστατικά γνωστά από τις διηγήσεις των θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου.

Η σύγκριση των πληροφοριών αυτών δείχνει ότι ο μέν δεύτερος σεισμός στα 677 ταυτίζεται με τον αναφερόμενο στο δεύτερο θαύμα του Β' Βιβλίου των Θαυμάτων (το περιστατικό περί του πολέμου του Χάγανου)[65], ο δε τρίτος σεισμός στα 700 σαφώς ταυτίζεται με τους σεισμούς που περιγράφονται στο τρίτο θαύμα του Β' Βιβλίου των Θαυμάτων, ένα μήνα μετά τον θάνατο του αρχιεπισκόπου Ιωάννου[66]. Η χρονολόγηση και των δύο γεγονότων τοποθετείται από τους σύγχρονους μελετητές στο α' μισό του 7ου αιώνα, και συγκεκριμένα στα 618 η πολιορκία της πόλης από τον Χάγανο (τέταρτη πολιορκία)[67] και γύρω στα 630 τα γεγονότα του τρίτου θαύματος, ένα μήνα μετά τον θάνατο του αρχιεπισκόπου Ιωάννου[68]. Το ότι πρόκειται για δύο ανεξάρτητους σεισμούς που απέχουν χρονικά λίγο μεταξύ τους γίνεται σαφές από την πληροφορία των θαυμάτων, ότι ο πρώτος γίνεται όσο ζει ο αρχιεπίσκοπος Ιωάννης, ενώ ο δεύτερος ένα μήνα μετά τον θάνατό του[69].

Για τον υποτιθέμενο σεισμό του 597, ο Α. Λέτσας αναφέρει ότι έγινε τον χρόνο που είχε ενσκήψει λοιμός στην Θεσσαλονίκη και κατά την διάρκεια μιας πολιορκίας της πόλης από τους Σλάβους. Ο σει-

62. Βλ. Χριστοδούλου, *Η Θεσσαλονίκη πόλις του εμπορίου*, 233-234, όπου παρατίθεται χρονολογικός πίνακας των σημαντικότερων γεγονότων που σχετίζονται με την πόλη, χωρίς όμως να γίνεται αναφορά στις πηγές.

63. Μουτσόπουλος, *Ροτόντα*, Ι, 43-46. Η μελέτη εκπονήθηκε στα πλαίσια των εργασιών για την στερέωση του μνημείου μετά τους σεισμούς του 1978, και δεν έχει ακόμη δημοσιευθεί.

64. Λέτσας, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, II, 491-492. Στην μελέτη του Α. Λέτσα ο δεύτερος σεισμός του 677 τοποθετείται στα χρόνια του Κωνσταντίνου Δ' του Πωγωνάτου (668-685).

65. *PG* 116, στ. 1336-1345.

66. *PG* 116, στ. 1345-1349.

67. Ο Α. Παπαδόπουλος (Παπαδόπουλος, *Άγιος Δημήτριος*, 46-47) τοποθετεί τα γεγονότα στο α' μισό του 7ου αιώνα. Ο Γ. Θεοχαρίδης (Θεοχαρίδης, *Ιστορία Μακεδονίας*, 153-155) χρονολογεί την τέταρτη πολιορκία το 618. Στο ίδιο σύγγραμμα δίνεται και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

68. Ο Α. Παπαδόπουλος (Παπαδόπουλος, *Άγιος Δημήτριος*, 46-47) τοποθετεί τα γεγονότα γύρω στα 635, ο Γ. Θεοχαρίδης γύρω στα 630 (Θεοχαρίδης, *Ιστορία Μακεδονίας*, 153-155, μαζί με αναφορές και σχόλια στις μέχρι σήμερα προταθείσες χρονολογίες). Στην τελευταία έκδοση των Θαυμάτων και τον σχολιασμό τους από τον P. Lemerle (Lemerle, *Miracles*, II, 104-110) προτείνεται μια χρονολογία γύρω στα 620.

69. *PG* 116, στ. 1336-1349.

σμός αυτός έγινε βράδυ και συνοδευόταν από αστραπές, βροντές και κεραυνούς, αλλά επέφερε ευτυχώς μικρές ζημιές[70]. Η σύμπτωση λοιμού και πολιορκίας καθώς και η σειρά αναγραφής του περιστατικού στα βιβλία των θαυμάτων, πριν από τους σεισμούς που ήδη σχολιάσαμε, μας οδηγεί στις διηγήσεις του 13ου και 14ου θαύματος του Α' Βιβλίου, όπου όμως δεν αναφέρεται σεισμός[71]. Τα γεγονότα αυτά ανάγονται στο 597, σύμφωνα με τους νεότερους μελετητές, και αναφέρονται στην πρώτη μεγάλη πολιορκία της πόλης από τους Αβαροσλάβους[72]. Η εκδοχή περί σεισμών σύγχρονων με την πολιορκία, αν δεν προέρχεται από κάποια άλλη πηγή που αναφέρεται στα ίδια γεγονότα την οποία αγνοεί η γράφουσα, μάλλον οφείλεται σε παρερμηνεία μιας περικοπής της διήγησης του 14ου θαύματος, όπου σημειώνεται ότι την εσπέρα της πρώτης ημέρας της πολιορκίας άναψαν γύρω από την πόλη φωτιές και ...*εἶτα σὺν τῇ πυρᾷ ἐκείνῃ τῇ φοβερᾷ ἀφῆκαν φωνὴν ὁμοθυμαδὸν φοβερωτέραν τοῦ πυρός, περί ἧς, πειραθέντες ἐναργῶς λέγομεν, ὅτι ἡ γῆ ἐσείσθη, καὶ γὰρ οἱ οὐρανοὶ ἔσταξαν* [73].

Συνεπώς, μόνο για τους δύο κοντινούς σεισμούς του α' τρίτου του 7ου αιώνα μπορούμε να υποστηρίξουμε με ασφάλεια ότι συνέβησαν πραγματικά[74].

ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΣΕΙΣΜΩΝ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΥΡΥΤΕΡΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ (350-1902)

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΤΟΠΟΣ	ΠΗΓΗ
363 Ιανουάριος	Θεσσαλονίκη	Αρχείο Imperial College (Έδρα Μηχανικής Σεισμολογίας)
416	Θεσσαλονίκη	Αρχείο Imperial College (Έδρα Μηχανικής Σεισμολογίας)
476	Θράκη - Μακεδονία	Αρχείο Imperial College (Έδρα Μηχανικής Σεισμολογίας)
618	Θεσσαλονίκη	Θαύματα, Β' Βιβλίο, 2ο θαύμα
γύρω στα 630	Θεσσαλονίκη	Θαύματα, Β' Βιβλίο, 3ο θαύμα
813-820	Θεσσαλονίκη	Κώδικας 34, μονής Κοσυφοινίσσης Παγγαίου[75]
896 Φεβρουάριος	Μακεδονία - Βέροια	Αρχείο Imperial College (Έδρα Μηχανικής Σεισμολογίας)
925 Αύγουστος	Χαλκιδική	Αρχείο Imperial College (Έδρα Μηχανικής Σεισμολογίας)
1037/8 Νοέμβριος-Ιανουάριος	Θράκη - Μακεδονία - Θεσσαλία	Γεώργιος Κεδρηνός[76]
1232 11 Μαρτίου	Άθως Χαλκιδική	Αρχείο Imperial College (Έδρα Μηχανικής Σεισμολογίας)
1267 1 Ιουνίου	Άθως-Βατοπέδι	Αρχείο Imperial College (Έδρα Μηχανικής Σεισμολογίας)
1420 Ιούλιος	Θεσσαλονίκη	S. Kougeas[77]

70. Λέτσας, *Ιστορία της Θεσσαλονίκης*, II, 491-492.

71. *PG* 116, στ. 1285-1316.

72. Βλ. Θεοχαρίδης, *Ιστορία Μακεδονίας*, 140-146, όπου παρατίθενται και σχολιάζονται όλες οι σχετικές εκδοχές.

73. *PG* 116, στ. 1300.

74. Πληροφορίες από πηγές για σεισμούς κατά τον 6ο αιώνα στην Θεσσαλονίκη δεν έχουμε, από όσο γνωρίζει η γράφουσα. Ο Χ. Μπακιρτζής (Μπακιρτζής, Ρωμαϊκή Αγορά, 26) τοποθετεί την καταστροφή των οικοδομημάτων της αγοράς της Θεσσαλονίκης στον 6ο αιώνα, από σεισμό ή άλλη αιτία, χωρίς βεβαιότητα. Στην ευρύτερη περιοχή είναι γνωστός ο μεγάλος σεισμός που κατέστρεψε τα Σκόπια και 24 κάστρα της περιοχής στα 518 (Marcellinus Comes, MGH, Auct. ant. XI (1894), 100), αλλά δεν διαθέτουμε στοιχεία αν και κατά πόσο αυτός επηρέασε την Θεσσαλονίκη.

75. Από τον κώδικα 34 της μονής Κοσυφοινίσσης Παγγαίου, βλ. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Varia graeca Sacra*, 111, (Διήγησις επωφελής).

76. *Γεώργιος Κεδρηνός*, II, 518.

77. Kougeas, Notizbuch, 151.

1430	26 Φεβρουαρίου	Θεσσαλονίκη	Ιωάννης Αναγνώστης[78]
1456	12 Μαΐου	Άθως	Μ. Μαραβελάκης[79]
1511		Χαλκιδική	Αρχείο Imperial College (Έδρα Μηχανικής Σεισμολογίας)
1542		Θεσσαλονίκη	Αρχείο Imperial College (Έδρα Μηχανικής Σεισμολογίας)
1572	12 Απριλίου	Άθως	Αρχείο Imperial College (Έδρα Μηχανικής Σεισμολογίας)
1585	18 Ιουνίου	Άθως	Αρχείο Imperial College (Έδρα Μηχανικής Σεισμολογίας) Μ. Μαραβελάκης
1709	12 Ιουλίου	Άθως	Αρχείο Imperial College (Έδρα Μηχανικής Σεισμολογίας)
1730		Άθως	Αρχείο Imperial College(Έδρα Μηχανικής Σεισμολογίας)
1759		Θεσσαλονίκη	Βενετσιάνικα και Τουρκικά Αρχεία[80]
1763	9 Μαρτίου	Άθως	Μ. Μαραβελάκης
1768	27 Μαρτίου	Θεσσαλονίκη	Μ. Μαραβελάκης
1779	23 Ιανουαρίου	Θεσσαλονίκη	Μ. Μαραβελάκης
1829	5 Μαΐου	Θεσσαλονίκη	V. Karnik[81]
1864	14 Ιουνίου	Θεσσαλονίκη	V. Karnik
1902	Ιούλιος	Θεσσαλονίκη	Th. Makridy[82]

78. Ιωάννης Αναγνώστης, *Άλωσις*, 16-17.

79. Μαραβελάκης, *Ιστορικό σεισμών*, 50.

80. Θεοχαρίδης, *Η Θεσσαλονίκη κατά τον 14ο αιώνα*, 8. Σύμφωνα με ενετικά έγγραφα σημειώθηκαν 20 έως 22 δονήσεις την ημέρα και έπαθαν ζημιές τα μνημεία της πόλης. Τα τουρκικά αρχεία μιλούν για επιδιορθώσεις στα μεγάλα τζαμιά.

81. Karnik, *Seismicity*, II, 33-35.

82. Makridy, Tumulus à Langaza, 6.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΣΤΟΝ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΑ ΧΩΡΟ

Ο ναός της Αγίας Σοφίας βρίσκεται στο ΝΑ. τμήμα της πόλης, όχι μακριά από την θάλασσα, και συγκεκριμένα νοτιότερα της Εγνατίας οδού από την οποία απέχει περί τα 120 μ., και ΒΔ. του Γαλεριανού συγκροτήματος. Ο χώρος όπου θεμελιώθηκε το σημερινό κτίριο παρουσιάζει λείψανα επάλληλων οικοδομών που χρονολογούνται από την ρωμαϊκή εποχή έως και την τουρκοκρατία, γεγονός που φανερώνει την συνεχή χρήση του για πολλούς αιώνες (Σχέδ. 1).

Πριν προχωρήσουμε στην περιγραφή του ναού, κρίνεται σκόπιμη η συνοπτική παρουσίαση των ευρημάτων από τον περιβάλλοντα χώρο, τα οποία σχετίζονται με το σημερινό κτίριο είτε έμμεσα είτε άμεσα, όπως θα δούμε.

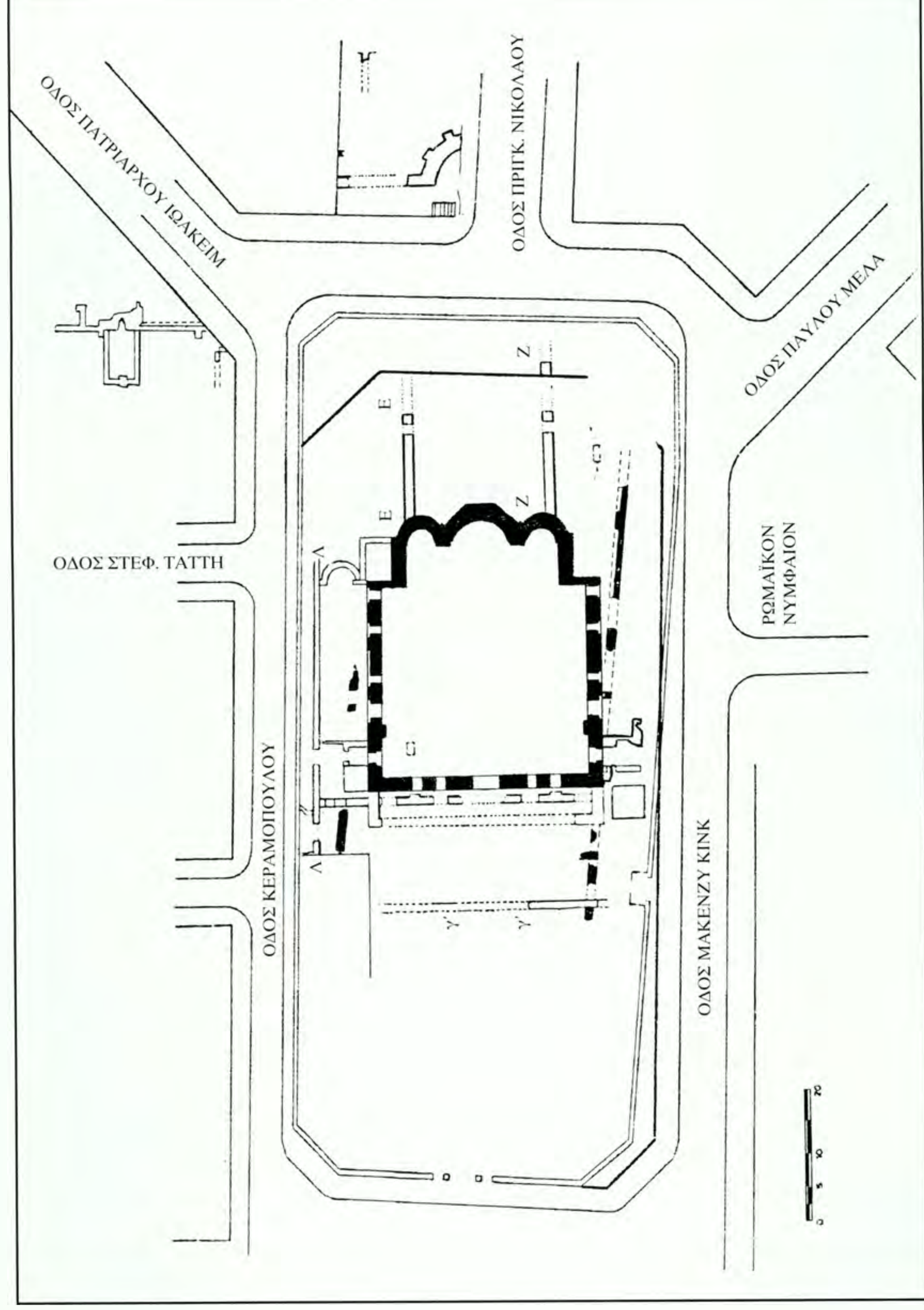
Κτίρια προγενέστερα του ναού

ΡΩΜΑΪΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Στον ευρύτερο χώρο του ναού η ρωμαϊκή εποχή αντιπροσωπεύεται από το νυμφαίο — γνωστό σήμερα ως Αγίασμα του Αγίου Ιωάννη — που αποκαλύφθηκε το 1922 από τον Σ. Πελεκανίδη, σε μικρή απόσταση στα νότια του κτιρίου[83]. Σε πρόσφατη εκσκαφή οικοπέδου δυτικότερα του νυμφαίου, στην νότια πλευρά της οδού Μακένζυ Κινγκ, αποκαλύφθηκε η συνέχεια του ρωμαϊκού συγκροτήματος που ήταν καθώς φαίνεται ιδιαίτερα εκτεταμένο.

Στον ίδιο τον χώρο της Αγίας Σοφίας είχε εντοπισθεί παλαιότερα από τον Μ. Καλλιγά μεγάλο κτίσμα[84], με κατεύθυνση λοξή σε σχέση με τον άξονα του σημερινού ναού, και του οποίου το πέρας δεν βρέθηκε. Το κτίριο τοιχογραφημένο και πιθανόν ξυλόστεγο, των πρώτων χρόνων του 4ου αιώνα, αναφέρεται συνήθως στην βιβλιογραφία ως κωνσταντίνειο κτίσμα[85]. Σε πρόσφατη εκσκαφή θεμελίων κοντά στον ανατολικό περίβολο του ναού, αποκαλύφθηκε τοίχος με κατεύθυνση κάθετη στον επιμήκη άξονα του λεγόμενου κωνσταντίνειου κτιρίου και τοιχοδομία καθ' όλα ανάλογη με τα υπόλοιπα τμήματα που εντοπίσθηκαν στις προηγούμενες ανασκαφές. Ο τοίχος ανήκει προφανώς στο ίδιο συγκρότημα και η ομοιότητα της τοιχοποιίας του με την α' φάση της Ροτόντας και το Γαλεριανό συγκρότημα επιβεβαιώνει την άποψη ότι έχουμε να κάνουμε με σύγχρονες ή περίπου σύγχρονες κατασκευές. Η χρονική σχέση του συγκροτήματος αυτού με το ρωμαϊκό νυμφαίο — μετέπειτα Αγίασμα Αγίου Ιωάννη — δεν έχει εξακριβωθεί. Το δάπεδο του νυμφαίου είναι σε υψόμετρο 4,83 μ., από την θάλασσα, ενώ η βάση του κτιρίου των αρχών του 4ου αιώνα, σε υψόμετρο 5,50 μ., έχει βρεθεί στην ΒΔ. γωνία του σημερινού ναού[86]. Αν τα κτίρια είναι σύγ-

83. BCH XLVI (1922), Chronique des fouilles, 527, εικ. 12.
84. Καλλιγάς, Έρευναι 1938, 67-68, εικ. 1-3· ο ίδιος, Έρευναι 1939, 73-80, εικ. 5· ο ίδιος, Έρευναι 1940, 23-27, εικ. 1-2.
85. Καλλιγάς, Έρευναι 1938, 68-69· Δροσογιάννη, Μεσαιωνικά 1963, 235 κ.ε.
86. Δροσογιάννη, ό.π., 238.

1. Τοπογραφικό της περιοχής του ναού και των ευρημάτων (κατά Φ. Δροσογιάννη)

χρονα, αυτή η υψομετρική διαφορά σημαίνει ότι το συγκρότημα κάτω από τον ναό διαμορφωνόταν σε διαφορετικά επίπεδα, με υπερυψωμένο το δυτικό του τμήμα[87].

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟΙ ΧΡΟΝΟΙ

Η παλαιοχριστιανική εποχή αντιπροσωπεύεται από την μεγάλη βασιλική που βρίσκεται κάτω από τον σημερινό ναό, προεκτεινόμενη ανατολικότερα και σε σημαντική απόσταση από αυτόν. Παρ' ότι μόνον λίγα τμήματα του κτιρίου έχουν ανασκαφεί, η κάτοψή του θα μπορούσε να αποκατασταθεί με αρκετή ακρίβεια, αν συνδυασθούν τα στοιχεία που έδωσαν οι αποσπασματικές ανασκαφές στον περίβολο[88]. Πρόκειται για μεγάλη πεντάκλιτη βασιλική[89] με νάρθηκα και αίθριο στην δυτική πλευρά της, ημικυκλική κόγχη ιερού και διαμορφωμένες εξωτερικές αντηρίδες (Σ χ έ δ. 2).

Επειδή η μορφή και οι διαστάσεις της βασιλικής έπαιξαν καθοριστικό ρόλο, όπως θα δούμε, τόσο στην γενική χάραξη όσο και στον σχεδιασμό επί μέρους στοιχείων του υπάρχοντος ναού, επιβάλλοντας ειδικούς περιορισμούς και ανορθόδοξες λύσεις, κρίθηκε σκόπιμη η διεξοδικότερη παρουσίαση της βασιλικής όσον αφορά στα στοιχεία εκείνα που άπτονται των προβλημάτων που προαναφέρθηκαν. Μέσα στο πνεύμα αυτό, ενδιαφέρουν κυρίως η θέση και οι διαστάσεις της βασιλικής, καθώς επίσης και η σχέση των θεμελίων της, σε κάτοψη, με το μεταγενέστερο κτίριο. Οι στυλοβάτες του κεντρικού κλίτους της βασιλικής, που αποκαλύφθηκαν σε αρκετό μήκος στην ανατολική αυλή, διέρχονται κάτω από τις ημικυκλικές αψίδες της πρόθεσης και του διακονικού του σημερινού ναού, στα σημεία αντίστοιχα όπου σχηματίζονται τα ανακουφιστικά τόξα στην βάση τους και διαπερνούν το κτίριο σε επαφή με τον βόρειο και νότιο στυλοβάτη του σταυρικού πυρήνα[90]. Στην δυτική όψη οι στυλοβάτες επανεμφανίζονται, αφού διέλθουν κάτω από τα προτελευταία ακραία ανοίγματα του σημερινού ναού, για να συνδεθούν με το θεμέλιο που προχωράει παράλληλα με την δυτική πρόσοψη, σε απόσταση 70 εκ. από αυτήν. Το θεμέλιο αυτό ανήκει στον τοίχο που χώριζε τον νάρθηκα της βασιλικής από τον κυρίως ναό και η ανώτατη σωζόμενη στάθμη του βρίσκεται 36 εκ. ψηλότερα από το σημερινό δάπεδο της Αγίας Σοφίας (Σ χ έ δ. Ι · Π ί ν. 17). Το δεύτερο ζεύγος των εσωτερικών κλιτών ορίζεται από δύο τοίχους, πάχους 95 - 100 εκ., που προχωρούν σε επαφή με τον βόρειο και νότιο εξωτερικό τοίχο του σημερινού ναού και προεκτείνονται ανατολικότερα. Οι τοίχοι αυτοί είχαν θεωρηθεί παλαιότερα ως στοιχεία της θεμελίωσης του υπάρχοντος ναού, αλλά η ανεύρεση της συνέχειάς τους ανατολικότερα, σε απόσταση 12,39 μ. από αυτόν, αποδεικνύει ότι οι δύο κατασκευές δεν ανήκουν στο ίδιο κτίριο[91].

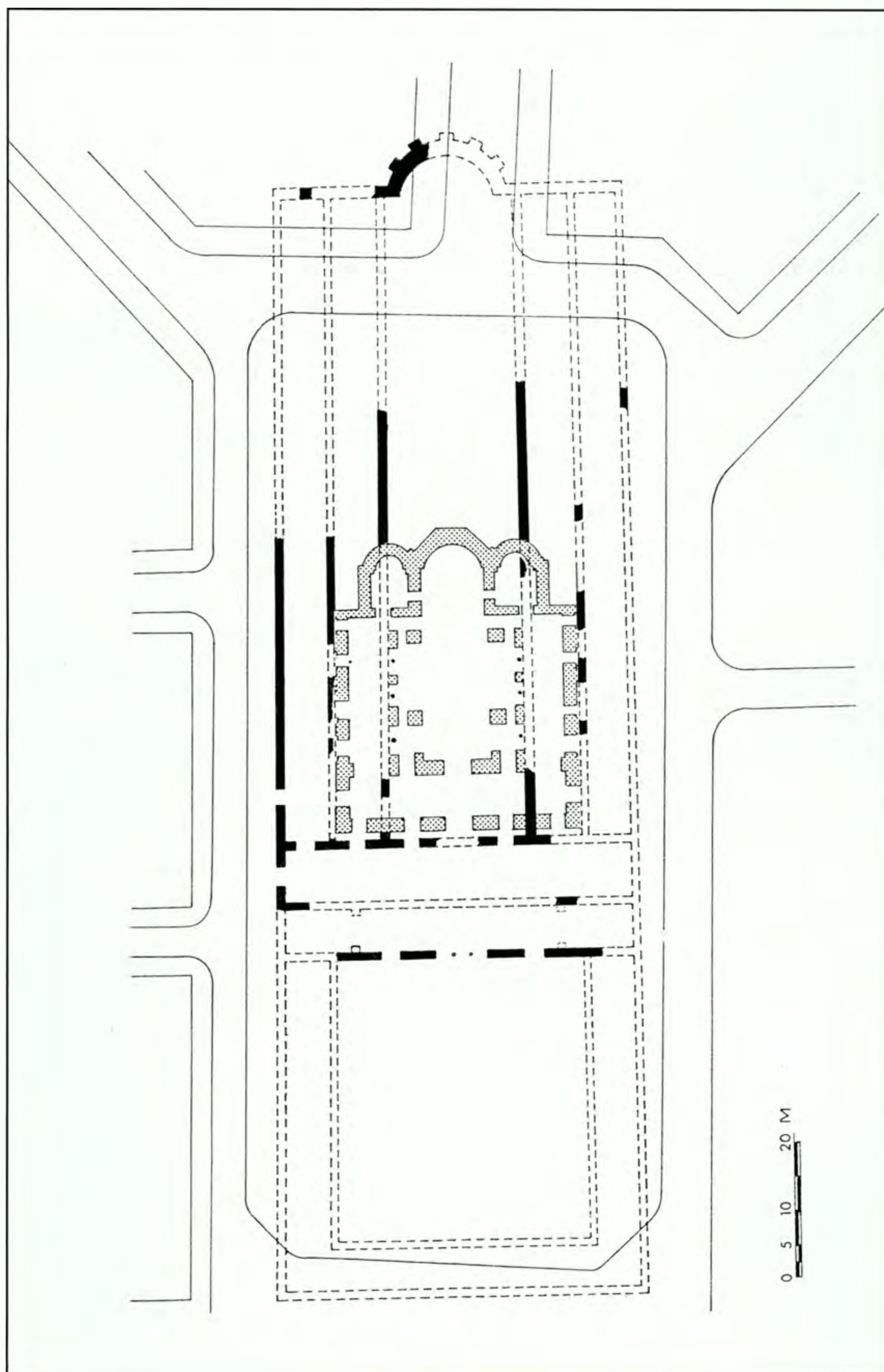
87. Σε ανασκαφική τομή, που διενεργήθηκε από την 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στο ΒΔ. γωνιακό διαμέρισμα του σταυρικού πυρήνα της Αγίας Σοφίας, βρέθηκε δάπεδο σε βάθος 4,90 μ. από την θάλασσα, υψόμετρο που συμπίπτει με το δάπεδο του νυμφαίου στα νότια του ναού. Το υπερυψωμένο τμήμα του συγκροτήματος δηλαδή, θα πρέπει να βρισκόταν δυτικότερα του ΒΔ. γωνιακού διαμερίσματος του ναού.

88. Ανασκαφικές τομές διενεργήθηκαν παλαιότερα από τον Μ. Καλλιγά (Καλλιγάς, Έρευναι 1938, 67-73· ο ίδιος, Έρευναι 1939, 73-80· ο ίδιος, Έρευναι 1940, 23-27· ο ίδιος, Εργασίαι Αγίας Σοφίας 1941, 45-52), τον Σ. Πελεκανίδη (Μακαρόνας, Χρονικά 1940-1950, 606-607· Πελεκανίδης, Νέαι έρευναι, αποκατάστασις, 398-403· ο ίδιος, Μεσαιωνικά 1961/1962, 253-256) και την Φ. Δροσογιάννη (Δροσογιάννη, Μεσαιωνικά 1963, 235 κ.ε.). Πρόσφατα η 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων διενήργησε ορισμένες τομές στο εσωτερικό και εξωτερικό του κτιρίου στα πλαίσια της έρευνας των θεμελίων για την στερέωση του ναού.

89. Πρώτη η Φ. Δροσογιάννη αναγνώρισε πεντάκλιτη βασιλική σε αυτήν την θέση (Δροσογιάννη, ό.π., 235-242), αντίθετα από τον Σ. Πελεκανίδη που είδε τον ναό σαν τρίκλιτη βασιλική (Πελεκανίδης, Μεσαιωνικά 1961/1962, 256).

90. Εκτός από τα σημεία που ανέσκαψε ο Μ. Καλλιγάς (Καλλιγάς, Έρευναι 1936, 111, εικ. 1· ο ίδιος, Έρευναι 1939, 76, εικ. 1) και ο Σ. Πελεκανίδης (Πελεκανίδης, Μεσαιωνικά 1961/1962, 253-256, εικ. 1), τμήμα του νότιου στυλοβάτη αποκαλύφθηκε με τις πρόσφατες ανασκαφές στον νότιο χώρο του νάρθηκα.

91. Η άποψη ότι πρόκειται για αναλημματικούς τοίχους που συγκρατούν το προσχωσιγενές έδαφος όπου θεμελιώθηκε ο ναός, δεν μπορεί να γίνει πλέον αποδεκτή (Καλλιγάς, Έρευναι 1939, 76, εικ. 1). Στις πρόσφατες ανασκαφές της 9ης Εφο-

2. Αποκατάσταση της κάτοψης της παλαιοχριστιανικής βασιλικής κάτω από την Αγία Σοφία.

Το τρίτο εξωτερικό ζεύγος των κλιτών ορίζεται από τοίχους, πάχους 1,25 μ., σε απόσταση 6,25 μ. από τους προηγούμενους. Μικρό τμήμα του βόρειου εξωτερικού τοίχου της βασιλικής σώζεται σε ικανό ύψος (1,20 μ.) δεξιά και αριστερά της πλευρικής εισόδου του βόρειου κλίτους (Σ χ έ δ. 3), ενώ μεγάλο μέρος του προς τα ανατολικά είχε αποκαλυφθεί σε παλαιότερες ανασκαφές[92]. Σε οψιμότερη εποχή ο τοίχος αυτός ενσωματώθηκε στις κατασκευές των προκτισμάτων της βόρειας πλευράς. Το τμήμα του τοίχου, στα ανατολικά της σωζόμενης πλευρικής εισόδου, χρησίμευσε ως θεμέλιο του βόρειου τοίχου του παρεκκλησίου, που προστέθηκε σε επαφή με τον σημερινό ναό στην βόρεια όψη του[93], ενώ ο όψιμος βυζαντινός τοίχος, στα δυτικά της εισόδου που προαναφέρθηκε, θεμελιώθηκε στα υπολείμματα του ίδιου τοίχου, που είναι ορατός στην βάση της μεταγενέστερης τοιχοποιίας, και του οποίου εκτός από την κατεύθυνση διατήρησε και την θέση του ανοίγματος.

Ο νότιος εξωτερικός τοίχος της πεντάκλιτης βασιλικής πρέπει να βρίσκεται κάτω περίπου από τον σημερινό περίβολο και είναι πολύ λίγο γνωστός. Ένα σημείο του εντοπίσθηκε παλαιότερα από τον Μ. Καλλιγά στα ανατολικά της ΝΑ. γωνίας του ναού, σε απόσταση 38,55 μ., αλλά θεωρήθηκε τμήμα του παλαιού περιβόλου[94].

Σε απόσταση 17,50 μ. από την δυτική πρόσοψη του σημερινού ναού και παράλληλα με αυτήν, ανασκάφηκε τοίχος, σε μήκος 20 μ., που φέρει κεντρικό τριπλό άνοιγμα εισόδου (μήκος 9,10 μ.), αξονικά τοποθετημένο ως προς τον ναό, και δύο απλά ανοίγματα δεξιά και αριστερά. Ο τοίχος αυτός θεωρείται ότι ανήκει στην ανατολική στοά του αιθρίου[95]. Στα ανατολικά του βρέθηκαν υπολείμματα μαρμάρινου δαπέδου, σε υψόμετρο 8,25 μ. πάνω από την στάθμη της θάλασσας, δηλαδή 17 εκ. κάτω από το σημερινό δάπεδο της Αγίας Σοφίας (υψόμετρο 8,42 μ.).

Ο ενδιάμεσος χώρος, μεταξύ του δυτικού τοίχου του κυρίως ναού και του τοίχου της ανατολικής στοάς του αιθρίου, δεν έχει ανασκαφεί συστηματικά. Στα ανατολικά του προηγούμενου τοίχου του αιθρίου και σε απόσταση 6,87 μ. από αυτόν, αποκαλύφθηκε τμήμα κατεστραμμένου παράλληλου τοίχου[96] που βρίσκεται στην προέκταση του δυτικού σκέλους του όψιμου βυζαντινού τοίχου που προαναφέρθηκε, στα ΒΔ. του ναού[97]. Η θέση του τοίχου αυτού, σε σχέση με εκείνους της ανατολικής στοάς του αιθρίου και του ανατολικού τοίχου του νάρθηκα, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι πρόκειται για υπόλειμμα του δυτικού τοίχου του ναού. Ο όψιμος βυζαντινός τοίχος σε σχήμα Γ που συνδέεται με το παρεκκλήσιο, ΒΔ. του ναού, θεωρείται πολύ πιθανόν να κτίσθηκε πάνω στο θεμέλιο του παλαιοχριστιανικού νάρθηκα, του οποίου διατήρησε και την βόρεια πλευρική είσοδο, όπως προαναφέρθηκε.

ρείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων ανιχνεύθηκε τμήμα του νότιου τοίχου στην ΝΑ. γωνία του σημερινού ναού καθώς και η προέκταση του βόρειου τοίχου, κάτω από τον εξωτερικό του μεταγενέστερου προσκτίσματος, στα βόρεια της προθέσεως.

92. Πελεκανίδης, Μεσαιωνικά 1961/ 1962, 254-256, σχέδ. 2.

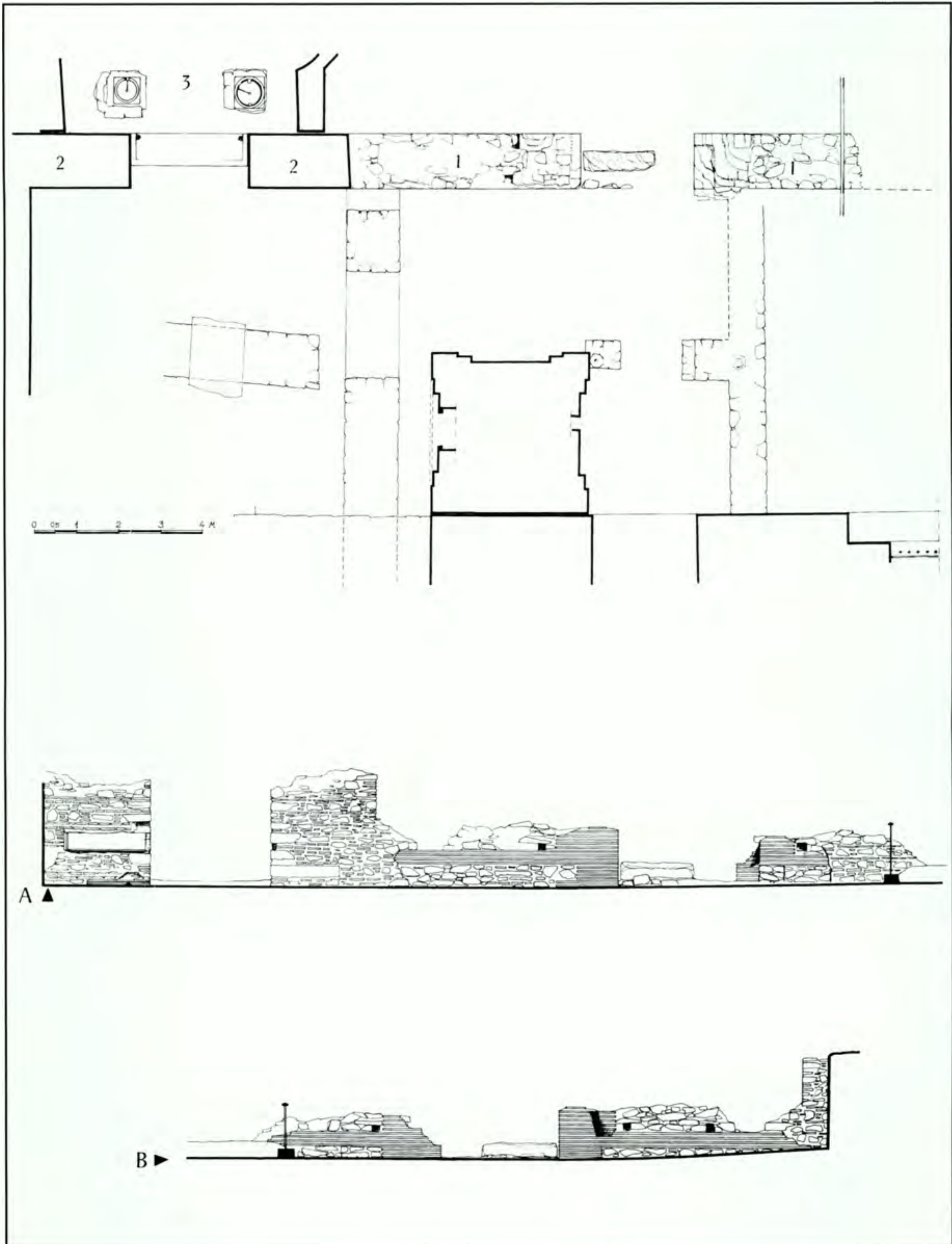
93. Παλαιότερα το παρεκκλήσιο αυτό θεωρήθηκε μονόκλιτη βασιλική του 7ου ή 8ου αιώνα, προγενέστερη του σημερινού ναού (Πελεκανίδης, Μεσαιωνικά 1961/1962, 253-256). Κανένα στοιχείο δεν συνηγορεί υπέρ της άποψης αυτής, ενώ αντίθετα η επιφανειακή θεμελίωση της κόγχης, το είδος της τοιχοποιίας, όπου γίνεται χρήση πολλών μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών, και η ανεύρεση τμημάτων τοιχογραφίας που ανάγονται πιθανόν στον 14ο αιώνα (Καλλιγάς, Έρευναι 1938, 70, εικ. 4) μιλούν για πολύ οψιμότερη κατασκευή. Επιπλέον, στις πρόσφατες ανασκαφές αποκαλύφθηκε συνέχεια του δαπέδου του παρεκκλησίου στην θέση του φραγμένου ανατολικού ανοίγματος του βόρειου τοίχου του ναού, πράγμα που πιστοποιεί την επικοινωνία του παρεκκλησίου, με τον ναό και επομένως την μεταγενέστερη χρονολόγησή του.

94. Καλλιγάς, Έρευναι 1939, 78, εικ. 3.

95. Καλλιγάς, Έρευναι 1940, 24-27, εικ. 1· ο ίδιος, Εργασίαι Αγίας Σοφίας 1941, εικ. 6· Δροσογιάννη, Μεσαιωνικά 1963, 238, εικ. 1.

96. Καλλιγάς, Έρευναι 1940, 24-27.

97. Πρόκειται για το παλαιοχριστιανικό θεμέλιο κάτω από το καμπτόμενο προς νότον σκέλος του όψιμου τοίχου, βόρεια του οποίου προστέθηκε αργότερα το παρεκκλήσιο.

3. Κατασκευές στα ΒΔ του ναού. Κάτοψη και όψεις του σωζόμενου βόρειου τοίχου της βασιλικής και του όψιμου εξωνάρθηκα (1. Ο βόρειος τοίχος της βασιλικής. 2. Ο τοίχος του όψιμου βυζαντινού εξωνάρθηκα. 3. Το μεταγενέστερο παρεκλήσσιο. Α. Η νότια όψη του βόρειου τοίχου. Β. Η βόρεια όψη του ίδιου τοίχου).

Το μαρμάρινο δάπεδο, προγενέστερο της φάσης του προπύλου, που αποκαλύφθηκε τόσο στα βόρεια όσο και στα νότια αυτής της εισόδου σε υψόμετρο 8,25 μ., πάνω από την στάθμη της θάλασσας[98], πρέπει να ανήκει στον νάρθηκα της βασιλικής ο οποίος, καθώς φαίνεται, επικοινωνούσε με κάποιον συνεπίπεδο χώρο βορειότερα (Π ί ν. 18β). Συνήθως σε αυτές τις θέσεις βρίσκουμε τους χώρους των κλιμακοστασίων που οδηγούν στα υπερώα ή κάποιους προθαλάμους που συνδέονται με τα κλιμακοστάσια[99]. Νάρθηκας και ανατολική στοά του αιθρίου είχαν την ίδια στάθμη δαπέδων.

Συσχετίζοντας τα παραπάνω δεδομένα, οι γενικές διαστάσεις της κάτοψης του πεντάκλιτου παλαιοχριστιανικού ναού προκύπτουν ως εξής:

μήκος κυρίως ναού χωρίς την κόγχη και τον νάρθηκα, 94 μ. περίπου.

πλάτος κεντρικού κλίτους, 19,95 μ.· πλάτος στυλοβάτη, 1,60-1,58 μ.

πλάτος εσωτερικών πλευρικών κλιτών, 6,35 μ.

πλάτος εξωτερικών κλιτών, 6,30 μ.

πλάτος νάρθηκα, 7,33 μ. περίπου.

ολικό πλάτος ναού, 53 μ.

ολικό μήκος ναού, με τον νάρθηκα και την κόγχη, 115 μ. περίπου.

Το πλάτος του αιθρίου θα πρέπει, σύμφωνα με τα παραπάνω, να ήταν 53 μ., μέγεθος που συμπίπτει με τις διαστάσεις του αιθρίου που αναγνώρισαν οι Ch. Diehl και M. Le Tourneau στις αρχές του αιώνα, βασιζόμενοι στην διάταξη των προσκτισμάτων της δυτικής αυλής και στο δυτικό παλαιολόγειο πρόπυλο[100]. Σύμφωνα με τους υπολογισμούς τους, το αίθριο είχε πλάτος περίπου 52 μ. και μήκος 67 μ., όση είναι η απόσταση του παλαιολόγειου προπύλου από την δυτική όψη του σημερινού ναού. Αν θεωρήσουμε ότι η θέση του δρόμου, από τον οποίο εξαρτάται το παλαιολόγειο πρόπυλο, παρέμεινε σταθερή από τους προηγούμενους αιώνες, κάτι αρκετά πιθανό, τότε με βάση τα παραπάνω στοιχεία προκύπτει το μήκος του αιθρίου ίσο με 55 μ. περίπου, μετρώντας από την δυτική εξωτερική πύλη μέχρι την τριπλή είσοδο της ανατολικής στοάς. Στο κέντρο περίπου του αιθρίου, σε απόσταση 30 μ. από τον δυτικό τοίχο της ανατολικής στοάς, βρισκόταν η φιάλη, λείψανα της οποίας διαπίστωσε ο M. Le Tourneau ύστερα από πρόχειρη ανασκαφή στον χώρο της αυλής, κατά την διάρκεια των επισκευών του ναού στις αρχές του αιώνα[101]. Όπως γίνεται φανερό από την θέση των θεμελίων της βασιλικής σε συνάρτηση με τον σημερινό ναό, οι διαστάσεις και η διαίρεση του προγενέστερου κτιρίου υπήρξαν καθοριστικές για το μεταγενέστερο, που ουσιαστικά κτίσθηκε μέσα στο πρώτο. Η διατήρηση εξάλλου των γεωμετρικών χαρακτηριστικών του αιθρίου στις θέσεις των μεταγενέστερων προσκτισμάτων της δυτικής αυλής δηλώνει πως η λειτουργία του σφράγισε για πολλούς αιώνες τον χαρακτήρα της δυτικής πλευράς του ναού, που ίσως πέρασε μέσα από μια διαδικασία επάλληλων αλλαγών και προσθηκών για την δημιουργία συγκροτήματος μητρόπολης[102] ή μοναστηριακού συγκροτήματος με κελλιά και άλλα χρηστικά κτίρια στην θέση αυτή, αν όντως ο ναός έγινε ποτέ καθολικό μοναστηριού[103].

98. Δροσογιάννη, Μεσαιωνικά 1963, 235-242.

99. Βλ. π.χ. Βασιλική του Λεχαίου (Πάλλας, Λέχαιο, εικ. 142), Βασιλική Α' της Νέας Αγχιάλου (Σωτηρίου Γ., Χριστιανικαί Θήβαι, εικ. 17, πίν. Β), Αχειροποίητο Θεσσαλονίκης (Ορλάνδος, *Βασιλική*, Ι, 156, σημ. 118), Βασιλική Α', Φιλίππων (Lemerle, *Philippes*, II, πίν. XV-XVI και XXV-XXXVI).

100. Diehl - Le Tourneau - Saladin, *Salonique*, 119. Μια παλιά φωτογραφία με λείψανα των κατασκευών του αιθρίου δημοσίευσε ο O. Wulff (Wulff, *Koimesiskirche*, εικ. 9). Το παλαιό πρόπυλο είναι γνωστό από παλιές φωτογραφίες (Kondakov, *Makedonija*, 90, εικ. 29, μετά την μερική καταστροφή του), ενώ και η ακέραιη μορφή του είναι γνωστή από μια φωτογραφία της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών και σχέδια.

101. Diehl - Le Tourneau - Saladin, *Salonique*, 119.

102. Στα λειτουργικά συγγράμματα του Συμεών Θεσσαλονίκης αναφέρεται ένα «κελλίον» ή «κελλία τοῦ ἐπισκόπου» ή «Μητρόπολις» απέναντι από την δυτική πλευρά της Αγίας Σοφίας (Φουντούλης, Συμεών Θεσσαλονίκης, 173-174).

103. Babinger, Freibrief Mehmeds II, 11-20. Για τις αντίθετες απόψεις, βλ. Κίσσας, Μονή μικρής Αγίας Σοφίας, 325-330.

Το πρόβλημα της χρονολόγησης της βασιλικής παραμένει ανοικτό μέχρι σήμερα, λόγω των περιορισμένης έκτασης ερευνών στον χώρο αυτό. Ο Σ. Πελεκανίδης την τοποθετεί στον 5ο αιώνα[104] και πιστεύει ότι καταστράφηκε από βίαιη αιτία, ενώ η Φ. Δροσογιάννη δέχεται μεταγενέστερη χρονολόγηση, χωρίς να την καθορίζει επακριβώς, βασιζόμενη στο υψόμετρο του δαπέδου της κόγχης και τα κινητά ευρήματα από την ανασκαφή, που ήταν βυζαντινά και όχι παλαιοχριστιανικά[105]. Ο M. Vickers εξάλλου, στηριζόμενος στον κοινό τύπο σφραγίδας που αναγνωρίζεται στις πλίνθους των τειχών της πόλης, της Αχειροποιήτου, της επέκτασης της Ροτόντας, του Αγίου Δημητρίου και σε ελάχιστα παραδείγματα που βρέθηκαν στον χώρο του ναού που εξετάζουμε, θεωρεί την βασιλική σύγχρονη με την ομάδα των κτιρίων που προαναφέρθηκαν και προτείνει μια χρονολογία λίγα χρόνια μετά το 442/443, έτος μεταφοράς της έδρας του επάρχου του Ιλλυρικού από το Σίρμιο στην Θεσσαλονίκη[106]. Παρατηρήσεις για τα υλικά και την μορφή της τοιχοποιίας της βασιλικής παρουσιάζονται παρακάτω, στο κεφάλαιο Η'.

Μια σημαντική πληροφορία, σχετικά με την οικοδομική δραστηριότητα στον χώρο του σημερινού ναού στα προγενέστερα χρόνια, μας παρέχει η στατιστική θεώρηση των νομισμάτων που απέδωσαν οι κατά καιρούς ανασκαφικές έρευνες. Διαπιστώθηκε ότι ανάμεσα στα νομίσματα, που βρέθηκαν σε μπάζα του γύρω χώρου και καλύπτουν το χρονικό διάστημα από τα ρωμαϊκά έως τα τελευταία βυζαντινά χρόνια, υπερτερεί αριθμητικά η ομάδα των νομισμάτων του 4ου αιώνα, και όσα μάλιστα από αυτά μπόρεσαν να ταυτισθούν ακριβώς ανάγονται στα χρόνια του Θεοδόσιου Α' (379-395), του Αρκάδιου (395-408) και του Ονώριου (395-423)[107].

Το στοιχείο αυτό είναι ασφαλής ένδειξη ότι στα τέλη του 4ου αιώνα ιδρύεται ένα κτίριο στην θέση του σημερινού ναού, χρονολογία που θα μπορούσε κάλλιστα να αναφέρεται στην μεγάλη βασιλική.

Κτίρια μεταγενέστερα του ναού

ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ

Βυζαντινές κατασκευές που ανάγονται σε όψιμα χρόνια εντοπίζονται στην βόρεια πλευρά της αυλής, όπου ορισμένα τμήματα τους σώζονται σε ικανό ύψος και άλλα είχαν αποκαλυφθεί σε παλαιότερες ανασκαφές, ενώ ένα παλαιολόγειο πρόπυλο είναι γνωστό από παλιά σχέδια και φωτογραφίες στην δυτική πλευρά του περιβόλου, πάνω στον κύριο άξονα του ναού[108] (Π ί ν. 6β, 7α).

Παράλληλα με τον βόρειο τοίχο του ναού και σε επαφή με αυτόν δημιουργήθηκε μονόχωρο δρομικό παρεκκλήσιο που κατέληγε σε ημικυκλική αψίδα με σύνθρονο και επισκοπική έδρα[109]. Το παρεκκλήσιο κατελάμβανε το πλάτος του άλλοτε βόρειου ακραίου κλίτους της βασιλικής, στο θεμέλιο του εξωτερικού τοίχου της οποίας πάτησε ο βόρειος εξωτερικός τοίχος του. Η μορφή της τοιχοποιίας του, με την ελεύθερη

104. Πελεκανίδης, Μεσαιωνικά 1961/1962, 253-256.

105. Δροσογιάννη, Μεσαιωνικά 1963, 235-242. Στον σχολιασμό των στοιχείων που παραθέτει, όσον αφορά στο υψόμετρο του δαπέδου της κόγχης, δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να οφείλεται αυτό στην ύπαρξη κρύπτης αρχικά κάτω από το ιερό.

106. Vickers, Brick Stamps, 285-294· ο ίδιος, Sirmium or Thessaloniki?, 338.

107. Ο μεγαλύτερος αριθμός νομισμάτων προήλθε από την ανασκαφή του βόρειου τμήματος του δυτικού υπερώου, όπου στο γέμισμα μεταξύ των θόλων χρησιμοποιήθηκαν μπάζα από τον έξω χώρο του ναού. Λεπτομερής έκθεση των ευρημάτων δίνεται στο παράρτημα Ι. Η εικόνα των ευρημάτων αυτών συμφωνεί με αυτήν των λίγων παραδειγμάτων που δίνει ο Μ. Καλλιγάς από τις παλαιότερες έρευνες (Καλλιγάς, Έρευναι 1938, 74· ο ίδιος, Έρευναι 1939, 81-82).

108. Strzygowski, *Aachen*, 72, πίν. 42, 43.

109. Καλλιγάς, Έρευναι 1938, 68 κ.ε., εικ. 1· Πελεκανίδης, Μεσαιωνικά 1961/1962, 253-256.

ανάμιξη λίθων και πλίνθων και την συχνή χρήση μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών από προγενέστερα κτίρια ως δομικό υλικό, δηλώνει όψιμη εποχή. Σπαράγματα τοιχογραφιών από την ανασκαφή του χώρου παρέχουν ένα όριο ante quem για το παρεκκλήσιο, στις αρχές του 14ου αιώνα[110]. Όπως θα δούμε στην συνέχεια, στο παρεκκλήσιο διακρίνονται δύο φάσεις, από τις οποίες η πρώτη στην βάση της κόγχης είναι πολύ προγενέστερη του 14ου αιώνα, αλλά πάντως μεταγενέστερη του ναού. Σε πρόσφατες ανασκαφές αποκαλύφθηκε συνέχεια του μαρμάρινου δαπέδου του παρεκκλησίου, κάτω από το φράξιμο του πρώτου ανατολικού ανοίγματος του βόρειου τοίχου του ναού, αποδεικνύοντας έτσι την επικοινωνία ναού - παρεκκλησίου και την μεταγενέστερη χρονολόγησή του[111]. Το δυτικό πέρας του παρεκκλησίου δεν είναι γνωστό (Σ χ έ δ. Ι).

Στην νότια πλευρά του ναού εξωτερικά, και στην προέκταση του ανατολικού τοίχου του, αποκαλύφθηκε επιφανειακά θεμέλιο τοίχου με κατεύθυνση Β - Ν που σχημάτιζε πιθανόν τον ανατολικό τοίχο ενός παρεκκλησίου, αντίστοιχου με εκείνο της βόρειας πλευράς. Ο εντοπισμός του θεμελίου επιφανειακά καθώς και η ποιότητά του συνηγορούν ότι πρόκειται για όψιμη κατασκευή (Σ χ έ δ. Ι).

Στα βόρεια της πρόθεσης υπήρχε παλαιότερα ένα πρόσκτισμα που κατελάμβανε όλο το μήκος της βόρειας εξωτερικής πλευράς της και έφθανε, κατά την έννοια του πλάτους, μέχρι το θεμέλιο του στυλοβάτη των πλάγιων κλιτών της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, πάνω στο οποίο θεμελιωνόταν ο βόρειος τοίχος αυτού του προσκτίσματος. Την μορφή του προσκτίσματος, όπως σωζόταν στις αρχές του αιώνα, έχουμε από τα σχέδια του M. Le Tourneau[112] και από παλιές φωτογραφίες[113], όπου διακρίνεται κάλυψη με μονόρριχτη στέγη. Υπολείμματα από γένεση κυλινδρικής καμάρας, η οποία κατέστρεψε την αρχική τοιχοποιία του βόρειου τοίχου της πρόθεσης για να εξασφαλίσει επαρκή έδραση, δείχνουν ότι ο χώρος ήταν αρχικά καμαροσκέπαστος. Η μορφή της τοιχοποιίας του στην βάση των τοίχων, όπως αποκαλύφθηκε με τις πρόσφατες ανασκαφές της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, με την χρήση μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών (κιόνων κτλ.) ως οικοδομικού υλικού στο κτίσιμο των τοίχων, προδίδει όψιμη εποχή. Το γεγονός ότι το άνοιγμα της θύρας του στο δυτικό άκρο του βόρειου τοίχου φράζεται ουσιαστικά από την κόγχη του βόρειου παρεκκλησίου[114] δείχνει πως η λειτουργία του χώρου προϋποθέτει την καταστροφή αυτής της κόγχης. Το πρόσκτισμα κατεδαφίστηκε στην δεκαετία του '50, χωρίς να έχουν γίνει γνωστά περισσότερα στοιχεία[115] (Σ χ έ δ. Ι· Π ί ν. 19α).

Στην ΒΔ. γωνία εξωτερικά του ναού σώζονται σε αρκετό ύψος υπολείμματα από την κατασκευή προπύλου που μετατράπηκε αργότερα σε παρεκκλήσιο. Το πρόπυλο σχηματιζόταν στα βόρεια ενός τοίχου με μεγάλο τοξωτό άνοιγμα που σωζόταν ακέραιο έως τις αρχές του αιώνα, όπως δείχνουν φωτογραφίες της εποχής (Π ί ν. 3β). Καμπτόμενος ο τοίχος στο δυτικό άκρο του, προς νότον, κατέληγε σε σχήμα Γ. Οι τοίχοι ανήκουν πιθανότατα σε κατασκευή εξωνάρθηκα, η οποία προστέθηκε σε μεταγενέστερη εποχή στα δυτικά του ναού και θεμελιώθηκε επάνω στους τοίχους του νάρθηκα της παλαιοχριστιανικής βασιλικής (Σ χ έ δ. Ι). Η τοιχοποιία της κατασκευής, ατελές πλινθοπερίκλειστο κτισμένο με λευκό ασβεστοκονίαμα, χαρακτηρίζεται από την συχνή ενσωμάτωση μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών σε β' χρήση (κιονίσκοι παραθύρων, επιθήματα κτλ.), στοιχείο συνηθισμένο στην τοιχοποιία των τελευταίων βυζαντινών χρόνων

110. Καλλιγάς, Έρευναι 1938, 69-70, εικ. 4.

111. Η άποψη του Σ. Πελεκανίδη (Πελεκανίδης, Μεσαιωνικά 1961/1962, 253-256) για χρονολόγηση του κτίσματος στον 7ο ή 8ο αιώνα δίνεται χωρίς να συνοδεύεται από τα στοιχεία που τον οδήγησαν σε αυτό το συμπέρασμα. Η ύπαρξη συνθρόνου, όπως θα δούμε, δεν συνιστά απαραίτητο στοιχείο πρωιμότητας (βλ. παρακάτω, κεφάλαιο Ε').

112. Diehl - Le Tourneau - Saladin, *Salonique*, πίν. XXXIX.

113. Cormack, Iconoclasm, 38, εικ. 5.

114. Πελεκανίδης, Μεσαιωνικά 1961/1962, εικ. 2· Καλλιγάς, Έρευναι 1938, εικ. 1.

115. Η μόνη σχετική αναφορά γίνεται από την Φ. Δροσογιάννη (Δροσογιάννη, Μεσαιωνικά 1963, 235), όταν η κατεδάφιση έχει ήδη συντελεσθεί πριν από λίγες δεκαετίες, όπως σημειώνεται χαρακτηριστικά.

(Π ί ν. 18α-β). Η ίδια τοιχοποιία παρατηρείται και στα ανατολικά του σωζόμενου τμήματος του εξωτερικού τοίχου της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, ο οποίος ουσιαστικά ενσωματώνεται με αυτόν τον τρόπο στην όψιμη κατασκευή (Σ χ έ δ. 3). Έχουμε δηλαδή συνέχεια του τοίχου, όπου σχηματίζεται το πρόπυλο, με τον εξωτερικό τοίχο του παρεκκλησίου στην βόρεια πλευρά του ναού. Δεν γνωρίζουμε όμως το ανατολικό πέρας της όψιμης τοιχοποιίας. Σε μεταγενέστερη φάση, ο χώρος έξω από το ΒΔ. πρόπυλο μετατρέπεται σε παρεκκλήσιο με την προσθήκη εγκάρσιου ανατολικού τοίχου που φέρει αψίδα ημιεξαγωνικής μορφής εξωτερικά[116]. Το παρεκκλήσιο ταυτίζεται ίσως με τον ναΐσκο που βρήκε ο Π. Παπαγεωργίου στα 1892, σε βάθος τριών μέτρων από το σημερινό έδαφος και σε απόσταση 40 βημάτων από το βήμα της Αγίας Σοφίας[117].

Αναφορικά με τον μάκρωνα που μνημονεύεται σε έγγραφο της μονής Διονυσίου του 1502[118], νομίζουμε ότι η άποψη του Α. Ξυγγόπουλου[119] δεν έρχεται σε αντίφαση με τα ευρήματα στον βόρειο χώρο, αν παρακολουθήσουμε την διαχρονική τους πορεία. Παλαιότερα είχε εκφρασθεί η άποψη ότι ο βόρειος τοίχος, που ο Α. Ξυγγόπουλος ταύτιζε με τον εξωτερικό τοίχο του μάκρωνα (μακράς στοάς), δεν είχε σχέση με τον τοίχο που βρέθηκε στην βόρεια αυλή, σε απόσταση 8 μ. από τον ναό, γιατί ο τοίχος που αποκαλύφθηκε δεν είχε μορφή αναλημματικού, όπως θα πρέπει να είχε ο μάκρων[120]. Όπως είδαμε παραπάνω, ο τοίχος αυτός σώζει μία παλαιοχριστιανική και μία όψιμη βυζαντινή φάση, που μαζί με το πρόπυλο στην ΒΔ. γωνία ανάγονται σε διαμόρφωση που μπορεί να χρονολογηθεί πριν από τον 13ο αιώνα, αν ευσταθεί η ταύτιση με το παρεκκλήσιο που μνημονεύει ο Π. Παπαγεωργίου. Όμως έως τις αρχές του 16ου αιώνα, οπότε μνημονεύεται ο μάκρων, οι επιχώσεις στα βόρεια του περιβόλου θα μπορούσαν να είχαν φθάσει σε αρκετό ύψος, αν λάβουμε υπ' όψιν και την ευνοϊκή φυσική κλίση του εδάφους, ώστε ο βόρειος αυτός τοίχος να λειτουργεί πλέον ως αναλημματικός. Όσο για τα μνημονευόμενα «σκαλία», αυτά θα πρέπει να βρίσκονταν, όπως πιστεύει ο Α. Ξυγγόπουλος, δυτικότερα του ΒΔ. προπύλου και του υπερκείμενου πιθανόν ναΐσκου του Σωτήρα.

Ένα παλαιολόγειο πρόπυλο σωζόταν έως τις αρχές του αιώνα στην δυτική πλευρά του περιβόλου, πάνω στον άξονα Α - Δ του ναού, σε απόσταση 67 μ. από αυτόν[121]. Η μορφή του, γνωστή από παλιές φωτογραφίες και σχέδια[122], είναι τυπική για μοναστηριακό πυλώνα, με ανάλογά της στην Θεσσαλονίκη το πρόπυλο της μονής του Αγίου Νικολάου των Ορφανών και των Δώδεκα Αποστόλων[123]. Η μόνη διαφορά από τα δύο γνωστά παραδείγματα είναι ότι στο πρόπυλο της Αγίας Σοφίας τοξωτό τρίλοβο προστώο σχηματίζεται τόσο προς την πλευρά που βλέπει στο εσωτερικό της αυλής, όσο και προς την όψη στον δρόμο[124] (Π ί ν. 7α). Το πρόπυλο πρέπει να δέχθηκε επισκευή στα μεταγενέστερα χρόνια, όπως πιστοποιούν οι παλιές φωτογραφίες. Το παλαιότερο τμήμα του είναι το νότιο μισό, ενώ το βόρειο, τουλάχιστον στην δυτική όψη, φαίνεται επισκευασμένο και με αισθητά διαφοροποιημένο το ύψος του στενού βόρειου λοβού, σε σχέση με το ύψος του αντίστοιχου νότιου. Κατεδαφίστηκε στην διάρκεια των τουρκικών επι-

116. Δροσογιάννη, ό.π.

117. Παπαγεωργίου, Αρχαία εικών, 483 κ.ε. Στον ναό αυτό σώζονταν τοιχογραφίες, ανάμεσα στις οποίες και η προσωπογραφία του ιδρυτού με μισοκατεστραμμένη επιγραφή. Κατά την Φ. Δροσογιάννη, πρόκειται ίσως για το ίδιο παρεκκλήσιο που κατά τον Π. Παπαγεωργίου (Παπαγεωργίου, Σέρραι, Μονή Προδρόμου, 249-250) χρονολογείται στον 13ο αιώνα.

118. Διονυσιάτης - Κυριακίδης, Έγγραφα Μονής Αγίου Διονυσίου, 363-366, 372 κ.ε.

119. Ξυγγόπουλος, Το μονύδριο του Σωτήρος το κατά τον Μάκρωνα, 377-378.

120. Δροσογιάννη, Μεσαιωνικά 1963, 235-238.

121. Diehl - Le Tourneau - Saladin, *Salonique*, 119.

122. Wulff, *Koimesiskirche*, 37· Strzygowski, *Aachen*, 72, πίν. 42, 43.

123. Ορλάνδος, *Μοναστηριακή Αρχιτεκτονική*, εικ. 15.

124. Αντίστοιχη μορφή προτείνει ο Α. Ξυγγόπουλος και για το πρόπυλο του Αγίου Νικολάου των Ορφανών (Ξυγγόπουλος, *Τέσσαρες μικροί ναοί*, 33).

σκευών (1908-1910) και τα κιονόκρανα των κιόνων της βόρειας πλευράς του χρησιμοποιήθηκαν στον διάκοσμο της δυτικής κεντρικής πύλης του ναού, ο οποίος χρονολογείται από την ίδια περίοδο. Τα άλλα δύο κιονόκρανα του προπύλου και τα επιθήματά τους βρίσκονται σήμερα στην Συλλογή γλυπτών της Ροτόντας[125] (Π ί ν. 36β-γ, 37, 38).

ΤΟΥΡΚΙΚΕΣ ΚΑΤΑΣΚΕΥΕΣ

Στην δυτική πλευρά του ναού ένα σύνολο από τουρκικές κατασκευές μας είναι γνωστές από περιγραφές[126] και φωτογραφίες των χρόνων πριν από την πυρκαγιά του 1890[127] και των αρχών του αιώνα μας[128]. Ένα προστώο με οξυκόρυφα τόξα και οκτώ κίονες, από τους οποίους τέσσερις από πράσινο θεσσαλικό μάρμαρο, κατελάμβανε όλο το μήκος της δυτικής πλευράς μέχρι και τον πύργο της ΒΔ. γωνίας[129]. Στην ΝΔ. γωνία του ναού το προστώο συνδεόταν με μιναρέ τυπικής μορφής, ενώ στην ΒΔ. γωνία του νάρθηκα σε επαφή με τον βόρειο τοίχο υψωνόταν πύργος ανόδου προς τα υπερώα (Π ί ν. 1, 2β, 3β). Τον καιρό που επισκέφθηκαν το ναό οι C. Texier και P. Pullan υπήρχαν ακόμη στα δυτικά του, συνεχόμενα στην πρόσοψη παλαιά αλλά καλά διατηρημένα, οικοδομήματα που χρησίμευαν ως τουρκικά σχολεία και νοσοκομεία[130], και καταστράφηκαν στην πυρκαγιά του 1890.

Από τα υπόλοιπα γνωστά κτίρια μόνο ο πύργος στην ΒΔ. γωνία διατηρείται. Ο μιναρές της ΝΔ γωνίας κατεδαφίστηκε στα 1925 και το δυτικό προστώο, που είχε επισκευασθεί και σμικρυνθεί με την αφαίρεση του πρώτου οξυκόρυφου τόξου στο βόρειο άκρο του[131] την εποχή των τουρκικών εργασιών (1908-1910), κατεδαφίστηκε το 1948 (Π ί ν. 8α).

Τα μικρότερα προστώα στις πλάγιες εισόδους του νάρθηκα, γνωστά από φωτογραφίες μετά την πυρκαγιά του 1890 και από τα σχέδια των C. Texier και P. Pullan[132], πρέπει να κατεδαφίστηκαν στην διάρκεια των τουρκικών επισκευών (Π ί ν. 2α).

Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον από το σύνολο των τουρκικών κατασκευών παρουσιάζει ο σωζόμενος πύργος ανόδου στα υπερώα, που η χρονολόγησή του έχει διχάσει τους σύγχρονους μελετητές. Παλαιότερα οι C. Texier και P. Pullan τον θεώρησαν βυζαντινό, πιστεύοντας ότι πρόκειται για τον πύργο που σχετίζεται με ένα επεισόδιο κωδωνοκρουσίας, κατά την διάρκεια της κατοχής της πόλης από τους Νορμανδούς[133]. Οι Ch. Diehl και M. Le Tourneau υποστήριξαν ότι ο πύργος είναι βυζαντινός στην βάση του,

125. Για την προέλευση και την χρονολόγηση των κιονοκράνων του παλαιολόγειου προπύλου, βλ. Βελένης, Τέσσερα κιονόκρανα, 669-678.

126. Μοσχόπουλος, Εβλιά Τσελεμπή, 338-340· Lucas, *Voyage*, I, 204· Cousinery, *Voyage*, I, 44· Μέρτζιος, *Μνημεία*, 132, όπου αναφέρεται περιγραφή του ναού σε ταξίδι ενός ενετού πρεσβευτή το 1591.

127. Βλ. Kondakov, *Makedonija*, πίν. 30-31, καθώς επίσης και μερικές φωτογραφίες, πριν από την πυρκαγιά του ναού, στο αρχείο της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης.

128. Εκτός από την γνωστή φωτογραφία της δυτικής όψης, που δίνει ο O. Wulff (Wulff, *Koimesiskirche*, εικ. 9), ένας σημαντικός αριθμός φωτογραφιών υπάρχει στο αρχείο του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών και του Courtland Institute of Art του Λονδίνου.

129. Στα σχέδια των C. Texier και P. Pullan (Texier - Pullan, *Architecture*, πίν. XXXV, XXXVII) σημειώνεται όλο το μήκος του προστώου, ενώ στην δυτική όψη που δίνει ο M. Le Tourneau (Diehl - Le Tourneau - Saladin, *Salonique*, πίν. XXXVII) όπως και στις φωτογραφίες μετά την πυρκαγιά, το ακραίο βόρειο τόξο σώζεται μισό, ενώ στην γωνία του κλιμακοστασίου διατηρείται ο μαρμάρινος πρόβολος με τμήμα της γένεσης του τόξου, όπως το βρίσκουμε σήμερα.

130. Texier - Pullan, *Architecture*, 143.

131. Για τις εργασίες αυτής της εποχής στην δυτική όψη, βλ. παρακάτω, παράρτημα III.

132. Texier - Pullan, ό.π., πίν. XXXV.

133. Texier - Pullan, ό.π., 142. Η άποψη στηρίζεται σε πληροφορία του Ευστάθιου Θεσσαλονίκης, όπου όμως δεν κατονομάζεται ο ναός, αλλά χαρακτηρίζεται μόνο ως «καθολικός».

αλλά τουρκικής κατασκευής στο υπόλοιπο τμήμα της ανωδομής του[134], άποψη που συμμερίζονται οι R. Janin[135] και Α. Βακαλόπουλος[136]. Ο Μ. Καλλιγάς τον θεωρεί εξ ολοκλήρου τουρκικό και μάλιστα μεταγενέστερο του 1706, βασιζόμενος στην περιγραφή του P. Lucas που αναφέρει ότι ο πύργος που είδε ήταν κτισμένος από πέτρες και τούβλα, όπως το υπόλοιπο κτίριο[137]. Ως κύριο επιχείρημα υπέρ της άποψης για παλαιότερη χρονολόγηση του κτίσματος χρησιμοποιήθηκε η ασυνήθιστη μορφή του που δεν ακολουθεί τον γνωστό τύπο των μιναρέδων (Σ χ έ δ. XI). Η εξέταση του κτίσματος δείχνει ότι κατ' αρχάς ο πύργος είναι μεταγενέστερος του ναού, από τον οποίο χωρίζεται με αρμό. Η τοιχοποιία του, κοινή εγχώρηγη (ακανόνιστες πέτρες κολυμπητές στο κονίαμα, ανάμικτες με οριζόντιες στρώσεις τούβλων), είναι συνηθισμένη στα τελευταία βυζαντινά χρόνια καθώς και στην πρώιμη τουρκοκρατία. Τα οξυκόρυφα τόξα, που εγγράφονται σε ορθογώνιο πλαίσιο στην κορυφή της τετραγωνικής βάσης, και το κυψελωτό κόσμημα μιλούν για τουρκική κατασκευή, όπως και η οκταγωνική συνέχεια του πύργου. Η μορφή της τοιχοποιίας και το δομικό κονίαμα είναι το ίδιο από την βάση μέχρι την κορυφή. Μόνη εξαίρεση αποτελεί ο ακραίος πυργίσκος που κτίζεται εξ ολοκλήρου με τούβλα, διαφοροποίηση που αν δεν αποδοθεί σε μεταγενέστερη συμπλήρωση[138], μπορεί να ερμηνευθεί από την ανάγκη κατασκευής λεπτότερων τοίχων για εξοικονόμηση χώρου εσωτερικά. Τούβλα και κονίαμα δεν παρουσιάζουν αισθητή διαφορά. Η περίπτωση εν τούτοις, να ανήκει ο ανώτατος πυργίσκος σε μεταγενέστερη επισκευή, δεν μπορεί να αποκλεισθεί, οπότε θα πρέπει να φαντασθούμε μια αρχικά ψηλότερη κατασκευή μιναρέ, στον οποίο, όταν καταστράφηκε η κορυφή του, κατασκεύασαν αυτήν την απόληξη σε χαμηλότερο ύψος. Σε κάθε περίπτωση όμως πρόκειται για προσθήκη σε υπάρχουσα τουρκική κατασκευή. Άλλωστε, ο μαρμάρινος πρόβολος που ενσωματώνεται κανονικά στην ΒΔ. γωνία του πύργου ανήκε στο σύστημα στήριξης του τουρκικού δυτικού προστώου.

Το πρόβλημα όμως εντοπίζεται στην ταύτιση αυτού του κτίσματος με τον πρώτο μιναρέ, τον οποίο σύμφωνα με τις πληροφορίες του Mehmed Omer[139] (+1600 περίπου) και του Chadschi Chalfa[140] έκτισε ο Ιμπραήμ πασάς, όταν μετέτρεψε σε μουσουλμανικό τέμενος τον ναό (έτος 1524, 930 έτος Εγίρας). Στην πληροφορία του P. Lucas[141], ότι ο πύργος κτίζεται με λαξευτές πέτρες και τούβλα όπως ο ναός, θεωρούμε ότι δεν μπορούμε να βασισθούμε και να χρονολογήσουμε το υπάρχον κτίσμα μετά το 1706, γιατί ο P. Lucas δεν ήταν ειδικός στο να ξεχωρίζει τύπους τοιχοποιίας. Παρ' ότι πλίνθοι και ορισμένοι λαξευτοί λίθοι χρησιμοποιούνται στην τοιχοποιία του σημερινού πύργου, η τελική μορφή δεν είναι κατά κανένα τρόπο όμοια με αυτήν του ναού. Αντίθετα, η τοιχοποιία του κτίσματος μπορεί να δικαιολογήσει μια χρονολόγηση μέσα στον 16ο αιώνα.

Το σοβαρότερο στοιχείο, που φαίνεται κατ' αρχάς πως αντιτίθεται στην ταύτιση του σωζόμενου πύργου με τον πρώτο μιναρέ της Αγίας Σοφίας, είναι η θέση του τελευταίου. Σύμφωνα με τις πληροφορίες του θεσσαλονικιού Mehmed Omer, ο Ιμπραήμ πασάς έκανε έναν περίτεχνο μιναρέ στην ανατολική πλευρά και στο προαύλιο ένα μαρμάρινο συντριβάνι, από το οποίο έρρεαν τεράστιες ποσότητες νερού[142]. Εκ πρώτης όψεως, καμία από τις δύο κατασκευές της Αγίας Σοφίας που θα μπορούσαν να σχετισθούν με τον

134. Diehl - Le Tourneau - Saladin, *Salonique*, 125-126.

135. Janin, *Églises et monastères*, 410.

136. Βακαλόπουλος, Κωδωνοστάσιο Αγίας Σοφίας, 333-339· ο ίδιος, Η μαρτυρία του Robert de Dreux, 604-614.

137. Kalligas, *Hagia Sophia*, 14-15.

138. Την άποψη υποστηρίζει ο Γ. Θεοχαρίδης (Θεοχαρίδης, Robert de Dreux, 637-639).

139. Babinger, Freibrief Mehmeds II, 18-20.

140. Chadshi Chalfa, *Rumeli und Bosna*, 77.

141. Βλ. Lucas, *Voyage*, I, 204. Η σχετική περιγραφή από τον Abba Belley στα 1772 (Μέρτζιος, *Μνημεία*, 206) επαναλαμβάνει λέξη προς λέξη όσα εκθέτει ο P. Lucas και δεν έχει αξία ανεξάρτητης μαρτυρίας.

142. Babinger, Freibrief Mehmeds II, 18-20.

ζητούμενο μιναρέ δεν συμφωνούν με αυτή την περιγραφή· ούτε ο συνηθισμένου τύπου μιναρές στην ΝΔ. γωνία ούτε το σημερινό κλιμακοστάσιο στην ΒΔ. Η συνηθισμένη θέση του μιναρέ στην Θεσσαλονίκη και σε όλες τις περιοχές είναι στην νότια πλευρά της δυτικής όψης, δεξιά δηλαδή στον εισερχόμενο, ενώ στην Κωνσταντινούπολη, εκτός από την περίπτωση αυτή, έχουμε πολύ συχνά και διάταξη με δύο μιναρέδες, δεξιά και αριστερά του εισερχομένου. Περιπτώσεις διάταξης του μοναδικού μιναρέ στα αριστερά του εισερχομένου είναι σπάνιες, αλλά όχι άγνωστες στην οθωμανική αρχιτεκτονική[143]. Όσο δε για τον αναφερόμενο από τον Mehmed Omer ανατολικό προσανατολισμό του μιναρέ, το πράγμα μπορεί εύκολα να εξηγηθεί, αν συνδυάσουμε τον σχετικό προσανατολισμό των ιερών στους ναούς της Θεσσαλονίκης με την τοποθέτηση του μιχράμπ – στην πραγματικότητα ΝΑ. – και την τάση των ευσεβών μουσουλμάνων να θεωρούν την κατεύθυνση του μιχράμπ-ιερού πάντα προς τον νότο, μεταφράζοντας έτσι μία ΒΑ. πλευρά, όπως αυτή της Αγίας Σοφίας, σε ανατολική, μία ΝΔ. σε δυτική κ.ο.κ.

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, η πληροφορία του Mehmed Omer γίνεται απόλυτα κατανοητή και οδηγεί στο συμπέρασμα ότι ο σημερινός πύργος ανόδου είναι και ο πρώτος μιναρές που κατασκεύασε ο Ιμπραήμ πασάς.

143. Alaetin Camii (1335), Yesil Camii - Bursa (1333 ή μέσα 15ου αιώνα), Cedic Ahmet Camii (1472), Firuz Aga Camii (1491), όλα παραδείγματα προγενέστερα της μετατροπής της Αγίας Σοφίας σε μουσουλμανικό τέμενος. Βλ. Goodwin, *Ottoman Architecture*, 18, 37, 139, 167.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

Ο ΣΗΜΕΡΙΝΟΣ ΝΑΟΣ

Γενική περιγραφή

Ο ναός της Αγίας Σοφίας στην σημερινή του μορφή είναι ένα βαρύ κυβικό κτίριο με τετράγωνο περίπου κορμό σε κάτοψη (γενικές εσωτερικές διαστάσεις στους αντίστοιχους άξονες 30,92 μ. πλάτος και 28,90 μ. μήκος χωρίς την κόγχη και 40,06 μ. μαζί με την κόγχη), από τον οποίο προεξέχει στα ανατολικά το τριμερές ιερό. Έξω από τον κορμό του ναού, στην ΒΔ. γωνία του, βρίσκεται πύργος από τον οποίο γίνεται σήμερα η άνοδος στα υπερώα, κατασκευή που όπως αναφέραμε αποτελεί προσθήκη των χρόνων της τουρκοκρατίας (Σ χ έ δ. VIII-XI).

Ο ναός εξωτερικά είναι βασικά όπως παραδόθηκε, μετά τις επισκευές στα τέλη της πρώτης δεκαετίας του αιώνα, οι οποίες πολύ λίγο μετέβαλαν την μορφή του κτιρίου από αυτήν των τελευταίων χρόνων της τουρκοκρατίας[144]. Για την έκταση αυτών των εργασιών καθώς και την διαμόρφωση της δυτικής αυλής παραθέτουμε σύντομο σημείωμα στο τέλος της μελέτης[145].

Στο εσωτερικό του ναού σχηματίζεται σταυρικός πυρήνας, το κέντρο του οποίου καλύπτεται από μεγάλο τρούλλο πάνω σε λοφία, υποβασταζόμενος από τέσσερις άνισου βάθους κυλινδρικές καμάρες. Πλευρικά κλίτη και νάρθηκας με αντίστοιχα υπερώα περιβάλλουν τον κεντρικό πυρήνα στις τρεις πλευρές σε σχήμα Πει. Στην ανωδομή ο τρούλλος με την τετράγωνη βαριά βάση του, που διατρυπάται από δώδεκα τοξωτά παράθυρα, τρία σε κάθε πλευρά, είναι το μόνο στοιχείο που προεξέχει πάνω από την εκτεταμένη ξύλινη στέγη που καλύπτει σήμερα τα υπερώα.

Τα μέρη του ναού

Η είσοδος στον ναό γίνεται από τον νάρθηκα, έναν ορθογώνιο χώρο με εσωτερικές διαστάσεις 31,72x5,74 μ., που καταλαμβάνει όλο το πλάτος της δυτικής πλευράς του κτιρίου (Σ χ έ δ. Ι). Οι πλάγιες πλευρές του προεξέχουν κατά 65 εκ. από τους αντίστοιχους τοίχους του ναού, διαμορφώνοντας μέχρι το ύψος του δαπέδου των υπερώων ένα είδος αβαθών «πύργων».

Στο βόρειο και νότιο άκρο του ο νάρθηκας επικοινωνεί ελεύθερα με τα πλάγια κλίτη, που έχουν περίπου το ίδιο πλάτος με αυτόν, με τέτοιον τρόπο ώστε οι τρεις χώροι παρουσιάζονται ενοποιημένοι ουσιαστικά σε ένα πειόσχημο περίστωο γύρω από τον σταυρικό πυρήνα. Τρία τοξωτά ανοίγματα εξασφαλίζουν την επικοινωνία του νάρθηκα με τον κεντρικό πυρήνα· το μεγαλύτερο, στον άξονα του ναού, οδηγεί στο σταυρικό κέντρο και την πύλη του ιερού στην συνέχεια, ενώ τα δύο μικρότερα, στα πλάγια, επικοινωνούν με τα δυτικά γωνιακά διαμερίσματα που σχηματίζονται μεταξύ των κεραιών του σταυρού.

144. Ουσιαστικά οι αλλαγές περιορίστηκαν στην μορφή και το ύψος της ξύλινης στέγης των υπερώων, που οι φωτογραφίες πριν από την πυρκαγιά του 1890 την δείχνουν ενιαία μέχρι την βάση του τρούλλου.

145. Βλ. παρακάτω, παράρτημα ΙΙΙ, σ. 213-215.

Οι εξωτερικές είσοδοι του νάρθηκα ήταν αρχικά επτά· δύο πλευρικές, από μία αντίστοιχα στον βόρειο και νότιο τοίχο του, και πέντε στην δυτική πλευρά. Σήμερα στην δυτική όψη του νάρθηκα σχηματίζονται επτά ανοίγματα, από τα οποία τρία λειτουργούν και τώρα ως είσοδοι —η κεντρική μεγάλη πύλη στον άξονα του ναού και οι δύο τελευταίες στα άκρα—, ενώ τα ενδιάμεσα έχουν μετατραπεί σε παράθυρα, μετά το φράξιμο της ποδιάς τους σε μεταγενέστερα χρόνια. Το πρώτο ζεύγος των φραγμένων ανοιγμάτων δεξιά και αριστερά της κεντρικής πύλης ήταν αρχικά είσοδοι που αντιστοιχούσαν, αν και όχι απόλυτα, στα ανάλογα εσωτερικά ανοίγματα του κεντρικού πυρήνα. Το δεύτερο ζεύγος των φραγμένων ανοιγμάτων αντιστοιχεί απόλυτα στην θέση, όπου το θεμέλιο του στυλοβάτη της προηγούμενης βασιλικής διέρχεται κάτω από τον δυτικό τοίχο του σημερινού ναού, για να ενωθεί με τον ανατολικό τοίχο του νάρθηκα, σε στάθμη ψηλότερη από το δάπεδο του σημερινού ναού. Επιπλέον, τα ανοίγματα αυτά σχηματίζονται, σε αντίθεση με τα υπόλοιπα, μέσα σε ορθογώνια εσοχή (Σ χ έ δ. XI) του δυτικού τοίχου, η οποία συνεχίζεται και ψηλότερα από την τοξωτή τους κατάληξη, πράγμα που σε συνδυασμό με την προηγούμενη παρατήρηση οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η διάταξη αυτή είχε αρχικά εντελώς διαφορετική λειτουργία, και αποκλείει την ύπαρξη ανοίγματος σε αυτήν την θέση[146]. Άλλωστε, η ύπαρξη δύο εισόδων στον νάρθηκα σε θέση που αντιστοιχεί με πλάγιο κλίτος είναι κάτι που δεν συναντάται σε άλλα κτίρια της ευρύτερης χρονικής περιόδου στην οποία ανήκει το κτίριο. Τόσο στους προγενέστερους μεγάλους θολωτούς ναούς του 6ου αιώνα (Αγία Σοφία, Αγία Ειρήνη Κωνσταντινούπολης, Άγιος Ιωάννης Εφέσου)[147], όσο και στους ανάλογης κλίμακας ναούς των μεταβατικών χρόνων (ναός στο Dereağsi) επικρατεί ο κανόνας των πέντε εισόδων, από τις οποίες οι τρεις κεντρικές οδηγούν στον κυρίως ναό και οι δύο ακραίες, ανά μία αντίστοιχα, στο βόρειο και νότιο κλίτος[148].

Η κάλυψη του νάρθηκα διαιρείται από τέσσερα ενισχυτικά τόξα σε πέντε άνισα μέρη, στα οποία σχηματίζονται αντίστοιχα πέντε ανόμοιοι θόλοι. Στο κέντρο, μια χαμηλωμένη ασπίδα επί λοφίων πλαισιώνεται από δύο ελλειπτικούς σε κάτοψη θόλους, ενώ στα δύο άκρα η διαφοροποίηση γίνεται ακόμη μεγαλύτερη, καθώς στο βόρειο δημιουργείται ασπίδα επί λοφίων και στο νότιο σταυροθόλιο. Τα ενισχυτικά τόξα δεν είναι πλήρη ημικύκλια αλλά χαμηλωμένα τόξα, ενώ παράλληλα τα δύο ακραία από αυτά δημιουργούν προβλήματα στην θέση όπου εφαρμόζουν και στην μορφή των τόξων που εισάγουν από τον νάρθηκα στα πλάγια κλίτη, καθώς φυτεύονται ουσιαστικά σε τμήμα του μετώπου τους (Σ χ έ δ. V). Η μορφή της κάλυψης του νάρθηκα είναι, όπως πιστεύουμε, απόρροια αφ' ενός προβλημάτων της αρχικής χάραξης που προκαθορίσθηκε από την διάταξη των θεμελίων της προηγούμενης βασιλικής, και αφ' ετέρου αλλαγών σε μεταγενέστερες φάσεις του κτιρίου[149].

Τα πλάγια κλίτη έχουν πλάτος 5,55 μ., δηλαδή 20 εκ. περίπου μικρότερο από τον νάρθηκα με τον οποίο αποτελούν ενότητα στο δυτικό τους άκρο, όπως αναφέρθηκε. Ανατολικά, καταλήγουν στον ενδιάμεσο τοίχο ναού και παραβημάτων, με τα οποία επικοινωνούν από μια θύρα τοποθετημένη έκκεντρα σε

146. Ο Σ. Πελεκανίδης (Πελεκανίδης, Νέαι έρευναι, αποκατάστασις, 398-407) τοποθετεί σε αυτή την θέση αντηρίδες για την ενίσχυση των υποτιθέμενων γωνιακών πύργων στα υπερώα. Η άποψή του δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή, αφ' ενός γιατί το θεμέλιο πάνω στο οποίο τοποθετείται το πολύ στενό προστώο ανήκει στην προηγούμενη βασιλική, αφ'ετέρου γιατί η ύπαρξη γωνιακών πύργων αποκλείεται από τα σωζόμενα στοιχεία στο ίδιο το κτίριο. Βλ. Το πρόβλημα της δυτικής όψης του ναού και του ορατού θεμελίου της προηγούμενης βασιλικής, σ. 97 κ.ε.

147. Βλ. αντίστοιχα Van Nice, *Saint Sophia*, πίν. I· George, *St Eirene*, πίν. I· *Ephesos IV/3, Johanneskirche*, πίν. LXVI, LXVII.

148. Η μόνη περίπτωση ύπαρξης δύο εισόδων σε κάθε ένα από τα ακραία κλίτη παρουσιάζεται στην Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης, αλλά στην θέση του εσωτερικού-ανατολικού τοίχου του νάρθηκα και όχι στον δυτικό εξωτερικό τοίχο. Βλ. Van Nice, *Saint Sophia*, πίν. I.

149. Βλ. συζήτηση προηγούμενου μέρους σχετικά με την παλαιοχριστιανική βασιλική, σ. 34-39 και παρακάτω, σ. 93 κ.ε. για την αρχική μορφή του δυτικού υπερώου.

σχέση και με τον άξονά τους, αλλά και με τον άξονα των παραβημάτων. Καλύπτονται με ημικυλινδρική καμάρα λίγο ψηλότερη από τα τόξα που εισάγουν από τον νάρθηκα στα κλίτη, η οποία σχηματίζει βαθιές διεισδύσεις με τα τέσσερα τοξωτά ανοίγματα των εξωτερικών τοίχων, καθώς και με τα επτά ανοίγματα προς τον κεντρικό πυρήνα και τους γωνιακούς χώρους μεταξύ των κεραιών. Την επικοινωνία κλιτών και κυρίως ναού εμπόδιζε αρχικά η ύπαρξη θωρακίων στα μεσοδιαστήματα κιόνων και τοίχων ή πεσσών, όπως δείχνουν οι σχετικές εγκοπές στις βάσεις των κιόνων[150]. Μόνο το πρώτο ανατολικό άνοιγμα φαίνεται να επέτρεπε ελεύθερη δίοδο, πιθανόν για λειτουργικούς λόγους[151]. Από τα εξωτερικά μεγάλα ανοίγματα, που δεν είναι απόλυτα αντίστοιχα στις δύο όψεις του κτιρίου (βλ. δεύτερο ανατολικό άνοιγμα βόρειας όψης, σε σύγκριση με το αντίστοιχο της νότιας), ορισμένα είχαν προβλεφθεί αρχικά ως είσοδοι, όπως το δυτικότερο του νότιου κλίτους και το ανατολικότερο του βόρειου[152].

Οι εξωτερικές όψεις των κλιτών διαμορφώνονται με τέσσερις άνισου πλάτους αντηρίδες, βάθους 65 εκ., που φθάνουν μέχρι την στάθμη του δαπέδου των υπερώων. Οι δύο από τις αντηρίδες αυτές, που αντιστοιχούν στην προέκταση της θέσης των κεντρικών πεσσών, έχουν πλάτος σχεδόν διπλάσιο από τις υπόλοιπες (Σ χ έ δ. Ι, ΙΧ, Χ).

Το κέντρο του ναού καταλαμβάνει σταυρικός πυρήνας με τρούλλο. Τέσσερις κυλινδρικές καμάρες, με άνοιγμα 10,16 μ. κατά μέσον όρο, καλύπτουν τις κεραίες του σταυρού που παρουσιάζουν άνισα βάθη, ενώ στα διαστήματα μεταξύ των κεραιών διαμορφώνονται γωνιακοί χώροι επίσης ανισοβαρείς. Η βόρεια και νότια κεραία του σταυρού είναι οι πιο συνεπτυγμένες και μπορεί να θεωρηθούν ότι έχουν πρακτικά ίσα βάθη, 3,70 μ. και 3,78 μ. αντίστοιχα, ενώ η ανατολική και η δυτική είναι άνισες μεταξύ τους, με βάθη 4,35 μ. η πρώτη και 6,90 μ. η δεύτερη. Εξαιτίας της ανισότητας των κεραιών, τα γωνιακά διαμερίσματα της ανατολικής πλευράς είναι πολύ συνεπτυγμένα, δίνοντας την εντύπωση διαδρόμων που καλύπτονται με κυλινδρικές καμάρες, σε αντίθεση με τα δυτικά που δημιουργούν ορθογώνιους χώρους με κάλυψη από σταυροθόλιο. Το πάχος των τοίχων και των τετραγωνικών πεσσών καθώς και τα στενά ανοίγματα επικοινωνίας των γωνιακών διαμερισμάτων δημιουργούν την εντύπωση, κυρίως στην περίπτωση των ανατολικών χώρων, ότι αυτοί έχουν σχηματισθεί με τρύπημα των ογκωδών πεσσών που στηρίζουν τις κυλινδρικές καμάρες (Σ χ έ δ. Ι, IV· Π ί ν. 9β).

Ο χώρος κάτω από τον τρούλλο είναι ενοποιημένος με τον χώρο των κεραιών, από τις οποίες η ανατολική ανοίγεται ελεύθερα προς τον χώρο του ιερού βήματος, που καλύπτεται με κατά τι μικρότερη κυλινδρική καμάρα, δημιουργώντας με τον τρόπο αυτόν οπτική συνέχεια. Το πέρας της δυτικής κεραίας φράζεται στο ισόγειο με τοίχο, όπου ανοίγεται η μεγάλη κεντρική τοξωτή είσοδος που οδηγεί από τον νάρθηκα στον κυρίως ναό, ενώ στην βόρεια και την νότια κεραία σύνθετες τοξοστοιχίες, με δύο κίονες και κεντρικό πεσσό, διαχωρίζουν τον κεντρικό χώρο από τα πλάγια κλίτη (Σ χ έ δ. VI· Π ί ν. 9β).

Τα ύψη των κεραιών κυμαίνονται από 14,75 μ. έως 15 μ. —η μέγιστη διαφορά σημειώνεται μεταξύ της νότιας και βόρειας καμάρας αντίστοιχα, ενώ η ανατολική κεραία έχει ύψος 14,85 μ.— και παρουσιάζουν διαφορετικό πάχος κλειδιού, έτσι ώστε η στεφάνη στην βάση του τρούλλου να προκύπτει τελικώς οριζόντια[153]. Οι βασικές οριζόντιες διαιρέσεις κατά την έννοια του ύψους —δάπεδο υπερώου, γένεση καμα-

150. Το πάχος των θωρακίων, όπως προκύπτει από τις διαστάσεις των εγκοπών, θα ήταν γύρω στα 12 εκ. και το ύψος τους 123 εκ.

151. Μια πιθανή τέτοια ανάγκη, ίσως όχι και η μόνη, περιγράφεται από τον J. Darrouzès (Darrouzès, Sainte Sophie, un rituel, 62-66), όπου ερμηνεύεται «ἡ Τάξις τῆς στάσεως καὶ τοῦ θυμιάματος» του Συμεών Θεσσαλονίκης, στις αρχές του 15ου αιώνα. Ανάλογη ίσως λειτουργία να ήταν επιβεβλημένη ήδη από τα χρόνια που κτίζεται ο ναός.

152. Τα υπόλοιπα ανοίγματα της βόρειας πλευράς δεν έχουν ερευνηθεί μέχρι σήμερα, ενώ αντίθετα στην νότια όψη, το πρώτο και δεύτερο από ανατολικά ανοίγματα που ερευνήθηκαν, πιστοποιήθηκε ότι είχαν εξαρχής δημιουργηθεί ως παράθυρα με τις ίδιες διαστάσεις που τα βρίσκουμε σήμερα.

153. Η διαφορά στα ύψη των κεραιών και αντίστοιχα στα μέτωπα των τόξων τους θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως σφάλ-

ρών, βάση τρούλλου — τονίζονται στον κεντρικό χώρο με ισχυρά μαρμάρινα γείσα. Καταλήγοντας μπορούμε να πούμε οτι ο χώρος του σταυρικού πυρήνα, όντας ο κυρίαρχος στον ναό, είναι ο καλύτερα μελετημένος από πλευράς αναλογιών.

Ξυλόστεγα υπερώα σε σχήμα Πει περιβάλλουν τον κεντρικό χώρο στις τρεις πλευρές και επικοινωνούν με τα θολωτά γωνιακά διαμερίσματα που δημιουργούνται ανάμεσα στις κεραίες του σταυρού, πάνω από τους αντίστοιχους χώρους του ισογείου (Σ χ έ δ. II). Το βόρειο και νότιο υπερώο έχουν την ίδια στάθμη δαπέδου που συμπίπτει με εκείνη των γωνιακών διαμερισμάτων και με το ύψος του πρώτου βασικού κοσμήτη που περιτρέχει τον κυρίως ναό. Στην σημερινή του μορφή, ο χώρος τους διαχωρίζεται από εκείνον του κεντρικού σταυρικού πυρήνα με σύνθετα τοξωτά διαφράγματα που διαμορφώνουν τα τύμπανα των αντίστοιχων κεραιών του σταυρού. Στην κάτω ζώνη των διαφραγμάτων, με τους δύο κίονες και τον κτιστό πεσσό στην μέση, επαναλαμβάνεται η αντίστοιχη μορφή του ισογείου, ενώ στην πάνω ζώνη δημιουργείται φεγγίτης μορφής κυκλικού τομέα, που διαιρείται σε τέσσερα τμήματα από τρεις ανισοϋψείς κιονίσκους παραθύρου. Στους εξωτερικούς μακρούς τοίχους ανοίγεται μια σειρά μεγάλων μονόλοβων τοξωτών παραθύρων, στην κατώτερη ζώνη ευθύς πάνω από την στάθμη του δαπέδου. Στην ανώτερη ζώνη, στο μεν νότιο υπερώο συναντούμε συμπαγή τοιχοποιία που οφείλεται σε προσθήκη, όπως θα δούμε στην συνέχεια, στο δε βόρειο μια σειρά από δίλοβα και τρίλοβα παράθυρα που ανοίγονται σε τοίχο μικρότερου πάχους από τον υποκείμενο, ο οποίος ανήκει επίσης σε μεταγενέστερη φάση. Η σειρά οκτώ μαρμάρινων προβόλων, που ενσωματώνονται στους εσωτερικούς τοίχους των υπερώων σε ύψος 4,08 μ. από το δάπεδο, σχετίζεται με την χαμηλότερη ξύλινη στέγαση των χώρων που θα μας απασχολήσει στην συνέχεια. Το κεντρικό τμήμα του δυτικού υπερώου χωρίζεται από τα πλευρικά με δύο εγκάρσιους μεταγενέστερους τοίχους, που φέρουν τρία τοξωτά ανοίγματα ο βόρειος και ένα ο νότιος, και έχει δάπεδο υπερυψωμένο, κατά 1,20 μ. πάνω από την στάθμη των υπόλοιπων χώρων. Την ίδια υπερύψωση παρουσιάζει και το δυτικό άκρο του βόρειου υπερώου, πάνω από την ασπίδα που καλύπτει τον ΒΔ. γωνιακό χώρο του νάρθηκα (Σ χ έ δ. V).

Τοξοστοιχία με τρεις κίονες, που πατούν πάνω σε υπερυψωμένα βάθρα, διαμορφώνει το τύμπανο της δυτικής κεραίας, διαχωρίζοντας τον χώρο του υπερώου από τον κυρίως ναό. Στην ανώτερη ζώνη του τυμπάνου σχηματίζεται φεγγίτης μορφής κυκλικού τομέα, όπως και στις δύο πλάγιες πλευρές. Όλοι οι κίονες στα διαφράγματα των υπερώων είναι τουρκικοί νεωτερικοί και ανάγονται στις επισκευές των αρχών του αιώνα. Στον ανατολικό τοίχο του δυτικού υπερώου ξαναβρίσκουμε την σειρά των μαρμάρινων προβόλων, με την διαφορά ότι η στάθμη τους εδώ είναι κατά 90 εκ. ψηλότερη από ό,τι στα πλευρικά υπερώα. Σκαλιά οδηγούν από τον δυτικό χώρο στα χαμηλότερα γωνιακά διαμερίσματα και στο βόρειο και νότιο υπερώο.

Πάνω από τα γωνιακά διαμερίσματα στην στάθμη των υπερώων δημιουργούνται σε δεύτερο επίπεδο χώροι επίσης θολωτοί, που η προσπέλασή τους μπορεί να γίνει μόνο με κινητή σκάλα από το εσωτερικό των υπερώων. Από τα διαμερίσματα αυτά, τα ανατολικά έχουν στενόμακρη μορφή και φέρουν ένα μικρό τοξωτό παράθυρο στην ανατολική πλευρά, φραγμένο σήμερα, και ένα μεγαλύτερο άνοιγμα στις πλάγιες πλευρές που έχει μετατραπεί σε εσωτερικό με την υπερύψωση της στέγης. Τα περισσότερο ευρύχωρα διαμερίσματα της δυτικής πλευράς έχουν από δύο δίδυμα τοξωτά ανοίγματα στον βόρειο και νότιο τοίχο τους αντίστοιχα, τα οποία έχουν μετατραπεί επίσης σε εσωτερικά ανοίγματα, και από ένα μεγάλο φραγμένο σήμερα τοξωτό άνοιγμα στον δυτικό τοίχο. Από τα διαμερίσματα αυτά ξεκινούν κτιστές σκάλες που

μα από κατασκευής ή και ως αποτέλεσμα επισκευής. Στην περίπτωση που ισχύει το δεύτερο, αυτό θα είχε άμεση επίπτωση στον τρούλλο, που όπως θα δούμε στην συνέχεια, ανήκει σε β' φάση επισκευής. Βέβαια, ο μαρμάρινος κοσμήτης στην κυκλική στεφάνη που πατάει το τύμπανο του τρούλλου ανήκει στην αρχική φάση. Μόνο η αφαίρεση των επιχρισμάτων θα διαλευκάνει τα ενδεχόμενα προβλήματα της περιοχής αυτής.

ακολουθούν το εξωρράχιο της βόρειας και νότιας κεραίας και καταλήγουν στην κορυφή τους. Οι σκάλες εφάπτονται με την τετράγωνη βάση του τρούλλου και καλύπτονται με κεκλιμένους κυλινδρικούς θόλους. Η ξύλινη στέγη, που καλύπτει σήμερα τις κεραίες, κατέστρεψε την πάνω κατάληξη των κεκλιμένων θόλων και έθεσε σε αχρηστία τις σκάλες αυτές που έδιναν την δυνατότητα προσπέλασης στον τρούλλο από την εξωτερική πλευρά (Σ χ έ δ. III· Π ί ν. 21β).

Ο τρούλλος στηρίζεται σε χαμηλό τύμπανο που διατρυπάται από δώδεκα παράθυρα. Το τύμπανο έχει εξωτερικά κυβική μορφή, ενώ εσωτερικά η κυλινδρική του επιφάνεια παρουσιάζει, σε κάτοψη, σημαντική απόκλιση από τον κύκλο, με διάμετρο 11,60 μ. κατά τον άξονα Β - Ν και 10,95 μ. κατά τον άξονα Α - Δ. Η διάμετρος του τρούλλου, 10,16 μ. κατά μέσον όρο, είναι αρκετά μεγαλύτερη από την πλευρά του κεντρικού τετραγώνου που σχηματίζουν οι τέσσερις βασικοί πεσσοί, με αποτέλεσμα να σχηματίζεται ένας στενός εξώστης στην βάση του τυμπάνου, στοιχείο που ανάλογό του βρίσκουμε μόνο στον τρούλλο της Αγίας Ειρήνης στην Κωνσταντινούπολη[154]. Τα δώδεκα παράθυρα ανοίγονται ακτινωτά, από τρία σε κάθε πλευρά του ογκώδους τυμπάνου, με συνέπεια τα ακραία να παρουσιάζουν μεγάλο βάθος. Στην ΒΑ. γωνία του τετράγωνου τυμπάνου, μέσα στην τοιχοποιία που χωρίζει δύο διαδοχικά παράθυρα, σχηματίζεται στενή σκάλα[155] προσπελάσιμη από το ανατολικό παράθυρο της βόρειας πλευράς, που οδηγεί στην βασική στέγαση του τετράγωνου τυμπάνου (Σ χ έ δ. III). Πάνω από την στάθμη αυτή σχηματίζεται δεύτερο χαμηλό κυλινδρικό τύμπανο.

Το τριμερές ιερό παρουσιάζεται ως μια σχετικά ανεξάρτητη ενότητα, που προσαρτάται κάπως ανοργάνωτα στο κυβικό σώμα του υπόλοιπου ναού. Ο χώρος του ιερού βήματος, κατά τι στενότερος από την ανατολική κεραία (πλάτος ιερού βήματος 9,03 μ., κεραίας 10,16 μ.) καλύπτεται με ημικυλινδρική καμάρα και καταλήγει σε ημιεξαγωνική κόγχη εξωτερικά, η οποία διατρυπάται από τρία μεγάλα τοξωτά παράθυρα, ένα σε κάθε πλευρά. Τα παραβήματα είναι τετράγωνοι χώροι και καλύπτονται με ημισφαιρικούς θόλους πάνω σε λοφία, που φέρονται από τέσσερα αβαθή τόξα στον τύπο των μονόχωρων τρουλλαίων. Στην ανατολική τους πλευρά καταλήγουν σε ημικυκλικές κόγχες με ένα παράθυρο στον άξονα. Πλάγιες είσοδοι συνδέουν τον χώρο του ιερού βήματος με την πρόθεση και το διακονικό, ενώ στους εξωτερικούς τοίχους τους ανοίγεται από μία θύρα με ένα τοξωτό παράθυρο από πάνω της στον ίδιο άξονα. Η επικοινωνία των παραβημάτων με τα πλάγια κλίτη του ναού γίνεται από είσοδο τοποθετημένη έκκεντρα ως προς τον άξονα τόσο των κλιτών όσο και των παραβημάτων. Οι είσοδοι είναι ουσιαστικά συμπιεσμένες στην εσωτερική πλευρά των κλιτών, και μάλιστα ακόμη πιο μέσα από την προέκταση της παρειάς των εσωτερικών τοίχων. Στην θέση αυτών των ανοιγμάτων περνούν τα θεμέλια του στυλοβάτη της προηγούμενης βασιλικής, με τρόπο ώστε να αποφεύγεται και πάλι η έδραση τμήματος του νέου ναού σε παλαιότερο θεμέλιο (Σ χ έ δ. I). Η μορφή της στέγασης των παραβημάτων έχει αλλοιωθεί με την μεταγενέστερη υπερύψωση των εξωτερικών τοίχων και την ενιαία κάλυψη τους με ξύλινη στέγη[156] (Π ί ν. 12 β-γ).

Παρατηρήσεις στην χάραξη του ναού

Η μελέτη των διαστάσεων και ορισμένων αναλογικών σχέσεων, που συνδέουν τα κύρια στοιχεία του χώρου του ναού, οδήγησε στην αναζήτηση ορισμένων απλών κανόνων, που ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκαν ως βάση για τον σχεδιασμό του κτιρίου.

Σχετικά με την χάραξη του βασικού ορθογωνίου σε έναν ναό, τις αναλογίες δηλαδή του συνολικού

154. George, *St Eirene*, πίν. 3-5.

155. Στα σχέδια του M. Le Tourneau (Diehl - Le Tourneau - Saladin, *Salonique*, πίν. XXXVI) δίνεται λανθασμένα μία σπειροειδής μορφή στην σκάλα αυτή.

156. Πελεκανίδης, Μεσαιωνικά 1961/1962, 253, πίν. 309γ.

μήκους προς το πλάτος του, έχει διατυπωθεί ένας πολύ γενικός κανόνας, που ως κεντρική ιδέα φαίνεται ότι επέζησε από την παλαιοχριστιανική περίοδο έως τα χρόνια που εξετάζουμε, με διάφορες παραλλαγές ανάλογα με τον τύπο του κτιρίου, την εποχή και την αρχιτεκτονική «σχολή» που τον παρήγαγε[157]. Σύμφωνα με τον κανόνα αυτόν, τα βασικά μεγέθη του κτιρίου (μήκος-πλάτος) προκύπτουν από την πλευρά και την διαγώνιο ενός τετραγώνου, μήκους 100 ποδών ή πολλαπλάσιων και υποπολλαπλάσιων της τιμής αυτής. Το μέγεθος των 100 ποδών, μια ιδέα ριζωμένη βαθιά στην αρχιτεκτονική παράδοση της αρχαιότητας[158], μπορεί να αναφέρεται τόσο στην πλευρά όσο και στην διαγώνιο του τετραγώνου - αφετηρίας της χάραξης.

Πέρα από αυτήν την γενική αρχή, και με δεδομένες ορισμένες απλές αναλογικές σχέσεις που συνδέουν τα κυρίαρχα στοιχεία του χώρου, όπως π.χ. ο πυρήνας κάτω από τον τρούλλο, αναζητήθηκε μια ενδεχομένως πιο εξειδικευμένη συνθετική αρχή, που με την μορφή μιας βασικής διάστασης - κλειδιού και απλών υποδιαιρέσεών της χρησιμοποιήθηκε ως βάση στον σχεδιασμό του ναού.

Σε ένα κτίριο με τρούλλο μια τέτοια διάσταση - κλειδί θα πρέπει να αναζητηθεί στις αποστάσεις μεταξύ των πεσσών που υποβαστάζουν τον τρούλλο. Επίσης ένας γενικός κανόνας σχετικός με τον παραπάνω των 100 ποδών, που ανιχνεύθηκε σε κτίρια κυρίως της Πρωτεύουσας, αλλά και άλλων περιοχών της σφαίρας επιρροής της, αναφέρεται στην ύπαρξη μιας βασικής διάστασης διαιρετής με τον αριθμό δέκα, η οποία αντιπροσώπευε για τους κατασκευαστές το κριτήριο μεγέθους του συγκεκριμένου κτιρίου και οι υποδιαιρέσεις της δίνουν τα μεγέθη βασικών επί μέρους στοιχείων του[159].

Όπως θα δείξουμε στην συνέχεια, στην Αγία Σοφία βρίσκει εφαρμογή τόσο ο πρώτος γενικός κανόνας πλευράς και διαγωνίου τετραγώνου, μεγέθους 100 ποδών, όσο και οι επόμενες πιο εξειδικευμένες αρχές, συνδεόμενες μάλιστα μεταξύ τους με απλές σχέσεις. Αν θυμηθούμε όσα σχετικά αναφέρθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο για τις θέσεις των θεμελίων της παλαιότερης βασιλικής, γίνεται φανερό ότι η εφαρμογή των μετρικών αυτών αρχών δεν αναμένεται να είναι απόλυτη στο σύνολο του κτιρίου, γιατί στην σχεδίασή του επιβλήθηκαν περιορισμοί καθοριστικοί από τις διαστάσεις της βασιλικής, που προσδιόρισαν τουλάχιστον το συνολικό εξωτερικό πλάτος του και τις υποδιαιρέσεις που αντιπροσωπεύουν τα πλάγια κλίτη. Πριν προχωρήσουμε στην παρουσίαση των δεδομένων του συγκεκριμένου προβλήματος, θα πρέπει να τονίσουμε ότι είναι δύσκολο, αν όχι αδύνατο, να εκτιμήσουμε σήμερα ακριβώς το μετρικό ισοδύναμο του βυζαντινού πόδα που χρησιμοποιήθηκε σε κάθε κτίριο. Όπως αναφέρει και ο P. Underwood, που ασχολήθηκε διεξοδικά με το θέμα, πολλοί είναι οι λόγοι που συντελούν σε αυτό, όπως η ίδια η μονάδα, που όντας μικρού μήκους μπορεί να οδηγήσει με την επανάληψή της κατά την πρακτική εφαρμογή σε σημαντική ανακρίβεια για μεγάλα μήκη, και τα υλικά δομής —πλίνθοι, ημιλαξευτοί ή αργοί λίθοι και άφθονο κονίαμα— που δεν προσφέρονται για πολύ ακριβείς εφαρμογές. Με τα δεδομένα αυτά δεν αναμένονται απολύτως ακριβή αποτελέσματα, αλλά δίνεται μεγαλύτερη σημασία στην αναγνώριση

157. Polevoj, *Iskusstvo Grecii*, 26-40 και 105-110. Ο κανόνας αυτός μελετήθηκε διεξοδικότερα στις βασιλικές, απλές, με εγκάρσιο κλίτος ή με τρούλλο, για τις οποίες (π.χ. βασιλικές με εγκάρσιο κλίτος) διακρίθηκαν και ορισμένες σχολές, Νικόπολης, ΒΔ. Ηπείρου, Φιλίππων, Αττικοκορινθίας. Στην πιο απλή παραλλαγή, το μήκος του κυρίως ναού, χωρίς την αψίδα, δίνεται από την διαγώνιο του τετραγώνου που ορίζει το πλάτος της βασιλικής. Τα βασικά μεγέθη μπορούν να αναφέρονται τόσο σε καθαρές εσωτερικές διαστάσεις, όσο και σε μικτές με τα πάχη των τοίχων. Μια γενικότερη παρατήρηση, που μπορούμε να κάνουμε όσον αφορά στην μελέτη αυτή, είναι ότι εξαιτίας του διαθέσιμου υλικού, σχέδια από αναδημοσιεύσεις και μάλιστα μικρής κλίμακας, οι κανόνες αυτοί δίνονται πολύ χονδρικά και όχι χωρίς σφάλματα. Βέβαια, μερικά σφάλματα προέρχονται, εκτός των άλλων, και από την επιλογή της τιμής του βυζαντινού ποδός για κάθε κτίριο συγκεκριμένα, όπως θα δούμε παρακάτω.

158. Βλ. Polevoj, ό.π., 33, όπου αναφέρονται και παραδείγματα αρχαίων ελληνικών και ρωμαϊκών κτιρίων, στα οποία γίνεται χρήση του κανόνα των 100 ποδών.

159. Οι παρατηρήσεις αναφέρονται σε κτίρια της εποχής του Ιουστινιανού που αποδίδονται στην αυτοκρατορική σχολή. Βλ. Underwood, Principles of Measure, 64-74.

της αρχικής πρόθεσης, άσχετα αν ενδεχομένως δεν βρήκε την πλήρη εφαρμογή.

Το μετρικό ισοδύναμο του βυζαντινού πόδα που υιοθετήθηκε είναι 30,90 εκ., μέγεθος που βρέθηκε από τον P. Abel σε εγχάρακτη πλάκα στην περιοχή της Βηθλεέμ[160], και το οποίο απέδωσε τα καλύτερα αποτελέσματα στο κτίριο, σε σύγκριση με άλλες γνωστές τιμές[161]. Οι παρατηρήσεις μας πάνω στις ακριβείς μετρήσεις των βασικών διαστάσεων έδωσαν τις ακόλουθες σχέσεις.

Το ολικό εσωτερικό πλάτος του κτιρίου —30,90 μ.— αντιστοιχεί ακριβώς σε 100 βυζαντινούς πόδες, διάσταση που διαιρείται με το δέκα και ταυτόχρονα ικανοποιεί τον παλαιό κανόνα των 100 ποδών. Το εσωτερικό καθαρό μήκος του ναού —28,90 μ. χωρίς την κόγχη— δεν υπακούει σε κανέναν κανόνα. Αν όμως σε αυτό προστεθεί το πάχος του εξωτερικού δυτικού τοίχου, προκύπτει διάσταση ίση με 100 πόδες. Δηλαδή, ως αφετηρία χάραξης του γενικού περιγράμματος χρησίμευσε τετράγωνο πλευράς 100 ποδών, έξω από το οποίο προστίθεται το πάχος των τοίχων με εξαίρεση την δυτική πλευρά. Η διαγώνιος του βασικού αυτού τετραγώνου δίνει, με προσέγγιση 20 εκ. περίπου, το συνολικό εξωτερικό μήκος του κτιρίου με την κόγχη και το πάχος των τοίχων (Σ χ έ δ. 4). Η χάραξη δηλαδή του γενικού περιγράμματος του ναού ακολουθεί με μερικές παρεκκλίσεις, όπως ο δυτικός τοίχος, τον κλασικό κανόνα χάραξης των βασιλικών, υπακούοντας και στον κανόνα των 100 ποδών.

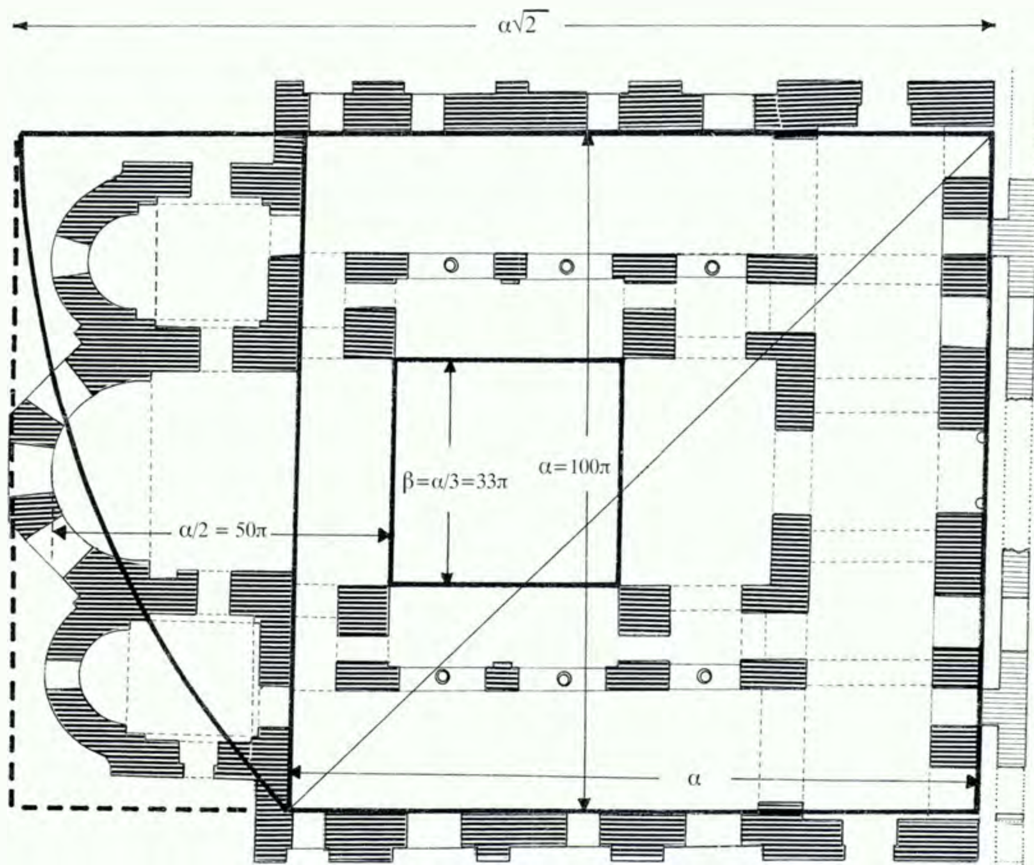
Είναι χαρακτηριστικό και πρέπει να τονισθεί ιδιαίτερα ότι, παρά τους περιορισμούς που επιβλήθηκαν από τα θεμέλια και τις διαστάσεις του προηγούμενου κτιρίου, διατηρήθηκε, ύστερα από έναν υπολογισμό του πάχους των αντηρίδων και των εξωτερικών τοίχων, ο γενικός κανόνας που είχε μάθει να ακολουθεί ο κατασκευαστής. Οι πλευρές του τετραγώνου, που σχηματίζουν οι τέσσερις πεσσοί που φέρουν τον τρούλλο, έχουν μήκη 10,16 μ. ή 32,88 πόδες η ανατολική, 10,10 μ. ή 32,68 πόδες η δυτική, 10,18 μ. ή 32,94 πόδες η βόρεια και 10,20 μ. ή 33 πόδες η νότια. Οι παρατηρούμενες διαφορές στις διαστάσεις, που ασφαλώς επηρεάζονται και από τα νεωτερικά επιχρίσματα, θεωρούνται πολύ μικρές με εξαίρεση μόνο την δυτική πλευρά. Έτσι μπορούμε να αναγνωρίσουμε την πρόθεση να χρησιμοποιηθεί ένα μήκος ίσο με 33 πόδες ως πλευρά του τετραγώνου, τιμή που ισοδυναμεί με το 1/3 του ολικού πλάτους του ναού, εκφραζόμενο σε ακέραιο αριθμό ποδών (Σ χ έ δ. 4). Οι υπόλοιπες διαιρέσεις κατά την έννοια του πλάτους, πλάγια κλίτη και κεραίες σταυρού, προέκυψαν, μετά την κεντρική τοποθέτηση του βασικού τετραγώνου, από την θέση των στυλοβατών του κεντρικού κλίτους της προηγούμενης βασιλικής[162], πάνω στους οποίους δεν θέλησαν να θεμελιώσουν, αλλά έκτισαν σε επαφή το νέο θεμέλιο.

Κατά την έννοια του μήκους ο τρούλλος δεν είναι τοποθετημένος κεντρικά ως προς τον κορμό του ναού, αλλά πλησιέστερα στον ανατολικό τοίχο. Αν όμως δούμε την θέση του τρούλλου στο σύνολο του μή-

160. Βλ. Abel, Chronique I, 284-288, πίν. V, όπου δίνεται ακριβής τιμή ίση με 30,89 εκ.

161. Στην μελέτη του V. Polevoj (Polevoj, *Iskusstvo Grecii*, 105-107) χρησιμοποιείται, ως ισοδύναμο του βυζαντινού ποδός, μήκος 32 εκ., και παράλληλα γίνεται χρήση σχεδίων μικρής ακριβείας, με αποτέλεσμα το τετράγωνο-αφετηρία της χάραξης να διέρχεται μέσα από το πάχος του βόρειου και δυτικού τοίχου στο σχήμα της σ. 107, ενώ στο κείμενο αναφέρεται ότι το πλάτος και το μήκος του ναού, χωρίς τους τοίχους, ισούται με 100 πόδες. Από τον Μ. Καλλιγά (Kalligas, *Hagia Sophia*, 13) δίνεται μια τιμή για τον βυζαντινό πόδα ίση με 29,60 εκ., χωρίς περισσότερα σχόλια, ενώ ο P. Underwood (Underwood, Principles of Measure, 65) δέχεται μια τιμή ίση προς 31,50 εκ., βασιζόμενος σε ορισμένες παλαιότερες μετρήσεις των J. Strzygowski και Forcheimer σε κινστέρνες της Κωνσταντινούπολης. Ο P. Lemerle (Lemerle, *Philippes*, I, 346) δίνει μήκος βυζαντινού ποδός, ίσο με 32 εκ., στην περίπτωση της βασιλικής Α'.
Για την αυτοτελή εξέταση των προβλημάτων της βυζαντινής μετρολογίας, την μέθοδο υπολογισμού της τιμής του ποδός σε συγκεκριμένο μνημείο και τις μεταβολές αυτής της τιμής σε διάφορα μνημεία και εποχές, βλ. Schilbach, *Metrologie*, 13-16, πίν. I, όπου προτείνεται ως επίσημη τιμή του βυζαντινού ποδός η ίση προς 31,23 εκ.

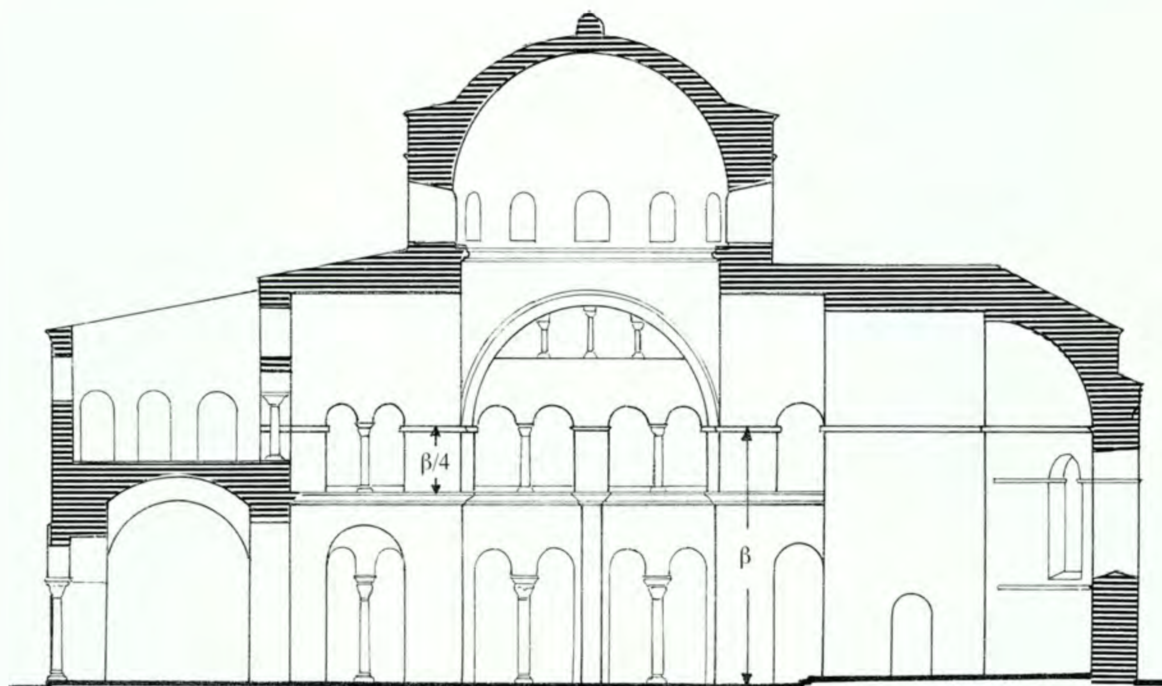
162. Η αναλογία 1/3 μεταξύ του κεντρικού χώρου και των πλάγιων κλιτών που δίνει ο Μ. Καλλιγάς (Kalligas, *Hagia Sophia*, 6, 13) ισχύει μόνο, αν θεωρήσουμε ότι το πλάτος του κλίτους μετράται μέχρι τον άξονα του βόρειου και νότιου τοίχου του σταυρικού πυρήνα, πράγμα που δεν αντιπροσωπεύει το πραγματικό πλάτος. Ένας κτίστης δεν θα έκανε ποτέ έναν τέτοιο υπολογισμό, γιατί χρησιμοποιεί ως βάση τα καθαρά ανοίγματα.

4. Μετρικές σχέσεις στην χάραξη του ναού σε κάτοψη.

κους του κτιρίου, τότε η μέση απόσταση του βασικού τετραγώνου που σχηματίζουν οι πεσσοί είναι 15,50 μ. από το ανατολικότερο σημείο της κόγχης και 14,45 μ. από τον δυτικό τοίχο, μετρώντας πάντα εσωτερικά. Ο τρούλλος δηλαδή είναι περίπου κεντρικά τοποθετημένος στο σύνολο του μήκους του κτιρίου, και μάλιστα η απόστασή του από το ανατολικό όριο είναι ίση με 50 βυζαντινούς πόδες (30,90x50=1545 εκ. ή 15,45 μ.), το μισό δηλαδή του συνολικού πλάτους του ναού. Η διαφορά του ενός μέτρου περίπου που εμφανίζεται στο δυτικό μέρος, σε συνδυασμό και με την απόκλιση από τον κανόνα του τετραγώνου που παρουσιάζεται στην ίδια πλευρά, όπου το πάχος του τοίχου εγγράφεται, αντί να προστίθεται εξωτερικά, θέτει ερωτηματικά όσον αφορά στους λόγους που ανάγκασαν σε απόκλιση από την αρχική πρόθεση.

Μπροστά στην δυτική όψη του ναού, και σε απόσταση 70 εκ. από τον τοίχο, βρίσκεται το θεμέλιο του δυτικού τοίχου της παλαιάς βασιλικής, που σώζεται σε ύψος που ξεπερνάει την στάθμη του δαπέδου του ναού. Αν υπολογίσουμε την απόσταση της δυτικής πλευράς του κεντρικού τετραγώνου —κάτω από τον τρούλλο— από το θεμέλιο αυτό της βασιλικής, αφαιρώντας πάχος τοίχου ίσο με εκείνο των πλάγιων τοίχων του νάρθηκα (1,95 μ.), προκύπτει μήκος 14,45+2,30+0,70–1,95=15,50 μ., ίσο ακριβώς με την απόσταση του τρούλλου από το ανατολικότερο σημείο του ιερού. Φαίνεται δηλαδή σαν να ήταν μέσα στην

5. Μετρικές σχέσεις στην χάραξη του ναού σε τομή.

αρχική πρόθεση του γενικού σχεδιασμού να τοποθετηθεί ο τρούλλος στο μέσο του ολικού μήκους, μετρώντας το με αφετηρία την εσωτερική πλευρά ενός τοίχου, που θα είχε ίσο πάχος με τους υπόλοιπους εξωτερικούς του νάρθηκα, και θα ήταν σε επαφή με το παλαιότερα θεμέλιο, όπως γίνεται στα υπόλοιπα σημεία του κτιρίου. Η μετακίνηση του τοίχου ανατολικότερα είναι ίσως προϊόν δεύτερης σκέψης και αλλαγής του αρχικού σχεδίου κατά την διάρκεια της κατασκευής και σχετίζεται πιθανόν με την απόφαση να διατηρηθεί στην δυτική πλευρά μέρος των προηγούμενων κατασκευών.

Συνοψίζοντας τα συμπεράσματα που αφορούν στην χάραξη της κάτοψης μπορούμε να πούμε ότι διαπιστώθηκαν οι ακόλουθες απλές γενικές αρχές:

α) Η χρήση ενός τετραγώνου πλευράς 100 ποδών ως αφετηρίας για την χάραξη των γενικών διαστάσεων του κυρίως ναού, η διαγώνιος του οποίου δίνει και το συνολικό μήκος του κτιρίου με την κόγχη. Η πλευρά του τετραγώνου ταυτιζόμενη με το εσωτερικό πλάτος του ναού είναι ένα μήκος - κλειδί, που διαιρείται με το 10 δίνοντας παράλληλα την ένδειξη μεγέθους του κτιρίου.

β) Η επιλογή για την πλευρά του κεντρικού τετραγώνου κάτω από τον τρούλλο διάστασης, που ισοδυναμεί με το 1/3 του μήκους - κλειδιού, εκφρασμένης σε ακέραιο αριθμό ποδών. Το μήκος αυτό είναι ένα άλλο μέγεθος - κλειδί που χρησιμοποιείται στον σχεδιασμό της ανωδομής, όπως θα δούμε στην συνέχεια.

γ) Για την εύρεση του ολικού μήκους του κτιρίου προστίθεται ανατολικά και δυτικά του κεντρικού τετραγώνου του τρούλλου το μισό της μεγάλης διάστασης - κλειδιού, διάσταση που εκφράζει τελικά το συνολικό πλάτος του ναού.

Αυτή η πρακτική, η διαίρεση δηλαδή της κύριας διάστασης στα δύο και η εφαρμογή του μισού σε ένα ή περισσότερα άλλα κύρια μέρη του ναού, είναι, σύμφωνα με τις παρατηρήσεις του P. Underwood, χαρακτηριστική της σχολής που συνδέεται με την Πρωτεύουσα και μάλιστα με το Παλάτι, ενώ παρατηρείται

επίσης και σε έργα που η σύνδεσή τους με την Αυλή είναι λιγότερο σίγουρη[163]. Η εφαρμογή των γενικών συνθετικών αρχών, που αναγνωρίσθηκαν σε διάφορες κατασκευές, στον σχεδιασμό ενός κτιρίου, όπου υπεισέρχονταν ουσιαστικοί περιορισμοί από εξωγενείς παράγοντες, αποτελεί μια ακόμη επιβεβαίωση της κοινής αυτής πρακτικής και μάλιστα δείχνει πόσο ισχυρή ήταν αυτή η παράδοση στην παιδεία των κατασκευαστών, ώστε να προσπαθούν να εφαρμόσουν όσο γίνεται πιο πιστά το μοντέλο τους ακόμη και σε αντίξοες συνθήκες.

Περνώντας στην εξέταση των γενικών αρχών και αναλογιών που σχετίζονται με τον σχεδιασμό της ανωδομής, σε τομή, θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η αναμενόμενη ακρίβεια είναι ακόμη μικρότερη, στην περίπτωση αυτή, λόγω των παραμορφώσεων της ίδιας της κατασκευής ακόμη από το στάδιο ανέγερσης του ναού (συστολή των οριζόντιων αρμών με το τράβηγμα του νωπού κονιάματος, παραμόρφωση των τόξων κτλ.), αλλά και λόγω της δυσκολίας εφαρμογής μιας χάραξης στον χώρο (ακριβείς ξυλότυποι κτλ). Παρ' όλα ταύτα, η αναγνώριση της πρόθεσης είναι και πάλι αυτή που έχει σημασία.

Τα αποφασιστικά σημεία στην διάρθρωση του κτιρίου καθ' ύψος είναι η στάθμη του δαπέδου των υπερώων, το ύψος που σημειώνει την γένεση των καμπύλων επιφανειών στον σταυρικό πυρήνα και την αψίδα του ιερού, η βάση του τρούλλου και το συνολικό ύψος του. Η συγκέντρωση του ενδιαφέροντος σε αυτά τα σημεία υποδηλώνεται αρχιτεκτονικά με την παρουσία των μαρμάρινων γείσων.

Η πάνω επιφάνεια του λοξότμητου γείσου που σημειώνει το δάπεδο του υπερώου βρίσκεται σε ύψος 7,25 - 7,35 μ. από το σημερινό δάπεδο του ναού, το οποίο βρίσκεται κατά μέσον όρο 30 εκ. ψηλότερα από την πατούρα του θεμελίου, που όριζε την θέση του αρχικού δαπέδου. Το χρήσιμο δηλαδή, για την έρευνά μας ύψος, αυτό που υπολόγισε ο κτίστης, πρέπει να είναι γύρω στα 7,55 - 7,65 μ. Η πάνω επιφάνεια του τεταρτοκυκλικής διατομής γείσου στην γένεση των κυλινδρικών καμαρών του σταυρού απέχει από το προηγούμενο γείσο 2,55 - 2,45 μ., με τέτοιον τρόπο ώστε η στάθμη γένεσης των καμπύλων επιφανειών να βρίσκεται πάντα σε ύψος 10,10 μ. περίπου από τον οδηγό του δαπέδου, διάσταση που συμπίπτει πρακτικά με την πλευρά του τετραγώνου που ορίζουν σε κάτοψη οι τέσσερις πεσσοί κάτω από τον τρούλλο, μια διάσταση - κλειδί όπως είδαμε. Στην συνέχεια η απόσταση ανάμεσα στα δύο γείσα, βασικές οριζόντιες διαιρέσεις του κτιρίου, ορίζεται στο 1/4 του μήκους - κλειδιού. Τα κλειδιά των κυλινδρικών καμαρών φυσικά απέχουν κατά το ήμισυ αυτού του μήκους από το γείσο στην γένεσή τους (Σ χ έ δ. 5). Η στάθμη του μαρμάρινου γείσου στην βάση του τρούλλου προκύπτει από καθαρά κατασκευαστικά μεγέθη, το πάχος δηλαδή της κυλινδρικής καμάρας, και επομένως βρίσκεται έξω από το σύστημα των γενικών σχέσεων που διέπουν την χάραξη. Το κλειδί όμως του τρούλλου απέχει από το γείσο της βάσης γύρω στα 7,55 μ., διάσταση που θεωρητικά θα μπορούσε να ερμηνευθεί από την πρόθεση να δοθεί στο τύμπανο ύψος ίσο με 2,50 μ., δηλαδή 1/4 της διάστασης - κλειδιού, αν η διάμετρος του τρούλλου ήταν ίση με το πλάτος της κεραίας του σταυρού. Η διεύρυνση της διαμέτρου του τρούλλου με την δημιουργία του περιμετρικού στενού εξώστη οδήγησε στην απομάκρυνση από την θεωρητική αρχή, πράγμα που εξηγείται από το γεγονός ότι ο σημερινός τρούλλος δεν είναι ο αρχικός, όπως θα δούμε στην συνέχεια.

Από τους γενικούς κανόνες χάραξης που βρίσκουμε στην Αγία Σοφία, αυτός που αφορά στον καθορισμό των γενικών διαστάσεων και αναλογιών του εξωτερικού περιγράμματος της κάτοψης προέρχεται από την παράδοση των βασιλικών[164]. Καθώς σε αυτές συμπεριλαμβάνονται και οι ιουστινιάνειες βασιλικές με τρούλλο, που μπορούν να θεωρηθούν με την ευρεία έννοια ως πρόγονοι του μεταβατικού τύπου που αντιπροσωπεύει η Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης, αυτή η συνέχεια στην παράδοση των χαράξεων αποκτά ιδιαίτερη σημασία[165].

163. Underwood, Principles of Measure, 64.

164. Spremo-Petrovic, *Proportions*, σποραδικά.

165. Κατά τον V. Polevoj (Polevoj, *Iskusstvo Grecii*, 159 κ.ε.) ο γενικός κανόνας εύρεσης των βασικών διαστάσεων του ναού με την βοήθεια της πλευράς και της διαγωνίου του τετραγώνου επιβιώνει και σε μεταγενέστερες περιόδους έως και τα

Παράλληλα, η εφαρμογή των υπόλοιπων εξειδικευμένων κανόνων που απαντώνται στον ναό είναι γνωστή από κτίρια της Πρωτεύουσας ή περιοχών της σφαίρας επιρροής της, και ανάγονται στα χρόνια του Ιουστινιανού ή και των αμέσως επόμενων διαδόχων του. Συγκεκριμένα, έχουν αναγνωρισθεί στους ναούς των Αγίων Σέργιου και Βάκχου, του Αγίου Ιωάννη της Εφέσου, στην Βασιλική Β' των Φιλίππων, στον πυρήνα της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη και στην Αγία Ειρήνη[166]. Το γεγονός δεν μπορεί, βέβαια, να αποτελέσει στοιχείο ακριβούς χρονολογικής κατάταξης για τον ναό που εξετάζουμε, δεδομένου ότι δεν έχουμε ανάλογες πληροφορίες για μεταγενέστερους ναούς και γενικά τέτοιου είδους στοιχεία δεν προσφέρονται ως βάση για εξειδικεύσεις. Πάντως, μπορούμε να πούμε με αρκετή ασφάλεια ότι πρόκειται για οικοδομική παράδοση που βρίσκεται ακόμη κοντά στα ιουστινιάνεια πρότυπα και απηχεί πρακτικές κωνσταντινουπολίτικης αυλικής σχολής[167], αν δεν χρησιμοποιήθηκαν για το έργο επικεφαλής φερμένοι από την Πρωτεύουσα.

Ο διάκοσμος του ναού

Η διεξοδική μελέτη του διακόσμου του ναού, ένα τεράστιο θέμα που έχει κατ' επανάληψιν απασχολήσει τους μελετητές, ξεφεύγει από τα πλαίσια αυτής της εργασίας. Για τον λόγο αυτό περιοριζόμαστε εδώ σε μια σύντομη παρουσίαση του υλικού και των προβλημάτων του.

Στον γλυπτό διάκοσμο του ναού ανήκουν οι έξι κίονες του ισογείου, οι έντεκα των υπερώων που δεν σώζονται, τα διαφόρων τύπων γείσα που σημειώνουν αποφασιστικά σημεία της κατασκευής και τα θυρώματα της βόρειας εισόδου της πρόθεσης και του νάρθηκα. Τα μαρμάρινα αυτά μέλη, που σχετίζονται άμεσα με την οικοδόμηση του ναού, εξετάζονται εκτενέστερα σε ειδικό κεφάλαιο (σ. 144 κ.ε.). Εκτός από τα στοιχεία αυτά, στον αρχικό μαρμάρινο διάκοσμο συμπεριλαμβάνονταν θωράκια, πλούσιες ορθομαρμαρώσεις και πολύχρωμα δάπεδα. Κανένα όμως από τα θωράκια του ναού δεν βρέθηκε στην θέση του. Αντίθετα, ένας μεγάλος αριθμός θωρακίων αναφέρεται μεταξύ των πλακών του δαπέδου που σώζονταν έως το 1946, από τα οποία άλλα μεταφέρθηκαν στην Συλλογή του Παλιού Μουσείου και άλλα πιστεύεται ότι παρέμειναν στον περίβολο του ναού. Το υλικό δεν έχει μελετηθεί και οι πληροφορίες, που υπάρχουν για τα μέλη που αφαιρέθηκαν από το παλαιό δάπεδο, είναι ελάχιστες[168].

Οι ορθομαρμαρώσεις[169], από λευκό μάρμαρο ως επί το πλείστον, περιορίζονταν στον κυρίως ναό

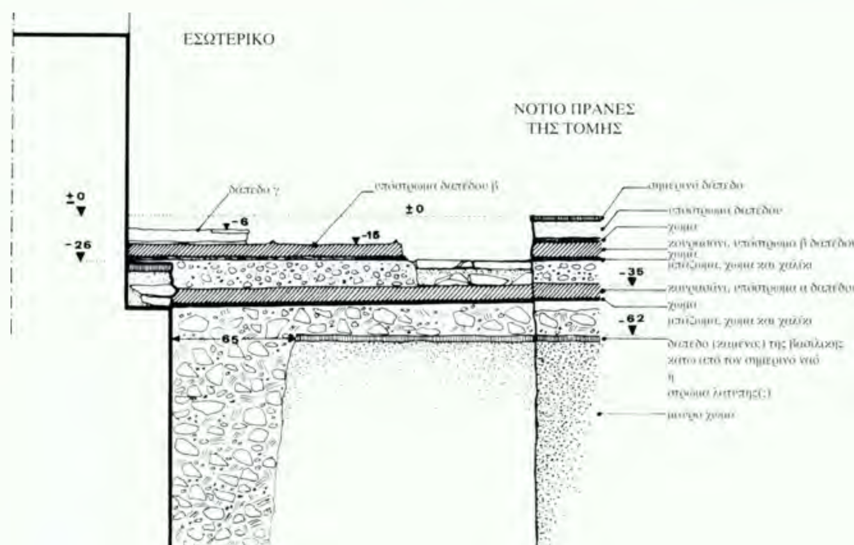
μέσα βυζαντινά χρόνια. Αυτό βέβαια μειώνει την αξία του στοιχείου ως βοηθητικού για χρονολογικές κατατάξεις, αλλά δείχνει κάτι άλλο πολύ σημαντικό, τον ιδιαίτερο συντηρητισμό των βυζαντινών κατασκευαστών σε ορισμένες βαθιά ριζωμένες παραδοσιακές αρχές που επιβίωναν επί σειρά αιώνων.

166. Βλ. Underwood, Principles of Measure, 66-73, όπου εξετάζονται όλοι οι ναοί που αναφέρθηκαν .

167. Για την Βασιλική Β' των Φιλίππων, όπου αναγνωρίσθηκαν ανάλογες αρχές στην σύνθεση, πιστεύεται ότι είναι προϊόν κωνσταντινουπολίτικης σχολής (Lemerle, *Philippes*, I, 512 κ.ε.).

168. Σχετικά με τα θωράκια, που βρέθηκαν σε β' πάντα χρήση σε διάφορες θέσεις του ναού, βλ. Kalligas, *Hagia Sophia*, 46 κ.ε. (θωράκιο υπερώου)· ο ίδιος, Έρευναι 1936, 115, 117 και εικ. 5 (θωράκια στο δάπεδο του ιερού βήματος)· ο ίδιος, Έρευναι, 1939, 84 και εικ. 9,10 (τεμάχια επτά θωρακίων κάτω από τα στασίδια των κλιτών). Επίσης οι φωτογραφίες του W.S. George στην Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών δείχνουν, στο βόρειο κλίτος, δάπεδο από άτακτα τοποθετημένες μαρμάρινες πλάκες, ανάμεσα στις οποίες διακρίνονται ολόκληρα θωράκια, δίδυμα, με διάκοσμο από ομόλογους ρόμβους ή απλά με ομόκεντρα ορθογώνια πλαίσια που ακολουθούν το περίγραμμα του θωρακίου. Ίχνη των θωρακίων του ναού αποκαλύφθηκαν πρόσφατα στους τοίχους και τους ενδιάμεσους πεσσούς της βόρειας και νότιας κιονοστοιχίας του ισογείου, που δίνουν διαστάσεις: πάχος 6 εκ., ύψος 120 εκ. και μήκη 170 και 135 εκ.

169. Ο Μ. Καλλιγάς αναγνώρισε μεταξύ των μαρμάρων, που συνέθεταν το δάπεδο του ναού στις αρχές του αιώνα, αρκετές πλάκες, πάχους 2,50 εκ., που προέρχονταν από την ορθομαρμάρωση (Kalligas, *Hagia Sophia*, 26-27, πίν. Α, σχ. 1). Την ύπαρξη ορθομαρμαρώσεων πιστοποίησαν και οι Ch. Diehl, M. Le Tourneau (Diehl - Le Tourneau - Saladin, *Salonique*, 136) από τους σιδηρούς συνδέσμους που σώζονταν κάτω από τουρκικά επιχρίσματα.

6. Ανασκαφική τομή στο δάπεδο του βόρειου κλίτους. ΒΑ. γωνία.

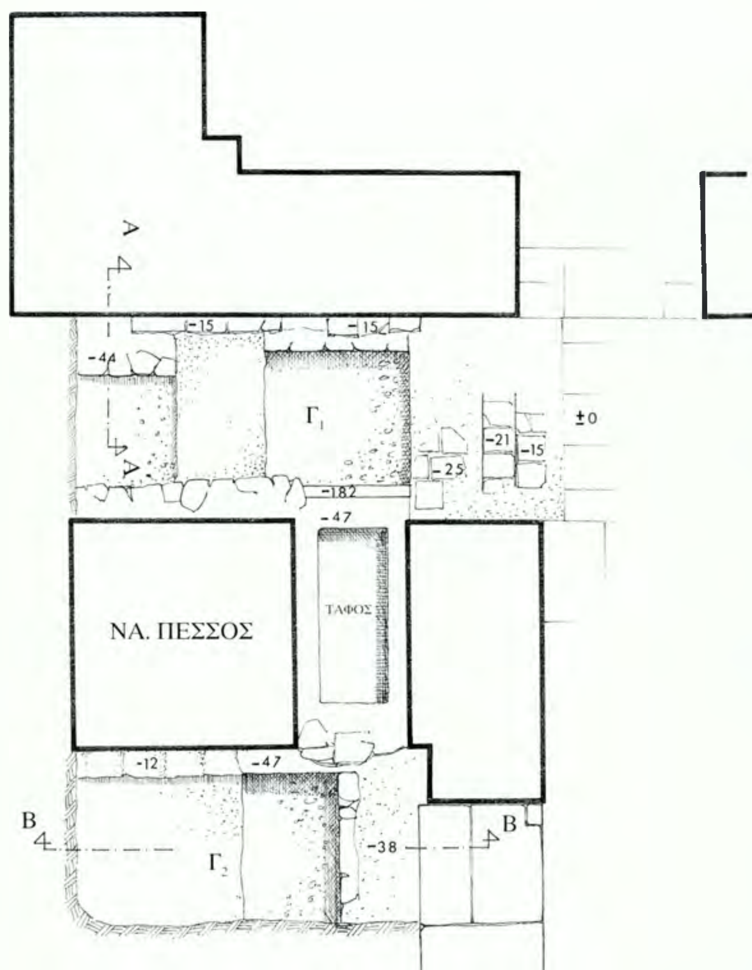
μέχρι το ύψος του πρώτου γείσου τουλάχιστον, προεκτεινόμενες και στον χώρο του ιερού, όπως δείχνουν υπολείμματα στα εσωρράχια και τις παραστάδες των παραθύρων της κόγχης[170]. Τα πλάγια κλίτη δεν πρέπει να διακοσμήθηκαν ποτέ με ορθομαρμάρωση, αν κρίνουμε από την διακοπή των οριζόντιων γείσων που περιβάλλουν τις παραστάδες των ανοιγμάτων μεταξύ κλιτών και κυρίως ναού και την ενοποίηση της επιφανείας θόλων και κατακόρυφων τοίχων. Το ίδιο πρέπει να ισχύει και για τον νάρθηκα, όπου συντρέχουν οι ίδιοι λόγοι. Με τον τρόπο αυτόν η ενοποίηση νάρθηκα - κλιτών, που επιχειρείται με την αρχιτεκτονική διάταξη και την λειτουργία των χώρων (αν λάβουμε υπ' όψιν ότι κλίτη και κυρίως ναός δεν επικοινωνούν άμεσα, εξαιτίας των θωρακίων στις πλάγιες κιονοστοιχίες), επεκτείνεται και στον τρόπο διακόσμησης, συμβάλλοντας στην ιεράρχηση των μερών του ναού.

Για το αρχικό δάπεδο του ναού γνωρίζουμε ελάχιστα πράγματα. Το 1946 κατά την διάρκεια των εργασιών για την κατασκευή του σημερινού μαρμάρινου δαπέδου αποκαλύφθηκε στον κεντρικό χώρο του ναού τμήμα παλαιού δαπέδου με ορθογώνιες και τριγωνικές πλάκες από λευκό και πράσινο μάρμαρο, τοποθετημένες διαγώνια[171]. Δεδομένου ότι δεν δίνονται στοιχεία για το βάθος των ευρημάτων ή άλλες παρατηρήσεις, δεν μπορούμε να ξέρουμε αν πρόκειται για το αρχικό δάπεδο του ναού ή κάποιο μεταγενέστερο. Τα προβλήματα που σχετίζονται με τα παλαιά δάπεδα του ναού είναι αρκετά πολύπλοκα και ίσως δεν θα διαλευκανθούν απολύτως ποτέ, μετά την καταστροφή σε ικανό βάθος των επιφανειακών στρωμάτων για την κατασκευή του σημερινού δαπέδου. Σε πρόσφατες ανασκαφικές τομές, που πραγματοποίησε η 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, βρέθηκαν υπολείμματα δύο τουλάχιστον διαδοχικών δαπέδων, προγενέστερων εκείνου που γνωρίζουμε από τις αρχές του αιώνα μας[172]. Το υπόστρωμα του

170. Πελεκανίδης, Μεσαιωνικά 1961/1962, 253, πίν. 309α.

171. Pelekanidis, Researches, 48. Στην διάρκεια των ίδιων εργασιών βρέθηκε μεγάλος αριθμός χριστιανικών αναγλύφων και τρεις τάφοι στον νάρθηκα, οι οποίοι ανάγονται στα χρόνια μεταξύ του 11ου και 12ου αιώνα.

172. Το δάπεδο εκείνο ήταν συνεπίπεδο με την επιφάνεια των στυλοβατών των κιόνων (Πίν. 6α), στάθμη που συμπίπτει με το επιφανειακό στρώμα δαπέδου που βρέθηκε σε πρόσφατη τομή στην ΒΑ. γωνία του βόρειου κλίτους. Πρόκειται για το δάπεδο με τα θωράκια που αναφέρθηκε στην υποσημείωση 168.

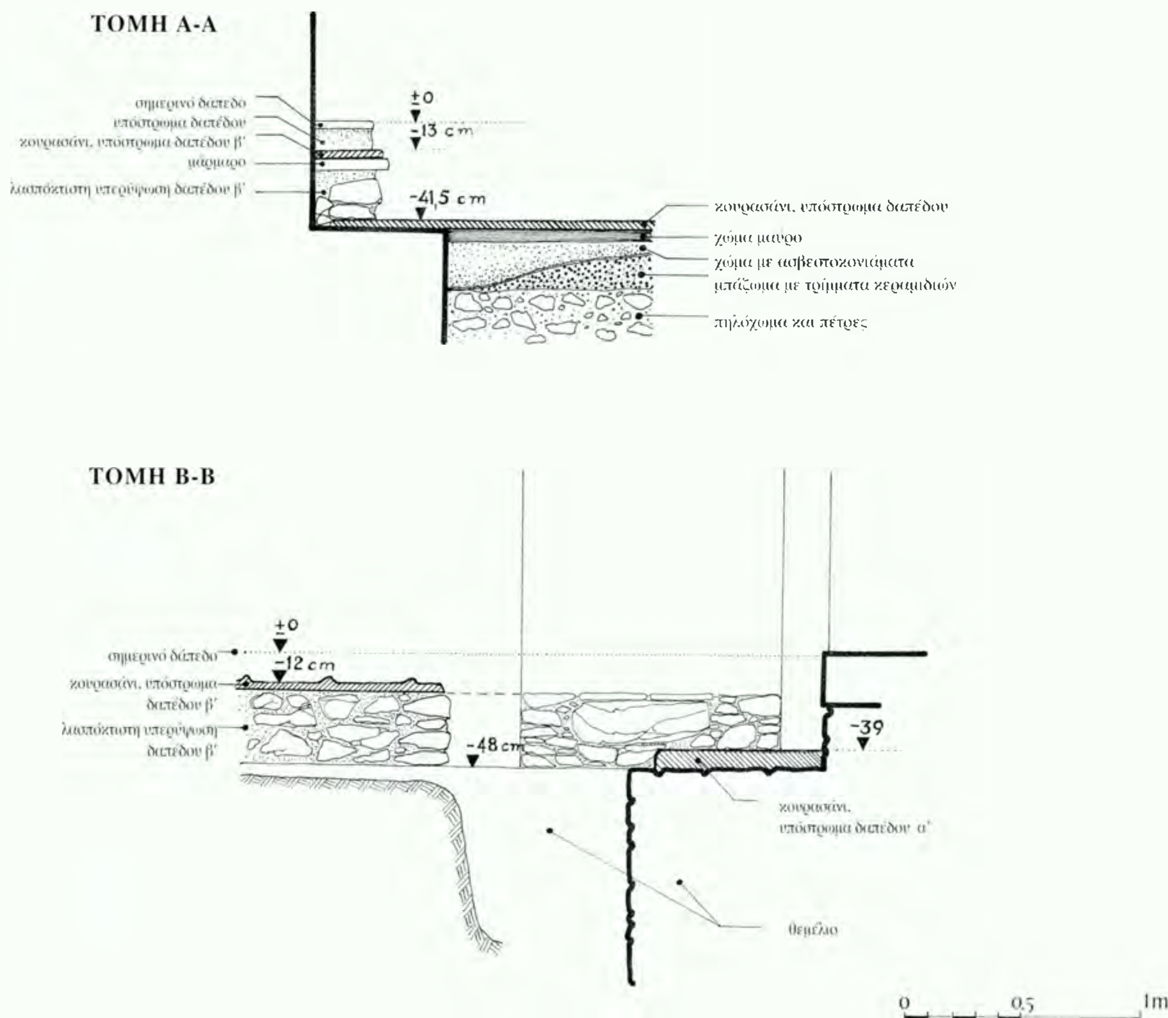

7. Ανασκαφική τομή στο δάπεδο του ΝΑ. γωνιακού διαμερίσματος. Κάτοψη.

παλαιότερου βρέθηκε σε βάθος 35 - 40 εκ. κάτω από το σημερινό δάπεδο, σε διάφορες θέσεις του ναού (Σ χ έ δ. 6, 8), ακριβώς πάνω στην διαπλάτυνση - οδηγό του θεμελίου. Κρίνοντας από την θέση του, ίσως πρόκειται για το αρχικό δάπεδο. Στο νότιο άκρο του νάρθηκα το δάπεδο εμφανίζει έντονες καθιζήσεις από πτώσεις όγκων (Σ χ έ δ. 9). Υπόστρωμα δεύτερου δαπέδου που έφερε ίχνη ορθογώνιων πλακών, διαστάσεων 30 εκ. περίπου, στην νότια κεραία του κεντρικού χώρου, και 65 εκ. στο βόρειο κλίτος, βρέθηκε σε βάθος 12 - 15 εκ. κάτω από το σημερινό δάπεδο. Το δάπεδο αυτό εδράζεται παντού σε οδηγό που κτίζεται με πηλόχωμα και πέτρες πάνω στην πατούρα των θεμελίων (Σ χ έ δ. 6, 8).

Στον κινητό μαρμάρινο διάκοσμο του ναού περιλαμβάνεται ο γνωστός μονολιθικός άμβωνας από πράσινο μάρμαρο που βρίσκεται σήμερα στο μουσείο της Κωνσταντινούπολης[173] (Π ί ν. 30α-β).

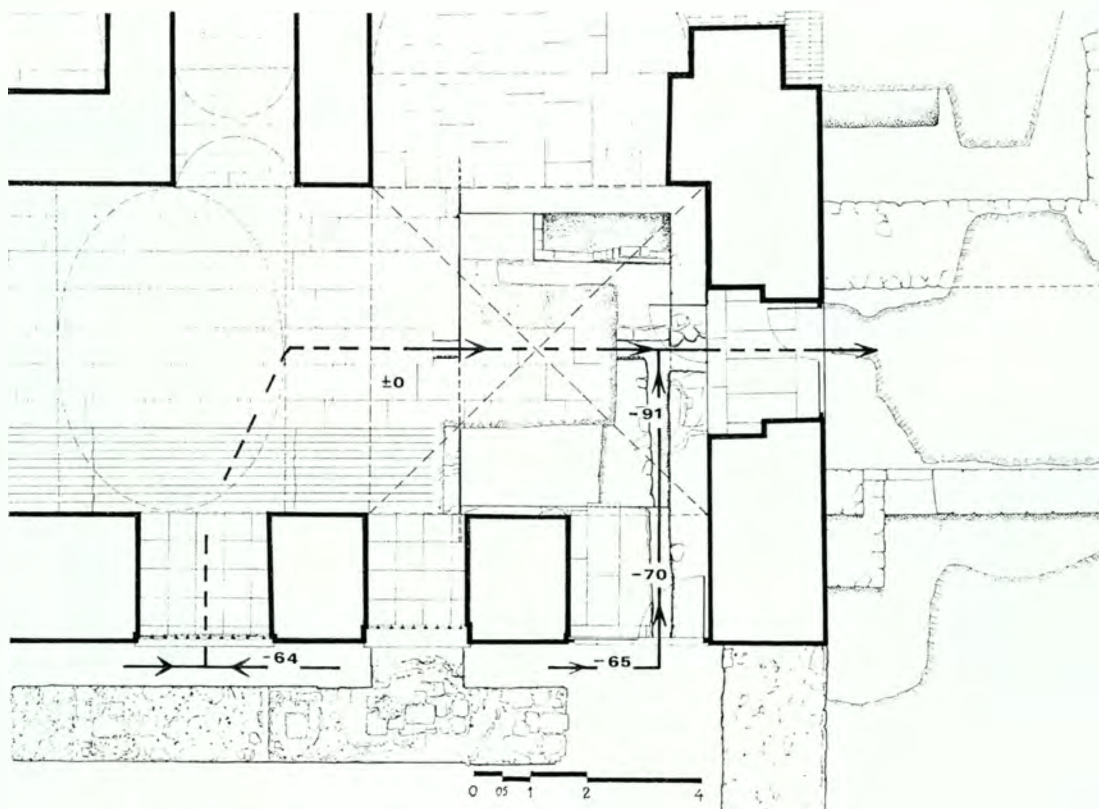
173. Ο άμβωνας της Αγίας Σοφίας βρίσκεται από το 1905 στο Μουσείο της Κωνσταντινούπολης (Mendel, *Catalogue des sculptures*, II, 406-408). Μεταφέρθηκε εκεί την ίδια εποχή με τον άμβωνα της Ροτόντας.

8. Ανασκαφική τομή στο δάπεδο του ΝΑ. γωνιακού διαμερίσματος. Τομές.

Ο ψηφιδωτός διάκοσμος του ναού, που σώζεται στον χώρο του ιερού και στον τρούλλο, απέσπασε την προσοχή των μελετητών από τον προηγούμενο αιώνα και έχει γίνει έκτοτε αντικείμενο ειδικών μελετών και αντικρουόμενων ερμηνειών[174]. Το ψηφιδωτό του ιερού αποτελείται από τον διάκοσμο της κυλινδρικής καμάρας, που καλύπτει τον χώρο του ιερού βήματος, και εκείνον της τεταρτοσφαιρικής κόγχης. Στην βάση της κυλινδρικής καμάρας, κάτω από δύο ζώνες με μικρούς σταυρούς και φύλλα τοποθετημένα εναλλάξ σε τετράγωνα πλαίσια, που διατάσσονται σε έξι σειρές σχηματίζοντας είδος ταπέτου, βρίσκουμε την

174. Από τον μακρύ κατάλογο των παλαιότερων και νεότερων μελετητών αναφέρουμε συνοπτικά τους: Texier - Pullan, *Architecture*, 157· Duchesne - Bayet, *Athos*, 329· Smirnov, Mosaiken, 365-392· Diehl - Le Tourneau - Saladin, *Salonique*, 136 κ.ε.· Kalligas, *Hagia Sophia*, 57 κ.ε.· Grabar, *L'iconoclasme*, 172-176· Pelekanidis, Mosaiki, 337-349· ο ίδιος, Altarmosaiken der Hagia Sophia, 29-40· Cormack, *Ninth-century Painting and Mosaic*· ο ίδιος, Iconoclasm, 36· ο ίδιος, The Apse Mosaics of St Sophia, 111-135.

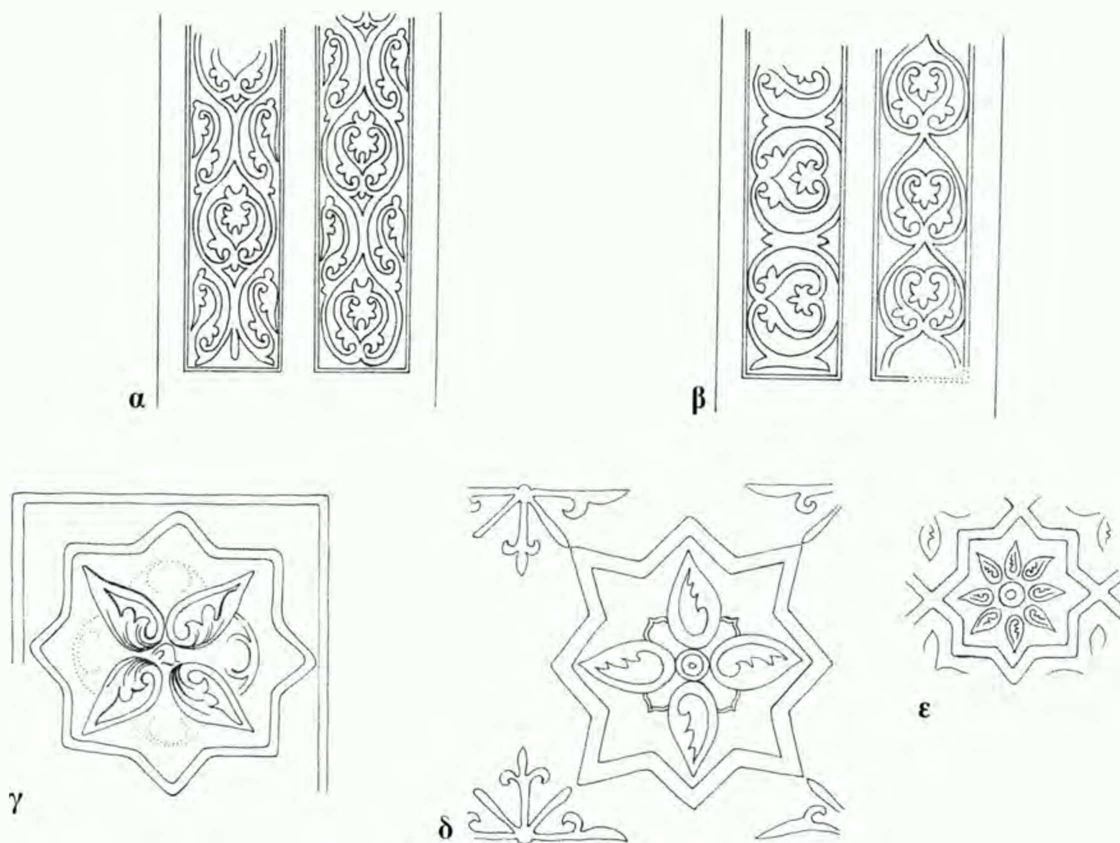
9. Ανασκαφική τομή στο νότιο άκρο του νάρθηκα. Σύστημα καναλιών απαγωγής ομβρίων.

επιγραφή «Χριστέ βωήθη Θεοφίλου/ ταπινού επισκόπου» και τα μονογράμματα του Κωνσταντίνου ΣΤ', στην βόρεια πλευρά, και της Ειρήνης, στην νότια. Στην κορυφή της καμάρας παριστάνεται σταυρός μέσα σε κυκλική δόξα και όλη η υπόλοιπη έκταση καλύπτεται με χρυσό φόντο (Π ί ν. 9β).

Στο τεταρτοσφαίριο της κόγχης μέσα σε χρυσό φόντο εικονίζεται η μορφή της ένθρονης Παναγίας με τον Χριστό, στον τύπο της Πλατυτέρας, και δύο επιγραφές στην βάση και το μέτωπο του τεταρτοσφαιρίου με περιεχόμενο από τον ψαλμό 64 (στίχοι 5-8). Λίγο κάτω από τους ώμους της Πλατυτέρας, δεξιά και αριστερά μέσα στο χρυσό βάθος, διακρίνονται ίχνη από τα οριζόντια σκέλη ενός μεγάλου σταυρού, που ανήκε στον προγενέστερο διάκοσμο της κόγχης, κατά τρόπο ανάλογο προς το παράδειγμα της Αγίας Ειρήνης της Κωνσταντινούπολης.

Στο ψηφιδωτό του τρούλλου παριστάνεται η Ανάληψη σε χρυσό βάθος, με τον Χριστό στο κέντρο μέσα σε κυκλική δόξα που την υποβαστάζουν δύο άγγελοι, την Παναγία ανάμεσα σε δύο αγγέλους και τους δώδεκα Αποστόλους σε τοπίο με ελαιόδενδρα. Στην βάση της Ανάληψης μία ζώνη διακοσμημένη με ελισσόμενη γιρλάντα περιέχει, στο ανατολικό τμήμα, δύο επιγραφές ημιτελείς που δίνουν, η βόρεια στοιχεία χρονολόγησης και η νότια το όνομα του αρχιεπισκόπου Παύλου που κατέχει τον επισκοπικό θρόνο της Θεσσαλονίκης την εποχή που διακοσμείται ο τρούλλος[175]. Από τον τοιχογραφημένο διάκοσμο του ναού

175. Για την παλαιότερη βιβλιογραφία σχετικά με τις επιγραφές, βλ. Spieser, Inscriptions de Thessalonique, 160. Το θέμα μελετήθηκε πάλι πρόσφατα από την γράφουσα (Θεοχαρίδου, Ψηφιδωτά, 265-273).

10. α-β. Αγία Σοφία. Τοιχογραφία εσωρραχίων στην τοξοστοιχία του βόρειου υπερώου. γ. Αγία Σοφία. Τοιχογραφία παραθύρου δυτικού υπερώου. δ. Stara Pavlica Σερβίας. Τοιχογραφικός διάκοσμος. ε. Αγία Σοφία Αχρίδας. Τοιχογραφικός διάκοσμος.

σώζεται μόνο ένα πολύ μικρό μέρος, μέσα στα εσωρράχια των τοξωτών δυτικών ανοιγμάτων του νάρθηκα. Η τοιχογράφηση που καταλαμβάνει όλη την εσωτερική επιφάνεια των ανοιγμάτων παριστάνει ολόσωμους μοναχούς και μοναχές και σε χαμηλότερη ζώνη εγκόλπια που περιβάλλουν προτομές[176].

Σε ορισμένες σημειώσεις του W. S. George, σήμερα στο αρχείο της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, δίνονται πληροφορίες για τοιχογραφίες που σώζονταν έως τις αρχές του αιώνα, αλλά σήμερα είναι κατεστραμμένες. Ανάμεσα σε κάποιες άλλες μορφές αγίων, από τις οποίες μία ολόσωμη, που είδε ο άγγλος μελετητής σε εσωρράχια των τόξων του δυτικού τοίχου αναφέρει και μια παράσταση «τῶν τριῶν παίδων ἐν καμίνῳ». Η τοιχογραφία βρισκόταν στην βόρεια παρειά ενός ανοίγματος που έφερε στην απέναντι πλευρά μία ολόσωμη μορφή. Η περιγραφή της θέσης των τοιχογραφιών μας κάνει να πιστεύουμε ότι πρόκειται για τα ίδια ανοίγματα του νάρθηκα, όπου όμως ανάλογο θέμα δεν βρέθηκε κατά τις πρόσφατες εργασίες. Η τοποθέτηση της σκηνής αυτής στον νάρθηκα δεν είναι άγνωστη, αν και το θέμα των τριών παίδων με το συμβολικό του νόημα είχε συνηθέστερα την θέση του στο ιερό. Δεν μπορεί βέβαια να αποκλεισθεί και το ενδεχόμενο παρανόησης του θέματος από τον W. S. George.

176. Πελεκανίδης, Νέαι έρευναι, αποκατάστασις, 404-407, πίν. 81-83.

Στα υπερώα σώζονταν, πριν από τις τουρκικές επισκευές των αρχών του αιώνα, αρκετά δείγματα του τοιχογραφημένου διακόσμου. Ο Ch. Diehl αναφέρει λείψανα παράστασης που καταλάμβανε δύο επάλληλες ζώνες – πάνω ο Χριστός που δίνει την κοινωνία στους αποστόλους και κάτω μορφές αγίων – και διακοσμητικά θέματα στα εσωρράχια των τόξων του διαφράγματος της βόρειας κεραίας, για τα οποία δίνει μια φωτογραφία[177]. Από τις τοιχογραφίες αυτές δεν σώζεται τίποτα. Η φωτογραφία του Ch. Diehl και αυτή του Π ί ν. 39 από το αρχείο του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών μας επιτρέπουν την αναπαράσταση των διακοσμητικών θεμάτων στα εσωρράχια της βόρειας τοξοστοιχίας (Σ χ έ δ. 10α-β. Στο δυτικό υπερώο, μετά την αφαίρεση των τουρκικών επιχρισμάτων στον δυτικό τοίχο, αποκαλύφθηκε τμήμα της τοιχογράφησης της βόρειας παρειάς στο δεύτερο νότιο παράθυρο (Σ χ έ δ. 10γ· Π ί ν. 40α).

Η απομάκρυνση των τουρκικών επιχρισμάτων από τον νότιο εξωτερικό τοίχο έφερε στο φως λείψανα τοιχογράφησης, δεξιά και αριστερά του δεύτερου δυτικού τοξωτού ανοίγματος, που είχε αρχικά προβλεφθεί ως είσοδος. Στην τοιχογραφία παριστάνεται ζώνη ορθομαρμάρωσης, στην μια πλευρά, και πτυχώσεις από το κάτω μέρος ενδυμάτων ολόσωμων μορφών στην άλλη, στοιχεία που δεν βοηθούν στην ακριβή χρονολόγηση. Η ύπαρξή της όμως σε εξωτερικό τοίχο του ναού είναι ενδεικτική της δημιουργίας εδώ στεγασμένου χώρου σε κάποια φάση του κτιρίου.

Η κατασκευή του ναού. Τοιχοποιία - Θόλοι

Η τοιχοποιία του ισογείου του ναού σχηματίζει επάλληλες ζώνες από πλίνθους —συνήθως πέντε σειρές— και χονδρικά ορθογωνισμένους ασβεστόλιθους —σε πέντε ή τέσσερις σειρές— με συνδετικό κονίαμα, ένα έντονα ρόδινο κουρασάνι[178] (Σ χ έ δ. VIII - XI· Π ί ν. 12β-γ, 13, 19α).

Στον όροφο, η τοιχοποιία της αμέσως επόμενης ζώνης, ύψους 2,50 μ. από το δάπεδο του υπερώου, σχηματίζει επίσης ζωνάρια από πλίνθους, αλλά αντί για τον ασβεστόλιθο του ισογείου, εδώ γίνεται χρήση αργολιθοδομής με πράσινη ντόπια πέτρα. Το συνδετικό κονίαμα είναι ένα έντονα ρόδινο κουρασάνι, αντίστοιχο με του ισογείου. Η τοιχοποιία αυτή παρατηρείται κατά κύριο λόγο στην βόρεια και νότια εξωτερική όψη —στην βόρεια το κάτω όριο βρίσκεται χαμηλότερα από αυτό της νότιας και έχει ακανόνιστη μορφή—, σε ορισμένα τμήματα της ανατολικής και δυτικής όψης (ΝΔ. γωνία), στο ύψος των υπερώων, και στην τετράγωνη βάση του τρούλλου (Σ χ έ δ. VIII - XI· Π ί ν. 13β-γ, 14α, 20β-γ). Εσωτερικά την βρίσκουμε επίσης στα υπερώα, στους εγκάρσιους τοίχους του δυτικού χώρου και στην ανώτερη ζώνη του κεντρικού πυρήνα του ναού[179] (Σ χ έ δ. V-VII· Π ί ν. 19β).

Στο ανώτερο τμήμα της βόρειας όψης και στην έκταση που καταλαμβάνουν τα δίλοβα και τρίλοβα παράθυρα, βρίσκουμε ένα τρίτο είδος τοιχοποιίας με εναλλασσόμενες ζώνες από μία σειρά πλίνθους και μία σειρά πέτρες που στα ενδιάμεσά τους παρεμβάλλονται τρεις συνήθως οριζόντιες στρώσεις από κομμάτια πλίνθων, σε ένα είδος ατελούς πλινθοπερίκλειστου. Το συνδετικό κονίαμα είναι ένα ελαφρά ρόδινο κουρασάνι[180]. Ο ίδιος τύπος τοιχοποιίας αναγνωρίζεται επίσης και στην ανώτερη ζώνη της ανατολικής όψης του βόρειου υπερώου και σε μικρό τμήμα του ανατολικού τοίχου του νότιου υπερώου εσωτερικά (Σ χ έ δ. IX· Π ί ν. 12β-γ, 14α). Ανάλογη τοιχοποιία βρίσκουμε στην ανώτερη ζώνη με τα μονόλοβα παράθυρα στο κέντρο της δυτικής όψης που αντιστοιχεί στο δυτικό υπερώο, όπως ορίζεται από τους δύο εγκάρσιους τοίχους στο εσωτερικό (Σ χ έ δ. XI· Π ί ν. 11β).

177. Diehl - Le Tourneau - Saladin, *Salonique*, 136, εικ. 56.

178. Λεπτομερή στοιχεία για τα υλικά και την μορφή της τοιχοποιίας δίνονται παρακάτω, κεφάλαιο Η', σ. 161-168.

179. Λεπτομερή στοιχεία για την τοιχοποιία (υλικά, μορφή κ.λ.π.) δίνονται παρακάτω, κεφάλαιο Η', σ. 168-169.

180. Η μορφή της τοιχοποιίας εξετάζεται λεπτομερέστερα παρακάτω, κεφάλαιο Η', σ. 169-170 κ.ε.

Ο δυτικός τοίχος του ναού πάνω από το ύψος του ισογείου, δηλαδή πάνω από την ζώνη με την τοιχοποιία από ορθογωνισμένο ασβεστόλιθο και ζωνάρια πλίνθων, κτίζεται με ακανόνιστες πέτρες παραγεμισμένες με μικρότερα λιθαράκια και κομμάτια πλίνθων σε οριζόντιες στρώσεις – εκτός από τμήμα του δυτικού τοίχου του νότιου υπερώου, που κτίζεται με ζωνάρια πλίνθων και αργολιθοδομή από πράσινη πέτρα. Το συνδετικό υλικό είναι λευκό ασβεστοκονίαμα. Η τοιχοποιία στο τμήμα αυτό του ναού παρουσιάζει πολλές πληγές και τοπικές επισκευές, ακόμη και σύγχρονες, σε βαθμό ώστε να προκαλείται γενικότερη σύγχυση. Κοινή εγχώρηγη τοιχοποιία βρίσκουμε στην ανώτερη ζώνη του νότιου εξωτερικού τοίχου, σε τμήμα της ανατολικής όψης του νότιου υπερώου καθώς και στο δυτικό άκρο της βόρειας όψης του ναού στο ύψος των υπερώων (Σ χ έ δ. VIII· Π ί ν. 11α, 12α, 14β).

Η εμφάνιση των διαφορετικών συστημάτων τοιχοποιίας στο σώμα του κτιρίου σχετίζεται με τις φάσεις του ναού που είναι το αντικείμενο του επόμενου κεφαλαίου.

Τα τόξα κτίζονται πάντα με πλίνθους σε μία ή δύο επάλληλες σειρές. Με πλίνθους αποκλειστικά κτίζονται και όλες οι μορφές θόλων που χρησιμοποιούνται στον ναό[181]. Για το τεταρτοσφαίριο της κόγχης υπάρχει μια φράση του M. Le Tourneau, στην περιγραφή της τεχνικής των ψηφιδωτών της κόγχης, που, αν κυριολεκτεί, θα σήμαινε ότι στην κατασκευή του έγινε χρήση πέτρας[182]. Σήμερα κανένα σημείο του θόλου δεν είναι ορατό, ώστε να μιλήσουμε με απόλυτη βεβαιότητα, αλλά η χρήση πέτρας στο σημείο αυτό δεν φαίνεται πιθανή.

181. Οι διάφοροι τρόποι κατασκευής τόξων και θόλων εξετάζονται παρακάτω, κεφάλαιο Θ', σ. 179-181.

182. Ο M. Le Tourneau (Diehl - Le Tourneau, Mosaïques, 39-60) αναφέρει ότι οι ψηφίδες ήταν τοποθετημένες σε υπόστρωμα από κονίαμα που απλώθηκε απευθείας πάνω στην πέτρα, της οποίας το πρόσωπο είχε λαξευθεί διαγώνια για να επιτευχθεί καλύτερη πρόσφυση.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

ΦΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΤΙΡΙΟΥ - ΣΥΓΚΡΙΤΙΚΗ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Η αφαίρεση των εξωτερικών επιχρισμάτων, το καλοκαίρι του 1975, από τον βόρειο και νότιο τοίχο, την ανώτερη ζώνη του ανατολικού και το εσωτερικό του βόρειου υπερώου έφερε στο φως αλλεπάλληλες φάσεις του κτιρίου και έδωσε για πρώτη φορά ολοκληρωμένη σχεδόν εικόνα, που πρόσφατα συμπληρώθηκε μετά την απομάκρυνση των επιχρισμάτων από το πάνω μισό της δυτικής όψης και το υπόλοιπο του εσωτερικού των υπερώων. Με τον τρόπο αυτόν αναγνωρίσθηκαν οι κυριότερες φάσεις του ναού.

Η α' φάση. Η αρχική φάση ίδρυσης του ναού

Χαρακτηρίζεται από τοιχοποιία που σχηματίζει επάλληλες ζώνες από χονδρικά ορθογωνισμένους ασβεστόλιθους (σε τέσσερις ή πέντε σειρές) και τούβλα (συνήθως σε πέντε σειρές), δομημένα με ισχυρότατο ρόδινο κουρασάνι. Τα στοιχεία της τοιχοποιίας αναπτύσσονται λεπτομερέστερα σε επόμενο κεφάλαιο, όπου δίνονται αναλυτικά και τα χαρακτηριστικά τους από τα οποία διαφοροποιούνται, εκτός των άλλων, η μία φάση από την άλλη. Σε γενικές γραμμές στην πρώτη φάση ανήκουν:
α) Το σύνολο του ισογείου μέχρι την στάθμη που περιλαμβάνει τις γενέσεις των κυλινδρικών καμαρών, στο βόρειο και νότιο κλίτος, και των ενισχυτικών τόξων αντίστοιχα στον νάρθηκα (Σ χ έ δ. IX-XI).
β) Το τριμερές ιερό στο μεγαλύτερο ύψος του (Σ χ έ δ. VIII).
γ) Τα βασικά στοιχεία του κεντρικού σταυρικού πυρήνα στην στάθμη των υπερώων. Τα στοιχεία αυτά συνέχονται με τμήματα του ανατολικού τοίχου (Σ χ έ δ. IV, V, VII).
Στην συνέχεια θα παρακολουθήσουμε αναλυτικότερα την αρχική φάση στα διάφορα μέρη του κτιρίου.

ΙΣΟΓΕΙΟ

Εξωτερικά στον δυτικό τοίχο, η α' φάση καταλήγει σε ένα βαθμιδωτό πάνω όριο (Σ χ έ δ. XI), που το ψηλότερο σημείο του βρίσκεται σε ύψος 6,50 μ. και το χαμηλότερο 5,70 μ. από το σημερινό δάπεδο, συμπίπτοντας με την στάθμη της έδρασης των σφαιρικών τριγώνων των θόλων του νάρθηκα, όπως βλέπουμε από το εσωτερικό του δυτικού υπερώου. Στο σωζόμενο ύψος της α' φάσης περιέχονται σε αρκετό ύψος οι γενέσεις των εγκάρσιων ενισχυτικών τόξων, όπου φέρουν τους θόλους, εφόσον η παρατηρούμενη ψηλότερη στάθμη γένεσης σε αυτά δεν ξεπερνάει τα 5,10 μ. από το δάπεδο.

Σε κανένα σημείο του σωζόμενου τμήματος της α' φάσης δεν αναγνωρίσαμε λείψανα από γένεση κυλινδρικής καμάρας εξωτερικά, όπως αναφέρει ότι εντόπισε ο Σ. Πελεκανίδης σε δύο σημεία του βόρειου τμήματος της δυτικής όψης[183].

Τα επτά ανοίγματα που βλέπουμε σήμερα στην όψη έφθαναν αρχικά μέχρι την βάση του τοίχου. Τα τέσσερα από αυτά, ανά δύο δεξιά και αριστερά της κεντρικής εισόδου, μετατράπηκαν σε παράθυρα σε

183. Πελεκανίδης, Νέαι έρευναι, αποκατάστασις, 398-403.

μεταγενέστερη εποχή, όταν το κατώτερο τμήμα τους φράχθηκε με αμελή λασπόκτιστη λιθοδομή ανάμικτη με σπασμένα τούβλα. Όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, οι εξωτερικές είσοδοι του νάρθηκα ήταν πέντε αρχικά στην δυτική πλευρά. Το δεύτερο ζεύγος των φραγμένων ανοιγμάτων, που αντιστοιχούν στην θέση του στυλοβάτη της προηγούμενης βασιλικής και διαμορφώνεται μέσα σε ορθογώνια εσοχή του τοίχου, δεν πρέπει να ήταν αρχικά ζεύγος ανοιγμάτων[184].

Στην νότια όψη η α' φάση, αφού δημιουργήσει τις εξωτερικές αντηρίδες, καταλήγει σε οριζόντια γραμμή που φθάνει μέχρι την κορυφή των τοξωτών ανοιγμάτων, σε ύψος 5,30 μ. από το δάπεδο, περιλαμβάνει δηλαδή την γένεση της κυλινδρικής καμάρας που καλύπτει το κλίτος. Η γένεση βρίσκεται εσωτερικά σε ύψος 4 μ. (Σ χ έ δ. Χ, IV).

Η έρευνα στις ποδιές των τοξωτών ανοιγμάτων του νότιου τοίχου έδειξε ότι το δεύτερο από τα δυτικά άνοιγμα είχε προβλεφθεί αρχικά για θύρα, ενώ το πρώτο και το δεύτερο από ανατολικά κτίσθηκαν για παράθυρα. Στην βόρεια όψη η γραμμή κατάληξης της αρχικής φάσης παρουσιάζεται περισσότερο ταραγμένη, με μέγιστο σωζόμενο ύψος 5,60 μ. και ελάχιστο 4,40 μ. από το δάπεδο, περιλαμβάνοντας τις γενέσεις των τόξων των ανοιγμάτων, όχι όμως σίγουρα και τις κορυφές τους. Το ύψος αυτό αντιστοιχεί εσωτερικά στην στάθμη, όπου η κυλινδρική καμάρα εδράζεται στον βόρειο τοίχο. (Σ χ έ δ. IX, IV). Η ανασκαφική έρευνα έδειξε ότι το πρώτο από τα ανατολικά άνοιγμα του βόρειου τοίχου είχε αρχικά προβλεφθεί ως θύρα και φράχθηκε στο κάτω τμήμα του σε μεταγενέστερη εποχή από λασπόκτιστη πρόχειρη λιθοδομή με ανάμικτα σπασμένα τούβλα[185].

Στον ανατολικό τοίχο του βόρειου και νότιου κλίτους η α' φάση σώζεται σε κάπως μεγαλύτερο ύψος, σε σύγκριση με τις αντίστοιχες πλάγιες όψεις, και συνέχεται με την τοιχοποιία που διαμορφώνει το τριμερές ιερό. Η τρίπλευρη κόγχη του ιερού διατηρείται εξ ολοκλήρου στην αρχική της μορφή μέχρι το ύψος των οδοντωτών ταινιών, κάτω από την υποχωρημένη ζώνη (βαθμίδα) της απόληξης. Στα δύο παραβήματα η αρχική φάση σταματάει σε ύψος 1,60 μ., κάτω από την σημερινή στέγη στις ημικυκλικές αψίδες, ακολουθώντας οριζόντια γραμμή, ενώ στην βόρεια και νότια ελεύθερη πλευρά αντίστοιχα δίνει αετωματική γραμμή στέγης (Σ χ έ δ. VIII). Σε όσα σημεία ερευνήθηκε ο σταυρικός πυρήνας στο ισόγειο του ναού βρέθηκε ότι ανήκει στην αρχική φάση.

ΥΠΕΡΩΑ

Στην στάθμη των υπερώων ο σταυρικός πυρήνας ανήκει επίσης στην α' φάση, έως το ύψος 3,90 - 4 μ. από τον μαρμάρινο κοσμήτη, που σημείωνε το δάπεδο του γυναικωνίτη (Σ χ έ δ. VII). Περιέχει δηλαδή, εξ ολοκλήρου τον πρώτο όροφο των γωνιακών διαμερισμάτων που σχηματίζονται ανάμεσα στις κεραίες του σταυρού, καθώς επίσης και τις γενέσεις των τόξων που σχηματίζουν τα μέτωπα των κεραιών —η στάθμη της γένεσής τους βρίσκεται σε ύψος 2,40 μ. από τον ίδιο κοσμήτη του δαπέδου. Τα τόξα αυτά δεν παρουσιάζουν ίχνη συμπλήρωσης ή επισκευής στην επιφάνειά τους, πράγμα που μας κάνει να πιστεύουμε ότι ανήκουν εξ ολοκλήρου στην α' φάση.

Στον ανατολικό τοίχο τόσο του νότιου όσο και του βόρειου υπερώου, στο σημείο που αυτός συναντάται με τον βασικό πυρήνα, σώζεται τμήμα τοιχοποιίας της α' φάσης, σε ύψος 2,40 μ. από το δάπεδο. Μέχρι αυτό το ύψος οι δύο τοίχοι δένονται κανονικά, ενώ από εκεί και πάνω σχηματίζεται αρμός που φθάνει μέχρι το γείσο της στέγης. Στον ανατολικό τοίχο των υπερώων η τοιχοποιία της α' φάσης καταστρέφεται

184. Οι τυπολογικές και λειτουργικές αντιρρήσεις αναπτύχθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο. Η πιθανή ερμηνεία του στοιχείου δίνεται παρακάτω, κεφάλαιο Η'.

185. Η ανασκαφή διενεργήθηκε το καλοκαίρι του 1980 από την 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων στα πλαίσια των ερευνών για την θεμελίωση του ναού.

ακολουθώντας λοξή πτωτική γραμμή, μέχρι να συναντήσει το ανώτατο σωζόμενο όριό της, στις πλάγιες όψεις[186] (Σχέδ. IV).

Τα κιονοστήριχτα διαφράγματα των κεραιών του σταυρού στην στάθμη των υπερώων δεν ανήκουν στην α' φάση. Πέρα από την παρατηρούμενη διαφορά στην τοιχοποιία, στην οποία δεν χρησιμοποιούνται ορθογωνισμένοι ασβεστόλιθοι αλλά ντόπια πράσινη πέτρα σε ζωνάρια με αρμολόγημα, που αλλού μιμείται το ισόδομο και αλλού σχηματίζει ατρακτοειδή σχήματα με το μυστρί, οι βασικοί λόγοι που οδηγούν σε ένα τέτοιο συμπέρασμα συνοψίζονται στα ακόλουθα σημεία:

Κατ' αρχάς, τα ακραία τόξα των τοξοστοιχιών που φράζουν την βόρεια και νότια κεραία στηρίζονται πάνω στην προεξοχή του οριζόντιου γείσου τεταρτοκυκλικής διατομής, το οποίο ορίζει την γένεση των βασικών τόξων των κεραιών. Τα τόξα χωρίζονται με αρμό από τις κεραίες, ενώ το πλάτος της έδρασής τους δεν είναι ούτε ένα ακέραιο τούβλο[187]. Η λύση είναι κατασκευαστικά αδύναμη και όχι ασφαλής, ιδίως για σεισμογενείς περιοχές όπως η Θεσσαλονίκη, δεδομένου ότι μια οριζόντια ώθηση θα μπορούσε να αποβεί καταστροφική για ένα τέτοιο στοιχείο που δεν δένεται ούτε εδράζεται καλά, έχει δε επιπλέον ψηλά το κέντρο βάρους του.

Το οριζόντιο γείσο που χρησιμοποιήθηκε σαν πρόβολος για την έδραση των ακραίων τόξων προεξέχει από τον τοίχο στο σημείο αυτό όσο και σε όλα τα άλλα σημεία του ναού που εφαρμόζεται, με την διαφορά όμως ότι εκεί συμπεριφέρεται καθαρά ως ένα αρχιτεκτονικό στοιχείο ελεύθερο και προεξέχον, που υπογραμμίζει και τονίζει τις γενέσεις των καμπύλων επιφανειών. Η χρήση του ως στήριγμα είναι βεβιασμένη και λόγω μεγέθους και γιατί αντίκειται στον αρχιτεκτονικό του ρόλο, την αρχική αντίληψη της λειτουργίας του.

Ο πεσσός, που διαιρεί τις τοξοστοιχίες σε δύο μέρη φέρει στο ύψος της γένεσης των τόξων μαρμάρινο κοσμήτη, που διαφέρει σε διατομή και διαστάσεις απο το στοιχείο, που περιτρέχει στην ίδια με αυτόν οριζόντια γραμμή τοίχους και πεσσούς ολόκληρου του κτιρίου. Έτσι, αντί για τον τεταρτοκυκλικής διατομής κοσμήτη που έχει ύψος 21 εκ., εφαρμόζεται σε αυτό το σημείο λοξότμητος κοσμήτης, ύψους 11 εκ., στοιχείο ξένο και αδύνατο, σε σύγκριση με το προηγούμενο. Η μορφή του βέβαια, αν εξετασθεί μεμονωμένα, είναι συγγενική με αυτήν του αντίστοιχου κάτω πεσσού, είναι όμως πολύ κοινή μορφή που συναντάται συχνά στα κατοπινά χρόνια, ώστε η όποια ομοιότητα δεν μπορεί να αποτελέσει καθοριστικό στοιχείο. Περισσότερο εύγλωττη είναι η δυσμενής σχέση μεγέθους και μορφής που δημιουργεί η εφαρμογή του στο συγκεκριμένο σημείο, σε σύγκριση με τον τεταρτοκυκλικής διατομής κοσμήτη.

Γενικότερα μπορούμε να πούμε ότι στην διάρθρωση των στοιχείων της α' φάσης, στις παρειές του βόρειου και νότιου μεγάλου τόξου των κεραιών, δεν φαίνεται πρόθεση για φράξιμο των τυμπάνων με κτιστό στοιχείο, πράγμα που αντίθετα υποδηλώνεται στο αντίστοιχο δυτικό τόξο, όπου στην στάθμη της γένεσης διαμορφώνονται δύο «ώμοι» ικανών διαστάσεων ως αναμονές για την έδραση των ακραίων στοιχείων ενός διαφράγματος.

186. Την διαφοροποίηση της τοιχοποιίας είχε παρατηρήσει παλαιότερα και ο Μ. Καλλιγάς (Καλλιγάς, Εργασίαι Αγίας Σοφίας 1941, 50-51, σχ. 10), ο οποίος όμως θεώρησε την κατασκευή σύγχρονη με την υπερκείμενη τοιχοποιία που διαμορφώνει το δίλοβο παράθυρο, δηλαδή την β' φάση του ναού, όπως θα δούμε στην συνέχεια. Η προσθήκη του μεταγενέστερου τοίχου, παρά την ακριβή συμπλήρωση του τούβλινου ζωναριού της α' φάσης, και στην μεταγενέστερη επισκευή είναι σαφής και εξαιτίας της διαφορετικής πέτρας που χρησιμοποιείται αλλά και της επικάλυψης των δομικών κονιαμάτων της β' φάσης, πάνω στους αρμούς της α' φάσης. Έχουμε δηλαδή καθαρή ραφή δύο τμημάτων διαφορετικής τοιχοποιίας.

187. Σε ανάλογη περίπτωση η σωστή κατασκευαστική λύση, που θα εφαρμοζόταν σε μια ταυτόχρονη δόμηση του τόξου μετώπου της κεραίας και του διαφράγματος σε αυτήν την θέση, είναι αυτή που βρίσκουμε λ.χ. στο Qasr Ibn Wardan, όπου τα τόξα του διαφράγματος γεννώνται μέσα από τα μεγάλα τόξα σε ενιαία τοιχοποιία (Mango, *Architecture*, εικ. 158) ή θα προβλεπόταν ώμος ικανού βάθους για την στήριξη τόξου, όπως γίνεται στην δυτική κεραία.

Και στην δυτική κεραία όμως, το υπάρχον τετράλοβο τοξωτό άνοιγμα δεν είναι αρχικό επίσης, όπως θα δούμε αμέσως μετά. Οι τρεις κίονες πατούν πάνω σε στοιχεία υπερυψωμένα κατά 1,20 μ. από την αρχική στάθμη του στυλοβάτη[188], πράγμα που υπαγόρευσε την ανύψωση και της στάθμης, όπου γεννώνται τα τέσσερα τόξα. Το αποτέλεσμα είναι μια ελάχιστα επιτυχημένη συναρμογή, ενώ παράλληλα ο λοξότμητος κοσμήτης, που σημειώνει την γένεση των τόξων του τετράλοβου ανοίγματος, είναι ένα εντελώς υποτονισμένο στοιχείο με ύψος μόλις 5,50 εκ. (Σ χ έ δ. V).

Στο σημείο αυτό είναι σκόπιμο να γίνουν ορισμένες παρατηρήσεις που αφορούν στην σχέση των παλαιών κιονοκράνων των υπερώων —πριν από την αντικατάστασή τους με νεωτερικές απομιμήσεις κατά τις επισκευές των αρχών του αιώνα— με τα στοιχεία των τόξων που φέρουν, γιατί ενισχύουν τις παραπάνω υποθέσεις.

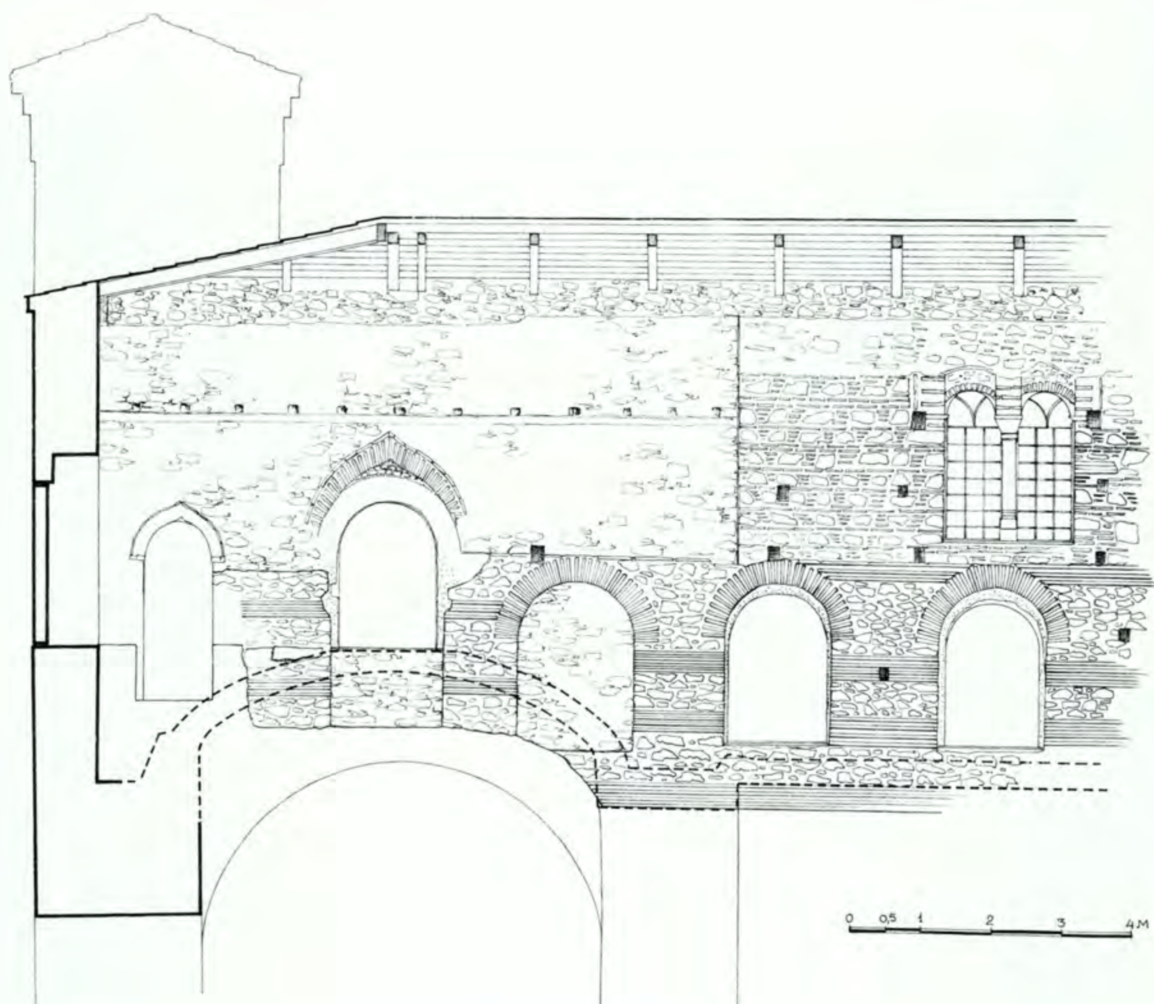
Από τα έντεκα κιονόκρανα που χρησιμοποιήθηκαν στα υπερώα (με την μορφή που τα τελευταία έφθασαν στις μέρες μας), τα μόνα που φαίνεται ότι ταιριάζουν απόλυτα στις διαστάσεις των τόξων που βαστάζουν, παρέμειναν δηλαδή στην θέση που εξαρχής επιλέχθηκε για αυτά, είναι τα τέσσερα κιονόκρανα που αναλογούν στα δίλοβα ανοίγματα των γωνιακών χωρών της δυτικής πλευράς και ανάγονται στην αρχική φάση. Αντίθετα, τα κιονόκρανα στα διαφράγματα και των τριών κεραιών είναι σημαντικά μικρότερα από το πάχος του αντίστοιχου τόξου που βαστάζουν, διαφορά που κατ' ανάγκην γεφυρώνεται με την προσθήκη ενδιάμεσου λεπτού γείσου που προεξέχει, περί τα 6 εκ. και από τις δύο πλευρές, κατά την κατεύθυνση της μεγάλης διάστασης. Παράλληλα, ορισμένα από αυτά παρουσιάζονται διαφοροποιημένα στις διαστάσεις και την τεχνοτροπία τους, σε σχέση με τα κιονόκρανα των γωνιακών διαμερισμάτων, ενισχυτικό στοιχείο της άποψης ότι το φράξιμο των κεραιών δεν είναι σύγχρονο με τον αρχικό πυρήνα[189]. Στην συνέχεια θα δούμε σε ποιά εποχή μπορεί να πραγματοποιήθηκε αυτό το φράξιμο.

Πριν κλείσουμε την συζήτηση για τα υπερώα στην πρώτη φάση του ναού, είναι σκόπιμο να αναφέρουμε μερικές παρατηρήσεις που αφορούν στους θόλους που δημιουργούν τα δάπεδά τους.

Η κυλινδρική καμάρα που καλύπτει το βόρειο κλίτος σταματάει κατά το ανατολικό άκρο της στον εξωτερικό ανατολικό τοίχο, και κατά τον δυτικό, στο εγκάρσιο ενισχυτικό τόξο που χωρίζει τον νάρθηκα από το βόρειο κλίτος. Στο ίδιο εγκάρσιο τόξο εδράζεται και η ανατολική πλευρά της ασπίδας της ΒΑ. γωνίας του νάρθηκα. Η δομή της κυλινδρικής καμάρας διαφοροποιείται κατά την έννοια του μήκους της, καθόσον το ανατολικό της τμήμα, και μέχρι την απόσταση των 5,50 μ. από τον εξωτερικό ανατολικό τοίχο, κτίζεται με την κλασική μέθοδο του τόξου, όπου οι σειρές των τούβλων ακολουθούν την γενέτειρα του κυλίνδρου, ενώ το υπόλοιπο του μήκους της μέχρι το δυτικό εγκάρσιο τόξο κτίζεται με την γνωστή βυζαντινή μέθοδο των κεκλιμένων δακτυλίων (Σ χ έ δ. 12, II). Στο σημείο που συναντώνται τα δύο τμήματα παρατηρείται διαμπερής αρμός. Η προς τα ανατολικά κλίση των δακτυλίων, που δομούν την καμάρα, δείχνει ότι η κατασκευή της ξεκίνησε από το ανατολικό μέρος, για να καταλήξει δυτικά, πάνω στο εγκάρσιο ενισχυτικό τόξο. Επομένως, λογικά, το ανατολικό τμήμα της καμάρας, που κτίζεται με τα τούβλα κατά την γενέτειρα του κυλίνδρου, θα πρέπει να προηγείται χρονικά του υπόλοιπου τμήματος. Δεν μπορούμε όμως να αποκλείσουμε και παντελώς το ενδεχόμενο να πρόκειται για επισκευή. Τα σωζόμενα ύψη της α' φάσης των εξωτερικών τοίχων επιτρέπουν την περίπτωση διατήρησης της κυλινδρικής καμάρας της α' φάσης και συμπλήρωση μόνο των εξωτερικών τοίχων στην συνέχεια, αλλά επιτρέπουν επίσης και την πε-

188. Αυτή η παρατήρηση, σε συνδυασμό με την χαμηλή σωζόμενη στάθμη της α' φάσης στον δυτικό τοίχο του ναού, οδήγησε παλαιότερα στο συμπέρασμα ότι το δυτικό υπερώο ήταν εξαρχής ακάλυπτο και οι θόλοι που καλύπτουν τον νάρθηκα ορατοί (Πελεκανίδης, Νέαι έρευναι, αποκατάστασις, 398-403). Όπως θα δούμε στην συνέχεια, κάτι τέτοιο φαίνεται να ισχύει σε μια μεταγενέστερη φάση που έχει σαφώς χαρακτήρα επισκευής και προσαρμογής σε υπάρχοντα προβλήματα.

189. Αναλυτική εξέταση των προβλημάτων των κιονοκράνων παρατίθεται στο κεφάλαιο Β', το οποίο αναφέρεται στον γλυπτό διάκοσμο.

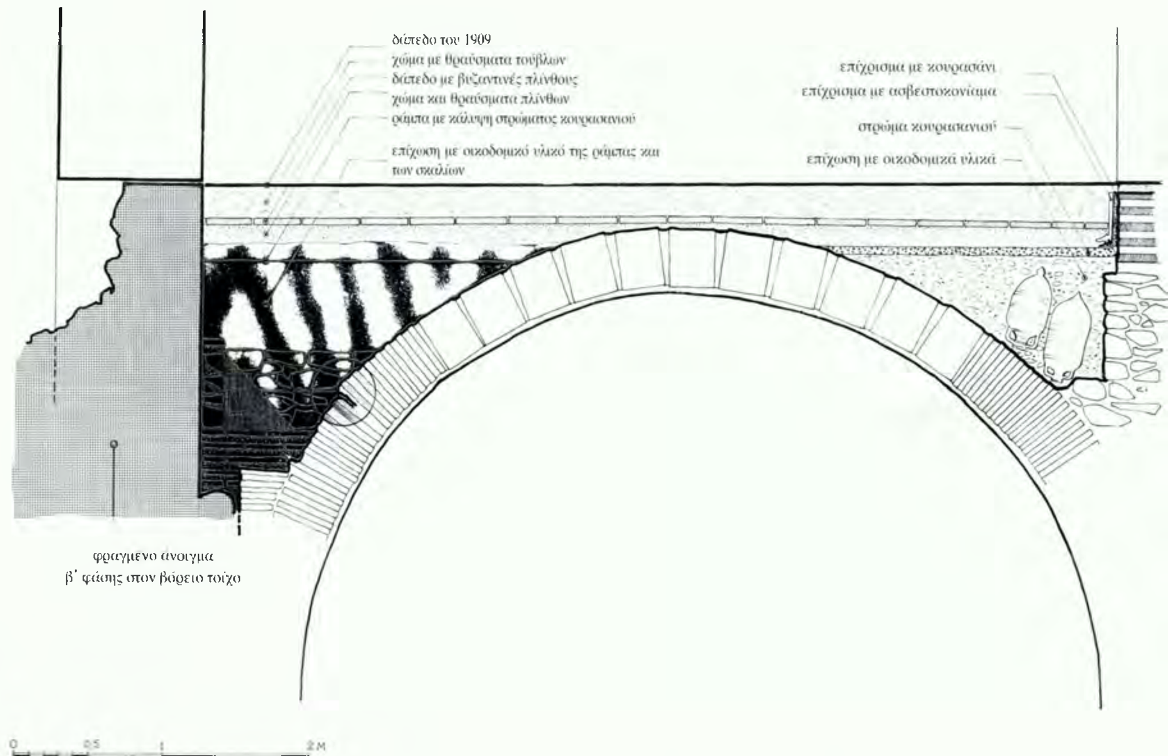

11. Βόρειο υπερώο, δυτικό άκρο. Εσωτερική όψη του βόρειου τοίχου.

ρίπτωση ανακατασκευής του πάνω τμήματος της καμάρας, που δομείται με δακτυλίους, ή την αντικατάσταση αυτής της ζώνης στο ανατολικό τμήμα με την συνήθη δόμηση μορφής τόξου, με την χρήση τμηματικού ξυλότυπου.

Σε μία ζώνη πλάτους 1 μ. περίπου, αμέσως δυτικά του αρμού μεταξύ των δύο διαφορετικής δομής τμημάτων της καμάρας, οι δακτύλιοι των τούβλων κοντά στην νότια γένεση της καμπύλης ενώνονται με τον κατακόρυφο τοίχο απευθείας, χωρίς την μεσολάβηση μερικών οριζόντιων σειρών τούβλων, όπως συμβαίνει σε όλο το υπόλοιπο μήκος[190] (Σ χ έ δ. 12, ΙΙ). Το πέρας αυτής της ζώνης δεν είναι ευδιάκριτο σήμερα,

190. Στο εσωρράχιο της νότιας γένεσης στην θέση αυτής της ζώνης, σε ένα μικρό τμήμα, όπου αφαιρέθηκαν τα επιχρί-

12. Ανασκαφή βόρειου υπερώου. Εγκάρσια τομή στην θέση του ανοίγματος εισόδου, ψηλά στο υπερώο.

μετά τις αλλεπάλληλες επαλείψεις του εξωρραχίου στο σημείο αυτό. Ίσως να έχουμε δεύτερη ζώνη επισκευής στο σημείο ένωσης των δύο προηγούμενων, που ήταν πάντα ένα ασθενές σημείο.

Στο νότιο υπερώο δεν αποκαλύφθηκε το εξωρράχιο της καμάρας και έτσι οι παρατηρήσεις περιορίζονται στα λίγα σημεία που το εσωρράχιο είχε απαλλαγεί από τα νεότερα επιχρίσματα, καθώς επίσης και σε ορισμένες παλιές φωτογραφίες. Από τα στοιχεία αυτά πιστοποιείται ότι η καμάρα του νότιου κλίτους δομείται με την μέθοδο των δακτυλίων σε όλο το μήκος της. Από την κλίση των δακτυλίων όμως φαίνεται ότι στην περίπτωση αυτή η δόμηση άρχισε ταυτόχρονα από το δυτικό και το ανατολικό άκρο, οπότε τα δύο τμήματα ενώθηκαν περίπου στην θέση που αντιστοιχεί στον α' ανατολικό κίονα της νότιας τοξοστοιχίας του ισογείου. Η ένωσή τους γίνεται με την πλεκτή δόμηση των κάθετων μεταξύ τους δακτυλίων (Π ί ν. 6α),

σματα, φάνηκε μια σημαντική διαφορά στην στάθμη, από όπου αρχίζουν να κατασκευάζονται οι εγκάρσιοι κεκλιμένοι δακτύλιοι της καμάρας. Έτσι, στο σημείο αυτό οι κεκλιμένοι δακτύλιοι αρχίζουν να εφαρμόζονται από ένα ύψος που είναι κατά επτά περίπου οριζόντιες σειρές τούβλων χαμηλότερο από την αντίστοιχη στάθμη, στην θέση π.χ. πάνω από το τρίτο ανατολικό άνοιγμα του βόρειου τοίχου. Η ζώνη με τις επτά ανώτερες οριζόντιες σειρές τούβλων, στην θέση που σχηματίζεται η είσοδος με τα σκαλιά στο κέντρο του βόρειου τοίχου, μοιάζει να αποτελεί προσθήκη, όπως φαίνεται στην λεπτομέρεια (Σ χ έ δ. 12) του εξωρραχίου. Βέβαια, δεν αποκλείεται να οφείλεται σε μεταγενέστερο στάδιο της ίδιας κατασκευής στην διάρκεια του κτισίματος. Ίσως η αποκάλυψη του εσωρραχίου διαφωτίσει περισσότερο την κατάσταση.

που θυμίζει την κατασκευή του βυζαντινού σταυροθολίου σε ορθογώνιους χώρους. Το ενδιάμεσο σφηνοειδές διάστημα στο κέντρο της καμάρας γεμίζεται με τούβλα κατακόρυφα τοποθετημένα που σχηματίζουν το κλειδί της[191]. Η καμάρα του κλίτους, στην ένωσή της με τον ανατολικό τοίχο και στην θέση της αλληλοτομίας με την καμάρα του ΝΑ. γωνιακού διαμερίσματος, επισκευάζεται τοπικά στο εσωρράχιο, ακολουθώντας όμως τον ίδιο τρόπο δόμησης. Επίσης και ο ανατολικός τοίχος του κλίτους στο ισόγειο εσωτερικά (κάτω από το κλειδί της καμάρας) φαίνεται συμπληρωμένος στην κορυφή του με ζώνη από πράσινες πέτρες στην β' φάση.

Η ασπίδα που καλύπτει τον ΒΔ. χώρο του νάρθηκα υπάρχει ήδη από την α' φάση, όπως αποδεικνύεται από το ΝΑ. σφαιρικό της τρίγωνο, που είναι συμφυές με την βάση του τοίχου της αρχικής φάσης στον κεντρικό πυρήνα του υπερώου[192]. Πάνω στην βάση της ασπίδας αυτής κτίζεται το δυτικό άκρο του βόρειου τοίχου της β' φάσης.

Για τους θόλους που καλύπτουν το κεντρικό τμήμα του νάρθηκα καθώς και για το σταυροθόλιο στην ΝΔ. του γωνία θα γίνει λόγος αργότερα, όταν θα παρουσιασθεί η β' φάση.

Τελειώνοντας την συζήτηση για τα στοιχεία της α' φάσης στην στάθμη των υπερώων, θα πρέπει να αναφερθούμε σε μερικά ουσιώδη σημεία που σχετίζονται με τα ύψη των δαπέδων.

Στο βόρειο και νότιο υπερώο οι στυλοβάτες των τοξωτών ανοιγμάτων τόσο στα γωνιακά διαμερίσματα όσο και στα διαφράγματα των μεγάλων τόξων βρέθηκαν, όπως αναμενόταν, αμέσως κάτω από το σημερινό δάπεδο. Στις θέσεις των κιόνων των γωνιακών διαμερισμάτων ένα μαρμάρινο ογκώδες στοιχείο ενσωματώνεται στον πλινθόκτιστο στυλοβάτη για την καλύτερη έδραση του κίονα, πράγμα που δεν παρατηρείται στους στυλοβάτες των διαφραγμάτων των μεγάλων τόξων. Σε βάθος 51 εκ. από την στάθμη του δαπέδου, σχηματίζεται μία πατούρα πλάτους 9 - 7 εκ. σε όλο το μήκος του τοίχου, ο οποίος από το ύψος αυτό και κάτω κτίζεται αμελέστερα με ακανόνιστες πέτρες και δεν αρμολογείται. Ο ορίζοντας αυτής της πατούρας βρίσκεται χαμηλότερα από την κορυφή της κυλινδρικής καμάρας, δεν συνέπιπτε δηλαδή με την στάθμη του δαπέδου η οποία ήταν ψηλότερα, όπως δείχνει και το αρμολόγημα του τοίχου που σταματάει αρκετά πιο πάνω από την πατούρα αυτή. Γενικά το αρχικό δάπεδο φαίνεται να ήταν λίγα εκατοστά πιο κάτω από το σημερινό.

Η ανασκαφή κατά μήκος του τετράλοβου ανοίγματος, που φράζει το δυτικό μεγάλο τόξο, αποκάλυψε τον αρχικό στυλοβάτη, επίσης πλινθόκτιστο, σε βάθος 1,20 μ. από το δάπεδο των ετών 1908 - 1910 στο δυτικό υπερώο, δηλαδή στην ίδια στάθμη με τα πλευρικά υπερώα[193]. Αυτό το στοιχείο, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι το τετράλοβο διάφραγμα, που φράζει το δυτικό μεγάλο τόξο, δεν ανήκει στην α' φάση, αλλά πατάει σε υπερύψωση του αρχικού στυλοβάτη, και με ορισμένες παρατηρήσεις στους ίδιους τους θόλους που καλύπτουν τον νάρθηκα, θέτουν το πρόβλημα της αρχικής στάθμης του δαπέδου και της μορφής κάλυψης του νάρθηκα.

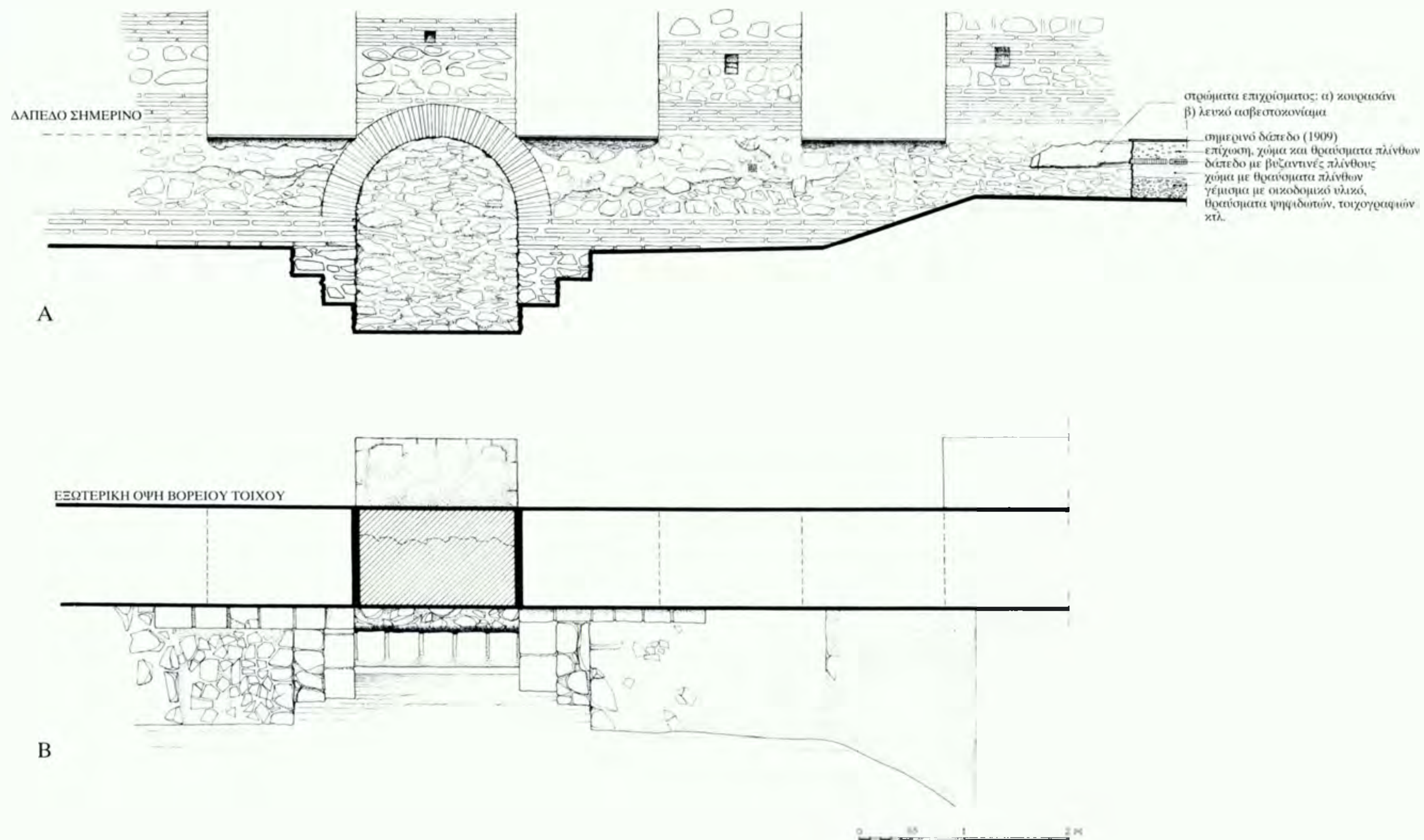
Η β' φάση

Χαρακτηρίζεται από τοιχοποιία που σχηματίζει επίσης ζώνες από τούβλα και πέτρες, αλλά στην περίπτωση αυτή τα τούβλινα ζωνάρια είναι λιγότερο ομοιόμορφα σε ύψος, με έξι - πέντε - τέσσερις ή και λιγότερες σειρές. Η πέτρα είναι ο γνωστός από πολλά μνημεία της πόλης πράσινος γνεύσιος που λατομείται στα γύρω υψώματα. Το κονίαμα είναι ένα ισχυρό ρόδινο κουρασάνι όμοιο με εκείνο της πρώτης φά-

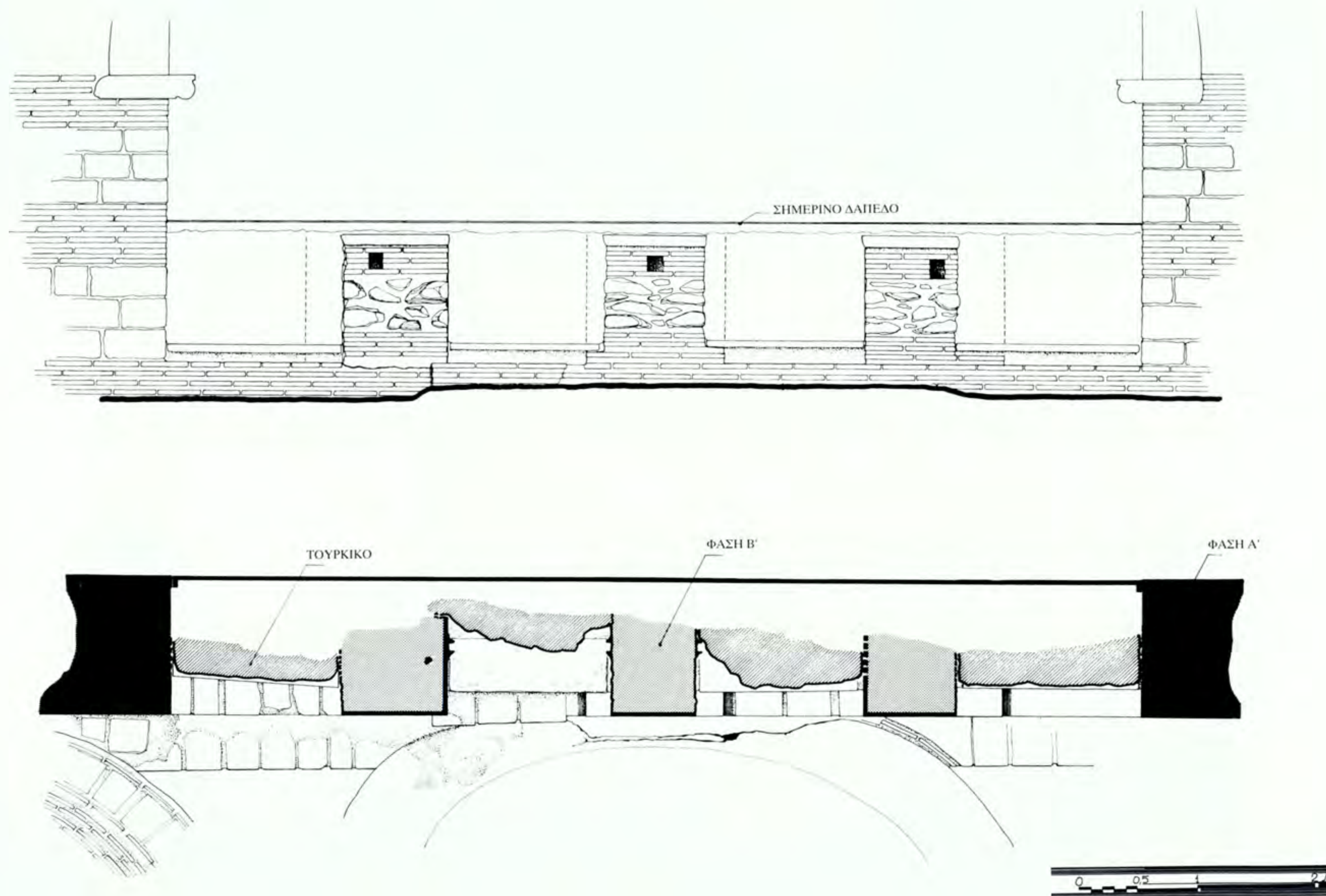
191. Με την αποκάλυψη του εξωρραχίου της καμάρας, μετά την αποκόλληση του μαρμαροθετημένου δαπέδου, φάνηκε ότι η δόμηση του θόλου είναι ακριβώς αυτή που περιγράφηκε.

192. Βλ. παρακάτω, παράρτημα Ι, όπου δίνονται λεπτομερή στοιχεία από την ανασκαφή του χώρου.

193. Λεπτομερή στοιχεία και σχέδια των διαδοχικών φάσεων του στυλοβάτη δίνονται παρακάτω, στο παράρτημα Ι και Σχέδ. 14· Πίν. 23.

13. Ανασκαφή βόρειου υπερώου. Α. Τομή στις βαθμίδες και την ανατολική ράμπα. Β. Κάτοψη της ανόδου.

14. Ανασκαφική τομή στο δυτικό υπερώο. Κάτοψη και όψη.

σης, αλλά ο τρόπος που αρμολογούνται τόσο τα πλίνθινα όσο και τα λίθινα ζωνάρια διαφέρει αισθητά[194].

Η β' φάση βρίσκεται πάντα πάνω από το ισόγειο και διαμορφώνει:

α) τους εξωτερικούς τοίχους των υπερώων στην αμέσως επόμενη ζώνη, πάνω από το σωζόμενο πέρας της α' φάσης και μέχρι το ύψος 2,55 μ. από το δάπεδο του γυναικωνίτη (Σ χ έ δ. IX).

β) τους χώρους που βρίσκονται πάνω από τα γωνιακά διαμερίσματα του σταυρικού πυρήνα της α' φάσης στα υπερώα (Σ χ έ δ. V, VII).

γ) τα διαφράγματα των κεραιών του σταυρού στην στάθμη των υπερώων (Σ χ έ δ. VII).

δ) ολόκληρη την κυβόσχημη βάση του τρούλλου (Σ χ έ δ. VIII-X).

ε) μέρος της βόρειας και νότιας πλευράς της εξωτερικής βαθμίδας, που σχηματίζει ψηλά η κεντρική αψίδα του ιερού (Π ί ν. 20α).

Αναλυτικότερα παρουσιάζεται ως εξής στα διάφορα μέρη του ναού: Στην ανατολική όψη εμφανίζεται ψηλά, δεξιά και αριστερά από την κόγχη του ιερού, διαμορφώνοντας τους ανατολικούς τοίχους των δύο χώρων που βρίσκονται πάνω από τα ανατολικά γωνιακά διαμερίσματα της α' φάσης στο υπερώο, δηλαδή από ένα ύψος 4 μ. και πάνω από το δάπεδο του γυναικωνίτη. Ένα φραγμένο και κατεστραμμένο σήμερα στο ανώτατο σημείο του τοξωτό άνοιγμα δείχνει ότι οι τοίχοι αυτοί ήταν αρχικά ψηλότεροι, κατά 40 εκ. τουλάχιστον. Λίγο χαμηλότερα και με παρεμβολή κατακόρυφου αρμού, που φθάνει μέχρι το σωζόμενο τμήμα του ανατολικού τοίχου της α' φάσης, σχηματίζει τους ανατολικούς τοίχους του βόρειου και νότιου υπερώου, δημιουργώντας κεκλιμένη προς τα πάνω απόληξη μονόρριχτης στέγης (Σ χ έ δ. IV· Π ί ν. 12β-γ).

Η διάταξη σώζεται καλύτερα στο βόρειο υπερώο, όπου διακρίνεται σαφέστατα η γραμμή της στέγης σε όλο το μήκος της, εκτός από το κεντρικό τμήμα που καταστρέφεται από νεότερα ανοίγματα παραθύρων (Π ί ν. 12γ). Το ανώτερο σημείο της κλίσης, σε ύψος 4,90 μ. από το δάπεδο του υπερώου, αντιστοιχεί στο εσωτερικό σε μια σειρά προβόλων που έφεραν ξύλινη οριζόντια δοκό για την στήριξη των λοξών ξύλων της στέγης. Η υποδοχή της δοκού σώζεται εσωτερικά στο ψηλότερο σημείο του ανατολικού τοίχου της β' φάσης. Το κατώτατο σημείο της κλίσης, σε ύψος 2,55 μ. από το δάπεδο του υπερώου, αντιστοιχεί στο πάνω πέρας της β' φάσης του εξωτερικού βόρειου τοίχου που σώζεται σε όλο το ύψος του. Η κατάληξη της β' φάσης στον βόρειο τοίχο σημειώνεται σαφέστατα στο εσωτερικό και από την μείωση του πάχους της υπερκείμενης τοιχοποιίας. Σε όλο το μήκος του τοίχου ανοίγονται μια σειρά απλών τοξωτών παραθύρων, που η ποδιά τους φαίνεται να βρισκόταν αρχικά κατά 17 εκ. περίπου ψηλότερα από την στάθμη του σημερινού δαπέδου, αν κρίνουμε από τα σημάδια απολάξευσης που βρίσκουμε στην κατώτερη ζώνη των παρειών ορισμένων παραθύρων, προς το εσωτερικό του υπερώου.

Από τα τελευταία παράθυρα στο δυτικό άκρο του βόρειου τοίχου, το όγδοο είναι σήμερα φραγμένο αλλά σώζεται ολόκληρο, ενώ το ένατο είναι κατεστραμμένο στο πάνω μέρος του και συμπληρώνεται σε μεταγενέστερη εποχή με ένα οξυκόρυφο τόξο και φράζεται στην βάση του μέχρι το ύψος του δαπέδου, που καλύπτει την ασπίδα πάνω από τον ΒΔ. χώρο του νάρθηκα. Η δυτική πλευρά του όγδοου παραθύρου και το ένατο παράθυρο εξ ολοκλήρου πατούν πάνω στην βάση της ασπίδας, η οποία έχει ύψος κλειδιού περί το 1,20 μ. πάνω από την ποδιά τους, πράγμα που δηλώνει ότι ο θόλος προϋπήρχε, όταν κτίσθηκε ο βόρειος τοίχος. Στο ίδιος μέρος διαταράσσεται η συνέχεια των οριζόντιων ζωναριών από τούβλα, καθώς αυτά μεταφέρονται ψηλότερα σε σύγκριση με τα ζωνάρια του υπόλοιπου τοίχου (Σ χ έ δ. 11). Το ένατο παράθυρο θα πρέπει να ήταν αρχικά ψηλότερα από όλα τα άλλα της βόρειας πλευράς, αν κρίνουμε από το σωζόμενο ύψος της κατακόρυφης παρειάς του που ξεπερνάει την στάθμη των κλειδιών των υπόλοιπων παραθύρων. Αν φαντασθούμε τοξωτή κάλυψη του παραθύρου πάνω από το ύψος αυτό, θα έφθανε περίπου στην στάθμη του σημερινού ανοίγματος, δίνοντας μεγαλύτερο ύψος στο δυτικό άκρο του βόρειου τοίχου και επομένως ψηλότερη κάλυψη του χώρου από το υπόλοιπο υπερώο, κάτι που επιβάλλεται άλλωστε

194. Αναλυτική εξέταση της τοιχοποιίας της α' και β' φάσης δίνεται παρακάτω, κεφάλαιο Η'.

από την παρουσία της γωνιακής ασπίδας σε αυτήν την θέση, που υπερυψώνεται κατά 1,20 μ., σε σύγκριση με το δάπεδο του βόρειου υπερώου. Το δυτικότατο άκρο του βόρειου τοίχου, όπου γίνεται η σύνδεση με τον πύργο ανόδου σήμερα, δεν φαίνεται να ανήκει στην β' φάση, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από το εξωτερικό της ΒΔ. γωνίας.

Η διαμόρφωση της ζώνης κάτω από τα απλά τοξωτά παράθυρα αποκαλύπτει μερικά ιδιαίτερα ενδιαφέροντα στοιχεία (Σ χ έ δ. IX). Περίπου 50 εκ. κάτω από το σημερινό δάπεδο ανοίγονται εξωτερικά μια σειρά από πυκνές δοκοθήκες, διαστάσεων 30x35 εκ. στα ενδιάμεσα διαστήματα των εξωτερικών αντηρίδων, που είναι κτισμένες κανονικά στην θέση ενός ζωναριού από τούβλα (Π ί ν. 13β-γ, 14α). Οι διαστάσεις και η πυκνότητά τους δηλώνουν σοβαρή κατασκευή, πιθανότατα στέγαση χώρου που προστέθηκε στα πλάγια του ναού και μάλιστα μεγάλου πλάτους, ώστε να χρειάζονται δοκοί τέτοιας διατομής για την στέγασή του. Ένα τοξωτό άνοιγμα, που διακόπτει τις δοκοθήκες και κτίζεται ταυτόχρονα με αυτές, δημιουργείται στην θέση της κεντρικής εξωτερικής αντηρίδας και έχει φραχθεί σε μεταγενέστερη εποχή. Το ύψος στο κλειδί του συμπίπτει με την σημερινή στάθμη του δαπέδου του υπερώου, που πρέπει να είναι λίγα μόλις εκατοστά ψηλότερη από την αρχική, αν λάβουμε υπ'όψιν το ύψος της υποκείμενης κυλινδρικής καμάρας. Αυτό το περίεργο άνοιγμα αποδείχθηκε με την ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό ως μία ανορθόδοξη πρόσβαση στο υπερώο[195], που γινόταν καθώς φαίνεται μέσα από τον στεγασμένο χώρο που δημιουργήθηκε στα βόρεια του ναού στην φάση που εξετάζουμε. Μια πρόχειρη επισκευή του τοίχου σε ικανό μήκος δυτικά της κεντρικής αντηρίδας και σε ύψος που συμπίπτει με την νεωτερική συμπλήρωση της τελευταίας, που έφραξε ταυτόχρονα και το άνοιγμα, δείχνει πιθανόν την στάθμη πάκτωσης πλατύσκαλου μιας ίσως ξύλινης κλίμακας, που ξεκινούσε μέσα από τον πλευρικό στεγασμένο χώρο (Π ί ν. 13γ).

Η επιφάνεια του τοίχου στα διαστήματα μεταξύ των παραθύρων που αντιστοιχούν πάνω από την πρώτη, δεύτερη και τέταρτη αντηρίδα είναι απολαξευμένη, γεγονός που οδηγεί στην σκέψη ότι οι αντηρίδες αυτές έφθαναν ψηλότερα στην φάση που εξετάζουμε, από ό,τι τις βλέπουμε σήμερα (Σ χ έ δ. IX). Περνώντας στο εσωτερικό των υπερώων, βρίσκουμε την β' φάση να διαμορφώνει τους χώρους πάνω από τα γωνιακά διαμερίσματα του σταυρικού πυρήνα (α' φάση), ξεκινώντας από ένα ύψος γύρω στα 4 μ. πάνω από την στάθμη των δαπέδων (στο βόρειο και νότιο υπερώο). Οι μαρμάρινοι πρόβολοι, που χρησιμεύουν για την στήριξη της μονόρριχτης στέγης που προαναφέρθηκε, περιέχονται στην ζώνη αυτή, και συνεχίζονται στην πάνω ζώνη των τοξωτών διαφραγμάτων που κλείνουν τις κεραίες του σταυρού στην βόρεια και νότια πλευρά (Π ί ν. 19β). Στο βόρειο υπερώο οι μαρμάρινοι πρόβολοι είναι τμήματα πεσσίσκων διαφράγματος πρεσβυτερίου, εδώ σε β' χρήση πακτωμένα στον τοίχο, ενώ στο νότιο και δυτικό υπερώο έχουν το γνωστό προφίλ με την τεταρτοκυκλική κατάληξη που συγγενεύει με την μορφή των γείσων του ναού. Η τοιχοποιία από πράσινο γνεύσιο συνεχίζεται στην θέση των διαφραγμάτων των κεραιών και πάνω από την γραμμή των προβόλων σε περιορισμένο ύψος, τόσο όσο να επιτρέψει την επαφή της κεκλιμένης στέγης και την προστασία του φεγγίτη, που αφήνεται πιο πάνω, από τα νερά της βροχής. Ο φεγγίτης σε σχήμα τμήματος κύκλου διαιρείται από τρεις ανισοϋψείς μαρμάρινους κιονίσκους σε τέσσερα τμήματα (Σ χ έ δ. V, VII).

Τους λόγους, για τους οποίους τα διαφράγματα των μεγάλων τόξων δεν μπορεί να ανήκουν στην αρχική φάση, εξετάσαμε προηγουμένως. Γίνεται λοιπόν φανερό ότι τα διαφράγματα των τόξων στα μέτωπα των κεραιών δημιουργήθηκαν, στην μορφή που τα βλέπουμε σήμερα, στην β' φάση για να κάνουν δυνατή την στήριξη μιας ξύλινης στέγης πάνω από τα υπερώα.

Η διαμόρφωση του ανάλογου διαφράγματος στο μεγάλο τόξο της δυτικής κεραίας δεν είναι επίσης η αρχική στην μορφή που την βλέπουμε σήμερα[196]. Η ανασκαφική έρευνα έδειξε ότι συνδέεται με μια

195. Βλ. παρακάτω, παράρτημα I και Σ χ έ δ. 11, 12· Π ί ν. 24.

196. Βλ. παρακάτω, παράρτημα I και Σ χ έ δ. 13· Π ί ν. 23.

φάση υπερύψωσης του στυλοβάτη και αντίστοιχα του δαπέδου, κατά 1,20 μ. περίπου από την αρχική της φάσης α', πράγμα που υπαγόρευσε ανάλογη μεταφορά σε ψηλότερο σημείο και της γένεσης των τόξων του τετράλοβου ανοίγματος, με αποτέλεσμα την ανορθόδοξη συναρμογή που βλέπουμε (Σ χ έ δ. V). Στο υπερυψωμένο αυτό διάφραγμα ενσωματώνεται σειρά μαρμάρινων προβόλων της ίδιας μορφής με του νότιου υπερώοου, οι οποίοι συνεχίζονται στο ίδιο ύψος και μέσα στην τοιχοποιία της δυτικής πλευράς των χώρων της β' φάσης, πάνω από τα γωνιακά διαμερίσματα, φθάνοντας σχεδόν μέχρι τα άκρα του κεντρικού πυρήνα. Οι πρόβολοι αυτοί σημειώνουν την θέση ξύλινης στέγης ανάλογης κατασκευαστικής αντίληψης με εκείνη των πλευρικών υπερώων, με την διαφορά ότι η στάθμη της στέγης αυτής είναι κατά 90 εκ. ψηλότερη από τις στέγες του βόρειου και νότιου υπερώου (Σ χ έ δ. V).

Η διαφορά στις στέγες μπορεί να υπαγορεύεται τόσο από την υψομετρική διαφορά στα δάπεδα των αντίστοιχων χώρων στην φάση που εξετάζουμε, εφόσον μια ενιαία στέγη σε όλα τα σκέλη του υπερώου θα δημιουργούσε πολύ χαμηλό χώρο στο δυτικό μέρος, όσο και από το μεγαλύτερο πλάτος του δυτικού υπερώου σε σχέση με τα πλευρικά (βλ. παρακάτω, κεφάλαιο Ε').

Πριν κλείσουμε την συζήτηση για την β' φάση στα υπερώα του ναού, είναι χρήσιμο να αναφέρουμε ορισμένες παρατηρήσεις σχετικά με τους θόλους του νάρθηκα. Το κεντρικό τμήμα του νάρθηκα καλύπτεται από κυκλική περίπου σε κάτοψη ασπίδα, πάνω στον άξονα Α - Δ του ναού, και δύο ελλειπτικές ασπίδες δεξιά και αριστερά, που πατούν αντίστοιχα σε τέσσερα εγκάρσια ενισχυτικά τόξα. Και στις τρεις ασπίδες η ανατολική τους πλευρά εδράζεται σε σφαιρικά τρίγωνα που διαμορφώνονται, όπως φαίνεται από την μεριά του εξωρραχίου στο υπερώο, κόβοντας κυκλικά μια πατούρα πλάτους 45 εκ. του αρχικού τοίχου (α' φάση). Η πατούρα αυτή βρίσκεται σε βάθος 1,60 μ. κάτω από το σημερινό δάπεδο του δυτικού υπερώου ή 40 εκ. κάτω από την στάθμη του δαπέδου στο βόρειο και νότιο υπερώο και συμπίπτει με το πάχος του τοίχου του ισογείου στην ίδια θέση. Στο σημείο έδρασης της κεντρικής ασπίδας, πάνω στην πατούρα αυτή και σε όλο το μήκος της ένωσης από το ΝΑ. στο ΒΑ. σφαιρικό τρίγωνο, υπάρχει συνεχής αρμός που δείχνει ότι η άνω κατάληξη του τοίχου του ισογείου —η πατούρα που προαναφέραμε— απολαξεύτηκε, για να δημιουργηθεί έδραση με κεκλιμένη επιφάνεια για την πρώτη σειρά τούβλων, τον πρώτο δακτύλιο της κατασκευής του κελύφους (Σ χ έ δ. 14). Αντίθετα, στην δυτική πλευρά οι ασπίδες πατούν σε σφαιρικά τρίγωνα, που εδράζονται σε μεγαλύτερο βάθος, και μάλιστα όχι ίδιο. Έτσι, το βάθος έδρασης στο βόρειο μισό του δυτικού τμήματος είναι 1,99 μ. από το σημερινό δάπεδο, ενώ το αντίστοιχο του νότιου μισού 2,45 μ., βάθη που συμπίπτουν απόλυτα με την ανώτατη σωζόμενη στάθμη του τοίχου της φάσης α' στην δυτική όψη. Τα παραπάνω στοιχεία, σε συνδυασμό με το ύψος του στυλοβάτη της α' φάσης στην θέση της δυτικής κεραίας του σταυρού, αποτελούν σοβαρές ενδείξεις ότι οι ασπίδες που καλύπτουν το κεντρικό τμήμα του νάρθηκα δεν ανήκουν στην α' φάση, αλλά σχετίζονται με την υπερύψωση του στυλοβάτη του διαφράγματος της δυτικής κεραίας στην β' φάση.

Το σταυροθόλιο που καλύπτει τον ΝΔ. χώρο του νάρθηκα δεν ανήκει στην αρχική φάση, όπως έδειξαν οι έρευνες του Μ. Καλλιγά. Η άποψη επιβεβαιώθηκε από τις πρόσφατες έρευνες κάτω από τον χώρο του σταυροθολίου, όπου βρέθηκε υπόστρωμα δαπέδου έντονα ταραγμένου από πτώσεις όγκων (Σ χ έ δ. 9). Πάντως, το σταυροθόλιο αυτό κτίζεται πριν από τον νότιο εξωτερικό τοίχο του υπερώου, ο οποίος πατάει κανονικά πάνω στην κατασκευή του και διαμορφώνει τις ποδιές των ανοιγμάτων του ελεύθερα, σε χαμηλή στάθμη.

Ο ΤΡΟΥΛΛΟΣ

Σε όλο το κυβόσχημο εξωτερικά τύμπανο του τρούλλου η τοιχοποιία έχει τα χαρακτηριστικά της β' φάσης, πράγμα που εκ πρώτης όψεως οδηγεί στην απόδοση του τρούλλου στην β' φάση[197]. Η εξωτερική

197. Η τοιχοποιία της ΒΔ. γωνίας, όπου γίνεται χρήση αποκλειστικά τούβλων, είναι αποτέλεσμα της επισκευής μετά την

όμως μορφή και το πάχος του τυμπάνου, ιδίως στις γωνίες που δημιουργεί προβλήματα χάραξης και μορφής στα ακραία παράθυρα των πλευρών του τετραγώνου, επέβαλαν να εξετασθεί η περίπτωση μήπως έχουμε εξωτερική επένδυση ενός κυκλικού αρχικού τυμπάνου με την ογκώδη κατασκευή που βρίσκουμε σήμερα. Σε μια τέτοια περίπτωση, θα έπρεπε να υπάρχουν κάποιοι κατακόρυφοι αρμοί μέσα στα εσωράχια και τις παραστάδες των παραθύρων του τρούλλου ή, στην απίθανη μάλλον περίπτωση που η εξωτερική επένδυση θα έντυνε εσωτερικά και τα παράθυρα μικραίνοντας το άνοιγμά τους και το ύψος τους, κάποιοι αρμοί γύρω από τα παράθυρα στο εσωτερικό του κυλινδρικού τυμπάνου. Η παρουσία των νεωτερικών επιχρισμάτων εσωτερικά εμποδίζει την εξέταση της τοιχοποιίας σε όλη της την έκταση, αλλά όλες οι τομές που έγιναν τον Ιούνιο του 1978 σε χαρακτηριστικές θέσεις του επιχρίσματος για την εξέταση των ρωγμών του τρούλλου δεν αποκάλυψαν κανένα στοιχείο που να συνηγορεί υπέρ της άποψης αυτής. Εξάλλου, το πάχος του τυμπάνου στα σημεία τομής με τους βασικούς άξονες Α - Δ και Β - Ν, σε συνδυασμό με το πάχος του κελύφους στην βάση του ημισφαιρίου, που αποκαλύφθηκε με τις εργασίες στεγανοποίησης του τρούλλου το καλοκαίρι του 1977 (Σ χ έ δ. IV), δείχνουν ότι και κατασκευαστικά οι υπάρχουσες διαστάσεις στα σημεία αυτά είναι απαραίτητες και δεν υπάρχει περιθώριο να φαντασθούμε επένδυση. Η τοιχοποιία στις πλευρές του τετραγώνου εξωτερικά παρουσιάζεται ενιαία, ώστε μια προσθήκη – επένδυση – μόνο στις γωνίες αποκλείεται[198]. Φαίνεται λοιπόν ότι η κατασκευή του τυμπάνου είναι ομοιογενής σε όλη την μάζα της και σύγχρονη με τον υπόλοιπο τρούλλο, που πρέπει να τον τοποθετήσουμε έτσι στην β' φάση.

Το γεγονός ότι η ανωδομή της σκάλας, που σχηματίζεται στην ΒΑ. γωνία του τυμπάνου μέσα στην μάζα του και οδηγεί στην επίσκεψή του εξωτερικά, συνέχεται με τον κυλινδρικό δακτύλιο που επενδύει την βάση του ημισφαιρίου δείχνει ότι και ο δακτύλιος αυτός είναι της ίδιας φάσης[199] (Σ χ έ δ. 15, 16).

ΧΑΡΑΓΜΑΤΑ

Με την φάση που εξετάζουμε σχετίζονται και μερικά χαράγματα που βρέθηκαν στο εξωτερικό της τετράγωνης βάσης του τρούλλου, στον νότιο τοίχο του νότιου υπερώου εσωτερικά και στο δυτικό άκρο του βόρειου τοίχου στο βόρειο υπερώο. Κάποια άλλα χαράγματα, που βρέθηκαν στα αρμολογήματα του τοίχου δεξιά και αριστερά της εισόδου που δημιουργήθηκε στην β' φάση στον βόρειο τοίχο του βόρειου υπερώου, κάτω από την στάθμη του σημερινού δαπέδου (Σ χ έ δ. 12), δίνονται στο παράρτημα Ι, όπου και σχολιάζονται με βάση τα δεδομένα της ανασκαφής του χώρου.

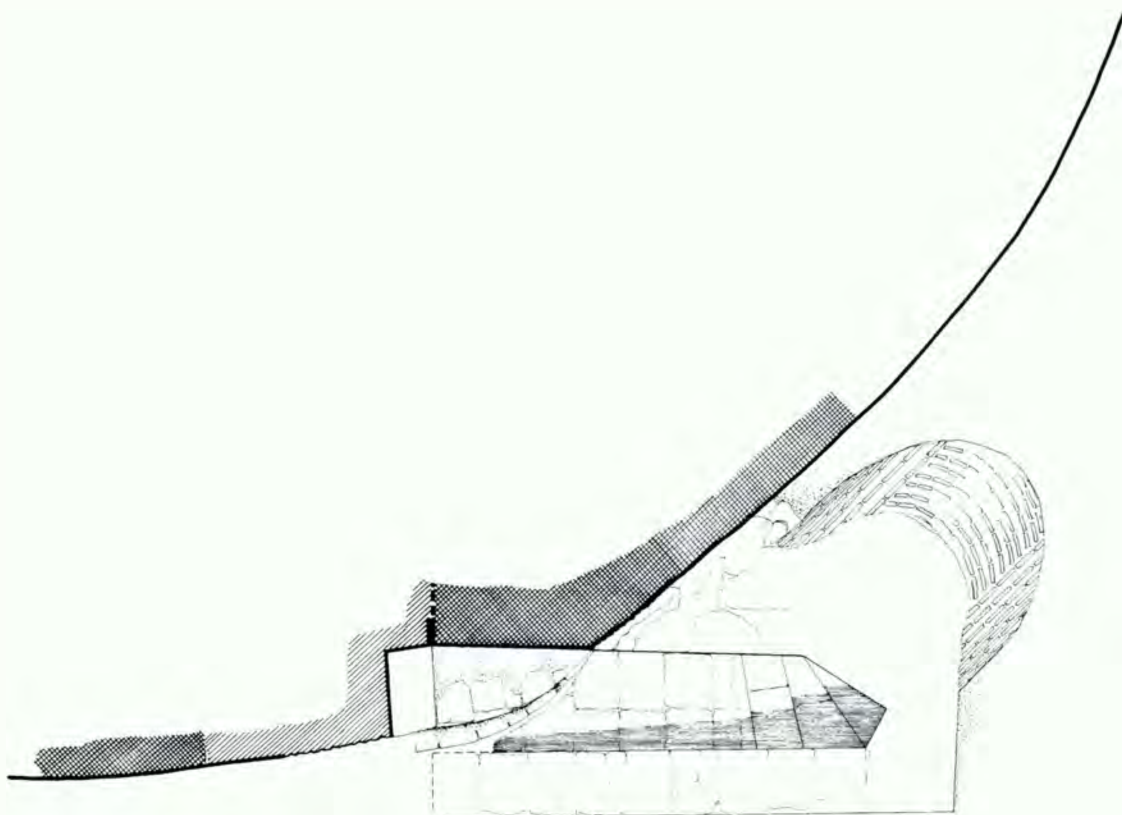
Το πρώτο χάραγμα (Σ χ έ δ. 19α) βρίσκετα στην νότια πλευρά της τετράγωνης βάσης του τρούλλου, στα δυτικά του κεντρικού παραθύρου, και είναι χαραγμένο με αιχμηρό εργαλείο πάνω στο υλικό του αρμολογήματος της ζώνης των τούβλων, όταν αυτό ήταν ακόμη νωπό.

Το περιεχόμενό του μεταγράφεται: + Κυριε βοηθη του δουλου σου του γραψαντος αμην.
Κατά τον καθηγητή C. Mango δεν μπορεί να είναι μεταγενέστερο του 9ου - 10ου αιώνα, κυρίως εξαιτίας του χαρακτηριστικού Β με την οριζόντια γραμμή από κάτω του, αλλά θα μπορούσε ίσως να χρονολογηθεί και σχετικά νωρίτερα.

καταστροφή αυτού του σημείου από τον βομβαρδισμό της 10ης Φεβρουαρίου 1941. Βλ. Καλλιγάς, Εργασίαι Αγίας Σοφίας, 1941, 41, εικ. 1.

198. Ο ανατολικός τοίχος της τετράγωνης βάσης του τρούλλου, στην ΒΑ. γωνία πάνω από την στάθμη γένεσης του τόξου, σχηματίζει μια μικρή τοπική υποχώρηση, ένα στοιχείο που έτσι και αλλιώς εμφανίζεται ψηλά, χωρίς να επηρεάζει τα καίρια σημεία που ενδιαφέρουν στο παραπάνω σκεπτικό και που θα μπορούσε να ερμηνευθεί ή ως ατέλεια στην κατασκευή ή, το πιο πολύ, ως τοπική επισκευή στον εξωτερικό τοίχο της σκάλας, η οποία οδηγεί από το εσωτερικό του τρούλλου στην στέγαση του τυμπάνου.

199. Βλ. παρακάτω, παράρτημα ΙΙ και Σ χ έ δ. 15.

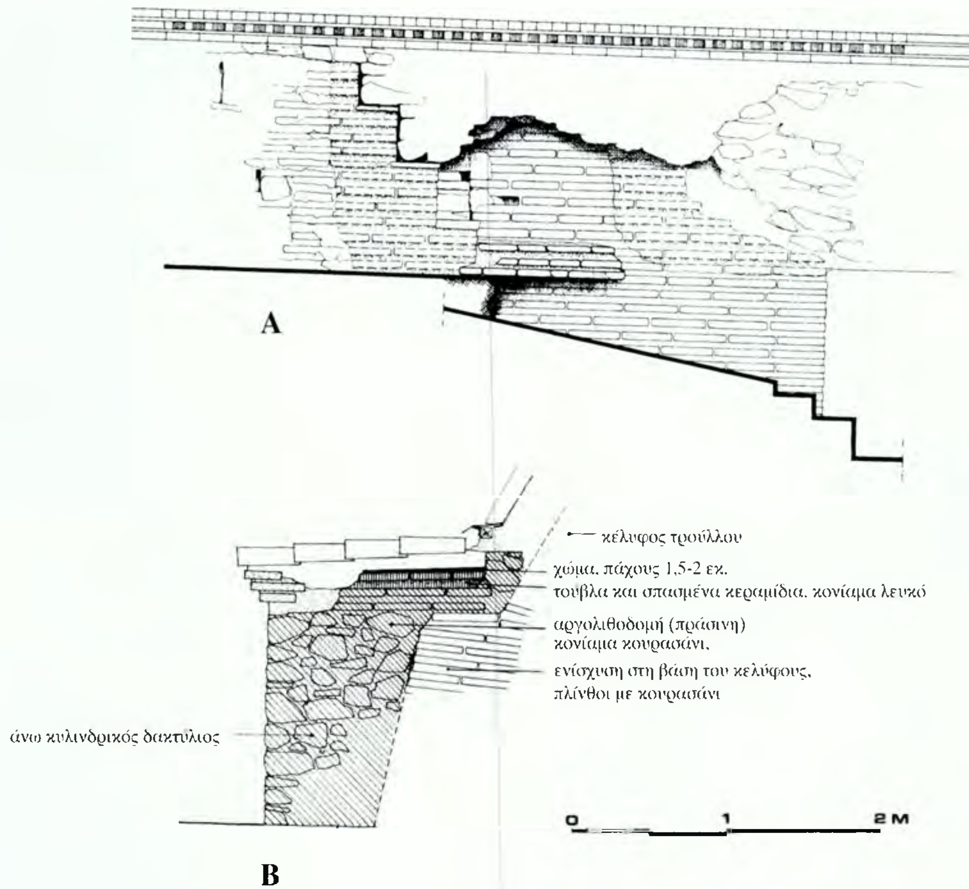
15. Έρευνα στο τύμπανο του τρούλλου. Κάτοψη, όψη και τομή στον κυλινδρικό δακτύλιο, στην θέση της κλίμακας ανόδου.

Ένα δεύτερο χάραγμα, ανάλογο με το πρώτο σε περιεχόμενο και τύπο γραφής, βρέθηκε στον νότιο τοίχο του νότιου υπερώου, μεταξύ του πρώτου και δεύτερου ανατολικού παραθύρου, χαραγμένο επίσης στο νωπό υλικό του αρμολογήματος σε ζωνάρι τούβλων (Σ χ έ δ. 19β). Το τρίτο χάραγμα (Σ χ έ δ. 19γ) βρέθηκε στο δυτικό άκρο του βόρειου τοίχου του βόρειου υπερώου, μεταξύ του όγδοου και ένατου παραθύρου που είναι σήμερα φραγμένα. Είναι κατεστραμμένη η αρχή του και οι λέξεις «ὁ ἁμαρτολός» αποτελούν τις τελευταίες του κειμένου του.

Η β'$_1$ φάση

Στην φάση αυτή που παρουσιάζει ανάλογη αντίληψη με την προηγούμενη, τόσο στο είδος της τοιχοποιίας όσο και στις αρχιτεκτονικές μορφές που δημιουργεί, αποδίδονται οι δύο εγκάρσιοι τοίχοι του δυτικού υπερώου, ο δυτικός τοίχος του νότιου υπερώου και μεγάλα τμήματα του νότιου τοίχου του νότιου υπερώου.

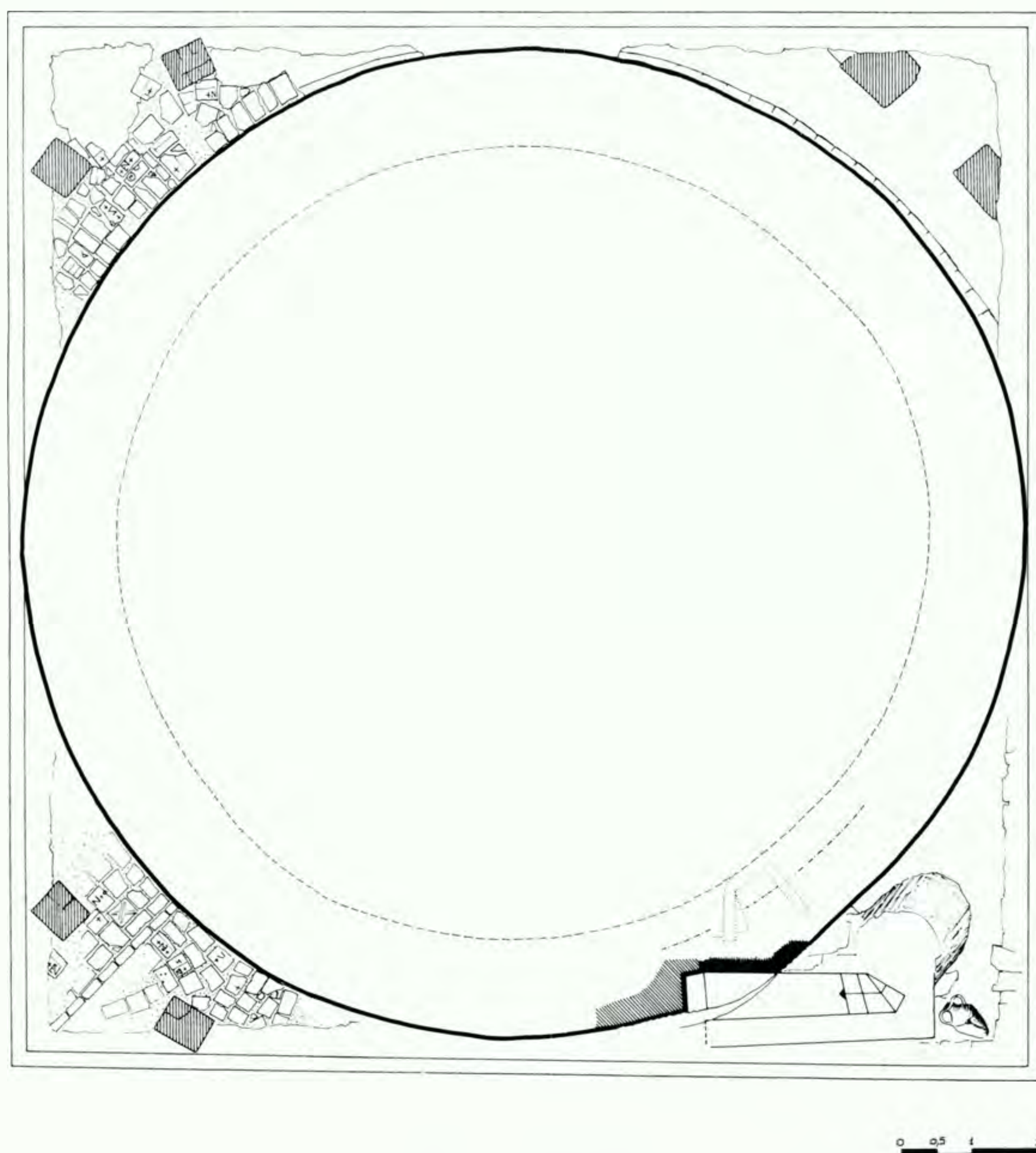
Οι δύο εγκάρσιοι τοίχοι που χωρίζουν το δυτικό από τα πλάγια υπερώα είναι κατ' αρχάς μεταγενέστεροι από την αρχική φάση, γιατί σχηματίζουν αρμό στην ένωσή τους με τον δυτικό τοίχο του πυρήνα

16. Έρευνα στο τύμπανο του τρούλλου.

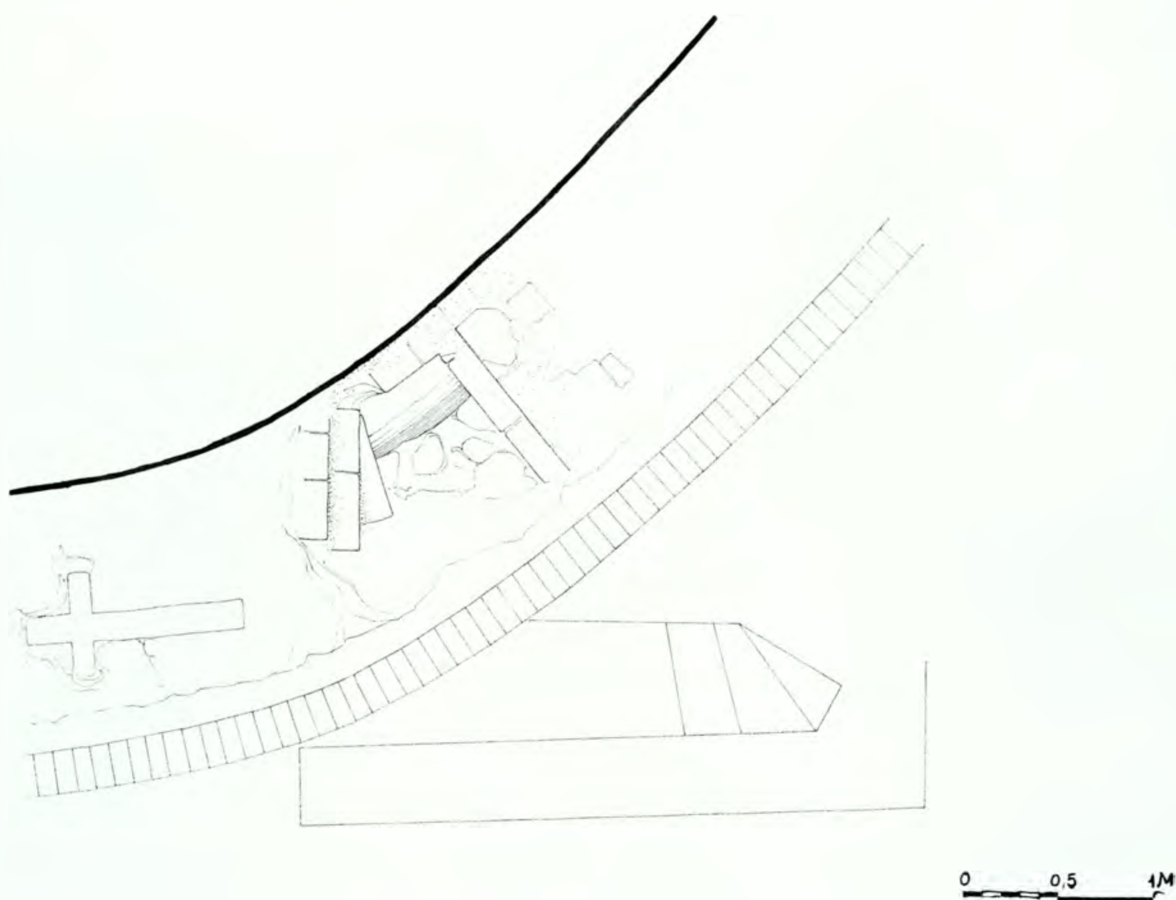
του ναού και έχουν όλα τα χαρακτηριστικά της τοιχοποιίας της β' φάσης. Ο βόρειος από αυτούς έχει τρία τοξωτά ανοίγματα, των οποίων η ποδιά βρίσκεται σε αρκετό βάθος κάτω από την στάθμη του σημερινού δαπέδου, αλλά και εκείνου που προβλέφθηκε στην β' φάση, με την υπερύψωση του στυλοβάτη στο διάφραγμα της δυτικής κεραίας. Τα 98 εκ. που χωρίζουν την αρχική ποδιά από το δάπεδο φράζονται σε μεταγενέστερη φάση από λασπόκτιστη λιθοδομή ανάμικτη με μικρά σπασμένα οριζόντια τούβλα. Ο τοίχος αρμολογείται μέχρι το ύψος του δαπέδου, αλλά μένει αναρμολόγητος από εκεί και κάτω, όπως σε μια μη ορατή επιφάνεια. Στο τμήμα αυτό οι αρμοί έχουν πριονωτή μορφή, όπως στα ανάλογα μη αρμολογημένα τμήματα του βόρειου τοίχου του βόρειου υπερώου[200]. Στο δυτικό άκρο του, ο βόρειος εγκάρσιος τοίχος χωρίζεται με αρμό και δεξιά και αριστερά από τον δυτικό εξωτερικο τοίχο μέχρι και την βάση του. Οι αρμοί αυτοί είναι ορατοί και εξωτερικά, από όπου επιπλέον γίνεται φανερό ότι ο τοίχος προχωρούσε και

200. Βλ. παρακάτω, παράρτημα I και Σχέδ. 13· Πίν. 24β.

17. Κάτοψη κυλινδρικού δακτυλίου του τρούλλου.

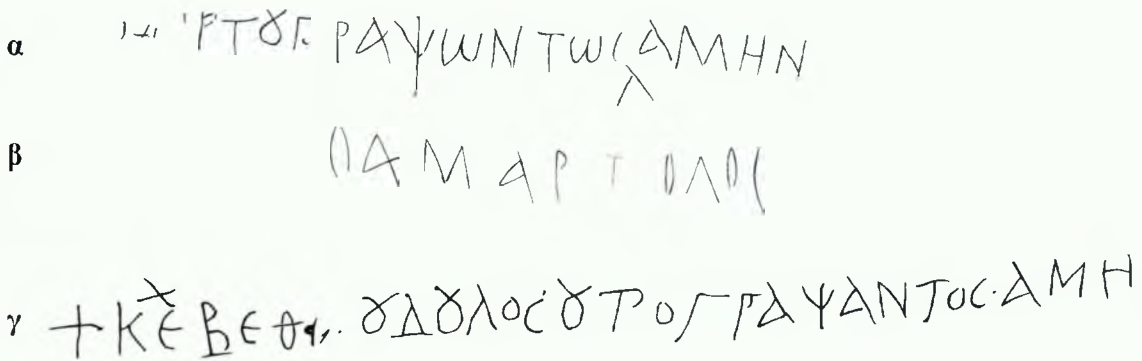
δυτικότερα αρχικά, αλλά κόπηκε σε μεταγενέστερη φάση. Η ύπαρξη των αρμών δεξιά και αριστερά του εγκάρσιου τοίχου δείχνει ότι αυτός είναι προγενέστερος του δυτικού εξωτερικού, όπως τον βλέπουμε σήμερα, ενώ το γεγονός ότι ο τοίχος κόβεται κατά το δυτικό άκρο του, αποτελεί απόδειξη ότι στην φάση αυτή υπάρχει στα δυτικά του ναού και άλλη κατασκευή πάνω στην οποία εδραζόταν το δυτικό άκρο του τοίχου που εξετάζουμε.

18. Λεπτομέρεια στην θέση της ανόδου στον τρούλλο.

Η σχέση του εγκάρσιου τοίχου με την σειρά των μαρμάρινων προβόλων, που ενσωματώνονται στην ζώνη της β' φάσης του κεντρικού πυρήνα, οδηγούν στην σκέψη ότι τα δύο στοιχεία δεν είναι σύγχρονα. Ο βόρειος ακραίος μαρμάρινος πρόβολος της δυτικής σειράς εφαρμόζεται πάνω ακριβώς στον άξονα του τοίχου αυτού, πράγμα που αποκλείει την ταυτόχρονη λειτουργία των δύο στοιχείων. Η σχέση τους δείχνει ότι ο πρόβολος είναι προγενέστερος από τον υποκείμενο τοίχο, γιατί ως στοιχείο προϋποθέτει ακριβώς την απουσία κάθε άλλου στηρίγματος (Σ χ έ δ. V, VI). Σε αντίθετη περίπτωση το πρόβλημα της στήριξης της στέγης θα λυνόταν ορθόδοξα και απλά με μια υποδοχή της οριζόντιας δοκού, που θα αφηνόταν πάνω στον ίδιο τον τοίχο, ο οποίος θα χώριζε με αυτόν τον τρόπο δύο ανεξάρτητες στέγες στο δυτικό και βόρειο υπερώο.

Την ίδια ακριβώς σχέση προβόλου - υποκείμενου τοίχου βρίσκουμε και στον νότιο εγκάρσιο τοίχο. Φαίνεται, δηλαδή, πως οι δύο αυτοί τοίχοι προστέθηκαν σε μεταγενέστερη εποχή, όταν καταργήθηκε πιθανόν ή εγκαταλείφθηκε η ιδέα της ξύλινης στέγης του δυτικού υπερώου που χρειαζόταν τους μαρμάρινους προβόλους, οπότε και η λειτουργία των τριών υπερώων, βόρειου - νότιου - δυτικού, διαφοροποιήθηκε ουσιαστικά. Προχωρώντας στην εξέταση του νότιου εγκάρσιου τοίχου έχουμε να παρατηρήσουμε τα ακόλουθα: Στο δυτικό άκρο του ο τοίχος διαχωρίζεται προς βορρά με κατακόρυφο αρμό, που φθάνει μέχρι την βάση του, από τον δυτικό εξωτερικό τοίχο του δυτικού υπερώου, ενώ προς νότο συνέχεται με τον τοίχο που διαμορφώνει το δυτικό πέρας του νότιου υπερώου. Είναι δηλαδή και αυτός προγενέστερος

19. Χαράγματα. α. Τρούλλου. β. Νότιου υπερώου. γ. Βόρειου υπερώου.

του εξωτερικού τοίχου του κεντρικού δυτικού υπερώου, αλλά σύγχρονος με τον δυτικό τοίχο του νότιου υπερώου (Σ χ έ δ. ΙΙ). Εξετάζοντας την βάση του νότιου εγκάρσιου τοίχου στο δυτικό άκρο του, βλέπουμε να εμφανίζει διαμπερή κατακόρυφο αρμό, σε απόσταση 70 εκ. από την εσωτερική πλευρά του δυτικού εξωτερικού τοίχου στο δυτικό υπερώο (Π ί ν. 16β). Ο αρμός αυτός φθάνει 30 εκ. περίπου κάτω από το σημερινό δάπεδο και χωρίζει προς την δυτική πλευρά τμήμα της τοιχοποιίας που σχηματίζει ζωνάρια με τούβλα μέχρι την βάση του, σε αντίθεση με την υπόλοιπη κατασκευή του εγκάρσιου τοίχου που κτίζεται στο ύψος αυτό μόνο με πέτρες. Το δυτικά του αρμού τμήμα του τοίχου είναι χρονικά το παλαιότερο. Το τμήμα αυτό προς την μεριά του νότιου υπερώου συνέχεται με διαπλάτυνση της βάσης του δυτικού τοίχου, που έχει έτσι στο ύψος αυτό ένα πάχος αντίστοιχο με τον νότιο εξωτερικό τοίχο του υπερώου (Σ χ έ δ. ΙΙ· Π ί ν. 16β) . Έχουμε δηλαδή, στην βάση του δυτικού τοίχου του νότιου υπερώου και σε ένα τμήμα του νότιου εγκάρσιου τοίχου του δυτικού υπερώου μέχρι τον κατακόρυφο αρμό που προαναφέραμε, μια προγενέστερη φάση που έχει χαρακτηριστικά ανάλογα με εκείνα της β' φάσης.

Ο νότιος εγκάρσιος τοίχος έχει ένα μόνο κεντρικό τοξωτό άνοιγμα, σε αντίθεση με τον αντίστοιχο βόρειο που σχηματίζει τρία ανοίγματα και τοιχοποιία με τα χαρακτηριστικά της β' φάσης, όπως και ο βόρειος, αλλά με κάπως αμελέστερη όψη, που μπορεί να οφείλεται σε μεταγενέστερες επισκευές και αρμολογήματα. Η βάση του τοίχου κάτω από την στάθμη του σημερινού δαπέδου δεν αρμολογείται. Τα υπάρχοντα στοιχεία δεν μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε με ασφάλεια αν οι δύο εγκάρσιοι τοίχοι του δυτικού υπερώου είναι σύγχρονοι ή όχι, αλλά μας δείχνουν σίγουρα ότι αυτοί, όπως και ο δυτικός τοίχος του νότιου υπερώου που απολήγει προς τα πάνω σε λοξή γραμμή ενδεικτική μιας μονόρριχτης στέγης, είναι μεταγενέστεροι της β' φάσης που σχετίζεται με τους μαρμάρινους προβόλους. Για τον δυτικό τοίχο του νότιου υπερώου σημειώνουμε ενδεικτικά ότι δεν έφερε αρχικά κανένα άνοιγμα, όπως αποδεικνύεται από φωτογραφίες μετά την πυρκαγιά του 1890 (Π ί ν. 5β). Αντίθετα, το ύψος των σωζόμενων κατακόρυφων παρειών του τελευταίου φραγμένου σήμερα ανοίγματος του νότιου τοίχου του υπερώου, που η δυτική παρειά του συνέχεται με τον δυτικό τοίχο, δείχνει ότι το άνοιγμα αυτό ήταν ψηλότερο από τα υπόλοιπα παράθυρα και πιθανόν λειτουργούσε ως είσοδος.

Ο νότιος εξωτερικός τοίχος του νότιου υπερώου ακολουθεί σε γενικές γραμμές την διάταξη που περιγράψαμε στον αντίστοιχο τοίχο του βόρειου υπερώου, αλλά με αρκετές διαφοροποιήσεις. Βρίσκουμε έτσι την ζώνη με τα απλά τοξωτά ανοίγματα[201] και χαμηλότερα μια ζώνη, όπου ανοίγονται δοκοθήκες. Η ζώνη όμως αυτή παρουσιάζει αμελέστερη κατασκευή, αν και οι δοκοθήκες έχουν τις ίδιες διαστάσεις και πυ-

201. Τα τόξα αυτών των ανοιγμάτων έχουν ξανακτισθεί στην μεγαλύτερη τους έκταση και μάλιστα πρόσφατα, ίσως στις αρχές του αιώνα.

κνότητα με εκείνες της βόρειας πλευράς. Έτσι, αυτές δεν κτίζονται μέσα σε ζωνάρι τούβλων, αλλά σε αργολιθοδομή με πράσινες πέτρες και σχηματίζουν τις παρειές τους από δύο κάθετα τούβλα, που στέφονται συνήθως από λίθινη ή μαρμάρινη πλάκα. Στο διάστημα μεταξύ πρώτης και δεύτερης ανατολικής αντηρίδας δεν ανοίγονται δοκοθήκες. Στον τοίχο που εξετάζουμε δεν βρίσκουμε εκ πρώτης όψεως το ανάλογο άνοιγμα κάτω από την στάθμη του δαπέδου, το οποίο βρίσκουμε στην βόρεια πλευρά, πάνω από την μεσαία αντηρίδα. Αλλά στα δυτικά της δεύτερης ανατολικής αντηρίδας και σε απόσταση 35 εκ. από αυτήν, στο ύψος της ζώνης που περιέχει τις δοκοθήκες, υπάρχει αρμός που ξεχωρίζει προς τα ανατολικά μία παραστάδα ανοίγματος, κτισμένη με ζώνη πλίνθων στο σωζόμενο πάνω τμήμα της (Σ χ έ δ. Χ· Π ί ν. 15β). Δυτικά του αρμού αυτού αρχίζει η ζώνη με τις δοκοθήκες που οι παρειές τους σχηματίζονται από κατακόρυφα τούβλα. Οι υπάρχουσες δοκοθήκες φαίνεται λοιπόν ότι ανάγονται σε φάση μεταγενέστερη από την β', που όμως επανέλαβε στοιχεία της.

Η σωζόμενη παραστάδα του προγενέστερου ανοίγματος βοηθάει στην εξαγωγή ορισμένων συμπερασμάτων. Το κατώφλι του ανοίγματος βρίσκεται, όπως και στο αντίστοιχο της βόρειας πλευράς, κάτω από την στάθμη του υπερώου. Η θέση του ανοίγματος σε σχέση με το υπερκείμενο παράθυρο δηλώνει ότι τα δύο αυτά στοιχεία δεν είναι σύγχρονα και ότι για την κατασκευή των παραθύρων καταστράφηκε η ανώτερη ζώνη με την τοξωτή απόληξη του προγενέστερου ανοίγματος. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τα όσα είπαμε για τον δυτικό τοίχο του νότιου υπερώου δείχνουν ότι ολόκληρη η ζώνη των παραθύρων του νότιου τοίχου, μέχρι και το δεύτερο από τα ανατολικά[202], μαζί με την ζώνη των δοκοθηκών ανάγεται σε επισκευή μεταγενέστερη της β' φάσης, που επανέλαβε την μορφή της στέγης, των ανοιγμάτων κτλ. Τα χαρακτηριστικά της τοιχοποιίας αυτής είναι τα ίδια με της β' φάσης, πράγμα που, σε συνδυασμό με την επανάληψη των μορφών της τελευταίας, δείχνει ότι οι δύο αυτές φάσεις δεν θα πρέπει να είναι πολύ απομακρυσμένες χρονικά μεταξύ τους.

Η γ' φάση

Η γ' φάση εντοπίζεται στον εξωτερικό τοίχο του δυτικού υπερώου μεταξύ των δύο εγκάρσιων τοίχων της β'1 φάσης, από τους οποίους, όπως είδαμε, χωρίζεται με αρμό. Αρχίζει από την σωζόμενη ανώτατη επιφάνεια του δυτικού τοίχου του ναού της α' φάσης και φθάνει μέχρι το ύψος των 2,20 μ., πάνω από το σημερινό δάπεδο του δυτικού υπερώου, δηλαδή μέχρι τις ποδιές των μονόλοβων παραθύρων της πάνω ζώνης του δυτικού τοίχου. (Σ χ έ δ. XI, VII). Η τοιχοποιία της από ακανόνιστες πράσινες πέτρες μέσα σε άφθονο υπόλευκο ασβεστοκονίαμα έχει αρκετά πρόχειρη εμφάνιση[203].

Στην εσωτερική όψη του τοίχου, σε βάθος 65 εκ. κάτω από το δάπεδο του δυτικού υπερώου, βλέπουμε οριζόντιο ζωνάρι τούβλων πάνω από το οποίο ξεκινάει, σε απόσταση 58 εκ. από τον νότιο εγκάρσιο τοίχο, σειρά τούβλων που σχηματίζει λοξή γραμμή και καταλήγει μπροστά στον βόρειο εγκάρσιο τοίχο σε ύψος 1,65 μ. από το δάπεδο. Στην εξωτερική όψη του τοίχου, και σε απόλυτη αντιστοιχία με την λοξή αυτή γραμμή, βρίσκουμε υπολείμματα από γένεση θολωτής κατασκευής που ακολουθούσε την ίδια κλίση (13%), προφανώς μια κεκλιμένη καμάρα ράμπας (Σ χ έ δ. XI· Π ί ν. 11β, 15α). Η εξωτερική όψη του τοί-

202. Λογικά, το τμήμα του τοίχου μεταξύ του πρώτου και του δεύτερου από τα ανατολικά παραθύρου δείχνει να ανήκει στην φάση $β'_1$. Αλλά δεν μπορεί να αποκλεισθεί και η πιθανότητα να ανήκουν στην β' φάση, αν λάβουμε υπ' όψιν την μεγάλη ομοιότητα της τοιχοποιίας των δύο αυτών φάσεων και κυρίως το γεγονός ότι οι παρειές του δεύτερου από ανατολικά παραθύρου δεν είναι γνωστές, γιατί καλύπτονται ακόμη με επίχρισμα. Στην περίπτωση που η ανατολική παρειά είναι κτισμένη κανονικά με πρόσωπο, τότε ο τοίχος που εξετάζουμε μπορεί να αποδοθεί με ασφάλεια στην φάση $β'_1$. Στην αντίθετη περίπτωση, αν η παρειά προκύπτει από κόψιμο μέρους τοιχοποιίας, τότε η τοιχοποιία μεταξύ του πρώτου και δεύτερου από ανατολικά παραθύρου θα πρέπει να αποδοθεί στην φάση β'.

203. Περισσότερες λεπτομέρειες για την τοιχοποιία, βλ. παρακάτω, κεφάλαιο Η', Πίνακα Γ.

χου έχει υποστεί πολλές αλλοιώσεις από πληγές και επιδιορθώσεις που οφείλονται, τόσο στην κατασκευή της στέγης του νεότερου τουρκικού προστώου, όσο και στις στερεωτικές εργασίες στον ναό στις αρχές του αιώνα. Μια ζώνη, ύψους 50 εκ. περίπου στην κορυφή του βόρειου εγκάρσιου τοίχου μεταξύ του βόρειου και δυτικού υπερώου, που αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη, όπως δείχνει η αλλαγή της τοιχοποιίας και η σαφέστατη οριζόντια ραφή στο σημείο συναρμογής, πρέπει να ανήκει στην ίδια περίοδο. Η ζώνη αυτή είχε μεγαλύτερο ύψος αρχικά και κάλυπτε τον μαρμάρινο πρόβολο της β' φάσης που βρίσκουμε πάνω από τον εγκάρσιο τοίχο, όπως δείχνουν φωτογραφίες[204] πριν από τις επισκευές των ετών 1908 - 1910.

Η δ' φάση

Η δ' φάση χαρακτηρίζεται από τοιχοποιία που ακολουθεί το ατελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα[205] και αναγνωρίζεται στην υπερύψωση του ανατολικού και βόρειου εξωτερικού τοίχου του βόρειου υπερώου, σε ένα τμήμα του ανατολικού τοίχου του νότιου υπερώου και πιθανόν σε μια στενή ζώνη στην στέψη των τοίχων που κλείνουν τις γωνίες του σταυρικού πυρήνα του ναού, ψηλά πάνω από τα γωνιακά διαμερίσματα της β' φάσης.

Η πάνω ζώνη με τα τοξωτά παράθυρα του εξωτερικού τοίχου του δυτικού υπερώου που παρουσιάζει γενικά παρόμοια τοιχοποιία, αλλά και κάποιες διαφορές, θα μπορούσε να ανήκει ενδεχομένως στην ίδια φάση ή και σε κάποια πολύ κοντινή της χρονικά και εξετάζεται στην συνέχεια σαν μια υπόφαση δ'1 με αυτές τις επιφυλάξεις.

Στην ανατολική πλευρά του βόρειου υπερώου και πάνω από την λοξή κατάληξη της β' φάσης ο τοίχος υπερυψώνεται, διατηρώντας το ίδιο πάχος, σχηματίζοντας παράθυρο τρίλοβο κατά πάσα πιθανότητα. Και στις δύο παρειές του παραθύρου σώζεται το μαρμάρινο υφαψίδιο που σημείωνε την αρχή των υπερυψωμένων τόξων, καθώς και το ευθύγραμμο τμήμα της υπερύψωσης, αλλά όχι η ζώνη των τόξων με τους μαρμάρινους κιονίσκους. Το παράθυρο είναι έκκεντρα τοποθετημένο ως προς τον άξονα στο εσωτερικό του υπερώου και το υποκείμενο δίλοβο παράθυρο της β' φάσης, του οποίου κατέστρεψε την κορυφή για να διαμορφώσει την ποδιά του. Όλο το άνοιγμα έχει φραχθεί σε μεταγενέστερη εποχή (Π ί ν. 12β-γ).

Στον βόρειο τοίχο του ίδιου υπερώου ανοίγονται στην φάση αυτή μία σειρά από τέσσερα παράθυρα, δύο δίλοβα και δύο τρίλοβα, που είναι επίσης κατεστραμμένα κατά το ανώτατο τοξωτό τμήμα τους. Τα υπερυψωμένα τόξα των παραθύρων κτίζονται με την τεχνική της κρυφής πλίνθου και είναι βαθμιδωτά εξωτερικά. Στο πρώτο ανατολικό δίλοβο παράθυρο σώζεται η γένεση του τόξου, επιτρέποντας την αποκατάσταση όλου του ύψους του παραθύρου και παράλληλα του βόρειου τοίχου στην δ' φάση, που πρέπει να ήταν κατά 60 εκ. τουλάχιστον ψηλότερος από το σωζόμενο πάνω όριο του. Έχουμε δηλαδή στην δ' φάση ύψος στέγης περίπου ίδιο με την σημερινή στέγη των υπερώων (Σ χ έ δ. IV, IX).

Η ζώνη της δ' φάσης στον βόρειο τοίχο έχει μικρότερο πάχος από την υποκείμενη β' φάση, σχηματίζοντας πατούρα εσωτερικά στο σημείο συναρμογής, και καταλήγει στα δυτικά σε κατακόρυφο αρμό πάνω αντίστοιχα από την ακμή της προεξοχής, που σχηματίζει η τοιχοποιία της α' φάσης στην βόρεια πλευρά του νάρθηκα στο ισόγειο (Σ χ έ δ. IX). Δυτικότερα του αρμού αυτού αρχίζει η τοιχοποιία από ανάμικτες πέτρες και τούβλα, που περιλαμβάνει το οξυκόρυφο τόξο πάνω από το ένατο παράθυρο του βόρειου τοίχου της β' φάσης και ανάγεται στα χρόνια της τουρκοκρατίας. Το κατακόρυφο τελείωμα της

204. Kalligas, *Hagia Sophia*, εικ. 5· Diehl - Le Tourneau - Saladin, *Salonique*, πίν. 50. Το ύψος αυτής της προσθήκης χαμήλωσε κατά τις επισκευές των ετών 1908-1910, για να περάσει ο σιδηρός ιμάντας, που η αγκύρωσή του στον δυτικό τοίχο κατέστρεψε την γύρω τοιχοποιία (Σ χ έ δ. X).

205. Διεξοδική συζήτηση για τα υλικά και την μορφή της τοιχοποιίας της δ' φάσης, δίνεται παρακάτω, στο κεφάλαιο Η', όπου προτείνεται και πιθανή χρονολόγηση.

τοιχοποιίας της δ' φάσης στο σημείο αυτό δηλώνει ότι ο τοίχος ακουμπούσε σε ένα προγενέστερο ψηλό στοιχείο που κατελάμβανε το δυτικό άκρο του βόρειου υπερώου, και του οποίου την θέση πήρε ο μεταγενέστερος τουρκικός τοίχος.

Η διάταξη των παραθύρων στον βόρειο τοίχο δεν έχει καμία αντιστοιχία με τα παρακάτω τοξωτά παράθυρα της β' φάσης, αλλά τοποθετείται κεντρικά στο μήκος του τοίχου της ίδιας φάσης, της δ'. Γενικά η φάση αυτή δείχνει να ακολουθεί την δική της μορφολογία και λογική, χωρίς να μπαίνει στον κόπο να προσαρμοσθεί στην προϋπάρχουσα όψη και τον ρυθμό της.

Στον ανατολικό τοίχο του νότιου υπερώου, σε επαφή με τον τοίχο του κεντρικού πυρήνα, σώζεται τμήμα τοιχοποιίας της δ' φάσης που σχηματίζει την βόρεια παρειά του αντίστοιχου τρίλοβου παραθύρου, που βρήκαμε στο βόρειο υπερώο. Η τοιχοποιία διακρίνεται καλύτερα στο εσωτερικό (Σ χ έ δ. IV), ενώ στην εξωτερική όψη καλύπτεται από επιφανειακό τουρκικό μπλάστρωμα (Σ χ έ δ. VIII). Σε όλο το υπόλοιπο τμήμα του ανατολικού και τον νότιο εξωτερικό τοίχο του ίδιου υπερώου βρίσκουμε τοιχοποιία μεταγενέστερης φάσης.

Σε φωτογραφίες πριν από τις εργασίες των ετών 1908 - 1910 βλέπουμε, στο ανώτερο μέρος της τοιχοποιίας των γωνιακών διαμερισμάτων (στον δεύτερο όροφο) της β' φάσης, μια χαμηλή ζώνη με ατελές πλινθοπερίκλειστο[206], όπως στην δ' φάση, που προέρχεται από την αναγκαία υπερύψωση του πυρήνα που επέβαλε η εφαρμογή της ψηλής στέγης στην περίοδο αυτή[207] (Π ί ν. 4β).

Συνεχίζουμε με την εξέταση της ανώτατης ζώνης με τα μικρά μονόλοβα παράθυρα στον εξωτερικό τοίχο του δυτικού υπερώου. Η τοιχοποιία μεταξύ των παραθύρων ακολουθεί έναν ανάλογο τύπο, αλλά στα τόξα των παραθύρων που είναι επίσης υπερυψωμένα δεν ακολουθείται η τεχνική της κρυφής πλίνθου ούτε η βαθμιδωτή διάταξη που βρίσκουμε στα παράθυρα του βόρειου υπερώου. Το δομικό κονίαμα στην ζώνη αυτή είναι πολύ συγγενικό με εκείνο της δ' φάσης, με μια διαφορά που εντοπίζεται στην μεγαλύτερη περιεκτικότητά του σε άμμο (βλ. παρακάτω, κεφάλαιο Η', Πίνακας Γ).

Η τοιχογραφία, που βρέθηκε στην εσωτερική παρειά του δεύτερου νότιου παραθύρου της σειράς, μπορεί να χρονολογηθεί από τις αρχές του 11ου έως και τον 12ο αιώνα[208], διάστημα στο οποίο κάλλιστα μπορεί να αποδοθεί και η δ' φάση[209]. Δεν έχουμε δηλαδή ένα κατηγορηματικό τεκμήριο, ώστε να ταυτίσουμε ή όχι τις περιόδους που κτίζονται ο βόρειος και ο δυτικός τοίχος. Αν θεωρήσουμε ισχυρό λόγο τις διαφορές που βρίσκουμε στην τοιχοποιία των τόξων, θα μπορούσαμε να αποδώσουμε την κατασκευή αυτής της ζώνης σε μια φάση δ'1 που δεν μπορεί να είναι απομακρυσμένη χρονικά από την δ' φάση, και πάντως όχι μεταγενέστερη από τον 12ο αιώνα.

Μεταγενέστερες φάσεις

Από την μεσοβυζαντινή περίοδο έως τις μέρες μας το κτίριο έχει υποστεί αρκετές επεμβάσεις με τις οποίες δεν θα ασχοληθούμε διεξοδικά.

Σε μεταγενέστερη φάση, που δεν μπορεί να προσδιορισθεί χρονικά με ακρίβεια, ανάγεται και η υπερύψωση των εξωτερικών τοίχων και των κογχών των παραβημάτων καθώς και τμήματα της βαθμίδας στην μεγάλη κόγχη του ιερού (Σ χ έ δ. VIII· Π ί ν. 13α).

206. Diehl - Le Tourneau - Saladin, ό.π., εικ. 50. Μία καλύτερη λεπτομέρεια βρίσκουμε σε μία άποψη της ΒΔ. γωνίας του τρούλλου σε φωτογραφία του αρχείου του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου των Αθηνών (Π ί ν. 4β).

207. Η ζώνη που βλέπουμε στις παλιές φωτογραφίες του Ch. Diehl και του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου έχει αλλοιωθεί, μετά τις εργασίες των ετών 1908-1910 και την επισκευή που ακολούθησε τον βομβαρδισμό του 1940.

208. Βλ. παραπάνω, κεφάλαιο Β', Ο διάκοσμος του ναού. Επίσης για την χρονολόγηση, βλ. παρακάτω, κεφάλαιο Γ', Η δ' φάση.

209. Βλ. σχόλια πάνω στην τοιχοποιία της δ' φάσης, παρακάτω, κεφάλαιο Η'.

Μια εκτεταμένη φάση αναγνωρίζουμε στον ανατολικό, νότιο και δυτικό τοίχο του νότιου υπερώου, που αντικατέστησε την μεσοβυζαντινή υπερύψωση αυτού του χώρου με έναν τυφλό τοίχο. Η τοιχοποιία αυτής της φάσης από ανάμικτες πέτρες με οριζόντια τούβλα είναι κοινή από τα ύστερα βυζαντινά χρόνια έως και τα πρώτα της τουρκοκρατίας (Π ί ν. 11α).

Σε τουρκική επισκευή οφείλεται ο δυτικός τοίχος στο βόρειο υπερώο, καθώς και το δυτικό άκρο του βόρειου τοίχου του ίδιου υπερώου, στην ζώνη που σχηματίζεται το οξυκόρυφο τόξο του τελευταίου παραθύρου. Η σύνδεση με τον σημερινό πύργο ανόδου στα υπερώα ανάγεται επίσης στα χρόνια της τουρκοκρατίας (Π ί ν. 14β).

Σε σχετικά πρόσφατη εποχή —πάντως πριν από την πυρκαϊά του 1890, όπως δείχνουν οι φωτογραφίες— πρέπει να ταπεινώθηκε η στέγη των υπερώων κατά μία ζώνη, ύψους τουλάχιστον 60 εκ., και να πραγματοποιήθηκαν κάποιες άλλες εργασίες μικρής κλίμακας —φράχθηκαν κάποια ανοίγματα, ανοίχθηκαν στην θέση τους άλλα κτλ.

Στις φάσεις της τουρκοκρατίας οφείλονται και ορισμένα άλλα στοιχεία που βλέπαμε άλλοτε στο κτίριο, όπως ο μιναρές στην ΝΔ. γωνία του ναού, το δυτικό προστώο, οι μικρές ιπτάμενες αντηρίδες γύρω από τον τρούλλο και ορισμένα θυρώματα — της κεντρικής δυτικής εισόδου κτλ.

Τα τουρκικά αρχεία αναφέρουν ότι μικρότερες ή μεγαλύτερες επισκευές έγιναν στην Αγία Σοφία το 1756 - 1757 (έτος Εγίρας 1170), το 1858 - 1859 (έτος Εγίρας 1275) και το 1905, ύστερα από ένα σεισμό[210].

Τέλος, μία πολύ πρόσφατη αλλά αρκετά αξιόλογη τουρκική φάση του μνημείου συνιστά και η μεγάλη επισκευή του στις αρχές του αιώνα[211].

210. Δημητριάδης, *Τοπογραφία*, 292.

211. Ορισμένα στοιχεία για τις επισκευές αυτές δίνονται παρακάτω, στο παράρτημα III.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

Η ΑΡΧΙΚΗ ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΚΤΙΡΙΟΥ ΚΑΙ Η ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ

Το πρόβλημα των υπερώων

Η διαπίστωση, ότι και η πρωιμότερη από τις σωζόμενες μορφές των υπερώων, αυτή με τις μονόρριχτες ξύλινες στέγες σε χαμηλή στάθμη, οφείλεται σε οικοδομική φάση μεταγενέστερη της αρχικής, θέτει κατ' αρχάς το ζήτημα της ύπαρξης των υπερώων και στην συνέχεια το πρόβλημα της μορφής τους στην α' φάση.

Από τους παλαιότερους μελετητές, οι Ch. Diehl και M. Le Tourheau είναι οι μόνοι που ισχυρίσθηκαν ότι ο ναός δεν είχε αρχικά υπερώα, υποστηρίζοντας μια κάλυψη με δώμα πάνω από τα πλευρικά κλίτη και τον νάρθηκα[212]. Αντίθετα, η γενικότερα αποδεκτή άποψη μέχρι σήμερα ήταν αυτή που υποστήριξε ο Μ. Καλλιγάς στην διατριβή του για την Αγία Σοφία, σύμφωνα με την οποία ο ναός είχε αρχικά υπερώα, αλλά αυτά δεν ήταν άλλα από τα στεγασμένα με τις μονόρριχτες ξύλινες στέγες, που σχετίζονταν με τα γνωστά μαρμάρινα φουρούσια και την χαμηλότερη ζώνη των εξωτερικών τοίχων με τα μεγάλα μονόλοβα παράθυρα[213] (Σ χ έ δ. 21). Σύμφωνα με την πρώτη άποψη, η απουσία υπερώων προσκρούει στις ακόλουθες δυσκολίες:

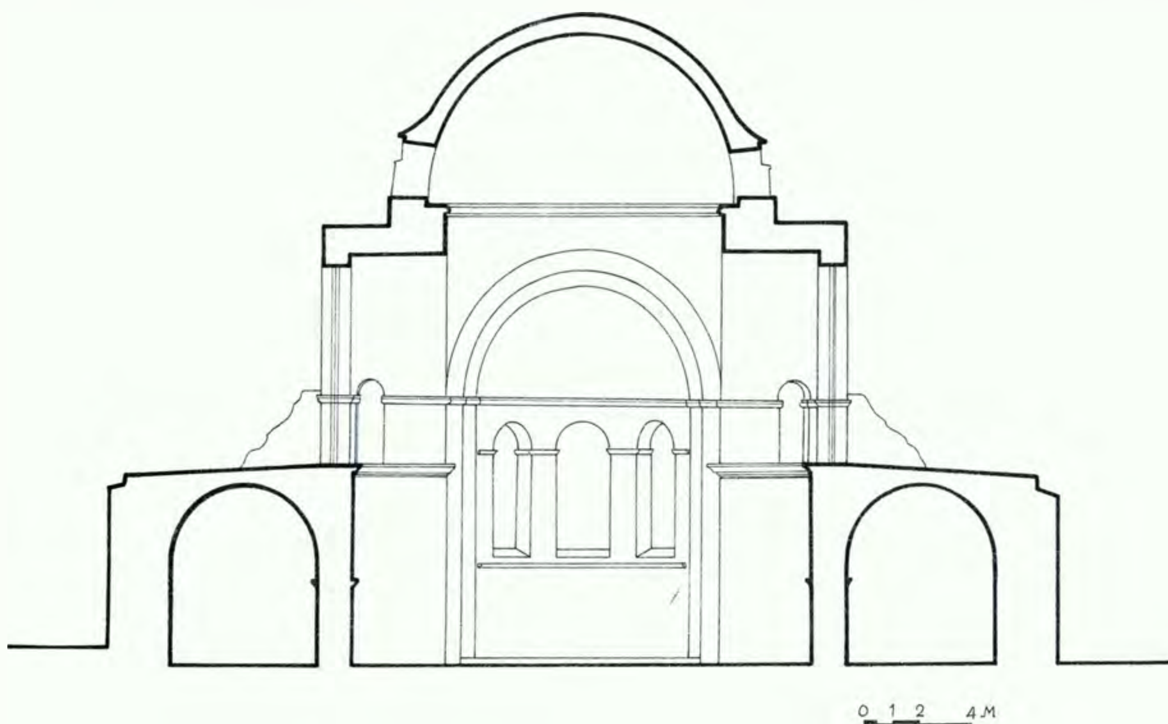
α) Τα δύο τμήματα τοίχου της α' φάσης που σώζονται στην ανατολική πλευρά και των δύο πλευρικών υπερώων μιλούν για ύπαρξη στεγασμένων χώρων τουλάχιστον στην βόρεια και νότια πλευρά του κεντρικού πυρήνα. Το μεγάλο ύψος των στοιχείων αυτών, 2,40 μ., δεν αφήνει περιθώρια ερμηνείας τους ως στηθαίου δώματος ούτε βέβαια η θέση και το πάχος τους δικαιολογούν άλλη λειτουργία[214], πέρα από έναν τοίχο υπερώου.

β) Αν ο βόρειος και ο νότιος τοίχος του κεντρικού πυρήνα ήταν εξωτερικοί, τότε θα έπρεπε να προβλέπονταν από τον αρχικό σχεδιασμό του ναού κτιστά διαφράγματα στις κεραίες του σταυρού. Όπως αναλύσαμε όμως προηγουμένως, τα υπάρχοντα στοιχεία ανήκουν σε μεταγενέστερη εποχή, ενώ ταυτόχρονα, τουλάχιστον για την βόρεια και νότια κεραία του σταυρού, ούτε καν πρόθεση για δημιουργία κτιστού διαφράγματος δεν φαίνεται να υπήρχε στην α' φάση. Κάτω από τα μεγάλα τόξα της βόρειας και νότιας κεραίας η παρειά του τοίχου συνεχίζει στην ίδια κατακόρυφο, αφήνοντας μόνο τον κοσμήτη να προεξέχει κατά τα συνηθισμένα, ενώ η κατασκευή του ίδιου του τόξου της κεραίας δεν δείχνει καμία συναρμογή με άλλο στοιχείο (συμφυή τόξα κτλ.). Το γεγονός, ότι το τύμπανο σε αυτήν την θέση είναι αφόρτι-

212. Diehl - Le Tourneau - Saladin, *Salonique*, 121. Η άποψή τους αυτή βασίσθηκε στην παρατήρηση ότι οι τοίχοι των υπερώων είναι λεπτότεροι από τους αντίστοιχους του ισογείου, καθώς επίσης και στην απουσία αρχικού δαπέδου, αφού η πρόχειρη εμφάνιση του σωζόμενου μαρτυρούσε πολύ οψιμότερα χρόνια.

213. Kalligas, *Hagia Sophia*, 17. Όπως θα δούμε στην συνέχεια, ορισμένες από τις παρατηρήσεις της μελέτης αυτής, που υποστηρίζουν την ύπαρξη υπερώων αρχικά, διατηρούν εν μέρει την ισχύ τους, όπως επί παραδείγματι, η έλλειψη της χαρακτηριστικής ταινίας ή άλλου ίχνους διαφραγμάτων στα κιονόκρανα καθώς και η εμφάνιση στα υπερώα των γείσων που χαρακτηρίζουν τους εσωτερικούς χώρους του ναού. Αυτές όμως οι παρατηρήσεις δεν σχετίζονται με την μορφή των υπερώων, που θεωρείται ως αρχική από την παραπάνω μελέτη.

214. Πρόσφατα διατυπώθηκε η άποψη ότι αυτά αποτελούν αντηρίδες (!), άποψη που δεν μπορεί να βασισθεί σε κανένα λογικό επιχείρημα ή αναγκαιότητα.

20. Υποθετική γραφική αποκατάσταση του ναού χωρίς υπερώα. Τομή κατά πλάτος.

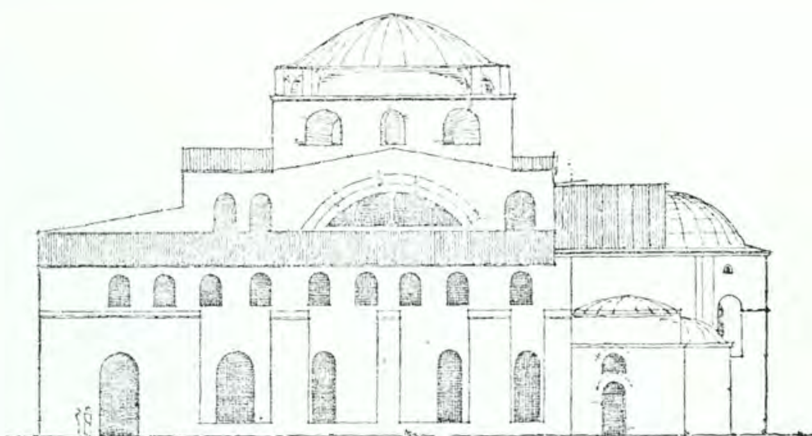
στο, μας επιτρέπει να σκεφθούμε την περίπτωση ενός σύνθετου διαφράγματος με κίονες, θωράκια και πάγια υαλοστάσια, λύση που εφαρμόζεται στα ιουστινιάνεια χρόνια σε μικρότερα ανοίγματα, λ.χ. στα πάραθυρα της δυτικής όψης στην Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης[215]. Σε κανένα όμως από τα γνωστά κτίρια δεν έχουμε χρήση σύνθετων παραθύρων τόσο μεγάλης επιφανείας, και μάλιστα στην θέση των βασικών τόξων που κρατούν τον τρούλλο, ενώ αντίθετα τα κτιστά τύμπανα είναι ο κανόνας. Χαρακτηριστικά παραδείγματα έχουμε στο βόρειο και νότιο τύμπανο της Αγίας Σοφίας της Κωνσταντινούπολης, της Αγίας Ειρήνης, του ναού στο Dereağsi, της Αγίας Σοφίας Βιζύης[216] κ.ά. Μοναδικό παράδειγμα σύνθετου διαφράγματος μεγάλων διαστάσεων βρίσκουμε στην δυτική όψη της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη, στο ημικυκλικό παράθυρο πάνω από την στέγη του υπερώου, που για την κλίμακα βέβαια του ναού είναι σχετικά μικρό και δευτερεύον άνοιγμα που λειτουργεί σαν φεγγίτης[217]. Από τα μεταγενέστερα παραδείγματα, σύνθετα διαφράγματα της μορφής που σχολιάζονται εδώ έχουν προταθεί στην περίπτωση της βόρειας εκκλησίας της μονής του Λιβός[218] στην θέση των κεραιών, τα οποία έχουν άνοιγμα μόλις 3,80 μ. και λειτουργούν επίσης σαν φεγγίτες. Στον ναό που εξετάζουμε ένα τέτοιο διάφραγμα θα είχε μήκος 9,50 μ. και ύψος 7,20 μ., όσο δηλαδή και το ύψος του ισογείου, με αποτέλεσμα να έχουμε την εντύπωση διάλυσης του πάνω μέρους του κτιρίου (βλ. κατά μήκος τομή). Μια τέτοια συντριπτική αναλογικά επικράτηση των κενών απέναντι στα πλήρη δεν συναντούμε στην βυζαντινή αρχιτεκτονική, και πολύ περισσότερο μάλιστα στην πρωτοβυζαντινή περίοδο.

215. Strube, *Westliche Eingangsseite*, πίν. 11, εικ. 4-8, 16.

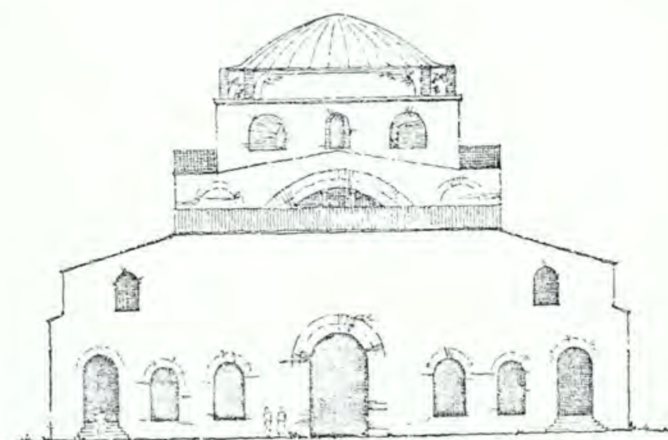
216. Βλ. Van Nice, *Saint Sophia*, πίν. 5· George, *St Eirene*, πίν. 7, 10· Mango, *Architecture*, εικ. 188 και 185 αντίστοιχα.

217. Strube, *Westliche Eingangsseite*, πίν. 11· Van Nice, *Saint Sophia*, εικ. 4-8, 16.

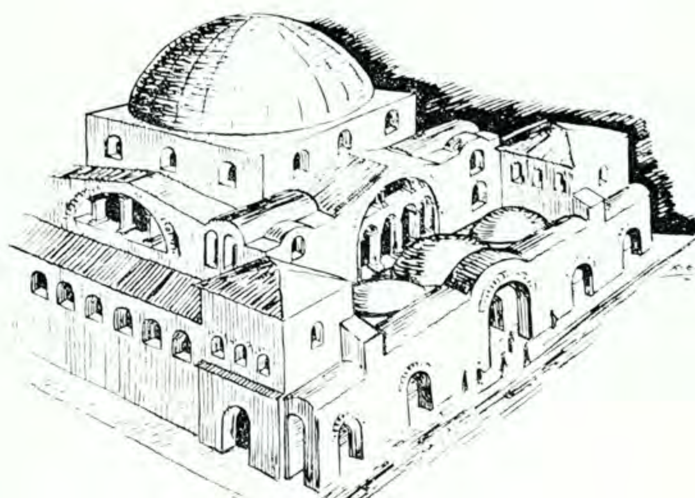
218. Makridy - Megaw - Mango - Hawkins, The Monastery of Lips, πίν. E (βόρεια όψη).

▲
A ►

B

21. Αποκαταστάσεις της αρχικής μορφής. Α. Κατά Μ. Καλλιγά. Β. Κατά Σ. Πελεκανίδη.

γ) Τα μαρμάρινα γείσα που σημειώνουν την γένεση των μεγάλων τόξων στο εσωτερικό του ναού συνεχίζονται και στο εσωτερικό των υπερώων, όπως θα γινόταν σε περίπτωση εσωτερικού τοίχου, χωρίς παράλληλα να εμφανίζουν αυτά κάποια διακοπή για την εφαρμογή διαφράγματος. Βέβαια, η ύπαρξη γείσων σε εξωτερικούς τοίχους δεν είναι άγνωστη, όπως μας διδάσκουν τα παραδείγματα λ.χ. του ναού του Μυρελαίου στην Κωνσταντινούπολη[219] ή της Παναγίας των Χαλκέων στην Θεσσαλονίκη[220], παρ' ότι η λειτουργία τους εκεί έχει εντελώς διαφορετικό χαρακτήρα[221]. Εξάλλου, μέσα στον ίδιο τον ναό, στην θέση των τοιχισμένων σήμερα τοξωτών παραθύρων στους ανατολικούς χώρους πάνω από τους πεσσούς του ισογείου, ο ίδιος κοσμήτης σταματάει σε ικανή απόσταση από την εξωτερική επιφάνεια του ανατολικού τοίχου, για να επιτρέψει την τοποθέτηση του διαφράγματος. Αντίστοιχες μαρτυρίες δίνουν και τα κιονόκρανα των υπερώων στις θέσεων των γωνιακών δυτικών διαμερισμάτων, που όπως αναφέραμε προηγουμένως, ήταν εξαρχής τοποθετημένα στην θέση αυτή. Αν τα υπερώα ήταν ακάλυπτα, θα έπρεπε να βρούμε στις θέσεις αυτές κιονόκρανα με ταινία πλευρικά για την στήριξη διαφραγμάτων ή έστω κάποια ίχνη συναρμογής ανάλογων στοιχείων, αν τα spolia που διέθεταν δεν ήταν κατάλληλα διαμορφωμένα για τον σκοπό αυτό. Οι φωτογραφίες των κιονοκράνων που διαθέτουμε δείχνουν ξεκάθαρα ότι κάτι τέτοιο δεν υπάρχει (Π ί ν. 32γ, 33).

δ) Η απουσία των υπερώων θα καθιστούσε τους γωνιακούς χώρους πάνω από τους πεσσούς του ισογείου άχρηστους στην α' φάση και επιπλέον προβληματικούς, ακόμη και σε περίπτωση δευτερεύουσας και σπάνιας χρήσης τους, αν προσπαθήσουμε να επιλύσουμε το πρόβλημα της απομάκρυνσης των ομβρίων σε συσχετισμό με την στάθμη τους.

ε) Τέλος, η γενικότερη αρχιτεκτονική αντίληψη του κτιρίου από πλευράς αναλογιών δείχνει ότι ο αρχικός σχεδιασμός προέβλεπε υπερώα. Σε αντίθετη περίπτωση, δεν θα είχε νόημα η παρεμβολή της ζώνης, ύψους 2,50 μ., μεταξύ του κοσμήτη που ορίζει το δάπεδο του υπερώου και εκείνου που ορίζει την γένεση των καμπύλων στοιχείων της στέγασης, αλλά αντίθετα θα συντελούσε, ώστε ο ψηλός και βαρύς κεντρικός πυρήνας να προβάλλει ακόμη πιο δυσανάλογα πάνω από ένα εκτεταμένο και χαμηλό ισόγειο (Σχέδ. 20). Σε γενικές γραμμές θα είχαμε μια μορφή ελλειμματική, μισοτελειωμένου κτιρίου.

Άλλωστε, οι πρώιμοι ναοί αντίστοιχου μεγέθους και μάλιστα θολωτοί, τόσο στην Κωνσταντινούπολη όσο και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, είχαν υπερώα, π.χ. Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολης[222], Αγία Ειρήνη[223], Άγιοι Σέργιος και Βάκχος[224], Βασιλική Β' Φιλίππων[225], Άγιος Τίτος Γόρτυνας[226], Qasr Ibn Wardan[227] κ.ά. Στην ίδια την Θεσσαλονίκη η ύπαρξη υπερώων αποτελεί γενικότερο κανόνα για τα πρώιμα κτίρια, όπως συμβαίνει άλλωστε στην Πρωτεύουσα και την περιοχή επιρροής της[228]. Όσον αφορά στην ομάδα των ναών που ανήκουν στον ίδιο τύπο, η ύπαρξη υπερώων αποτελεί τον κανόνα π.χ. Άγιος

219. Millingen, *Churches*, 196 κ.ε. · Mango, *Architecture*, 205, εικ. 225.

220. Ευαγγελίδης, *Παναγία Χαλκέων*, πίν. 2, 4-5· Mango, *Architecture*, εικ. 227.

221. Στα όψιμα αυτά παραδείγματα έχει επικρατήσει η ιδέα της αντιστοιχίας εσωτερικών και εξωτερικών παραστάδων (που οδήγησε στην περίπτωση της μονής του Λιβός λ.χ., σε διάλυση του τοίχου και αυτονομία των σύνθετων πεσσών), όπου τα γείσα έπαιξαν τότε τον ρόλο επικράνων τους. Η Αγία Σοφία βρίσκεται πολύ μακριά από την αντίληψη αυτή.

222. Van Nice, *Saint Sophia*, πίν. 4, 5.

223. George, *St Eirene*, πίν. 2, 4, 5.

224. Millingen, *Churches*, πίν. 24, 26, 27.

225. Lemerle, *Philippes*, II, πίν. LXXVIII-LXXXII.

226. Ορλάνδος, Άγιος Τίτος Γορτύνης, 301 κ.ε.

227. Butler, *Syria*, 167, 191.

228. Αντίθετα στις ανατολικές επαρχίες, την Συρία και την Παλαιστίνη, το στοιχείο αυτό μάλλον σπανίζει. Βλ. Tchalenko, *Villages*, σποραδικά. Μόνο οι βασιλικές στο El Bara της βόρειας Συρίας έχουν υπερώα. Βλ. Tchalenko, ό.π., πίν. XII· Krautheimer, *Architecture*, 140-150.

Κλήμης Άγκυρας[229], Άγιος Νικόλαος στα Μύρα[230], ναός στο Dereağsi[231]. Πρόσφατα, κάτι τέτοιο αμφισβητήθηκε για την περίπτωση της Κοίμησης στην Νίκαια[232], όπου όμως, πέρα από το κατά πολύ μικρότερο μέγεθος του ναού, η κατάσταση διαφοροποιείται ριζικά ήδη από τον σχεδιασμό. Εκεί η στάθμη της γένεσης των τεσσάρων βασικών τόξων συμπίπτει με την στάθμη του υποτιθέμενου δαπέδου του υπερώου, ενώ στην Αγία Σοφία οι δύο στάθμες απέχουν στο ύψος κατά 2,50 μ., δημιουργώντας έτσι την ζώνη οπτικής επικοινωνίας υπερώου - ναού.

Μετά την παραπάνω συζήτηση, που νομίζουμε ότι αποδεικνύει την ύπαρξη αρχικά υπερώων, προχωρούμε στην εξέταση της πιθανής μορφής του ναού στην πρώτη του φάση.

Τα υπάρχοντα στοιχεία της α' φάσης στα υπερώα, που παρουσιάσθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο, αποκλείουν κάλυψη που θα διέκοπτε καθ' ύψος τα κύρια τόξα της βόρειας, νότιας και δυτικής κεραίας προς τα υπερώα. Η ξύλινη στέγαση του χώρου σε τόσο ψηλή στάθμη φαίνεται απίθανη για την αρχική φάση, εκτός από το ότι κατασκευαστικά έρχεται σε αντίθεση με την γενικότερη σύλληψη του έργου. Αντίθετα, η περίπτωση θολωτής κάλυψης των χώρων αυτών προσφέρει πολλές δυνατότητες, όντας απόλυτα εναρμονισμένη με το πνεύμα της εποχής και του κτιρίου, ενώ ταυτόχρονα διαφωτίζει και κάποια άλλα στοιχεία, ανεξήγητα σε αντίθετη περίπτωση.

Τα δεδομένα της α' φάσης στα υπερώα, όπως αναλύθηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο, καθορίζουν τα πλαίσια της αναζητούμενης λύσης ως εξής:

α - γένεση των τοξωτών στοιχείων ή θόλων σε ύψος 4 μ. περίπου από το δάπεδο του υπερώου, που είναι το σωζόμενο ύψος της α' φάσης στον σταυρικό πυρήνα. Όπως είδαμε, το όριο τοιχοποιίας της α' φάσης διατηρείται στην ίδια πρακτικά οριζόντια στάθμη σε όλες τις πλευρές.

β - μορφή κάλυψης που δεν απαιτεί εγκάρσιους διαχωριστικούς τοίχους, εφόσον η σωζόμενη αρχική τοιχοποιία δεν παρουσιάζει πουθενά στοιχεία τέτοιας συναρμογής. Οι όποιες πιθανές διαιρέσεις θα πρέπει, αν υπήρχαν, να βασίζονταν σε τοξωτά στοιχεία που η γένεσή τους θα ήταν στην ίδια στάθμη των 4 μ. ή παραπάνω, όπως εξηγήθηκε.

γ - μορφή θόλων που θα πρέπει να αφήνουν ελεύθερα τα μέτωπα των κύριων τόξων των κεραιών του σταυρού.

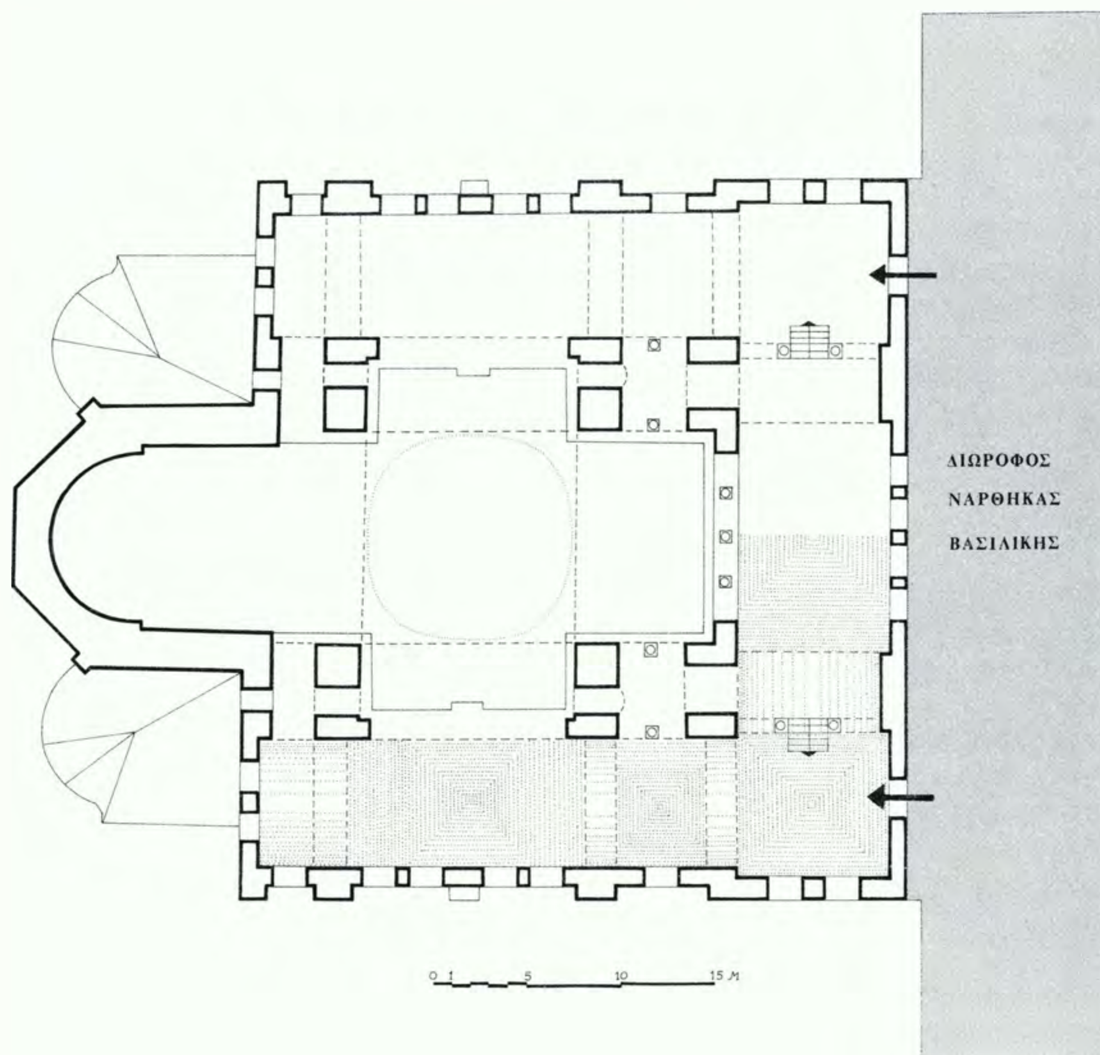
Οι παραπάνω απαιτήσεις οδηγούν σε μια κάλυψη της μορφής που δίνεται στα Σ χ έ δ ι α 22 - 24, με εγκάρσια ενισχυτικά τόξα, που κρατούν βυζαντινά σταυροθόλια, έντονα υπερυψωμένα και επιμήκη στο μέσο του βόρειου και νότιου κλίτους, στην συνέχεια των κεραιών του εσωτερικού σταυρού. Τα ενισχυτικά αυτά τόξα που γεννώνται σε στάθμη ψηλότερη από ό,τι τα τόξα των κεραιών του σταυρικού πυρήνα δίνουν, εξαιτίας του αισθητά μικρότερου πλάτους του υπερώου που γεφυρώνουν, ύψος κλειδιού ίσο με το αντίστοιχο των μεγάλων τόξων. Αν θεωρήσουμε μια κατασκευή (Σ χ έ δ. 23) που δεν αφήνει προεξέχουσα νεύρωση (κρέμαση) στα εγκάρσια τόξα, κερδίζουμε ύψος περίπου 1,10 μ., όσο και το ορατό μέτωπο των τόξων των κεραιών, διάσταση απαραίτητη για την απαιτούμενη υπερύψωση του σταυροθολίου, λόγω του μακρόστενου σχήματος που παρουσιάζει σε κάτοψη. Η λύση αυτή μας απαλλάσσει από την ανάγκη υπερύψωσης πέρα από το ανώτατο ύψος που ορίζει το κλειδί των κεραιών του σταυρικού πυρήνα, το οποίο θα έδινε έτσι μεγαλύτερο ύψος στα υπερώα, δημιουργώντας προβλήματα εμφάνισης και κυρίως σε σχέση με την βάση του τρούλλου. Στον βόρειο και νότιο γωνιακό χώρο του δυτικού υπερώου θα μπορούσαμε να δεχθούμε εξίσου στέγαση με σταυροθόλιο ή χαμηλό σφαιρικό θόλο, φουρνικό (Σ χ έ δ. 24α).

229. Jerphanion, *Saint-Clement*, 113 κ.ε.· Krautheimer, *Architecture*, 203-204, εικ. 81.

230. Peschlow, *Myra*, 303-359.

231. Mango, *Architecture*, 172-174, εικ. 187-188.

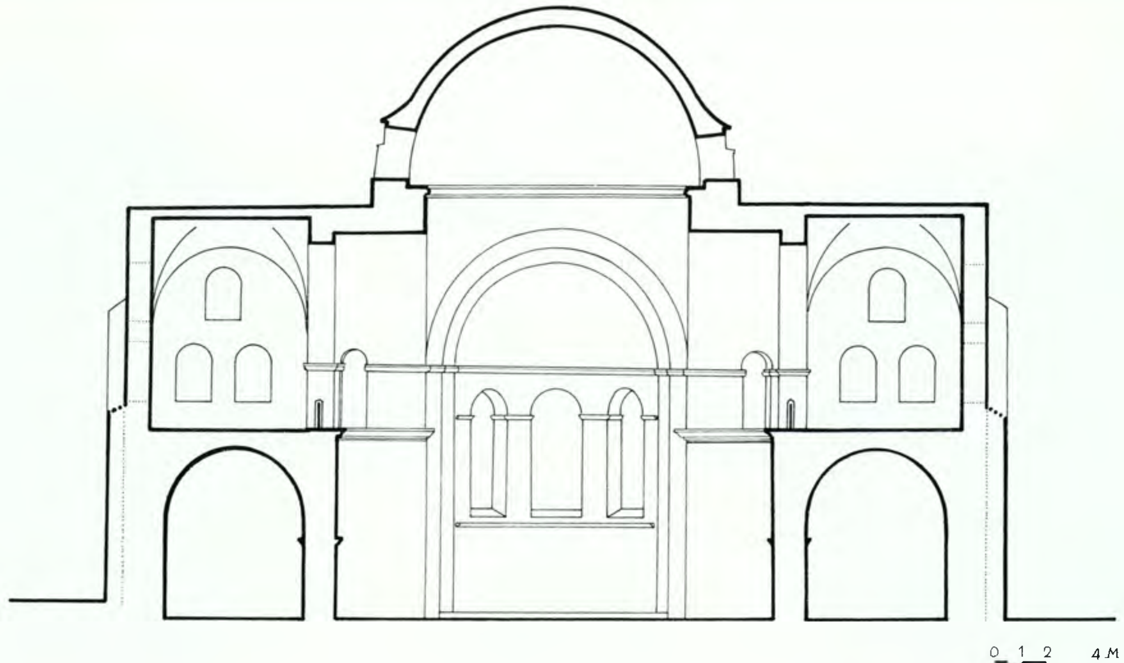
232. Peschlow, Koimesiskirche, 145-187.

22. Αποκατάσταση της αρχικής μορφής των υπερώων. Κάτοψη.

Ενισχυτική της άποψης για την ύπαρξη θολωτών υπερώων είναι και η ακόλουθη παρατήρηση: Ακριβείς μετρήσεις στην βόρεια κεραία του σταυρού έδειξαν ότι το πάχος της κυλινδρικής καμάρας με το συμφυές τόξο στην άκρη της είναι 139 εκ., δηλαδή 26 εκ. μεγαλύτερο από το μέτωπο του τόξου που εμφανίζεται στο εσωτερικό των υπερώων (πάχος τόξου 113 εκ.). Σήμερα η εξωτερική ακμή της κατασκευής στην περιοχή γύρω από το κλειδί του τόξου έχει αποκρουσθεί σε βάθος 52 - 55 εκ., για να περάσει οριζόντιο ξύλο της στέγασης (Σ χ έ δ. IV), με αποτέλεσμα την απώλεια της αρχικής διάταξης. Πέρα από αυτό, και αν τα μετρικά δεδομένα των υπόλοιπων κεραιών, που δεν στάθηκε δυνατό να ερευνηθούν στην φάση αυτή, δώσουν ανάλογα στοιχεία, θα πρέπει να δούμε στο δόντι αυτό, που σχηματίζεται πάνω από το ορατό πάχος του τόξου, την τυπική υποδοχή για την έδραση των πρώτων κεκλιμένων τούβλων του σταυροθολίου. Κυρίως όμως η σύμπτωση σε κάτοψη της θέσης των ενισχυτικών τόξων, όπως προκύπτουν στο βόρειο και νότιο υπερώο, με τις αντηρίδες που βρίσκουμε στις εξωτερικές πλάγιες όψεις σε όλο το σωζόμενο ύψος της φάσης α' είναι αποκαλυπτική για τον λόγο ύπαρξης και την συγκεκριμένη μορφή των τελευταίων.

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, αυτά τα δυσεξήγητα σε άλλη περίπτωση στοιχεία αποκτούν λειτουργική σημασία ως ενισχύσεις των τόξων που φέρουν τους θόλους κάλυψης των υπερώων, αν θεωρηθεί ότι οι

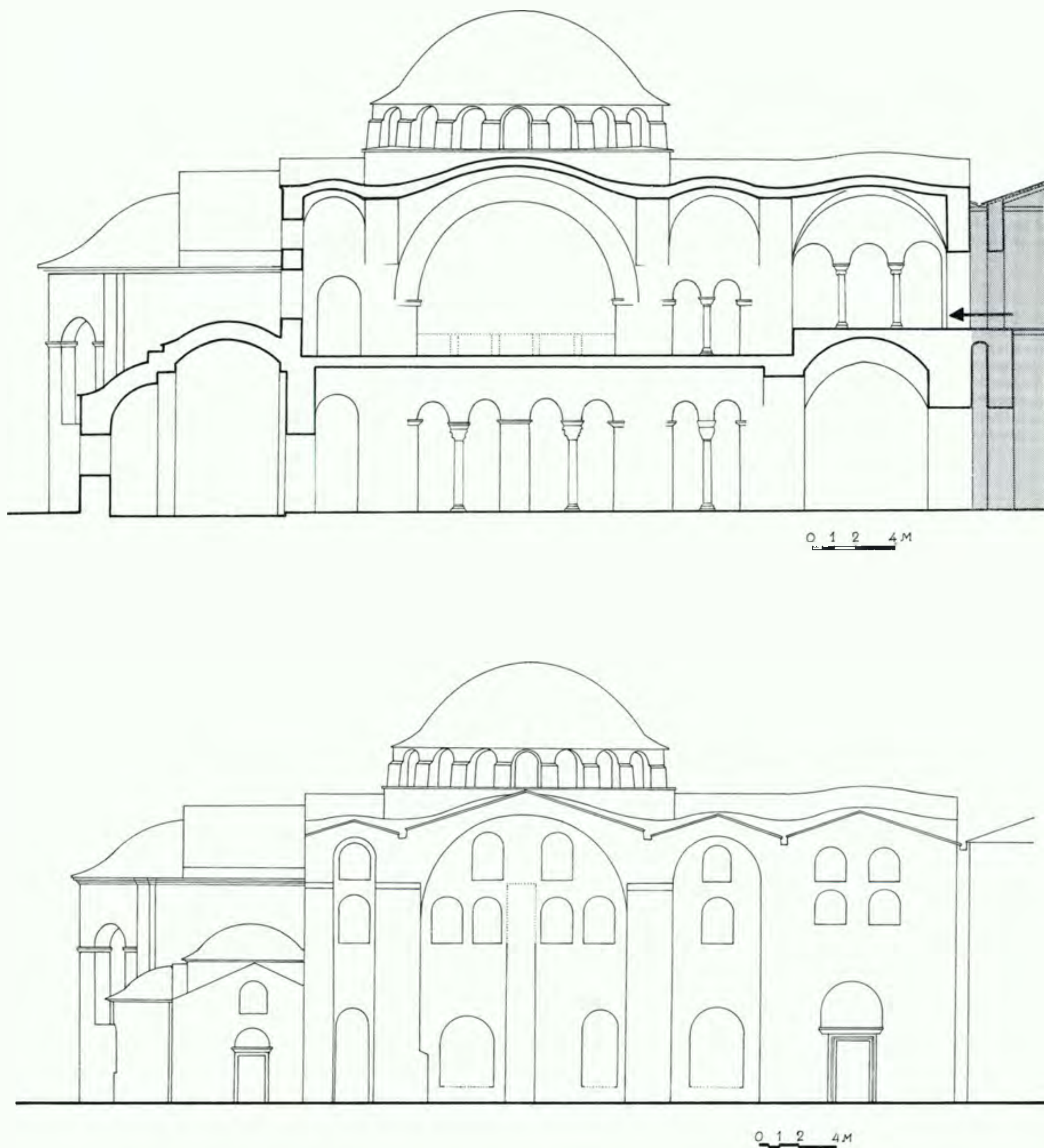
23. Αποκατάσταση της αρχικής μορφής του ναού. Τομή κατά πλάτος.

αντηρίδες συνέχιζαν καθ' ύψος στους αρχικούς εξωτερικούς τοίχους μέχρι την γένεση τουλάχιστον των εγκάρσιων τόξων (Σ χ έ δ. 24α-β).

Η υπάρχουσα διάταξη των εξωτερικών αντηρίδων δεν μπορούμε να πούμε ότι υπαγορεύθηκε από τις ανάγκες του ισογείου, δεδομένου ότι η στέγαση των πλαϊνών κλιτών με κυλινδρική καμάρα δεν χρειάζεται σημειακές ενισχύσεις ούτε ακόμη περισσότερο αυτές έχουν οποιαδήποτε επίδραση στον κεντρικό πυρήνα, αν και ακολουθούν τον κάνναβό του· το τελευταίο μπορεί να παρασύρει σαν οπτική σχέση, δεν έχει όμως κανένα νόημα από στατική άποψη. Ακόμη, η προσπάθεια να ερμηνευθούν οι αντηρίδες ως βάσεις ενισχυτικών τόξων για την κάλυψη ενός δεύτερου ζεύγους κλιτών προς το εξωτερικό του ναού, σε μορφή πεντάκλιτου κτίσματος με σταυρικό πυρήνα, προσκρούει σε βασικότατες αντενδείξεις. Κατ' αρχάς δεν υπάρχουν ίχνη για την συναρμογή του ανατολικού τοίχου αυτών των κλιτών στην ΒΑ. και ΝΑ. γωνία του κτιρίου.

Η ανασκαφική έρευνα στις θέσεις αυτές έδειξε επίσης ότι δεν υπάρχουν θεμέλια σύγχρονα του ναού, όπως άλλωστε ήταν αναμενόμενο. Σε επιφανειακά στρώματα μόνο βρέθηκαν υπολείμματα τοίχων (προσαρτημένα παρεκκλήσια ;) που ανάγονται σε μεταγενέστερες φάσεις. (Ο Συμεών Θεσσαλονίκης αναφέρει ναό του Αγίου Νικολάου στα βόρεια, και της Οδηγήτριας στα νότια της Αγίας Σοφίας, σε άμεση σχέση από αυτήν). Η περίπτωση της ανοικτής θολωτής στοάς στην βόρεια και νότια πλευρά φαίνεται επίσης αδύνατη, αφ' ενός γιατί είναι έξω από το πνεύμα της εποχής που κτίζεται ο ναός, αφ' ετέρου γιατί στυλοβάτης δεν βρέθηκε. Αν θεωρήσουμε ότι για τον σκοπό αυτό χρησιμοποιήθηκε το θεμέλιο του βόρειου εξωτερικού τοίχου της προηγούμενης βασιλικής, που απέχει 8 μ. από τον σημερινό ναό, προκύπτει δυσανάλογα μεγάλο πλάτος και ύψος για μια κατασκευή στοάς, όπως η υποτιθέμενη.

Ένα επιπλέον στοιχείο που ενισχύει την υπόθεση θολωτών υπερώων είναι η διαφοροποίηση του πλάτους των αντηρίδων, σε συσχετισμό με την θέση τους. Οι αντηρίδες, που αντιστοιχούν στα υποτιθέμενα ενισχυτικά τόξα των μεγάλων σταυροθολίων στην συνέχεια των κεραιών του σταυρού, έχουν διπλάσιο πλάτος από τις ακραίες ανατολικές και από εκείνες που βρίσκονται πάνω στον άξονα Β - Ν του σταυρικού πυρήνα, πράγμα που δείχνει διαφοροποίηση στην λειτουργία τους. Ο ρόλος τους στο ισόγειο δεν δικαιολογεί τέτοια διαφοροποίηση, που καθώς φαίνεται επιβάλλεται από άλλους λόγους, δηλαδή τον ρόλο

24. Αποκατάσταση της αρχικής μορφής του ναού. α. Τομή κατά μήκος στο βόρειο υπερώο. β. Βόρεια όψη.

που παίζουν τα στοιχεία αυτά στο υπερώο. Βέβαια, η αντηρίδα που βρίσκεται στο μέσο του μήκους των πλευρικών υπερώων δεν ερμηνεύεται σύμφωνα με τα παραπάνω, καθώς αντιστοιχεί στο αφόρτιστο τύμπανο του μεγάλου σταυροθολίου. Η αντηρίδα ίσως σταματούσε στο ύψος του ισογείου, οπότε θα λειτουργούσε ως ενίσχυση του εξωτερικού τοίχου έναντι της ώθησης της κυλινδρικής καμάρας ή θα επεκτεινόταν και ψηλότερα ως αντιστήριξη του εξωτερικού τυμπάνου του μεγάλου σταυροθολίου. Απλούστερη

μορφή της πρώτης περίπτωσης βρίσκουμε στην Αγία Σοφία της Βιζύης[233], όπου η μικρή αντηρίδα στην μέση του τυμπάνου σταματάει αρκετά χαμηλά.

Η χρήση των αντηρίδων στην διάρθρωση των εξωτερικών όψεων, γνωστή ακόμη από παραδείγματα ξυλόστεγων βασιλικών[234], γίνεται περισσότερο συχνή όταν περνάμε στα θολωτά κτίρια, π.χ. Άγιος Ιωάννης Εφέσου[235], Καταπολιανή Πάρου[236], Άγιος Βιτάλιος Ραβέννας[237], ναός στο Dereağsi[238], ενώ παράλληλα αυτές διατάσσονται σε οργανικές θέσεις για την παραλαβή συγκεντρωμένων φορτίων. Η διάταξη που βλέπουμε στην Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης, που τοποθετείται ανάμεσα στην πολλαπλότητα του Dereağsi και την απλούστευση, μέχρι τα όρια του στοιχειώδους, της Αγίας Σοφίας της Βιζύης, βρίσκει συνεχιστές έως τις αρχές των μέσων χρόνων, όπως στον ναό του Μυρελαίου Κωνσταντινούπολης. Εκεί όμως ήδη αρχίζει να διαφαίνεται και η διακοσμητική διάθεση στην διάπλαση των αντηρίδων, που με τον χρόνο οδηγεί στον υποτονισμό της δομικής σημασίας τους.

Η αποκαταστημένη μορφή των θολωτών υπερώων, που επεκτείνει ουσιαστικά τις κεραίες του σταυρού πάνω από αυτά και μέχρι τους εξωτερικούς τοίχους με την παρεμβολή των μεγάλων σταυροθολίων, μας φέρνει κοντά σε ορισμένα παραδείγματα βασιλικών με τρούλλο, όπου ο σταυρός διαμορφώνεται στον δεύτερο όροφο, π.χ. Αγία Ειρήνη μετά το 740, Αγία Σοφία Βιζύης, ναός στο Dereağsi. Οι αναλογίες εντοπίζονται τόσο στην εξωτερική όψη των μακρών πλευρών με τα εμφανή τόξα των κεραιών και τα ψηλά τύμπανα που τα φράζουν, όπως βλέπουμε στην Αγία Ειρήνη και την Αγία Σοφία Βιζύης ή μπορούμε να αποκαταστήσουμε με ασφάλεια στον ναό στο Dereağsi, όσο και στο εσωτερικό με τα ελεύθερα και ανοικτά προς τον κυρίως ναό μέτωπα των κεραιών στην στάθμη των υπερώων. Στον ναό στο Dereağsi δεν φαίνεται να υπάρχει κτιστό διάφραγμα στην θέση αυτή[239], όπως και στην Αγία Σοφία Βιζύης, ενώ στην Αγία Ειρήνη προτείνεται ένα χαμηλό στοιχείο διαφράγματος με ευθύ επιστύλιο[240].

Το πρόβλημα της αρχικής μορφής του δυτικού υπερώου

Η διαμόρφωση των ανοιγμάτων του δυτικού τοίχου του σταυρικού πυρήνα, σε συσχετισμό με το ύψος των κλειδιών των θόλων που καλύπτουν τον νάρθηκα, θέτει προβλήματα συνύπαρξης των κατ' αρχήν αντιφατικών αυτών στοιχείων και ως συνέπεια το πρόβλημα της αυθεντικότητας των θόλων.
Τα δεδομένα του προβλήματος είναι τα ακόλουθα:

α) Η ποδιά όλων των ανοιγμάτων στον δυτικό τοίχο του σταυρικού πυρήνα αντιστοιχεί στην στάθμη των δαπέδων των πλευρικών υπερώων, είναι δηλαδή κατά 1,20 μ. χαμηλότερη από τα κλειδιά των θόλων, που διαμορφώνουν το δάπεδο του χώρου (Σ χ έ δ. V, τομή στον νάρθηκα). Η τοιχοποιία μέχρι και το ύψος των κατωφλίων έχει την επιμελημένη μορφή ορατής επιφανείας.

233. Mango, *Architecture*, 170-171, εικ. 185.

234. Παράδειγμα, η βασιλική του Αγίου Λεωνίδη στο Λέχαιο (Πάλλας, Λέχαιο 1960, 144-170· ο ίδιος, Λέχαιο 1961, 137-154, εικ. 1).

235. *Ephesos IV/3, Johanneskirche*, πίν. 1. Ο H. Hörmann στην αποκατάσταση που προτείνει για τον ναό δέχεται θολωτά υπερώα και καθ' ύψος προέκταση των αντηρίδων με μορφή ιπτάμενων για την στήριξη των τρούλλων. Αντίθετα, η C. Strube δεν δέχεται την προέκταση των ιπτάμενων στοιχείων των αντηρίδων στην βόρεια και την νότια πλευρά, καθώς επίσης και τους ημισφαιρικούς θόλους του δυτικού υπερώου. Βλ. Strube, *Westliche Eingangsseite*, 125-130, πίν. IV-VII, εικ. 58-62.

236. Orlandos, Paros, 159 κ.ε.· ο ίδιος, Έργον 1961, 188-196· ο ίδιος, Έργον 1962, 185-193· Mango, *Architecture*, εικ. 170.

237. Mango, ό.π., 132, πίν. 143-144.

238. Morganstern, Dereağzi Report 1968, 217-225· ο ίδιος, Dereağzi Report 1969/1970, 383 κ.ε.

239. Ο J. Morganstern (Morganstern, Dereağzi Report 1968, 218) προτείνει χαμηλό στηθαίο ή διάφραγμα με ευθύγραμμο επιστύλιο.

240. Krautheimer, *Architecture*, 202. Ανάλογη ίσως λύση να χρησιμοποιήθηκε και στην περίπτωση που εξετάζουμε στην βόρεια και νότια κεραία, αν και τίποτα δεν μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα, εξαιτίας της έλλειψης στοιχείων στο κτίριο και τα ανάλογά του.

β) Ο αρχικός εξωτερικός τοίχος στην δυτική όψη του ναού σώζεται μέχρι το ύψος που περιλαμβάνει τις γενέσεις των ενισχυτικών τόξων που κρατούν τους θόλους, όχι όμως και αυτούς τους ίδιους.

γ) Η μορφή, θέση και κατασκευή των εγκάρσιων ενισχυτικών τόξων, που φέρουν τους θόλους του νάρθηκα, δημιουργούν πολλά ερωτηματικά. Τα τόξα αυτά δεν είναι πλήρη ημικύκλια, αλλά χαμηλωμένα τόξα με γενέσεις σε ψηλή στάθμη[241]. Το νότιο ενισχυτικό τόξο, όπου αποκαλύφθηκε η τοιχοποιία του, κτίζεται εξ ολοκλήρου με τούβλα λεπτά, πάχους 3 - 3,50 εκ., σε αντίθεση με τα παχιά τούβλα της α' φάσης (4 - 4,50 εκ.), η δε κατασκευή του φαίνεται ενιαία με εκείνη του σφαιρικού τριγώνου στον ελλειπτικό θόλο. Ανάλογη έρευνα στο βόρειο ενισχυτικό τόξο έδειξε ότι αυτό κτίζεται με παχύτερα τούβλα (4-4,50 εκ. πάχος). Αλλά το υπ' όψιν στοιχείο υποβαστάζει το ΝΑ. σφαιρικό τρίγωνο του βόρειου ημισφαιρικού θόλου, το οποίο, όπως εξετάσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο, είναι ενσωματωμένο στην αρχική κατασκευή, ανήκει δηλαδή και αυτό στην α' φάση. Έτσι, η διαφορά του υλικού εξηγείται και ενισχύει ακόμη περισσότερο την άποψη ότι τα υπόλοιπα σφενδόνια είναι μεταγενέστερα. Η θέση των σφενδονίων, σε σχέση με τα ανοίγματα του κεντρικού πυρήνα στο ισόγειο δεν είναι ιδιαίτερα επιτυχής (Σ χ έ δ. V) και κυρίως η συναρμογή τους με τα τόξα, που διαμορφώνουν τα μέτωπα των κυλινδρικών θόλων του βόρειου και νότιου κλίτους, δημιουργεί αισθητικά και κατασκευαστικά προβλήματα. Τα τόξα των καμαρών, που ξεκινούν από χαμηλότερη στάθμη με πάχος 60 εκ. (δόμηση με πλεκτά τούβλα, ένα ολόκληρο και ένα μισό), κόβονται στο σημείο που πατούν πάνω τους τα εγκάρσια ενισχυτικά τόξα. Οι θόλοι του βόρειου και νότιου άκρου του νάρθηκα προκύπτουν αναγκαστικά έκκεντροι, σε σχέση με τους άξονες των τόξων που εισάγουν στο βόρειο και νότιο κλίτος, ενώ τα ίδια αυτά τόξα παρουσιάζουν ανομοιόμορφο ύψος μετώπου προς την μεριά του νάρθηκα, αρχίζοντας από ένα μέτωπο 30 εκ., για να καταλήξουν στα απέναντι άκρα τους στα 60 εκ. περίπου.

δ) Ο τοίχος κάτω από τις γενέσεις των χαμηλωμένων ενισχυτικών τόξων του νάρθηκα, τα τόξα του μετώπου των καμαρών του βόρειου και νότιου κλίτους και ο τοίχος που σχηματίζει τα μέτωπα κάτω από τους ελλειπτικούς θόλους του νάρθηκα (Σ χ έ δ. V) ανήκουν στην α' φάση [242]. Αποκλείεται δηλαδή λύση κυλινδρικής καμάρας ή γένεσης τόξου σε χαμηλότερη στάθμη κατά την αρχική κατασκευή.

ε) Το σταυροθόλιο στο νότιο άκρο του νάρθηκα, που από παλαιότερες έρευνες είχε αποδοθεί σε επισκευή[243], φαίνεται, στο σημείο που ερευνήθηκε, ότι είναι σύγχρονο με το εγκάρσιο ενισχυτικό τόξο που το κρατάει.

Το ΝΑ. σφαιρικό τρίγωνο της αψίδας στο βόρειο άκρο του νάρθηκα φαίνεται ενσωματωμένο στην αρχική κατασκευή, πράγμα που προϋποθέτει ένα εγκάρσιο ενισχυτικό τόξο στον νάρθηκα, στην ίδια θέση με αυτό που υπάρχει σήμερα, και έναν ψηλό θόλο αρχικά, που διέκοπτε έτσι την ισοϋψή στάθμη των δαπέδων στα υπερώα.

Οι παρατηρήσεις των παραγράφων α, β και γ, σε συνδυασμό με μερικές παρατηρήσεις στους ίδιους τους θόλους, οι οποίες έγιναν σε προηγούμενο σημείο[244], μας επιτρέπουν να δεχθούμε κατασκευή θόλων

241. Κάτι ανάλογο παρατηρείται και στα ενισχυτικά τόξα του δυτικού υπερώου της Αγίας Ειρήνης στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. Müller - Wiener, *Istanbul*, 117, εικ. 100.

242. Ο τοίχος που σχηματίζει τα μέτωπα κάτω από τους θόλους κτίζεται με τα γνωστά ζωνάρια από ορθογωνισμένους ασβεστόλιθους (τέσσερις σειρές) και τούβλα. Από το ζωνάρι των τούβλων διακρίνονται ψηλά δύο σειρές που αφήνουν και τρύπα σκαλωσιάς. Το αρμολόγημα του τοίχου είναι ενιαίο με αυτό του σφαιρικού τριγώνου, αλλά δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι αν είναι το αρχικό ή αν ο τοίχος αρμολογήθηκε ξανά την εποχή που κτίσθηκε το σφαιρικό τρίγωνο. Η ομοιότητα των κονιαμάτων της πρώτης και δεύτερης φάσης είναι εκπληκτική, το αρμολόγημα παρόμοιο στις περιπτώσεις του ισόδομου, και καθώς στο κτίριο δούλεψαν διαφορετικά χέρια, με αποτέλεσμα να μην υπάρχει απόλυτη ομοιομορφία, τα στοιχεία αυτά δεν θεωρούνται ασφαλές κριτήριο.

243. Καλλιγάς, Έρευναι 1938, 71-72. Στις πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες, που διενεργήθηκαν από την 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, το δάπεδο κάτω από το σταυροθόλιο αυτό βρέθηκε έντονα ταραγμένο από καθιζήσεις που οφείλονται σε πτώσεις θόλων.

και ενισχυτικών τόξων σε μεταγενέστερη εποχή που σχετίζεται με την υπερύψωση του στυλοβάτη, το φράξιμο της δυτικής κεραίας του σταυρού στο υπερώο, όπως την βλέπουμε σήμερα, και την ξύλινη στέγη σε ψηλότερη στάθμη από τα πλάγια υπερώα. Με την φάση αυτή συνδέεται και η κατασκευή του σταυροθολίου στο νότιο μέρος του νάρθηκα. Από την άλλη μεριά, οι παρατηρήσεις της παραγράφου δ) και το δεύτερο σκέλος της ε) μας οδηγούν στις ακόλουθες σκέψεις όσον αφορά στον πιθανό τρόπο κάλυψης του χώρου στην α' φάση:

Κάλυψη με κυλινδρική καμάρα και σταυροθόλιο στο κέντρο, που θα έδινε κοινή στάθμη στα υπερώα, αποκλείεται από τα υψωμένα μέτωπα των τοίχων της α' φάσης, κάτω από τους ελλειπτικούς θόλους. Αν στις θέσεις των ασπίδων υποθέσουμε σταυροθόλια, τα μέτωπα αυτά συμβιβάζονται με τα κατώφλια των γωνιακών ανοιγμάτων και της κεντρικής κεραίας στα υπερώα[245]. Αλλά και στην περίπτωση αυτή θα είχαμε χαμηλωμένα τα ενισχυτικά τόξα, ενώ τα προβλήματα λόγω της θέσης τους, σε σχέση με τα στοιχεία που περιγράψαμε στην παράγραφο γ), θα εξακολουθούσαν να υπάρχουν.

Μια σωστή κατασκευαστικά λύση θα απαιτούσε δημιουργία παραστάδας κάτω αντίστοιχα από τα τόξα των κλιτών, ίσου πλάτους προς αυτά ή ταυτόχρονη γένεση των δύο τόξων μέσα από τον τοίχο με πλέξιμο των τούβλων σε σύνθετη διατομή. Από την κάτοψη του ισογείου (Σ χ έ δ. Ι) φαίνεται η πρόθεση αρχικά να υιοθετηθεί η πρώτη λύση η οποία και εφαρμόσθηκε στα σημεία συνάντησης των τόξων, που εισάγουν στα κλίτη, με τους εξωτερικούς τοίχους. Η αντίστοιχη διάταξη στο απέναντι σημείο του κεντρικού πυρήνα εμποδίσθηκε από την ύπαρξη του θεμελίου του στυλοβάτη της προηγούμενης βασιλικής, πάνω στο οποίο καθώς φαίνεται δεν θέλησαν να θεμελιώσουν τοίχο. Άλλωστε, αυτή είναι μια αρχή που τηρείται σε όλο τον νεότερο ναό. Θεμελιώνεται ανεξάρτητα και όπου συναντάει παλαιότερο τοίχο τον υπερπηδά με τόξο ανακουφιστικό ή άνοιγμα (βλ. κεφάλαιο Β'). Αυτού του τύπου τα προβλήματα επομένως, φαίνεται να είναι εγγενή στο κτίριο και κληρονομημένα από τον σχεδιασμό του. Όποιας μορφής θολωτή κάλυψη μας επιτρέπουν να φαντασθούμε τα δεδομένα της α' φάσης, τα ίδια προβλήματα μεταφέρονται αυτούσια. Μόνο ένα ξύλινο οριζόντιο δάπεδο θα τα αναιρούσε, αλλά είναι κάτι έξω από την κατασκευαστική λογική του κτιρίου.

Μετά τις παρατηρήσεις αυτές κρίνεται αναγκαίο να εξετάσουμε με περισσότερη προσοχή και σε συνάρτηση με γενικότερα προβλήματα μορφής και λειτουργίας του δυτικού υπερώου την πιθανότητα κάλυψης του κεντρικού τμήματος του νάρθηκα με ψηλούς θόλους εξαρχής. Αν θεωρήσουμε ως αρχικούς τους υπάρχοντες θόλους, βασιζόμενοι στην ομοιότητα της τοιχοποιίας ανάμεσα στο σφαιρικό τρίγωνο και το μέτωπο του τοίχου κάτω από τον ελλειπτικό θόλο (βλ. υποσημείωση 242), η ύπαρξη του αρχικού χαμηλού στυλοβάτη θα σήμαινε ή ότι οι θόλοι ήταν ακάλυπτοι, ο χώρος δηλαδή μη χρησιμοποιήσιμος, ή ότι μια ανορθόδοξη διαμόρφωση επιβλήθηκε στην θέση αυτή από εξωγενείς παράγοντες ή προέκυψε ως αποτέλεσμα δεύτερης σκέψης με την εφαρμογή διαφράγματος κτιστού στην βάση του.

Στην πρώτη περίπτωση το δυτικό υπερώο θα ήταν ή κλειστό και καλυμμένο, αλλά άχρηστο ή ακάλυπτο, οπότε θα είχαμε τα ακόλουθα προβλήματα:

Δεδομένου ότι σε κανένα σημείο της τοιχοποιίας του αρχικού σταυρικού πυρήνα δεν υπάρχει ίχνος για την εφαρμογή εγκάρσιων διαχωριστικών τοίχων ανάμεσα στους πλευρικούς χώρους και τον δυτικό

244. Οι παρατηρήσεις αναφέρονται στις διαφορές που εμφανίζει η στάθμη έδρασης των σφαιρικών τριγώνων στο δυτικό μέρος και στον αρμό κατά την συναρμογή του κεντρικού θόλου του νάρθηκα με τον τοίχο, κάτω από τον στυλοβάτη του μεγάλου τόξου της δυτικής κεραίας.

245. Το ύψος των κλειδιών των ακραίων σταυροθολίων με την υπερύψωση, που απαιτεί η κατασκευή τους, θα έδινε διαφορά ενός σκαλιού από τον στυλοβάτη της δυτικής κεραίας, πράγμα που δεν θα ενοχλούσε και να υπάρχει. Αλλά και η διαφορά αυτή εύκολα αναιρείται, αν σκεφθούμε ένα μαρμάρινο στοιχείο κάτω από τις βάσεις των κιόνων του αρχικού διαφράγματος του δυτικού τόξου και ελαφρά υπερύψωση όλου του δαπέδου με αυτόν τον τρόπο.

(οι υπάρχοντες είναι σαφέστατες προσθήκες), είναι αδύνατη μια λύση με ακάλυπτο μόνο το κεντρικό τμήμα του δυτικού υπερώου, όπως προτάθηκε παλαιότερα[246]. Η υπόθεση θα πρέπει να επεκταθεί τότε αναγκαστικά σε όλη την έκταση των υπερώων, οπότε φθάνουμε στα προβλήματα που συζητήθηκαν στο προηγούμενο μέρος, όπου και αποδείχθηκε το άτοπο της πρότασης.

Από την άλλη μεριά, δύσκολα μπορούμε να δεχθούμε έναν άχρηστο κτισμένο χώρο και μάλιστα στην δυτική πλευρά, που είναι η πλεονεκτικότερη θέση του υπερώου, και συχνά οριζόταν ως τόπος διακεκριμένων προσώπων, αν δεν υπήρχε αποφασιστικός λόγος που εμπόδιζε την εφαρμογή ομαλότερης λύσης. Τέτοιος λόγος, που έρχεται σε σύγκρουση με την ενιαία αρχιτεκτονική σύλληψη του κτιρίου, θα πρέπει να αποδοθεί σε εξωγενείς παράγοντες, και το μόνο που μπορούμε να φαντασθούμε προς το παρόν είναι μία δέσμευση για δημιουργία χώρου σε ψηλότερη στάθμη, εξαιτίας ενός αντίστοιχα ψηλού στοιχείου στα δυτικά που προϋπήρχε, και τώρα έχει χαθεί. Αλλά η στοιχειωδέστερη αίσθηση οικονομίας θα επέβαλε και στην περίπτωση αυτή, που φαίνεται πιθανή, την διευθέτηση της ανωμαλίας με το λιγότερο δυνατό κόστος από την πλευρά της λειτουργίας και της μορφής. Το να αφέθηκε το δυτικό υπερώο άχρηστο φαίνεται μάλλον άσκοπη σπατάλη. Το να υπερυψώθηκε το δάπεδο όλου του χώρου πάνω από τον νάρθηκα, με σκοπό την προσαρμογή σε ένα προϋπάρχον στοιχείο, ενώ την ίδια στιγμή κτιζόταν ένας χαμηλός στυλοβάτης στην δυτική κεραία, για να κρατηθεί μια επίφαση αρχιτεκτονικής ενότητας από το εσωτερικό[247], φαίνεται επίσης μια υπόθεση που συσσωρεύει άσκοπα προβλήματα, την στιγμή που αυτά θα μπορούσαν να λυθούν καλύτερα κατ' οικονομίαν.

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, η λύση με σταυροθόλια στο κεντρικό τμήμα του νάρθηκα και ψηλότερες ασπίδες στο βόρειο και νότιο άκρο του, η αρχική δηλαδή υπόθεση για την οποία και συνηγορούν τα περισσότερα δεδομένα, φαίνεται πως είναι παράλληλα αυτή που λύνει τα περισσότερα προβλήματα λειτουργίας και μορφής. Βέβαια, διατηρεί εκείνα τα προβλήματα (θέση και μορφή ενισχυτικών τόξων, εκκεντρότητες) που, όπως εξηγήσαμε, είναι εγγενή στο κτίριο, εξαιτίας ειδικών συνθηκών.

Η ύπαρξη προβλημάτων αρχικού σχεδιασμού, κατ' αρχάς ενοχλητική και δύσκολα αποδεκτή, δεν είναι τόσο αυθαίρετη υπόθεση, αν λάβουμε υπ' όψιν τους περιορισμούς, που επιβλήθηκαν στο κτίριο εξαρχής από την προηγούμενη βασιλική. Όπως αναφέρθηκε στο πρώτο κεφάλαιο, οι στυλοβάτες του κεντρικού και των πλευρικών εσωτερικών κλιτών της πεντάκλιτης βασιλικής περνούν εξωτερικά και σε επαφή καθ' όλο το μήκος του βόρειου και νότιου τοίχου του σημερινού ναού, καθώς και των αντίστοιχων πλευρών του σταυρικού του πυρήνα. Με τον τρόπο αυτόν, οι διαστάσεις του κτιρίου, κατά την έννοια του πλάτους, καθορίζονται απόλυτα από τα πλάτη των κλιτών της βασιλικής. Παράλληλα, παρατηρούμε ότι ο νέος ναός απέφυγε συστηματικά την έδρασή του πάνω στους τοίχους του προηγούμενου, για να εξαλειφθούν τα προβλήματα διαφορετικών καθιζήσεων που συνεπάγεται μια μικτή θεμελίωση. Σε όσα σημεία αναγκάζονται οι εγκάρσιοι τοίχοι να συναντηθούν με τα παλαιότερα θεμέλια, τα υπερπηδούν με ανακουφιστικά τόξα (κόγχες παραβημάτων) ή με ανοίγματα που δημιουργούνται στην θέση αυτή (είσοδοι παραβημάτων από τα κλίτη, προτελευταίο ακραίο ζεύγος ανοιγμάτων στην δυτική όψη), ώστε να επιτευχθεί πλήρης ανεξαρτητοποίηση του νέου κτιρίου (Σ χ έ δ. 2, I). Αυτή η αρχή φαίνεται τόσο θεμελιακή και κυ-

246. Πελεκανίδης, Νέαι έρευναι, αποκατάστασις, 403. Ένα άλλο πρόβλημα αυτής της λύσης, καθαρά λειτουργικό, είναι η αδυναμία να απομακρυνθούν από τον χώρο τα νερά της βροχής.

247. Η παρατήρηση αυτή αφορά στην εμφάνιση των βασικών οριζόντιων διαιρέσεων, που ορίζουν οι κοσμήτες στην στάθμη των υπερώων και στις γενέσεις των τεσσάρων βασικών τόξων που κρατούν τον τρούλλο, όπως αυτές γίνονται αντιληπτές από τον κεντρικό χώρο του ναού στο ισόγειο. Η δυσκολία της διατήρησης αυτής της ενότητας φθάνει στα όρια του αδυνάτου, όταν προσπαθήσουμε να σχεδιάσουμε κάποιο διάφραγμα για την δυτική κεραία στο υπερώο, σεβόμενοι την στάθμη της γένεσης του μεγάλου τόξου που επιβάλλει άλλωστε η ύπαρξη των δύο κτιστών ώμων της α' φάσης στο σημείο αυτό (Σ χ έ δ. 14, V). Στην β' φάση, όταν αναγκάσθηκαν να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα, έκτισαν παραστάδες πάνω από τους ώμους και προσέθεσαν έναν δεύτερο υποτυπώδη κοσμήτη στην γένεση του τετράλοβου ανοίγματος.

ρίαρχη στην κατασκευή του κτιρίου, ώστε, στην προσπάθεια να τηρηθεί απολύτως, ορισμένα αισθητικά προβλήματα και αδυναμίες, που προέκυψαν κατά τον αρχικό σχεδιασμό από αυτήν την επιλογή, τοποθετούνται σε δεύτερη μοίρα.

Η λειτουργία των υπερώων

Η ύπαρξη υπερυψωμένων ασπίδων στους γωνιακούς χώρους του νάρθηκα χωρίζει αυτόματα τα υπερώα σε τρία τμήματα σαφώς διακρινόμενα μεταξύ τους, που θα επικοινωνούσαν στο ίδιο επίπεδο και διά μέσου των μικρών διαμερισμάτων, πάνω από τους τρυπημένους δυτικούς πεσσούς. Μια τέτοια διαίρεση που μπορεί να οφείλεται, όπως θα δούμε στην συνέχεια, και σε καθαρά λειτουργικούς λόγους –αν αληθεύει η υπόθεση ενός προϋπάρχοντος ψηλότερου χώρου στα δυτικά– δείχνει διαφορετική χρήση των χώρων ή ακόμη και διαφορετικούς χρήστες. Η λειτουργία των υπερώων στα βυζαντινά χρόνια ήταν πολλαπλή, όπως φαίνεται από τις πηγές.

Αναφέρεται η χρήση τους ως γυναικωνιτών[248], (θηλυτέρω ὑπερώϊα ἤ γυναικεῖον), ως χώροι για κατηχουμένους[249] (κατηχούμενον ἤ κατηχούμενα και ὑπερῶα), ακόμη ως χώροι απομόνωσης και προσευχής (ευκτήρια) ή και ως ιδιωτικοί χώροι για διακεκριμένα πρόσωπα (αυτοκράτορες, πατριάρχες), όπου πέρα από την παρακολούθηση της λειτουργίας μπορούσαν να χρησιμεύσουν για διάφορες συναντήσεις και άλλες δραστηριότητες[250]. Σε μια εκκλησία, όπως η Αγία Σοφία που υπήρξε μητρόπολη της Θεσσαλονίκης και σχετιζόταν πιθανότατα με το επισκοπικό μέγαρο[251], οι ανάγκες για ξεχωριστούς χώρους στα υπερώα, θα ήταν ιδιαίτερα αυξημένες, εξαιτίας των πολλαπλών λειτουργιών που συνεπάγεται ένα τέτοιο θρησκευτικό κέντρο.

Το πρόβλημα της δυτικής όψης του ναού και του ορατού θεμελίου της προηγούμενης βασιλικής

Η οικοδομική ιστορία της δυτικής όψης του ναού είναι ιδιαίτερα πολύπλοκη και προβληματική. Πάνω από το σωζόμενο τμήμα της α' φάσης, και σε αντίθεση με την βόρεια και νότια πλευρά, όπου βρίσκουμε

248. Οι σύγχρονες απόψεις πάνω στο θέμα δεν θεωρούν ότι οι γυναίκες ήταν αποκλεισμένες από το ισόγειο του ναού και απομονωμένες μόνο στο υπερώο. Αντίθετα, τείνουν να πιστέψουν ότι υπήρχε χώρος γυναικών και στο ισόγειο, σε ένα από τα πλευρικά κλίτη. Βλ. Mathews, *Architecture and Liturgy*, 130-136, όπου και αναφορά στα σχετικά κείμενα.

249. Κατά την C. Strube (Strube, *Westliche Eingangsseite*, 164) στα τέλη του 7ου αιώνα τα υπερώα παραχωρούνται στους κατηχούμενους, ενώ οι γυναίκες παρακολουθούν την λειτουργία στο ισόγειο, όπου τους δίνεται η βόρεια πλευρά. Η τάξη των κατηχουμένων αναφέρεται ως πολυάνθρωπη, γεγονός πραγματικό τουλάχιστον έως και τα τέλη του 7ου αιώνα. Αργότερα, ο αριθμός των κατηχουμένων πρέπει να μειώθηκε σημαντικά, οπότε τα υπερώα περιήλθαν σε άλλη χρήση ή και υπολειτουργούσαν.

250. Για την χρήση των υπερώων της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη από τον αυτοκράτορα και τον πατριάρχη, για τα ιδιαίτερα διαμερίσματά τους και τις τελετές που λάμβαναν χώρα στα διαμερίσματα αυτά, βλ. Mathews, *Architecture and Liturgy*, 130-137. Στο ίδιο κεφάλαιο αναφέρονται ανάλογα αυτοκρατορικά διαμερίσματα και τελετές και σε άλλους ναούς της πόλης.

251. Από την περιγραφή του Συμεών Θεσσαλονίκης για τον εορτασμό της Ύψωσης του Τιμίου Σταυρού στην Αγία Σοφία συνάγεται ότι η κατοικία του αρχιεπισκόπου βρισκόταν, στις αρχές του 15ου αιώνα, πολύ κοντά στον ναό. (*Μετά τὸ δῦναι τὸν ἥλιον, ἀνέρχονται οἱ ψάλται καὶ οἱ ἀναγνῶσται πάντες... ἐν τῷ τρούλλῳ... Τοῦ δὲ ἀρχιερέως προκαθίσαντος ἐν τοῖς κελλίοις αὐτοῦ, κατantικρὺ τῶν ἀνελθόντων...* Συμεών Θεσσαλονίκης, *Διάταξις τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ*, Κώδιξ Αθηνών 2047, φ 104 να-104νβ). Βλ. Φουντούλης, Συμεών Θεσσαλονίκης, 143. Για την εποχή που κτίζεται ο ναός δεν έχουμε σχετικές πληροφορίες, αλλά φαίνεται πιθανόν το επισκοπικό μέγαρο να δημιουργήθηκε μαζί με τον ναό, οπότε διατηρήθηκε στην θέση αυτήν έως τον 15ο αιώνα.

ολοκληρωμένη την β', εδώ έχουμε διάφορες αποσπασματικές και πολύ οψιμότερες φάσεις, ενώ, επιπλέον, το πλήθος των πληγών και μικροεπεμβάσεων στην επιφάνεια, που ανάγονται έως και την σύγχρονη εποχή, αλλοιώνουν σημαντικά και συγκαλύπτουν τα αυθεντικά στοιχεία.

Ακόμη και η α' φάση όπως μας παραδόθηκε γεννάει πολλά ερωτηματικά. Το πρώτο που κάνει εντύπωση είναι η πλαδαρότητα και το αδιάρθρωτο της επιφανείας, με την χαρακτηριστική παντελή έλλειψη οποιουδήποτε στοιχείου τονισμού της κύριας εισόδου, προεξοχή, πρόπυλο ή κάποια άλλη σχετική διάταξη[252], όπως θα άρμοζε σε έναν εξωτερικό τοίχο.

Από τα επτά τοξωτά ανοίγματα της δυτικής όψης, δύο αντιστοιχούν απόλυτα σε θέση με τα θεμέλια του στυλοβάτη του κεντρικού κλίτους της προηγούμενης βασιλικής, τα οποία περνούν διά των ανοιγμάτων αυτών στον σημερινό ναό, κάτω από το δάπεδο. Το κατώτερο μέρος της ποδιάς τους είναι σήμερα φραγμένο με λασπόκτιστο τοίχο που ανάγεται σε πολύ μεταγενέστερη εποχή. Το δυτικό θεμέλιο και ο στυλοβάτης της προηγούμενης βασιλικής σώζονται έξω από τον ναό, σε στάθμη κατά 36 εκ. ψηλότερη από το σημερινό δάπεδο του ναού. Το απόλυτο υψόμετρο του δυτικού θεμελίου από την επιφάνεια της θάλασσας, είναι 8,78 μ. και το απόλυτο υψόμετρο του σημερινού δαπέδου του ναού 8,42 μ.[253] (Π ί ν. 17).

Παράλληλα, τα δύο τοξωτά ανοίγματα που εξετάζουμε, δημιουργούνται μέσα σε δύο ορθογωνικές εσοχές του τοίχου, βάθους 10 εκ., που συνεχίζονται σε όλο το ύψος της α' φάσης, προεκτεινόμενες και σε τοιχοποιία μεταγενέστερων εποχών. Το τμήμα του τοίχου που σχηματίζει το μέτωπο της εσοχής, πάνω από την τοξωτή κατασκευή, επιχρισμένο σήμερα, γνωρίζουμε από προηγούμενες έρευνες[254] ότι δεν παρουσιάζει κανονικό πρόσωπο, τουλάχιστον με τοιχοποιία της α' φάσης (Π ί ν. 12α).

Η ύπαρξη, στην πρόσοψη του ναού, ενός θεμελίου από προγενέστερο κτίριο και σε στάθμη ψηλότερη από το δάπεδό του δύο πράγματα θα μπορούσε να σημαίνει. Ή ότι η στάθμη του εξωτερικού χώρου στα δυτικά κρατήθηκε υπερυψωμένη σε σχέση με το δάπεδο του ναού ήδη από την εποχή που αυτός κτίσθηκε, οπότε το ορατό σήμερα θεμέλιο ήταν αρχικά μη ορατό, ή ότι το τμήμα του προγενέστερου κτιρίου, στο οποίο ανήκει το θεμέλιο, ήταν ακόμη σε χρήση την εποχή της ανέγερσης του σημερινού ναού.

Η πρώτη υπόθεση, απλούστερη κατ' αρχάς, φαίνεται περίεργη για κτίριο που σε άλλα σημεία του δείχνει ότι ξήλωσε το προηγούμενο μέχρι την στάθμη κάτω από το επίπεδο της χρήσης του[255]. Αν αυτό έγινε στις άλλες πλευρές, όπου κάτι τέτοιο δεν ήταν ίσως απόλυτα αναγκαίο για την λειτουργία του νέου ναού, είναι δύσκολο να φαντασθούμε ότι δεν θα γινόταν για τον τοίχο στα δυτικά, στην πρόσοψη, που η παρουσία του θα ενοχλούσε και θα επέβαλε ή να κατεβαίνουν οι πιστοί μερικά σκαλιά για να εισέλθουν στον ναό ή να δημιουργηθεί ένα βαθύτερος διάδρομος στον άξονα της αυλής. Η δεύτερη υπόθεση θα σήμαινε ότι ο νάρθηκας, πιθανόν μαζί με το αίθριο[256] της προηγούμενης βασιλικής, διατηρήθηκε και ενσωματώθηκε στον νέο ναό.

252. Η σημερινή διάρθρωση της κύριας εισόδου με τους δύο κίονες και το μεγάλο τόξο οφείλεται στην επισκευή του 1909, η οποία προσπάθησε έτσι να διορθώσει κάπως αυτήν την έλλειψη. Το μεγάλο τόξο με την ανάγλυφη διακόσμηση είναι κατασκευασμένο από τσιμεντοκονία, ενώ τα κιονόκρανα προέρχονται από το παλαιολόγειο πρόπυλο της αυλής που κατεδαφίστηκε στις αρχές του αιώνα.

253. Δροσογιάννη, Μεσαιωνικά 1963, 238.

254. Ο Σ. Πελεκανίδης (Πελεκανίδης, Νέαι έρευναι, αποκατάστασις, 401) αναφέρει ότι από την όψη του τοίχου μοιάζει σαν να αποσπάσθηκε ένα τμήμα.

255. Η διατήρηση του τμήματος του βόρειου εξωτερικού τοίχου της βασιλικής που σώζεται σε αρκετό ύψος δεν δημιουργεί προβλήματα στην λειτουργία του σημερινού ναού και μπορεί να δικαιολογηθεί ευκολότερα. Αν μη τι άλλο, θα ήταν χρήσιμος να διατηρηθεί και σαν αναλημματικός τοίχος, δεδομένου ότι η κλίση του εδάφους είναι από βορρά προς νότο και θα είχαμε αρκετή πρόσχωση σε σχετικά σύντομα χρονικά διαστήματα.

256. Στην ύπαρξη αιθρίου και κατά τα χρόνια λειτουργίας του σημερινού ναού κατέληξαν οι μελετητές βασιζόμενοι στην

Κάτι ανάλογο γνωρίζουμε ότι έγινε και στην Αγία Ειρήνη της Κωνσταντινούπολης, όπου ο νάρθηκας και το αίθριο του ιουστινιάνειου κτίσματος (μετά το 564) διατηρήθηκαν και ενσωματώθηκαν στην επισκευή του ναού μετά τον σεισμό του 740[257].

Στην περίπτωση που εξετάζουμε εδώ, τα πράγματα θα έγιναν, αν ευσταθεί η υπόθεση, με πιο ανορθόδοξο τρόπο και όχι με πλήρη ενσωμάτωση ή επαφή των δύο κατασκευών, αλλά με απλή άρθρωση σε δύο σημεία. Τα σημεία αυτά αντιστοιχούν, όσον αφορά στην βασιλική, στις δύο παραστάδες όπου κατέληγαν οι τοξοστοιχίες του κεντρικού κλίτους πάνω στην δυτική μεσοτοιχία με τον νάρθηκα, όσον αφορά δε στον μεταγενέστερο ναό στις δύο ορθογώνιες εσοχές που αναφέραμε προηγουμένως. Έχουμε δηλαδή εγκλωβισμό των παραστάδων του αρχαιότερου κτιρίου δεξιά και αριστερά από τον τοίχο της νεότερης κατασκευής. Μια καλή ένδειξη σε αυτήν την περίπτωση θα ήταν να βρούμε στις παρειές του τοίχου της φάσης α' της Αγίας Σοφίας, οι οποίες θα ακούμπησαν πάνω στην αρχαιότερη παραστάδα, αναρμολόγητους αρμούς, κονιάματα που ξεχείλιζαν κτλ. Κάτι τέτοιο όμως δεν μπορεί να διαπιστωθεί σήμερα, γιατί η λειτουργία των τοξωτών ανοιγμάτων σε κατοπινή εποχή επέβαλε το αρμολόγημα και την περιποίηση των εσωτερικών παρειών. Στην περίπτωση που ισχύει όλη η υπόθεση, η κατασκευή των τοξωτών ανοιγμάτων που βλέπουμε σήμερα μέσα στις ορθογώνιες εσοχές θα πρέπει να αναχθεί σε μεταγενέστερη εποχή, όταν ελευθερώθηκε το σημείο της άρθρωσης και ο παλαιός νάρθηκας έπαψε να υπάρχει. Η πλημμελής κατασκευή των τόξων και η κακή τοιχοποιία, που συμπληρώνει το μέτωπο της εσοχής πάνω από αυτά, συνηγορούν υπέρ της αποδοχής της υπόθεσης. Η μέχρι την εξωτερική όψη του τοίχου τοιχογράφηση των εσωρραχίων στα γειτονικά ανοίγματα του νάρθηκα (α' μισό του 11ου αιώνα)[258] δείχνει ότι και στην περίοδο αυτή υπήρχε εξωνάρθηκας, μπροστά στην δυτική πλευρά του ναού. Δεν μπορούμε όμως να ξέρουμε αν αυτός ήταν ακόμη ο παλαιοχριστιανικός ή κάποια μεταγενέστερη κατασκευή προς αντικατάστασή του. Η εποχή στην οποία αποδίδεται η τοιχογράφηση των ανοιγμάτων του νάρθηκα συμπίπτει με ορισμένους καταστρεπτικούς σεισμούς στην περιοχή (2 Νοεμβρίου 1037), που διαρκούν περίπου 3 μήνες[259], και ίσως αυτά τα γεγονότα στάθηκαν καθοριστικά για την ζωή του παλαιοχριστιανικού εξωνάρθηκα. Πάντως αν τα πράγματα έχουν έτσι, τότε η απουσία διακόσμου στα τοξωτά ανοίγματα, που μας απασχολούν εδώ, δείχνει ότι και στον 11ο αιώνα αυτά εξακολουθούν να παραμένουν κλειστά.

Από την άλλη μεριά, ένδειξη μακροβιότητας της άρθρωσης νάρθηκα - ναού είναι και η παρατηρούμενη συνέχιση των ακμών που δημιουργούν τις ορθογώνιες εσοχές και πάνω από την τοιχοποιία της αρχικής φάσης, σε νεότερες κατασκευές (Σ χ ε δ. XI· Π ί ν. 12α).

Όλα τα παραπάνω στοιχεία είναι εξαιρετικά ενδιαφέροντα και έχουν ένα ισχυρά ενδεικτικό χαρακτήρα. Το ερώτημα είναι πόσο μπορούμε να τα δούμε ως ισχυρά αποδεικτικά στοιχεία, όταν έχουν χαθεί τα υπόλοιπα στοιχεία του κτιρίου, που τώρα υποθέτουμε, και τα ανασκαφικά δεδομένα, που έχουμε από την δυτική πλευρά του ναού, είναι ελλιπέστατα.

Μια συναρμογή των δύο κτιρίων όπως αυτή που υποθέτουμε, που αφήνει απόσταση 70 εκ. μεταξύ τους, είναι και περίεργη και δημιουργεί πολλά ερωτήματα τόσο στην λειτουργία όσο και στο κλείσιμο του κτιρίου στις άκρες του. Η μόνη ερμηνεία που μπορούμε να δώσουμε είναι ο φόβος να συνδέσουν ουσιαστικά τα δύο διαφορετικά κτίσματα, κάτι που εμφανίζεται ως ζήτημα αρχής σε όλη την κατασκευή του νέου ναού, όπως είδαμε και στην περίπτωση της θεμελίωσης. Βέβαια, στις υπόλοιπες θέσεις έχουμε

διάταξη των προσκτισμάτων της αυλής, τα λείψανα κεντρικής φιάλης και την θέση του παλαιολόγειου προπύλου, που σώζονταν έως τις αρχές του αιώνα. Βλ. Diehl - Le Tourneau - Saladin, *Salonique*, 119· Kondakov, *Makedonija*, 90, εικ. 29-30.

257. George, *St Eirene*, 66, πίν. 1, 2, 4.

258. Πελεκανίδης, Νέαι έρευναι, αποκατάστασις, 404-407.

259. Βλ. *Γεώργιος Κεδρηνός*, II, 518, όπου αναφέρεται ότι ο σεισμός έπληξε την Θράκη, την Μακεδονία και την Θεσσαλία και διήρκεσε από τις 2 Νοεμβρίου έως τα τέλη Ιανουαρίου, στοιχεία που δείχνουν την ένταση και την πιθανή καταστροφικότητά του.

επαφή του παλαιού θεμελίου με τους τοίχους του ναού, ίσως επειδή ακριβώς πρόκειται μόνο για θεμέλια, πράγμα που αποφεύγεται όμως στον δυτικό τοίχο, όπου η συναρμογή γίνεται μεταξύ κτιρίων. Η όλη διάταξη εμφανίζεται, κάτω από το πρίσμα των σημερινών γνώσεων, σαν ένας πολύ μεγάλος αρμός μεταξύ δύο κτιρίων διαφορετικής ελαστικότητας, δηλαδή του συμπαγούς σημερινού ναού και της ελαφρότερης κατασκευής του νάρθηκα και του αιθρίου της προηγούμενης βασιλικής, τα οποία αφήνονται να λειτουργήσουν στατικά ανεξάρτητα. Η έμφαση που δίνεται σε αυτόν τον παράγοντα ασφαλείας, σε συνδυασμό με την προσπάθεια για απόλυτα ανεξάρτητη θεμελίωση του νέου ναού, δίνουν την εντύπωση ότι οι κατασκευαστές είχαν πρόσφατο τον φόβο μεγάλων καταστροφών από σεισμούς και την εμπειρία από την συμπεριφορά μεγάλων κτιρίων σε τέτοιες συνθήκες. Καθώς φαίνεται, δεν εμπιστεύονταν το παλαιότερο κτίριο και δεν προέβλεπαν μακροβιότητα σε αυτό.

Η Θεσσαλονίκη υπέφερε πάντα από καταστροφές αυτού του είδους, και για την χρονική περίοδο που μας ενδιαφέρει θα μπορούσαμε ίσως να αναγνωρίσουμε στους μεγάλους σεισμούς του 7ου αιώνα, που έγιναν η αιτία να αλλάξει φυσιογνωμία όλη η πόλη[260], το πλαίσιο εκείνο που επέβαλε τα αυστηρά μέτρα ασφαλείας στην κατασκευή. Τέλος, η υπόθεση της διατήρησης του νάρθηκα και του αιθρίου της προηγούμενης βασιλικής μπορεί να δώσει κάποια ουσιαστική εξήγηση για την έλλειψη διάρθρωσης της δυτικής όψης, που με αυτόν τον τρόπο δεν θα ήταν πλέον εξωτερική, δηλαδή η τελική όψη με τις μνημειακές απαιτήσεις. Ακόμη, μπορεί να απαντήσει ικανοποιητικά στο παλιό ερώτημα πώς γινόταν αρχικά η άνοδος στα υπερώα, εφόσον την ύπαρξη πύργων εξωτερικά αποκλείει η καθαρή, τελειωμένη επιφάνεια των τοίχων στα υποτιθέμενα πιθανά σημεία συναρμογής[261]. Εσωτερικά δε στον νάρθηκα, πουθενά δεν υπάρχει ικανό μέτωπο τοίχου για την εφαρμογή μίας έστω ξύλινης σκάλας[262]. Ίσως λοιπόν, η άνοδος γινόταν μέσα από τον παλαιότερο διώροφο νάρθηκα της βασιλικής —που είτε διατηρούσε είτε όχι την παλαιά διάταξη κλιμακοστασίου— και το υπερώο του επικοινωνούσε άμεσα με τα υπερώα του νέου ναού. Το ύψος του παλαιότερου νάρθηκα, αν λάβουμε υπ' όψιν τις τεράστιες διαστάσεις της βασιλικής, θα πρέπει να ήταν αρκετά μεγάλο. Το αντίστοιχο ύψος για την Αχειροποίητο, πολύ μικρότερη σε διαστάσεις, είναι 8,70 μ. περίπου, ύψος που αν το μεταφέρουμε στην περίπτωσή μας, μας δίνει τα κλειδιά των υπερυψωμένων θόλων στην ΒΔ. και ΝΔ. γωνία των υπερώων της νέας εκκλησίας. Ίσως αυτό, αν όλη η υπόθεση ευσταθεί, να δίνει μια εξήγηση από άποψη λειτουργικότητας, εκτός των όσων αναφέρθηκαν, για την δημιουργία των ψηλότερων αυτών θόλων ως σημείων εισόδου από έναν ψηλότερο χώρο που προϋπάρχει, έξω από τις αναλογικές σχέσεις του νέου κτιρίου και που επιβάλλει αυτήν την διαφοροποίηση για την επίτευξη μιας συναρμογής. Οι παραπάνω παρατηρήσεις ισχυροποιούν, νομίζουμε, αρκετά την αρχική υπόθεση, που εξακολουθεί βέβαια να έχει και τα σκοτεινά της σημεία.

Από την άποψη της Λειτουργικής η διατήρηση του νάρθηκα και του αιθρίου συνδέεται έμμεσα με τον τρόπο που γινόταν η πρώτη είσοδος στον ναό και η έναρξη της Θείας Λειτουργίας, στα χρόνια που κτίζεται η Αγία Σοφία. Ο ρόλος του αιθρίου από τον 4ο έως τον 6ο αιώνα είναι σημαντικός, δεδομένου ότι σε αυτό και τα προσκτίσματά του γινόταν το προπαρασκευαστικό μέρος της Λειτουργίας, η ακολουθία του όρθρου και η πρόθεση των προσφορών. Σύμφωνα με την λειτουργική τάξη ο συγκεντρωμένος στο αίθριο

260. Η περιγραφή των σεισμών περιέχεται στο τρίτο κεφάλαιο του Β' βιβλίου των Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου (Lemerle, *Miracles*, II, 190-197) και αναφέρεται στα χρόνια που ακολούθησαν τον θάνατο του επισκόπου Θεσσαλονίκης Ιωάννη, γεγονός που τοποθετείται μεταξύ των ετών 620 και 630 (Lemerle, Miracula S. Demetrii, 360). Για την καθοριστική σημασία αυτών των σεισμών στην πολεοδομική εξέλιξη της Θεσσαλονίκης, βλ. Μπακιρτζής, Θαλάσσια οχύρωση, 325-333.

261. Τα θεμέλια που βρέθηκαν στην βόρεια και την νότια πλευρά του νάρθηκα εξωτερικά, σύμφωνα με τον ανασκαφέα, δεν μπορούν να ερμηνευθούν ως βάσεις πύργων λόγω σχήματος και θέσης (Καλλιγάς, Έρευναι 1936, 111), αλλά και διότι ήταν επιφανειακά.

262. Την άποψη διατύπωσε ο Μ. Καλλιγάς (Καλλιγάς, Έρευναι 1938, 72).

κλήρος και λαός εισέρχονταν ομαδικά στον κυρίως ναό με την έναρξη της Λειτουργίας[263]. Γύρω στα μέσα του 7ου αιώνα ο Μάξιμος ο Ομολογητής μαρτυρεί ρητά ομαδική είσοδο στον ναό του λαού και του κλήρου μαζί με τον επίσκοπο, την οποία ονομάζει «πρώτη» είσοδο, σε αντιδιαστολή με την είσοδο του επισκόπου στο βήμα[264], πράγμα που δείχνει ότι ήδη έως αυτήν την εποχή το αίθριο ήταν απαραίτητο στοιχείο του ναού. Από τον 7ο έως τον 8ο αιώνα πιστεύεται ότι η μορφή της επισκοπικής εισόδου μεταβάλλεται σημαντικά[265], με επακόλουθο κάποιες επιπτώσεις στην χρήση του αιθρίου στην Λειτουργία.

Ο Δ. Πάλλας τοποθετεί την διάσπαση της μίας εισόδου αρχικά, σε δύο, κατά την μεταβατική περίοδο, οπότε άρχισαν να αχρηστεύονται και το αίθριο και ο νάρθηκας ως λειτουργικοί χώροι, αλλά είναι ασαφές πότε ακριβώς τοποθετεί την μεταβατική περίοδο[266]. Η C. Strube, μελετώντας την λειτουργική τάξη στους ναούς της Κωνσταντινούπολης, πιστεύει ότι στην Λειτουργία του 9ου - 10ου αιώνα με τον στατικό της χαρακτήρα ο ρόλος του αιθρίου υποβαθμίζεται σε σχέση με τον νάρθηκα που παίρνει έναν κύριο ρόλο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι το ένα μέρος υποκαθιστά το άλλο. Κατά την γνώμη της, και στα χρόνια αυτά η πρώτη είσοδος γινόταν με τρόπο ανάλογο, όπως και η παλαιά ομαδική είσοδος, με την διαφορά ότι είχε αλλάξει το περιεχόμενο της ακολουθίας που συνόδευε την είσοδο[267].

Μπορούμε λοιπόν να πούμε ότι την εποχή που κτίζεται ο ναός η λειτουργικότητα του αιθρίου είναι ακόμα ισχυρή. Κάτι τέτοιο άλλωστε διδάσκει και η περίπτωση της Αγίας Ειρήνης, όπου ο προγενέστερος νάρθηκας με το αίθριο διατηρούνται στην δραστική επισκευή των μέσων του 8ου αιώνα[268]. Είναι άγνωστη βέβαια η διάρκεια ζωής αυτού του αιθρίου, δεδομένου ότι τα συγκεκριμένα τεκμήρια που αναφέραμε προηγουμένως και αφορούν στην μακροβιότητα του παλαιοχριστιανικού εξωνάρθηκα δεν σχετίζονται απαραίτητα και με το αίθριο, το οποίο μπορεί να είχε καταστραφεί στο ενδιάμεσο. Το μόνο που μπορούμε να πούμε είναι ότι η γενική διάταξη διατηρήθηκε ως θέση και μέγεθος στον τρόπο που οργανώθηκαν τα κτίσματα των μεταγενέστερων χρόνων γύρω από την μεγάλη δυτική αυλή[269].

Ολοκληρώνοντας την υπόθεση για την αρχική φάση του κτιρίου, δεχόμαστε θολωτή κάλυψη στα υπερώα, διατήρηση του νάρθηκα αυτούσιου ή μετασκευασμένου εν μέρει, καθώς και του αιθρίου πιθανόν της προηγούμενης βασιλικής και είσοδο από αυτόν τον νάρθηκα στα υπερώα και στα σημεία, όπου υπήρχαν οι υπερυψωμένες γωνιακές αψίδες.

263. Πάλλας, Λειτουργικά, 279-290.

264. Μάξιμος Ομολογητής, *Μυσταγωγία*, κεφ. 8-9, *PG* 91, 688-705.

265. Bornert, *Commentaires de la liturgie*, 148-150, 161-162.

266. Πάλλας, Λειτουργικά, 287.

267. Strube, *Westliche Eingangsseite*, 101-105.

268. Ο W. S. George θεωρεί ως πιθανή χρονολόγηση του αιθρίου τα χρόνια κατασκευής του ιουστινιάνειου νάρθηκα, αλλά δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να ανάγεται το αίθριο σε μεταγενέστερους χρόνους (George, *St Eirene*, 13-16, πίν. I). Η C. Strube (Strube, *Westliche Eingangsseite*, 161-162) πιστεύει ότι μια επισκευή του αιθρίου μετά την πυρκαγιά του 564 δεν είναι απίθανη, αλλά σίγουρα δεν έχει κτισθεί νέο αίθριο. Οπωσδήποτε δεν φαίνεται να κατασκευάσθηκε νάρθηκας και αίθριο μετά τον σεισμό του 740.

269. Τον καιρό του C. Texier σώζονταν στα δυτικά, μπροστά από την πρόσοψη, παλαιά καλά διατηρημένα οικοδομήματα που χρησίμευαν ως τουρκικά σχολεία και νοσοκομεία. Η σύμπτωση των διαστάσεων που δίνει ο M. Le Tourneau, βασιζόμενος στα ερείπια των νεότερων κατασκευών, με τις διαστάσεις του αιθρίου της βασιλικής, όπως προκύπτουν από τον συσχετισμό των ανασκαφικών ευρημάτων, οδηγούν σε εύλογα συμπεράσματα (βλ. παραπάνω, κεφάλαιο Β', σχετικά με την πεντάκλιτη βασιλική).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ε΄

Η ΜΟΡΦΗ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΣΤΙΣ ΕΠΟΜΕΝΕΣ ΦΑΣΕΙΣ

Ο ναός στην β΄ φάση

Η δεύτερη φάση του κτιρίου χαρακτηρίζεται από την εκτεταμένη ανακατασκευή των υπερώων, που γίνονται πλέον ξυλόστεγα, και την προσθήκη δύο ξυλόστεγων επίσης χώρων κατά μήκος της βόρειας και νότιας εξωτερικής όψης του.

ΟΙ ΞΥΛΟΣΤΕΓΕΣ ΠΡΟΣΘΗΚΕΣ ΒΟΡΕΙΑ ΚΑΙ ΝΟΤΙΑ ΤΟΥ ΝΑΟΥ

Η ύπαρξη των χώρων αυτών πιστοποιείται, όπως αναφέρθηκε σε προηγούμενο κεφάλαιο, από τις σειρές των πυκνών δοκοθηκών που σχηματίζονται στην τοιχοποιία της β΄ φάσης, αμέσως κάτω από τα τοξωτά παράθυρα των υπερώων στην βόρεια όψη, αλλά και στην νότια στην β΄ι φάση. Η έκταση της σειράς των δοκοθηκών δείχνει ότι οι χώροι αυτοί κατελάμβαναν όλο το μήκος του κτιρίου και ήταν μονώροφοι, όπως συνάγεται από το ύψος εφαρμογής της στέγης τους[270]. Βέβαια, η πυκνότητα των δοκοθηκών ίσως θα μπορούσε να οδηγήσει στην σκέψη ότι έχουμε να κάνουμε με δοκούς δαπέδου. Κάτι τέτοιο όμως αποκλείεται από την ύπαρξη των παραθύρων και από το μικρό ύψος των εξωτερικών τοίχων του βόρειου και νότιου υπερώου, που σε μια τέτοια περίπτωση θα έπαιζαν τόν ρόλο εσωτερικών τοίχων, ενώ παράλληλα η συνέχεια μονοκλινούς στέγης πάνω από τον υποτιθέμενο δεύτερο όροφο των εξωτερικών χώρων θα άφηνε ελάχιστο ελεύθερο ύψος πάνω από το δάπεδο αυτό, στην πραγματικότητα ύψος στέγης και όχι χρηστικό χώρο. Άλλωστε ανάλογη πυκνότητα δοκών σε βυζαντινές στέγες δεν μας είναι άγνωστη. Οι μονοκλινείς ξύλινες στέγες των υπερώων της Αχειροποιήτου είχαν επίσης πολύ πυκνά τα κεκλιμένα δοκάρια τους, όπως διαπίστωσα σε πρόσφατη έρευνα του μνημείου, ενώ και στην Επισκοπή Μάστρου (τέλη 7ου - αρχές 8ου αιώνα) τα δοκάρια της στέγης του νάρθηκα απέχουν μεταξύ τους μόνο 30 εκ.[271].

Όσον αφορά στο πλάτος των χώρων, το πιθανότερο είναι να καταλάμβαναν την έκταση μέχρι τους εξωτερικούς τοίχους της πεντάκλιτης βασιλικής, που βρίσκεται κάτω από τον σημερινό ναό, οι οποίοι, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, πρέπει να είχαν διατηρηθεί σε ορισμένα σημεία σε αρκετό ύψος μετά την καταστροφή του υπόλοιπου κτιρίου[272]. Στο δυτικό άκρο τους θα πρέπει οι χώροι αυτοί να συνδέονταν με στεγασμένο χώρο στα δυτικά του ναού, πιθανότατα τον νάρθηκα της προηγούμενης βασιλικής, που εξακολουθεί να υπάρχει και αυτήν την εποχή λειτουργώντας ως εξωνάρθηκας. Απόδειξη για την ύπαρξη του τελευταίου αποτελεί η αρχική προέκταση του βόρειου εγκάρσιου τοίχου του δυτικού υπερώ-

270. Στην νότια όψη, στο πρώτο ανατολικό διάστημα μεταξύ των αντηρίδων, δεν σχηματίζονται μεγάλες δοκοθήκες της μορφής που συναντάμε στον υπόλοιπο τοίχο, αλλά δύο τρυπόξυλα που πρέπει να ανήκαν μάλλον στο σύστημα στερέωσης των ικριωμάτων. Πιθανόν ο νότιος χώρος να υστερούσε σε μήκος από τον βόρειο και το τμήμα που αντιστοιχεί στο παραπάνω διάστημα.

271. Βοκοτόπουλος, *Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, σχ. 6.

272. Έξω από την Ν.Δ. γωνιά του ναού σώζεται τμήμα του βόρειου τοίχου της πεντάκλιτης βασιλικής, σε ύψος περίπου 1,20 μ. από το έδαφος (Σ χ έ δ. 3).

ου, δυτικότερα από τον εξωτερικό τοίχο του σημερινού ναού, όπως είδαμε στην β'ι φάση.

Στο σημείο που πρέπει να αναζητηθεί ο ανατολικός τοίχος του βόρειου χώρου υπάρχει η κόγχη του παρεκκλησίου με το γνωστό όριο ante quem τις αρχές του 14ου αιώνα – από σπαράγματα τοιχογραφιών στον χώρο της ανασκαφής. Τα στοιχεία όμως της σωζόμενης τοιχοποιίας στην βάση της κόγχης οδηγούν στο συμπέρασμα ότι το αρχικό κτίριο ανάγεται σε πρωιμότερη περίοδο[273], πιθανόν σύγχρονη με την β' φάση του ναού. Στην αντίστοιχη θέση του νότιου χώρου βρέθηκε επιφανειακά θεμέλιο τοίχου που πρέπει να ανήκει σε μεταγενέστερη εποχή. Άλλωστε, ο νότιος χώρος ίσως να μην έφθανε μέχρι το ανατολικό άκρο του ναού, όπως φαίνεται από την έλλειψη δοκοθηκών στο αντίστοιχο σημείο.

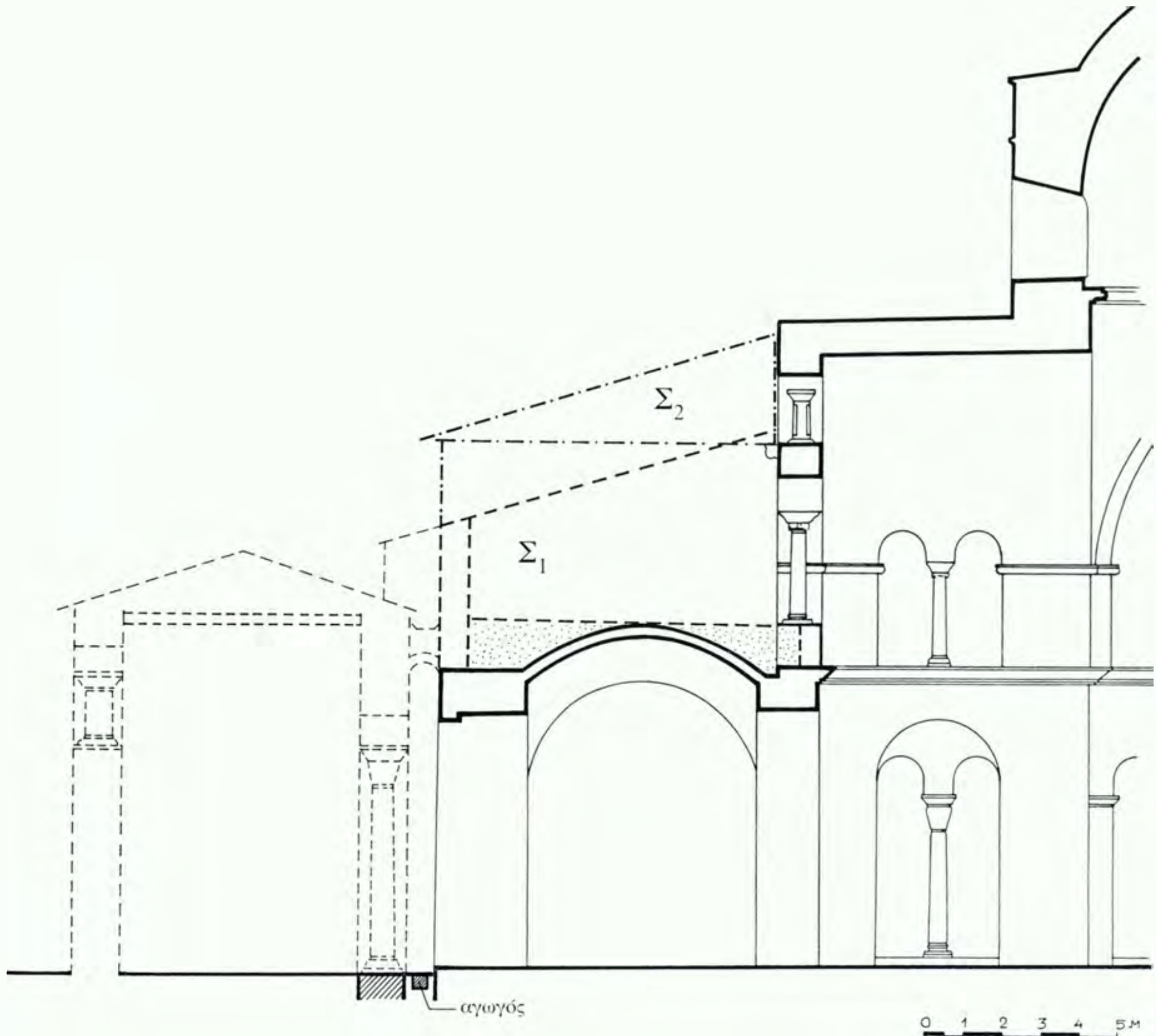
Δεν γνωρίζουμε ποιά ήταν η λειτουργία των πλευρικών αυτών χώρων, αν δηλαδή προστέθηκαν ως εξωτερικά κλίτη ή ως ανεξάρτητα παρεκκλήσια. Εκτός από τις πλευρικές θύρες του νάρθηκα, οι δύο χώροι επικοινωνούσαν απευθείας με τον ναό διά μέσου ορισμένων ανοιγμάτων στα πλάγια κλίτη. Τέτοιες είσοδοι επικοινωνίας είναι στην νότια πλευρά το δεύτερο δυτικό άνοιγμα[274] και στην βόρεια πλευρά το πρώτο ανατολικό[275]. Όπως προκύπτει από την ύπαρξη του τοξωτού ανοίγματος, που δημιουργείται στην β' φάση ψηλά στο μέσο της βόρειας πλευράς του ναού πάνω από την κεντρική αντηρίδα, και η άνοδος στο βόρειο υπερώο γινόταν μέσα από τον βόρειο πλευρικό χώρο. Η ανορθόδοξη αυτή είσοδος, που εκμεταλλευόταν τον χώρο μεταξύ του εξωρραχίου της κυλινδρικής καμάρας του κλίτους και του βόρειου εξωτερικού τοίχου (Σ χ έ δ. 13), ήταν προσπελάσιμη από τον πλευρικό ισόγειο χώρο με την βοήθεια ξύλινης σκάλας. Το ίχνος από την πάκτωση του πλατύσκαλου αυτής της σκάλας διατηρείται σε μια επισκευασμένη ζώνη του εξωτερικού τοίχου του ναού, που ξεκινάει από το κατώτερο σημείο της παρειάς που ορίζει το άνοιγμα (3,50 μ. από το σημερινό έδαφος) και προχωράει οριζόντια προς τα δυτικά σε μήκος περίπου 1,80 μ. (Π ί ν. 13γ).

Ανάλογης μορφής ήταν και η άνοδος στο νότιο υπερώο, μέσα από τον πλευρικό ισόγειο χώρο, αλλά μετατοπισμένη ανατολικότερα. Στην εξωτερική επιφάνεια του βόρειου τοίχου του ναού, και σε μια ζώνη ικανού ύψους που ξεκινάει από την βάση του, βρίσκουμε μεγάλο αριθμό σιδερένιων ελασμάτων (τζινετιών) που πακτώθηκαν στην αρχική τοιχοποιία σε μεταγενέστερη φάση, για την στερέωση των πλακών ορθομαρμάρωσης. Τα ελάσματα βρίσκονται σε μεγάλη έκταση του τοίχου από το ανατολικό άκρο του μέχρι την δυτικότερη πλατιά αντηρίδα. Ένας τόσο πλούσιος διάκοσμος των πλευρικών χώρων μαρτυρεί μια εξέχουσα λειτουργία, πολύ πιο σημαντική από τα κλίτη του ναού, τα οποία, όπως αναφέραμε, δεν φαίνεται να διακοσμήθηκαν ποτέ με ορθομαρμάρωση. Βέβαια, τα υπάρχοντα στοιχεία δεν οδηγούν αναγκαστικά σε ταύτιση του διακόσμου αυτού με την φάση που εξετάζουμε, δεδομένου ότι πλευρικούς χώρους βρίσκουμε να λειτουργούν ως παρεκκλήσια ακόμη και σε μεταγενέστερες περιόδους. Στην νότια πλευρά δεν παρατηρήθηκαν αντίστοιχα ίχνη, αν και αυτό δεν μπορεί να θεωρηθεί απόλυτο, γιατί μεγάλα τμήματα της επιφανείας κρύβονται από νεότερα αρμολογήματα. Δεξιά και αριστερά της δεύτερης από

273. Η ημικυκλική κόγχη που βρέθηκε στις ανασκαφές του Μ. Καλλιγά (Καλλιγάς, Έρευναι 1938, 68-69) και του Σ. Πελεκανίδη (Πελεκανίδης, Μεσαιωνικά 1961/1962, 253-256, σχ. 2) αποκαλύφθηκε και πάλι στις πρόσφατες έρευνες. Η τοιχοποιία της σώζεται σε μικρό ύψος από το θεμέλιο και αποτελεί τμήμα ζωναριού από αργούς πράσινους λίθους με ρόδινο συνδετικό κονίαμα (κουρασάνι). Η σύσταση του συνδετικού κονιάματος της κόγχης συγγενεύει με την β' φάση του κυρίως ναού και δεν έχει καμία σχέση με εκείνη των κατασκευών στα ΒΔ. του ναού, οι οποίες ανάγονται σε οψιμότερη εποχή. Η δ' φάση του ναού που έχει ένα σχετικά συγγενικό δομικό κονίαμα αποκλείεται από τους συσχετισμούς μας, γιατί σε αυτήν χρησιμοποιείται το ατελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας το οποίο δεν αναγνωρίζεται στην κόγχη. Με την απόδοση της κόγχης στην β' φάση του ναού συμφωνεί και η χρονολόγηση στον 7ο - 8ο αιώνα που πρότεινε ο Σ. Πελεκανίδης (Πελεκανίδης, ό.π., 253-256).

274. Το άνοιγμα αυτό αποκαλύφθηκε με τις έρευνες που ακολούθησαν την καθαίρεση των εξωτερικών επιχρισμάτων, το 1975. Δεξιά και αριστερά του τόξου της εισόδου αυτής αποκαλύφθηκαν υπολείμματα τοιχογράφησης.

275. Πρόκειται για το άνοιγμα, όπου στις πρόσφατες έρευνες πιστοποιήθηκε συνέχεια του δαπέδου του πλευρικού χώρου, κάτω από το πρόχειρο φράξιμο της ποδιάς.

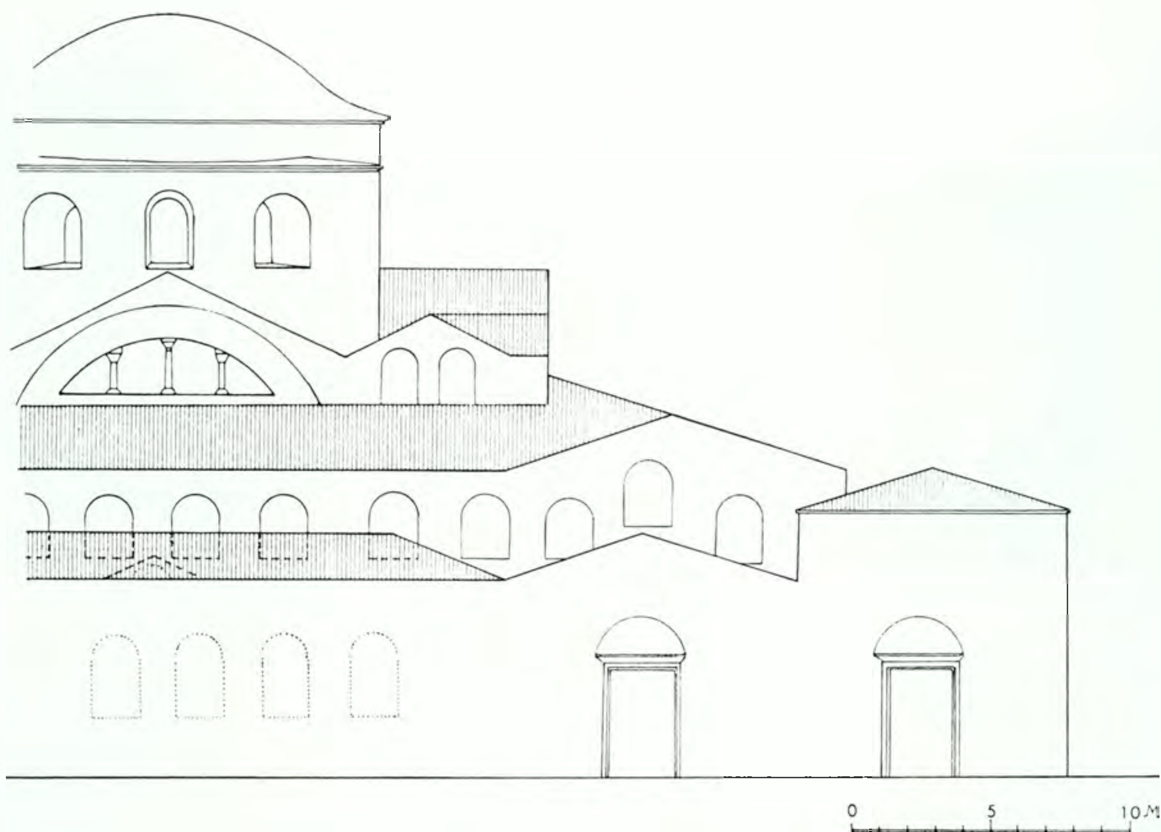

25. Δυτικό υπερώο, β' φάση. Εναλλακτικές προτάσεις για την θέση της ξύλινης στέγης.

δυτικά εισόδου, προς το νότιο κλίτος, σώζονται λείψανα τοιχογραφημένου διακόσμου, για τα οποία επίσης δεν μπορούμε να πούμε με ασφάλεια αν σχετίζονται με αυτήν ή την επόμενη φάση.

Γενικά οι ορθομαρμαρώσεις είναι πολυδάπανος διάκοσμος και αποδεικνύει την οικονομική ευρωστία της εποχής. Ως τρόπος διακόσμησης, εκτός από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια, κατά τα οποία γίνεται ευρύτατη χρήση, συναντάται στην συνέχεια σε μεγάλο χρονικό φάσμα από την πρωτοβυζαντινή έως και την μέση βυζαντινή περίοδο, ενώ δεν είναι άγνωστα τα παραδείγματα και από τα τελευταία βυζαντινά χρόνια, όπως η ανακαίνιση του καθολικού της μονής της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη (1316-1321). Πάντως, ανάλογες εφαρμογές πρέπει να αποτελούν σπάνιες εξαιρέσεις για την τελευταία περίοδο.

Η μορφή της ξύλινης στέγης, που κάλυπτε τους χώρους που εξετάζουμε, θα μπορούσε να ήταν δικλινής ή και μονοκλινής. Υπέρ της πρώτης περίπτωσης θα συνηγορούσε το ικανό πλάτος του χώρου που ευκολότερα γεφυρώνεται με πλήρες ζευκτό, παρά με λοξό αμειβόντα μόνο, αν και ανάλογα παραδείγματα δεν λείπουν ούτε στον ίδιο τον ναό (π.χ. στέγη δυτικού υπερώου). Στην θέση που σχηματίζεται η είσοδος στο βόρειο υπερώο καθώς και πάνω από τις ψηλές τοξωτές πλευρικές θύρες του νάρθηκα θα πρέπει να προβλεπόταν τοπική υπερύψωση με δικλινείς στέγες, που εισέδυαν στην επιμήκη στέγη του πλευρικού χώρου

26. Αποκατάσταση του δυτικού άκρου της βόρειας όψης του ναού στην β' φάση.

(Σχέδ. 26). Στην δεύτερη περίπτωση της μονοκλινούς στέγης, πρέπει να δεχθούμε ότι από την σειρά των δοκοθηκών ξεκινούν απλοί κεκλιμένοι αμείβοντες και όχι οι οριζόντειες δοκοί ενός ζευκτού, γιατί το μικρό ύψος που μεσολαβεί ανάμεσα στην πάνω επιφάνεια των δοκοθηκών και στην αρχική ποδιά των παραθύρων δεν επιτρέπει την δημιουργία ζευκτού, χωρίς το φράξιμο μεγάλου τμήματος των παραθύρων του υπερώου. Και στην περίπτωση αυτήν, πρέπει να προβλεπόταν τοπική υπερύψωση στην θέση της εισόδου στο βόρειο υπερώο, η οποία θα εμφανιζόταν πάνω από την στέγη με την μορφή φεγγίτη, καθώς επίσης και πάνω από τις τοξωτές μεγάλες θύρες του νάρθηκα.

Το ενδεχόμενο να μην έχουμε ενιαίους χώρους κατά μήκος της βόρειας και νότιας πλευράς του ναού, αλλά ένα σύστημα συνεχόμενων και ανεξαρτητοποιημένων χώρων, προσκρούει στις ακόλουθες δυσκολίες. Ένας διαχωρισμός με συμπαγή στοιχεία (τοίχους) θα απαιτούσε κάποια εγκάρσια θεμέλια, κάτι που από τις μέχρι σήμερα έρευνες δεν βρέθηκε στην θέση αυτή[276]. Αν υποθέσουμε εγκάρσια ενισχυτικά

276. Τα θεμέλια που αποκάλυψαν οι ανασκαφές του Μ. Καλλιγά, λίγο ανατολικότερα της βόρειας και νότιας πλάγιας εισόδου του νάρθηκα, είναι ανόμοια μεταξύ τους ως προς το πάχος και την μορφή (βλ. Καλλιγάς, Έρευναι 1936, 111-118, εικ. 1), γεγονός που δηλώνει ότι εξυπηρετούσαν διαφορετικούς σκοπούς και ακόμη ίσως ότι ανάγονται σε διαφορετικές εποχές. Οι πληροφορίες που παρέχονται από την ανασκαφική έρευνα (είδος τοιχοποιίας, υλικών κτλ.) είναι ελάχιστες, ώστε κάθε απόλυτη κρίση θα ήταν παρακινδυνευμένη. Άλλωστε, και τα στοιχεία αυτά είναι αρκετά προωθημένα προς τα δυτικά του ναού, αφήνοντας περιθώρια για την δημιουργία ενιαίων χώρων, μήκους όσο και το μήκος του κυρίως ναού. Για τον πιθανό ρόλο του εγκάρσιου θεμελίου στα ανατολικά της νότιας πλάγιας θύρας του νάρθηκα, βλ. σ. 111.

τόξα στην θέση των αντηρίδων (πλην της μεσαίας όπου βρίσκεται το άνοιγμα), τα τόξα αυτά λόγω του μεγάλου πλάτους του χώρου και της στάθμης της υποτιθέμενης γένεσής τους, θα χρειάζονταν πολύ μεγάλο ύψος, σχεδόν όσο το ύψος του εξωτερικού τοίχου των υπερώων. Έτσι, οποιαδήποτε μορφή στέγης στην θέση των δοκοθηκών θα απαιτούσε την ύπαρξη κτιστών διαφραγμάτων στην συναρμογή μαζί τους, τοίχους δηλαδή που, όπως είδαμε, δεν υπάρχουν.

Όσον αφορά στις αντηρίδες, αυτές στον βόρειο τοίχο τουλάχιστον φαίνεται ότι συνεχίζονταν στην φάση που εξετάζουμε και στον τοίχο του υπερώου, ψηλότερα από την στέγη του πλάγιου χώρου, όπως δείχνει η απολάξευση στην επιφάνεια του τοίχου (Π ί ν. 14α).

ΤΑ ΠΛΑΓΙΑ ΥΠΕΡΩΑ

Για το βόρειο και νότιο υπερώο τα σωζόμενα στοιχεία επιτρέπουν πλήρη και ασφαλή αποκατάσταση της μορφής τους. Μονοκλινείς ξύλινες στέγες ξεκινούν από το ύψος των μαρμάρινων προβόλων, οι οποίοι ενσωματώνονται στην ζώνη της β' φάσης, που υπερυψώνει τους τοίχους του σταυρικού πυρήνα, και καταλήγουν ακριβώς πάνω από τα τοξωτά παράθυρα των μακρών εξωτερικών πλευρών (Σ χ έ δ. VIII, IX). Στην βόρεια και νότια κεραία του σταυρού κτίζεται σύνθετο διάφραγμα για να παραλάβει την ξύλινη στέγη. Η σειρά των μαρμάρινων προβόλων που συνεχίζεται στην ίδια οριζόντια στάθμη πάνω στο διάφραγμα αυτό διαχωρίζει δύο ζώνες, την κατώτερη, με την σύνθετη τοξοστοιχία από δύο κίονες και έναν κεντρικό πεσσό, από όπου γίνεται η οπτική επικοινωνία υπερώων και κυρίως ναού, και την ανώτερη, όπου αφήνεται ένας φεγγίτης μορφής κυκλικού τομέα.

Μαρμάρινα θωράκια έφραζαν τα μεσοδιαστήματα της σύνθετης τοξοστοιχίας στην κάτω ζώνη, όπως δηλώνουν οι αντίστοιχες εγκοπές στις βάσεις των αρχικών κιόνων (Π ί ν. 39), ενώ τρεις ανισοϋψείς κιονίσκοι παραθύρων χρησίμευαν για την στερέωση των διαφραγμάτων του φεγγίτη της πάνω ζώνης. Αυτή η μορφή στέγασης των πλευρικών υπερώων θεωρήθηκε από παλαιότερους μελετητές ως η αρχική[277].

ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΟΥ ΔΥΤΙΚΟΥ ΥΠΕΡΩΟΥ

Έχοντας απόλυτα εξακριβωμένη την μορφή της κάλυψης στα πλευρικά υπερώα, περνάμε στην εξέταση των προβλημάτων αποκατάστασης του δυτικού υπερώου, σε συσχετισμό με τα υπόλοιπα στοιχεία της β' φάσης στην θέση αυτή.

Τα δεδομένα του προβλήματος είναι τα ακόλουθα:

α. Στο δυτικό άκρο του βόρειου υπερώου η αρχική ασπίδα, που καλύπτει τον υποκείμενο γωνιακό χώρο του νάρθηκα, επιβάλλει υπερύψωση της στάθμης του δαπέδου κατά 1,20 μ., σε σχέση με εκείνη του υπόλοιπου υπερώου. Ο βόρειος εξωτερικός τοίχος πατάει στο σημείο αυτό πάνω στο εξωρράχιο της ασπίδας, όπως έδειξε η επιτόπια έρευνα, ενώ η εφαρμογή των τοξωτών παραθύρων συνεχίζεται στην θέση αυτή προσαρμοζομένη στις υπάρχουσες συνθήκες. Το όγδοο από ανατολικά παράθυρο, φραγμένο σήμερα, ακολουθεί την στάθμη των υπόλοιπων, ενώ το ένατο θα πρέπει να υπερυψωνόταν αρκετά, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι οι σωζόμενες κατακόρυφες παρειές του φθάνουν σε ένα ύψος που ισοδυναμεί με την στάθμη του κλειδιού των υπόλοιπων τοξωτών παραθύρων (Σ χ έ δ. 11). Το στοιχείο αυτό οδηγεί σε διαφοροποιημένη κατά το ύψος στέγαση στην θέση αυτή, σε σύγκριση με το υπόλοιπο βόρειο υπερώο. Άλλωστε, κάτι τέτοιο φαίνεται και λειτουργικά αναγκαίο εξαιτίας του υπερυψωμένου δαπέδου του δυτικού διαμερίσματος. Στο αντίστοιχο δυτικό άκρο του νότιου υπερώου η αντικατάσταση της αρχικής ασπί-

277. Kalligas, *Hagia Sophia*, 20-23, σχ. 4-5· ο ίδιος, Έρευναι 1938, 72-73, εικ. 7· Πελεκανίδης, Νέαι έρευναι, αποκατάστασις, 398-403, εικ. 1.

δας με σταυροθόλιο απήλλαξε την β'$_1$ φάση στο σημείο αυτό από τα προβλήματα της βόρειας πλευράς, δίνοντας σε όλο το μήκος του εξωτερικού τοίχου μια σειρά παραθύρων με ενιαίο ύψος.

β. Στο κεντρικό τμήμα του δυτικού υπερώου υπερυψώνονται στην β' φάση οι θόλοι που δημιουργούν την κάλυψη του υποκείμενου νάρθηκα σε αντιστοιχία με την αρχική ασπίδα στο δυτικό άκρο του βόρειου υπερώου. Ως συνέπεια, το τοξωτό διάφραγμα που κτίζεται στην δυτική κεραία του σταυρού πατάει σε μια υπερύψωση, κατά 1,20 μ. πάνω από την αρχική ποδιά του μεγάλου τοξωτού ανοίγματος της α' φάσης. Η υπερύψωση αυτή έχει –προς την εσωτερική μεριά του υπερώου τουλάχιστον που ερευνήθηκε– την μορφή τριών κτιστών βάθρων, πλάτους 1,17 - 1,18 μ., με μεταξύ τους διαστήματα επίσης 1,17 - 1,18 μ., που στο πάνω μέρος τους σχηματίζουν χαρακτηριστική πατούρα για την δημιουργία δαπέδου (βλ. παρακάτω, παράρτημα Ι, σ. 207-210 και Σ χ έ δ. 14· Π ί ν. 23).

Μια σειρά από επτά μαρμάρινους προβόλους ενσωματώνονται στην τοιχοποιία της β' φάσης που σχηματίζει την υπερύψωση του σταυρικού πυρήνα του ναού, καταλαμβάνοντας όλο το πλάτος της δυτικής πλευράς του. Από αυτούς, οι τέσσερις ακραίοι τοποθετούνται ανά ένας δεξιά και αριστερά από τα τοξωτά ανοίγματα του δεύτερου ορόφου των γωνιακών διαμερισμάτων και οι τρεις κεντρικοί στο διάφραγμα της δυτικής κεραίας, πάνω αντίστοιχα από τους τρεις κίονες (Σ χ έ δ. V). Πάνω από την στάθμη των προβόλων ανοίγεται φεγγίτης μορφής κυκλικού τομέα, αντίστοιχος με εκείνους των πλευρικών υπερώων, αλλά μικρότερου ύψους. Η σειρά των επτά μαρμάρινων προβόλων είναι κατ' αρχάς ένδειξη για την ύπαρξη ξύλινης στέγης στο δυτικό υπερώο.

γ. Η στάθμη των προβόλων είναι κατά 90 εκ. ψηλότερη από εκείνη των αντίστοιχων στοιχείων στα πλευρικά υπερώα και μπορεί να εξηγηθεί από την ανάγκη δημιουργίας ψηλότερης στέγασης στο δυτικό τμήμα εξαιτίας της υπερύψωσης του δαπέδου κατά 1,20 μ. Η διαφορά αυτή στην στάθμη οδηγεί κατ' αρχάς στην σκέψη ότι το δυτικό υπερώο είχε στέγη ανεξάρτητη από εκείνες των πλευρικών.

δ. Σε κανένα σημείο ο βόρειος τοίχος του βόρειου υπερώου δεν παρουσιάζει σημάδια συναρμογής εγκάρσιου τοίχου, ούτε η ανασκαφική έρευνα έδωσε κανένα στοιχείο, που να δικαιολογεί σχετική κατασκευή στην θέση των ανατολικών τοίχων των υποθετικών πύργων στις αποκαταστάσεις της δυτικής πλευράς που δίνουν οι Μ. Καλλιγάς και Σ. Πελεκανίδης[278] (Σ χ έ δ. 21). Ένα εγκάρσιο θεμέλιο σε σχετική θέση στο νότιο υπερώο ανήκει σε επιφανειακή πρόχειρη κατασκευή, έχει πολύ μικρό πάχος και επιπλέον προσκρούει στο νότιο άκρο του σε θέση παραθύρου.

ε. Οι εγκάρσιοι τοίχοι που βρίσκουμε σήμερα στο δυτικό υπερώο ανήκουν σε μεταγενέστερη φάση, όπως συνάγεται από την λογικά ασυμβίβαστη συνύπαρξή τους με τους υπερκείμενους ακραίους προβόλους, όπως ήδη σημειώθηκε. Το στοιχείο του προβόλου προϋποθέτει απουσία τοίχου στο αντίστοιχο σημείο, γεγονός που αυτομάτως τοποθετεί τον τοίχο σε φάση μεταγενέστερη από εκείνην των προβόλων.

Προχωρώντας στην εξέταση της μορφής της στέγασης του δυτικού υπερώου, διακρίνουμε τις ακόλουθες δυνατότητες και προβλήματα αντίστοιχα:

α) Αν θεωρήσουμε στο δυτικό υπερώο μία μονοκλινή στέγη Σ1 (Σ χ έ δ. 25), ανάλογη με εκείνη του βόρειου και νότιου υπερώου, προσκρούουμε αμέσως στα παρακάτω προβλήματα:

– Η στέγη αυτή θα έκοβε στην μέση ή και ψηλότερα τα τοξωτά ανοίγματα του δεύτερου ορόφου των γωνιακών διαμερισμάτων του πυρήνα του ναού, ενώ θα περιόριζε σημαντικά το τελικό άνοιγμα του φεγγίτη στην θέση της δυτικής κεραίας. Στα διαφράγματα της βόρειας και νότιας κεραίας στην αντίστοιχη θέση προβλέπεται πάνω από την στάθμη των προβόλων ζώνη τοιχοποιίας ικανού ύψους, ώστε να παραλάβει την οριζόντια δοκό, τους αμείβοντες και το πρόσθετο ύψος των κεραμιδιών. Στην δυτική κεραία δεν είχε προβλεφθεί να υπάρχει αυτή η δυνατότητα, με αποτέλεσμα να παρουσιάζεται εκτός από αισθητικό και κατασκευαστικό πρόβλημα.

278. Βλ. ό.π.

— Η έκταση της στέγης αυτής είναι το δεύτερο πρόβλημα. Αν προχωρούσε μέχρι τους εξωτερικούς τοίχους στην βόρεια και νότια όψη, πράγμα που θα φαινόταν λογικό τουλάχιστον για την βόρεια πλευρά όπου συναντούμε υπερύψωση του δαπέδου, τότε θα ήταν απαραίτητη η παρουσία ενός τοίχου στο βόρειο και νότιο υπερώο, εξαιτίας της υψομετρικής διαφοράς των δύο στεγών που δεν συναρμόζονται διαφορετικά. Όμως, τόσο ο βόρειος όσο και ο νότιος τοίχος των πλευρικών υπερώων δεν παρουσιάζουν ίχνη συναρμογής με εγκάρσιο τοίχο στο μέρος της πιθανής συνάντησης. Επιπλέον θα ήταν περιττός σε μία τέτοια περίπτωση ο τελευταίος δυτικός πρόβολος στο βόρειο και νότιο υπερώο (Σ χ έ δ. VII). Αν εξάλλου υποθέσουμε ένα τοξωτό στοιχείο στην θέση του ζητούμενου εγκάρσιου τοίχου, αυτό θα έπρεπε να αφήσει ίχνη από την έδρασή του πάνω στην τοιχοποιία της β' φάσης στους απέναντι τοίχους του κεντρικού πυρήνα, ενώ και στην περίπτωση αυτή θα ήταν περιττός ο τελευταίος δυτικός πρόβολος στα πλευρικά υπερώα. Τα στοιχεία αυτά δείχνουν αντίθετα ότι στην φάση αυτή τουλάχιστον δεν είχε γίνει πρόβλεψη για οποιοδήποτε διαχωριστικό στοιχείο στην θέση αυτή.

— Στην περίπτωση που η στέγη του δυτικού υπερώου περιοριζόταν στο κεντρικό του τμήμα, αφήνοντας το βόρειο και νότιο άκρο του να ενταχθεί στο σύστημα στέγασης των πλευρικών υπερώων, θα χρειαζόταν απαραίτητα ένας εγκάρσιος τοίχος στην θέση αυτών που υπάρχουν σήμερα, λύση δηλαδή ασυμβίβαστη με τους προβόλους, όπως λέχθηκε προηγουμένως[279].

β) Αν στην θέση της στέγης Σ1 θεωρήσουμε μια ψηλότερη μονοκλινή στέγη Σ2 (Σ χ έ δ. 25), θα μπορούσαν να αρθούν τα μειονεκτήματα της προηγούμενης παραγράφου α), με την υπαγωγή των ανοιγμάτων του δυτικού τοίχου του κεντρικού πυρήνα κάτω από την στέγη, αλλά θα εξακολουθούσαν να ισχύουν με τον ίδιο τρόπο όλα τα προβλήματα της παραγράφου β), η απαίτηση δηλαδή για διαχωριστικούς τοίχους είτε στο δυτικό είτε στα πλευρικά υπερώα.

γ) Η ενοποιημένη σύνθετη στέγη πάνω από όλα τα υπερώα (Σ χ έ δ. 26) θα μπορούσε να αποτελέσει μια λύση, με όλα τα προβλήματα της παραγράφου α), αλλά προϋποθέτει ότι η προέκταση της κλίσης της στέγης των πλευρικών υπερώων περνάει λίγο πάνω από τις θέσεις των ακραίων προβόλων της δυτικής πλευράς για την εφαρμογή του αμείβοντα. Στην πραγματικότητα η προέκταση αυτής της κλίσης περνάει λίγο κάτω από τους προβόλους, πράγμα που σημαίνει ότι, αν όντως κατασκευάσθηκε τέτοια στέγη, θα έπρεπε στο σημείο αυτό να είχαμε σχετική αλλαγή της κλίσης και τα συνακόλουθα κατασκευαστικά προβλήματα (κακοτεχνίες) ή ένα «κλέψιμο» στην κατασκευή. Μια γεωμετρικά σωστή λύση θα έδινε ακόμη μικρότερο ύψος στην δυτική στέγη, πράγμα που με την δεδομένη υπερύψωση του δαπέδου στον χώρο αυτόν θα δημιουργούσε ιδιαίτερα προβλήματα. Ήδη η στέγη στο ύψος των σημερινών προβόλων που ακολουθεί την ίδια κλίση με την στέγη των πλευρικών υπερώων θα άφηνε ελεύθερο ύψος στην δυτική πλευρά του χώρου μόλις 2 μ. ή 2,10 μ. και επιπλέον είναι προβληματική, όπως είδαμε, γιατί κόβει στην μέση ανοίγματα, ελαχιστοποιεί τον φεγγίτη της δυτικής κεραίας και δεν συναρμόζεται με τις πλάγιες στέγες, παρά μόνον αν υποθέσουμε κάποιες κακοτεχνίες. Ίσως αυτοί να είναι μερικοί λόγοι που οδήγησαν στην κατάργησή της ή την εγκατάλειψη της αρχικής ιδέας στην αμέσως επόμενη φάση β'₁ που χαρακτηρίζεται από την προσθήκη των εγκάρσιων τοίχων στο δυτικό υπερώο και την σαφή διαίρεση των χώρων και της στέγασής τους. Η φάση αυτή φαίνεται χρονικά κοντινή στην β' και επαναλαμβάνει τις μορφές της τελευταίας στα πλευρικά υπερώα.

Με βάση τα υπάρχοντα στοιχεία η πιθανότερη μορφή κάλυψης στα δυτικά άκρα των υπερώων στην β' φάση είναι η προτεινόμενη στο Σ χ έ δ ι ο 26, δηλαδή η γ) λύση.

279. Η πρώτη αποκατάσταση, που πρότεινε ο Μ. Καλλιγάς στην διατριβή του (Kalligas, *Hagia Sophia*, σχ. 4-5), εμπίπτει στην κατηγορία αυτή, προϋποθέτει δηλαδή την ύπαρξη των εγκάρσιων τοίχων στο δυτικό υπερώο. Εκτός από αυτό, παρουσιάζει μια πολύ μικρή κλίση (12%) στην στέγη του δυτικού υπερώου σε σχέση με την γνωστή κλίση των πλευρικών (28-30%), ενώ στο δυτικό πέρας του βόρειου υπερώου, όπου το δάπεδο υπερυψώνεται εξαιτίας της ασπίδας, προκύπτει πολύ χαμηλό ύψος στο εσωτερικό, που εμποδίζει την λειτουργία του.

Η δυτική πλευρά του ναού στην β'$_1$ φάση

Πριν ξεκινήσουμε την συζήτηση πάνω στα προβλήματα της μορφής αυτής της φάσης, είναι σκόπιμο να υπενθυμίσουμε ότι έχουμε να κάνουμε με μια λογική επισκευών, όπου γίνεται προσπάθεια να προσαρμοσθούν στην πολύπλοκη ήδη και ανορθόδοξη αρχική κατάσταση, και επομένως υιοθετούνται, για ένα λόγο παραπάνω, ανορθόδοξες και μορφολογικά προβληματικές λύσεις.

Όπως είδαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο για τις φάσεις του ναού, ο βόρειος εγκάρσιος τοίχος στο δυτικό υπερώο προεκτεινόταν κατά την περίοδο αυτή δυτικότερα από τον εξωτερικό τοίχο του ναού, πράγμα που σημαίνει ότι ο νάρθηκας της βασιλικής, που υποθέτουμε ότι διατηρήθηκε στην α' φάση, εξακολουθεί να υπάρχει τουλάχιστον στο ισόγειο. Στο ίδιο συμπέρασμα οδηγεί και η ορθογώνια εσοχή (το ίχνος από την άρθρωση τοίχου) πάνω από το νότιο άνοιγμα που συμπίπτει με την θέση του στυλοβάτη της βασιλικής, η οποία διαμορφώνεται και στην τοιχοποιία της β' φάσης στην βάση του δυτικού τοίχου του νότιου υπερώου, αλλά όχι ψηλότερα (Σ χ έ δ. XI· Π ί ν. 12α).

Ο δυτικός τοίχος του νότιου υπερώου εμφανίζεται ως εξωτερικό τελειωμένο στοιχείο που δεν συνδέεται στην στάθμη αυτή με άλλο τμήμα του κτιρίου, ήταν δηλαδή ελεύθερος και ορατός. Ο δεύτερος όροφος του παλαιού νάρθηκα φαίνεται πως έχει πλέον καταστραφεί τουλάχιστον στην θέση αυτή[280].

Παράλληλα, η συναρμογή του νότιου εγκάρσιου τοίχου του δυτικού υπερώου με τον δυτικό του νότιου υπερώου δείχνει ότι το δυτικό υπερώο δεν κλείνει με τοίχο στα δυτικά του αυτήν την εποχή. Ο τοίχος που βλέπουμε σήμερα στην θέση αυτή ανάγεται σε δύο μεταγενέστερες φάσεις και, όπως φαίνεται από την κανονική ακμή που σχηματίζουν οι δύο τοίχοι της β'$_1$ φάσης, δεν προβλεπόταν καμίας μορφής συναρμογή των τοίχων αυτών με άλλα στοιχεία είτε προς βορρά είτε προς δυσμάς.

Εξάλλου, η ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό του δυτικού υπερώου αποκάλυψε πάνω από τα εξωράχια των θόλων ένα στρώμα πηλού πάχους 10 εκ., που διαμόρφωνε κατάλληλες κλίσεις και ρύσεις μεταξύ των θόλων για την απομάκρυνση των νερών της βροχής[281], πράγμα που δηλώνει ότι ο χώρος ήταν επιπλέον και ακάλυπτος[282]. Το στρώμα του πηλού δείχνει ότι οι θόλοι είχαν μολύβδινη επικάλυψη στην φάση αυτή (Σ χ έ δ. 27).

Μέσα σε αυτές τις συνθήκες, το τοξωτό διάφραγμα της δυτικής κεραίας θα πρέπει να μετατράπηκε σε σύνθετο παράθυρο και ίσως κατά την πραγματοποίηση αυτού του σχεδίου να κόπηκαν τα κτιστά βάθρα των κιόνων του διαφράγματος και προστέθηκαν τα θωράκια στα ενδιάμεσά τους[283]. Έτσι, δινόταν στο εσωτερικό η εντύπωση ενός ανοίγματος που έφθανε και στην θέση της δυτικής κεραίας μέχρι το ύψος του πρώτου μαρμάρινου κοσμήτη που σημειώνει το δάπεδο των πλευρικών υπερώων, διατηρώντας με τον τρόπο αυτόν την ενότητα της αρχικής σύλληψης στο εσωτερικό του σταυρικού κέντρου του ναού.

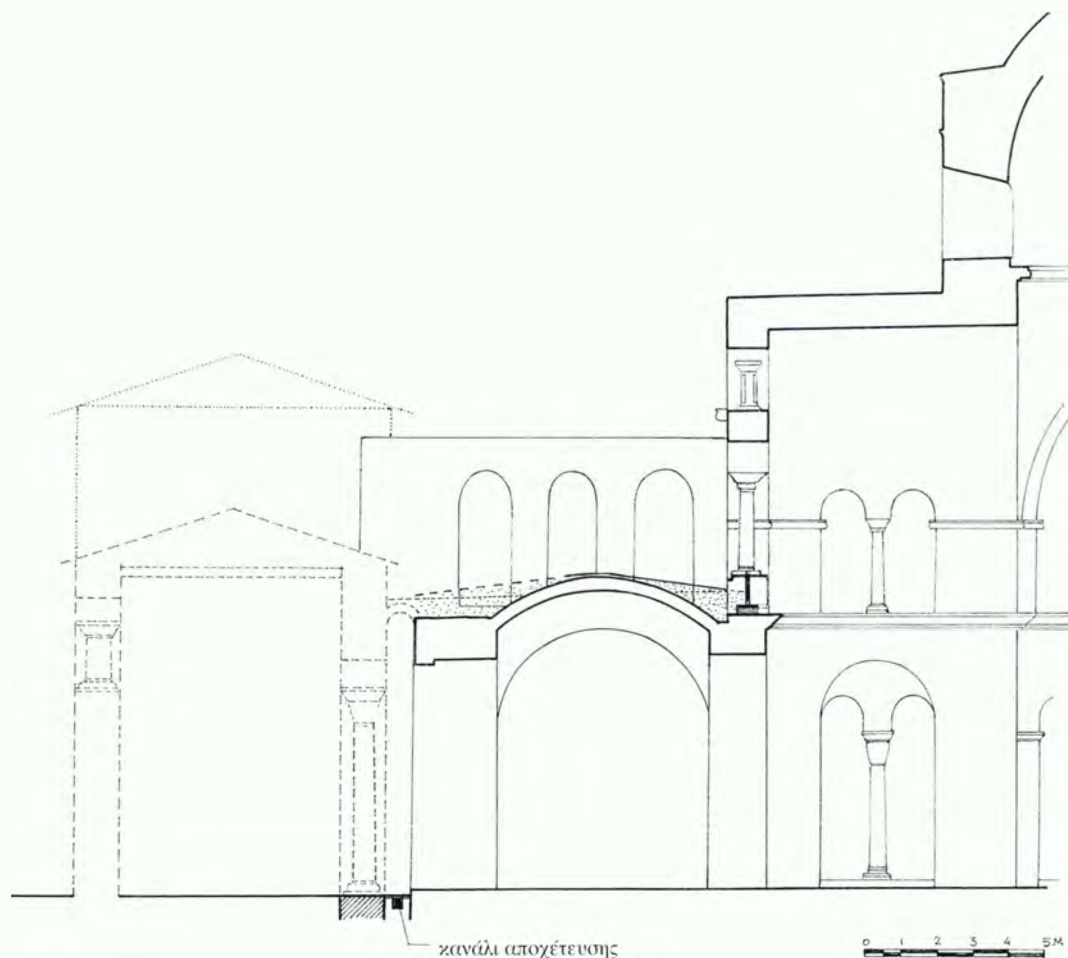
Τα παραπάνω στοιχεία και το ύψος που δίνει το ίχνος της άρθρωσης του υποθετικού νάρθηκα —που είναι και το αναμενόμενο ύψος για το ισόγειο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής— μας οδηγούν να καταλήξουμε σε μια μορφή συναρμογής των δύο κτιρίων, όπως στο Σ χ έ δ ι ο 27. Από την τομή αυτή γίνεται αμέσως φανερό ότι το μεγάλο πρόβλημα μιας τέτοιας διάταξης είναι η απομάκρυνση των ομβρίων, που

280. Το δυτικότερο άνοιγμα στον νότιο τοίχο του νότιου υπερώου φαίνεται να ήταν θύρα στην φάση β'$_1$ και θα πρέπει να επικοινωνούσε συνεπώς με ένα επίπεδο (δώμα;) στην οροφή του ισόγειου παλαιού νάρθηκα (τότε εξωνάρθηκα). Το νότιο άκρο αυτού του παλαιού νάρθηκα θα πρέπει να εκτεινόταν ελαφρά προς ανατολάς μέχρι το πρώτο από τα δύο θεμέλια, που βρέθηκαν από τον Μ. Καλλιγά, εκατέρωθεν της νότιας πλάγιας εισόδου του σημερινού νάρθηκα.

281. Βλ. παρακάτω, παράρτημα Ι, ανασκαφική έρευνα στο δυτικό υπερώο.

282. Την άποψη αυτή διατύπωσε και ο Σ. Πελεκανίδης (Πελεκανίδης, Νέαι έρευναι, αποκατάστασις, 398-403), αλλά υπέθεσε ότι πρόκειται για την αρχική μορφή του κτιρίου, πράγμα που δεν ισχύει σύμφωνα με όσα έχουν εκτεθεί μέχρι τώρα.

283. Λεπτομερής παρουσίαση των φάσεων του στυλοβάτη υπάρχει παρακάτω, παράρτημα Ι, σ. 207-209.

27. Αποκατάσταση της δυτικής πλευράς του ναού στην β'$_1$ φάση. Τομή στο δυτικό υπερώο, τον νάρθηκα και τον εξωνάρθηκα.

συγκεντρώνονται στο ανοικτό τμήμα του υπερώου, καθώς και αυτών που προστίθενται από την ανατολική πλευρά της στέγης του νάρθηκα. Για την παρεμπόδιση της ελεύθερης εισόδου τους στο διάστημα που μεσολαβεί μεταξύ του παλαιότερου νάρθηκα και του σημερινού ναού και την απομάκρυνσή τους θα πρέπει να υποθέσουμε ασφαλώς μια κατασκευή που να γεφύρωνε τα 70 εκ. του κενού, δημιουργώντας ταυτόχρονα αυλάκι με κατάλληλες κλίσεις που θα οδηγούσε σε κτιστούς κατακόρυφους αγωγούς, πιθανότατα σε επαφή με τους βραχείς εγκάρσιους τοίχους της βασιλικής οι οποίοι αρθρώνονται στο σώμα του ναού.

Η ανάγκη για μια διάταξη, όπως αυτή που μόλις περιγράψαμε, θα εξηγούσε και το παράδοξο σύστημα καναλιών που βρέθηκε σε προηγούμενες και πρόσφατες ανασκαφές στην θέση αυτή. Παλαιότερα η Φ. Δροσογιάννη είχε εντοπίσει μεταξύ του θεμελίου της προηγούμενης βασιλικής και της βάσης της πρόσοψης του ναού της Αγίας Σοφίας ένα αυλάκι τετραγωνικής διατομής, πλάτους 30 εκ., στρωμένο με πλάκες, σε βάθος 1 μ. χαμηλότερα από το μέγιστο σωζόμενο ύψος του δυτικού θεμελίου ή 64 εκ. από το σημερινό δάπεδο του ναού[284]. Ένα τέτοιο κανάλι θα ήταν άχρηστο στην θέση αυτή, αν ίσχυε η υπόθεση του Σ. Πε-

284. Δροσογιάννη, Μεσαιωνικά 1963, 238.

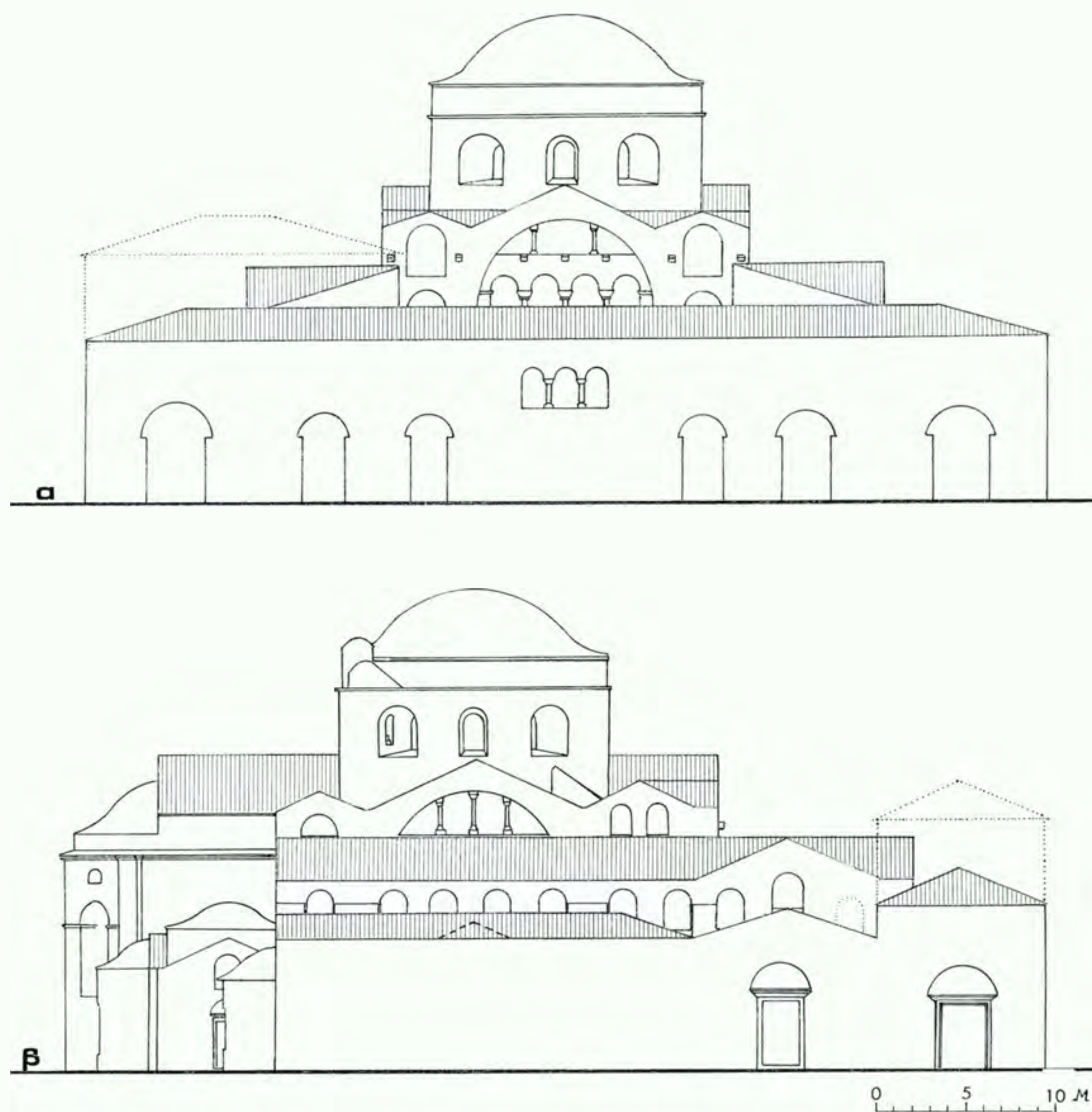
λεκανίδη για στενό προστώο στα δυτικά του ναού[285], υπόθεση που δεν ισχύει και για άλλους λόγους, όπως είδαμε. Από την άλλη μεριά, επειδή η συνέχεια του καναλιού διακόπτεται από τους εγκάρσιους κλάδους των θεμελίων της προηγούμενης βασιλικής —τον στυλοβάτη του κεντρικού κλίτους— θα έπρεπε αυτό να εύρισκε διεξόδους προς την δυτική αυλή, αν ο χώρος μπροστά από την όψη του ναού ήταν ελεύθερος. Τα καταλληλότερα σημεία θα ήταν οι θέσεις όπου σχηματίζονταν οι θύρες του παλαιού νάρθηκα και αρκούσε μικρή εκβάθυνση της πάνω επιφανείας του θεμελίου για να περάσει ο αγωγός. Αντίθετα, στην πρόσφατη ανασκαφή του νότιου διαμερίσματος του νάρθηκα αποκαλύφθηκαν διακλαδώσεις καναλιών που επικοινωνούν με το κανάλι που αναφέρει η Φ. Δροσογιάννη και προχωρούν με κλίση προς το εσωτερικό του ναού, βρίσκοντας έξοδο κάτω από την νότια πλευρική πύλη του νάρθηκα (Σ χ έ δ. 7). Συγκεκριμένα, το κανάλι που περνάει κάτω από την νότια θύρα της δυτικής πλευράς, σκάβοντας έτσι το θεμέλιο του ναού, ξεκινάει από ένα βάθος 70 εκ. από το σημερινό δάπεδο κοντά στο σημείο της ένωσής του με το δυτικό κανάλι και καταλήγει σε βάθος περίπου 96 εκ., κάτω από την νότια πλευρική θύρα του νάρθηκα, από όπου οδηγείται προς το εξωτερικό. Η ανορθόδοξη αυτή λύση δείχνει πως ο χώρος στα δυτικά του ναού ήταν καλυμμένος, και μάλιστα με τρόπο που εμπόδιζε την φυσιολογική απομάκρυνση των ομβρίων του δυτικού ακάλυπτου υπερώου πάνω από την στέγη αυτού του εξωνάρθηκα. Ήταν δηλαδή στεγασμένος σε ψηλότερη στάθμη και η μόνη διέξοδος για τα όμβρια δινόταν στο σημείο συνάντησης των δύο κτιρίων, με συντομότερη διαδρομή μέσα από τον νάρθηκα του σημερινού ναού. Μια συντομότερη διαδρομή συνεπάγεται και μικρότερο βάθος αγωγών, πράγμα που διευκολύνει ιδιαίτερα το έργο. Αυτή η τελευταία παρατήρηση, σχετικά με την εκλογή της συντομότερης διαδρομής, θα μπορούσε ίσως να οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι εκτός από το ισόγειο του παλαιού νάρθηκα πιθανόν να σωζόταν ακόμη στην εποχή αυτή και η ανατολική στοά του αιθρίου, έτσι ώστε η διέξοδος προς την δύση να απαιτούσε μεγάλη διαδρομή. Επίσης υποδηλώνει ότι ο νάρθηκας της παλαιοχριστιανικής βασιλικής επεκτεινόταν, όπως θα περιμέναμε λόγω των διαστάσεών της (Σ χ έ δ. 2), πέρα από το πλάτος του σημερινού ναού και ίσως η όλη διάταξη έκλεινε την εποχή αυτήν προς τα ανατολικά, στον τοίχο που αποκάλυψε ο Μ. Καλλιγάς[286] στα δυτικά της πλάγιας εισόδου του νάρθηκα, πράγμα που εξανάγκασε σε στροφή του αγωγού μέσα από τον ναό (Σχέδ. 9).

Πιθανόν η διάταξη εξόδου του καναλιού από την νότια πλευρική θύρα του νάρθηκα δηλώνει ότι ο στεγασμένος χώρος που προστέθηκε κατά μήκος της νότιας πλευράς του ναού σταματάει πριν από την θύρα του νάρθηκα, στο θεμέλιο που εντόπισε ο Μ. Καλλιγάς στα βόρεια της θύρας[287] (Σ χ έ δ. 7). Η άμεση επικοινωνία του πλάγιου χώρου με τον ναό διασφαλίζεται από το δυτικό πλευρικό άνοιγμα του νότιου κλίτους που, όπως είπαμε, είναι αρχικά διαμορφωμένο σαν πύλη.

Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΥΠΕΡΩΩΝ ΣΤΗΝ Β΄ ΚΑΙ Β΄$_1$ ΦΑΣΗ

Η θέση και η διαμόρφωση της ανόδου στο βόρειο υπερώο που αποκαλύφθηκε με την ανασκαφή είναι ιδιαίτερα διαφωτιστικές για την χρήση των υπερώων στην β΄ φάση. Η στενότητα, η ανορθόδοξη θέση και η διαμόρφωσή της, που ουσιαστικά εκμεταλλεύεται τον χώρο μεταξύ του βόρειου εξωτερικού τοίχου και του εξωραχίου της κυλινδρικής καμάρας, κάτω πάντα από την στάθμη του δαπέδου, καθώς και η πρόχειρη εμφάνισή της μιλούν για διάταξη που δεν προοριζόταν να χρησιμοποιηθεί από πολύ κόσμο, δεν εξυπηρετούσε δηλαδή μια κύρια χρήση. Παράλληλα, η άνοδος αυτή οδηγούσε σε ένα επίπεδο χρήσης λίγο χαμηλότερο από το κλειδί της καμάρας που αφηνόταν έτσι ορατό σε όλη την έκταση του βόρειου υπερώου. Αυτό το δάπεδο όπως και οι ράμπες που οδηγούσαν σε αυτό καλύπτονταν με ένα στρώμα από ασθενικό κουρασάνι (Σ χ έ δ. 13).

285. Πελεκανίδης, Νέαι έρευναι, αποκατάστασις, 398-403.
286. Καλλιγάς, Έρευναι 1936, 111-118, εικ. 1.
287. Καλλιγάς, ό.π.

28. Αποκατάσταση του ναού στην β'$_1$ φάση. α. Δυτική όψη. β. Βόρεια όψη.

Τόσο η στάθμη του δαπέδου, που δεν κάλυπτε εντελώς τον υποκείμενο θόλο, όσο και η ευτελής επίστρωσή του συνηγορούν στην υπόθεση ότι ο χώρος του βόρειου υπερώου στέγαζε αυτήν την εποχή κάποια δευτερεύουσα χρήση. Η διαπίστωση αυτή θέτει γενικότερα το πρόβλημα της λειτουργίας των υπερώων στην β' φάση. Κατ' αρχάς θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι η ύπαρξη της ανορθόδοξης και πρόχειρης ανόδου, όπως και η ελλιπής διαμόρφωση του δαπέδου, σημαίνουν διαφοροποίηση του βόρειου υπερώου από τους υπόλοιπους χώρους, αποκλεισμό από το κοινό και χρήση του μόνο από πρόσωπα που σχετίζονται άμεσα με τον ναό, λειτουργία δηλαδή που θα δικαιολογούσε ίσως και ξεχωριστή προσπέλαση. Κάτι τέτοιο όμως θα σήμαινε ότι τα υπερώα ήταν χωρισμένα σε διακεκριμένους χώρους που κατά κάποιο τρόπο έκλειναν και μπορούσαν να λειτουργούν ανεξάρτητα, απαιτεί δηλαδή κάποιους διαχωριστικούς τοίχους, που, όπως είδαμε, δεν υπήρχαν στην β' φάση. Όταν δημιουργήθηκαν δύο τέτοιοι εγκάρσιοι τοίχοι στην β'$_1$ φάση, η ενότητα των δύο υπερώων είχε πια διασπασθεί από τον ενδιάμεσο ακάλυπτο

χώρο στην θέση του δυτικού υπερώου. Γεννάται λοιπόν το ερώτημα μήπως ολόκληρος ο χώρος των υπερώων υπολειτουργούσε ή είχε δευτερεύουσα χρήση στην περίοδο αυτή.

Στο νότιο υπερώο, όπως είδαμε στο κεφάλαιο Γ', συναντάμε διάταξη ανόδου ανάλογη με του βόρειου και δεν έχουμε επομένως ούτε εδώ κανονικό δάπεδο. Στο υπερώο αυτό οι πρόσφατες έρευνες αποκάλυψαν λείψανα μαρμαροθετημένου δαπέδου που ανάγεται όμως σε μεταγενέστερη φάση, όπως θα δούμε στην συνέχεια. Η ανασκαφική έρευνα δεν προχώρησε, κάτω από την στάθμη του δαπέδου αυτού και έτσι δεν έχουμε στοιχεία από την διαμόρφωση του χώρου στα προγενέστερα χρόνια. Όσον αφορά στην προσπέλαση στο νότιο υπερώο, αυτή μπορεί να γινόταν ή έμμεσα διασχίζοντας το δυτικό υπερώο (που η στέγασή του παρουσιάζει τα γνωστά προβλήματα στην φάση αυτήν) ή απευθείας από την δυτική πλευρά του, που θα πρέπει τότε να συνδεόταν με ένα χώρο σε δεύτερο όροφο, πάνω από τον νάρθηκα της προηγούμενης βασιλικής ή από ένα βατό δώμα στην θέση αυτή. Η περίπτωση απευθείας σύνδεσης με ένα χώρο στα δυτικά δεν μπορεί να αποκλεισθεί, δεδομένου ότι στην δυτική πλευρά των υπερώων δεν σώζονται στοιχεία της β' φάσης και κάθε υπόθεση είναι θεωρητικά δυνατή. Πάντως η ανάγκη για την δημιουργία τόσο προβληματικής ανόδου στο βόρειο υπερώο θα μπορούσε ίσως να είναι και ένδειξη ότι από κάποια άλλη πλευρά τουλάχιστον δεν είχε προβλεφθεί άνετη προσπέλαση.

Γενικά η χρήση των υπερώων στην φάση αυτή δεν πρέπει να είναι εκτεταμένη. Το βόρειο υπερώο έχει σίγουρα δοθεί σε δευτερεύουσα λειτουργία που σχετίζεται ιδιαίτερα με τον ισόγειο χώρο που προστέθηκε έξω από την βόρεια πλευρά του ναού, ενώ και για την υπόλοιπη έκταση των υπερώων είναι πιθανή η περιορισμένη χρήση. Το γεγονός αυτό γίνεται ιδιαίτερα κατανοητό, αν το συσχετίσουμε με την μορφή που παίρνουν τα υπερώα στην αμέσως επόμενη φάση, οπότε ουσιαστικά διασπώνται και υποβαθμίζονται ακόμη περισσότερο.

Στην β'$_1$ φάση, για την οποία έχουμε αρκετά στοιχεία ώστε να διαγράψουμε σε γενικές γραμμές την μορφή και την λειτουργία των υπερώων, ο χώρος του δυτικού υπερώου μένει ακάλυπτος, διακόπτοντας έτσι την άμεση επικοινωνία των δύο πλευρικών υπερώων.

Το βόρειο υπερώο εξακολουθεί να λειτουργεί με υποτυπώδη τρόπο εξυπηρετούμενο από την ανορθόδοξη άνοδο στο μέσο της εξωτερικής πλευράς του, ενώ το νότιο υπερώο φαίνεται εκ πρώτης όψεως να είναι προσπελάσιμο μόνο από υπαίθριο χώρο. Πράγματι, κανένας εξωτερικός τοίχος του δεν παρουσιάζει δυνατότητες συναρμογής με άλλους χώρους δυτικά ή νότια, ώστε να υποθέσουμε μια προσέγγιση από στεγασμένο χώρο. Οι μοναδικές δυνατότητες προσπέλασης είναι ή από τον ανοικτό χώρο στην θέση του δυτικού υπερώου, πάνω από τα εξωρράχια των θόλων, λύση δηλαδή ελάχιστα αποδεκτή, ή από ένα βατό δώμα πάνω στο νοτιοδυτικό άκρο του ισόγειου χώρου, στα δυτικά του ναού, που με την κάμψη του προς ανατολάς επέτρεπε την είσοδο στο υπερώο από το τελευταίο άνοιγμα της νότιας πλευράς. Η κατασκευή του σταυροθολίου στο δυτικό πέρας συνέβαλε στην καλύτερη λειτουργία του χώρου, εξασφαλίζοντας ενιαία στάθμη δαπέδου σε όλη του την έκταση. Στην ίδια στάθμη θα πρέπει να βρισκόταν και το πιθανολογούμενο δώμα εξωτερικά της ΝΔ. γωνίας του υπερώου, από όπου πρέπει να γινόταν η είσοδος σε αυτό. Είναι το ίδιο επίπεδο από το οποίο βλέπουμε να ξεκινάει στην επόμενη φάση η ράμπα που διατρέχει εξωτερικά το δυτικό τμήμα της δυτικής όψης (βλ. παρακάτω, γ' φάση). Με την διαίρεση των υπερώων σε δύο ανεξάρτητα τμήματα προσπελάσιμα από εντελώς διαφορετικούς δρόμους θα πρέπει να φαντασθούμε μεγαλύτερη ακόμη διαφοροποίηση στην λειτουργία τους.

Όπως αναφέραμε και στο προηγούμενο κεφάλαιο, οι πηγές διασώζουν πληροφορίες για πολλαπλή χρήση των υπερώων των μεγάλων εκκλησιών κατά τους βυζαντινούς χρόνους (γυναικείο, κατηχούμενο, ευκτήρια κτλ.)[288]. Μία από τις βασικότερες λειτουργίες τους, ως χώρου των κατηχουμένων, αρχίζει να φθίνει μετά τα τέλη του 7ου έως τον 8ο αιώνα, όταν ο αριθμός των κατηχουμένων μειώνεται, οπότε αυτά

288. Mathews, *Architecture and Liturgy*, 127-136.

κατά πάσα πιθανότητα υπολειτουργούν[289]. Μέσα σε μια τέτοια συνθήκη δεν είναι ίσως δυσεξήγητη η μορφή που παρουσιάζουν τα υπερώα στις φάσεις που εξετάζουμε. Ας μην ξεχνάμε ότι έχουμε να κάνουμε με επισκευές που αποσκοπούν να επαναφέρουν το κτίριο σε λειτουργία με τον οικονομικότερο τρόπο και κατασκευάζονται μόνο τα αναγκαία. Παράλληλα, αυτό υποδηλώνει οικονομική στενότητα, όπως πιθανόν και μείωση των αναγκών του ναού σε χωρητικότητα η οποία μπορεί να σημαίνει ελάττωση του πληθυσμού της πόλης και γενικότερη συρρίκνωση της ζωής σε αυτήν.

Πριν να κλείσουμε την συζήτηση για την λειτουργία των διαφόρων μερών του ναού στην περίοδο αυτή, είναι σκόπιμο να θίξουμε μερικά προβλήματα που σχετίζονται με τις σκάλες ανόδου στον τρούλλο που βλέπουμε να δημιουργούνται στην β' φάση. Το πρώτο ζευγάρι σκάλες ξεκινάει από του χώρους πάνω από τα δυτικά γωνιακά διαμερίσματα του υπερώου και οδηγεί στα εξωρράχια της βόρειας και νότιας κεραίας. Οι σκάλες καλύπτονται από κεκλιμένους κυλινδρικούς θόλους συμφυείς με την τετράγωνη βάση του τρούλλου. Η τρίτη σκάλα, προσπελάσιμη από το ΒΑ. παράθυρο του τρούλλου, δημιουργείται μέσα στην μάζα της κυβικής αυτής βάσης στην ΒΑ. γωνία και οδηγεί στην στέψη του τυμπάνου. Και αυτή η σκάλα είχε θολωτή κάλυψη συμφυή με το τύμπανο εξωτερικά[290].

Οι χώροι πάνω από τα δυτικά γωνιακά διαμερίσματα των υπερώων ήταν στην β' φάση έξω από το σύστημα της ξύλινης στέγης και η προσπέλασή τους θα πρέπει να γινόταν μόνο με ξύλινες σκάλες, μέσα από καταπακτές ή από τον ανοικτό χώρο στην θέση του δυτικού υπερώου στην β'$_1$ φάση. Εκτός από την ανάγκη επίσκεψης των στεγών δεν γνωρίζουμε ποιές άλλες ανάγκες κάλυπταν την εποχή αυτή. Σε πολύ μεταγενέστερα χρόνια ο ρόλος τους διαφωτίζεται από τις πληροφορίες του Συμεών Θεσσαλονίκης σχετικά με μία τελετή που λάμβανε χώρα στον τρούλλο στις 14 Σεπτεμβρίου, επέτειο της Ύψωσης του Τιμίου Σταυρού. «...*Μετὰ τὸ δύναι τὸν ἥλιον, ἀνέρχονται οἱ ψάλται καὶ οἱ ἀναγνῶσται πάντες μετὰ τῶν ἱματίων καὶ τῶν σκιαδίων αὐτῶν καὶ ἄλλοι ἀσκεπεῖς μετὰ φώτων καὶ λαμπάδων ἐν τῷ τρούλλῳ, κρατοῦντες καὶ σημαντήρια ξύλινα καὶ σημαίνοντες, πρότερον τῶν κωδώνων μηνυσάντων ἱκανῶς τὴν αὐτῶν ἄφιξιν καὶ παυσαμένων ἐν τῷ αὐτοὺς ἀνέρχεσθαι*»[291].

Πάντως ανάλογη χρήση δεν φαίνεται πιθανή για την φάση που εξετάζουμε, γιατί, εκτός του ότι η πληροφορία αναφέρεται σε πολύ όψιμα χρόνια (αρχές 15ου αιώνα), προϋποθέτει τουλάχιστον άνετη στεγασμένη προσπέλαση στους χώρους πάνω από τα γωνιακά διαμερίσματα για πλήθος κόσμου, κάτι που δεν εξασφαλίζεται όπως είδαμε στην β'$_1$ φάση.

Ο ναός στην γ' φάση

Οι αλλαγές στην μορφή του ναού κατά την γ' φάση περιορίζονται στην δυτική του πλευρά. Ο ανοικτός και ακάλυπτος χώρος του δυτικού υπερώου στεγάζεται και κλείνεται με τοίχο στα δυτικά, που σώζεται μέχρι το ύψος των 2,20 μ. από το σημερινό δάπεδο, ενώ στον ίδιο τοίχο εξωτερικά δημιουργείται κεκλιμένο επίπεδο ανόδου που ξεκινάει από το νότιο άκρο του, για να καταλήξει στο εγκάρσιο βόρειο τοίχο που διαιρούσε το δυτικό υπερώο και προεξείχε δυτικότερα, σε ύψος ίσο με το σωζόμενο ύψος της γ' φάσης (Σ χ έ δ. XI· Π ί ν. 11β, 15α).

Ο κεκλιμένος κυλινδρικός θόλος που σχηματίζει το δάπεδο του κεκλιμένου αυτού επιπέδου, και του οποίου βρίσκουμε σήμερα την ανατολική έδραση, θα πρέπει να πατούσε κατά την δυτική πλευρά του πάνω σε υπερύψωση του ανατολικού τοίχου του εξωνάρθηκα (νάρθηκα της προηγούμενης βασιλικής), που απείχε 70 εκ. από τον δυτικό τοίχο του σημερινού ναού. Το πλάτος του κεκλιμένου επιπέδου ανόδου

289. Mathews, ό.π., 127-130.

290. Βλ. παρακάτω, παράρτημα II, σ. 211-212 και Σ χ έ δ. 14-15· Π ί ν. 21β, 22.

291. Φουντούλης, Συμεών Θεσσαλονίκης, 143, *Διάταξις τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ. 104να-104νβ. Τάξις τῆς ἐν τῷ τρούλλῳ φήμης.*

που προκύπτει είναι 70 εκ. τουλάχιστον, αν υποθέσουμε ισοπαχή τοίχο από πάνω μέχρι κάτω ή και μεγαλύτερο, αν έχουμε κάποια μείωση του τοίχου που είναι και το πιθανότερο, δηλαδή ένα συνηθισμένο πλάτος βυζαντινής ράμπας[292].

Η κάλυψη της ανόδου προϋποθέτει για τον δυτικό τοίχο αρχικό ύψος μεγαλύτερο από το σωζόμενο και ξύλινη στέγη που πατάει στους μαρμάρινους προβόλους της β' φάσης και καλύπτει τον φεγγίτη της δυτικής κεραίας, περιλαμβάνοντας με αυτόν τον τρόπο μέσα στην στέγη και τα ανοίγματα των γωνιακών διαμερισμάτων του δευτέρου ορόφου (Σ χ έ δ. 29, 30).

Η ύπαρξη και λειτουργία της ράμπας οδηγεί σε ορισμένες σκέψεις σχετικά με την μορφή της δυτικής όψης του κτιρίου. Κατ' αρχάς το κατώτερο σημείο της ράμπας προϋποθέτει βατό επίπεδο στα δυτικά του ναού πάνω από τον εξωνάρθηκα, στο ύψος του πρώτου ζωναριού με τα τούβλα, στην βάση του δυτικού τοίχου του νότιου υπερώου. Το ανώτατο σημείο της προϋποθέτει ένα δεύτερο οριζόντιο επίπεδο στο βόρειο άκρο της δυτικής πλευράς, σε ύψος μεγαλύτερο από τα 2,30 μ., πάνω από το σημερινό δάπεδο του υπερώου. Το κεκλιμένο επίπεδο σταματάει μπροστά στην προέκταση του βόρειου εγκάρσιου τοίχου του δυτικού υπερώου, πράγμα που σημαίνει ότι ο χώρος στα βόρεια του τοίχου αυτού πρέπει να ήταν διώροφος. Όπως είδαμε, στην πάνω ζώνη του βόρειου εγκάρσιου τοίχου προστίθεται στην φάση αυτή τοιχοποιία που καλύπτει τον ακραίο μαρμάρινο πρόβολο, ενώ η τοιχοποιία της επόμενης φάσης δ' στον βόρειο τοίχο του βόρειου υπερώου σταματάει σε κατακόρυφο αρμό (Σ χ έ δ. IX), που δείχνει ότι αυτή ακούμπησε σε μια ψηλή κατασκευή που καταλάμβανε το δυτικό άκρο του βόρειου υπερώου (Σ χ έ δ. 30β). Το κλείσιμο, στα ανατολικά της διώροφης αυτής κατασκευής της γ' φάσης, προϋποθέτει την κατασκευή εγκάρσιου τοίχου στο βόρειο υπερώο που λείψανά του δεν βρέθηκαν[293]. Προφανώς ο τοίχος αυτός θα καταστράφηκε στην δ' φάση, όταν υπερυψώθηκε όλη η στέγη του χώρου και το υπερώο μπορούσε να ενοποιηθεί, χωρίς να αφήσει ίχνη πάνω στους τοίχους της α' και β' φάσης, πάνω στους οποίους είχε απλώς ακουμπήσει. Παλιές φωτογραφίες της ΒΔ. γωνίας, ψηλά στον κεντρικό πυρήνα, δείχνουν τοπική επισκευή αποκλειστικώς με τούβλα που θα μπορούσε να ανταποκρίνεται στο σημείο συναρμογής της ανώτατης ζώνης των τοίχων του πύργου με τον πυρήνα που φέρει τον τρούλλο (Π ί ν. 4β).

Είναι δύσκολο να πούμε σήμερα ποιά μπορεί να ήταν η χρήση ενός διώροφου χώρου στην ΒΔ. γωνία του υπερώου. Πάντως, από τον όροφο μιας τέτοιας κατασκευής μπορούσε να οδηγηθεί κανείς πολύ εύκολα, με την βοήθεια μικρού εξώστη πάνω από την στέγη του βόρειου υπερώου, στο γωνιακό διαμέρισμα με την σκάλα η οποία οδηγούσε στην στέγη της βόρειας κεραίας, και στην συνέχεια στον τρούλλο. Η ολική καταστροφή της δ' φάσης στο νότιο υπερώο μας έχει στερήσει από τα στοιχεία που βρίσκουμε στο βόρειο, ώστε δεν μπορούμε να μιλάμε με ασφάλεια για συμμετρική ή όχι διαμόρφωση στην πλευρά αυτή.

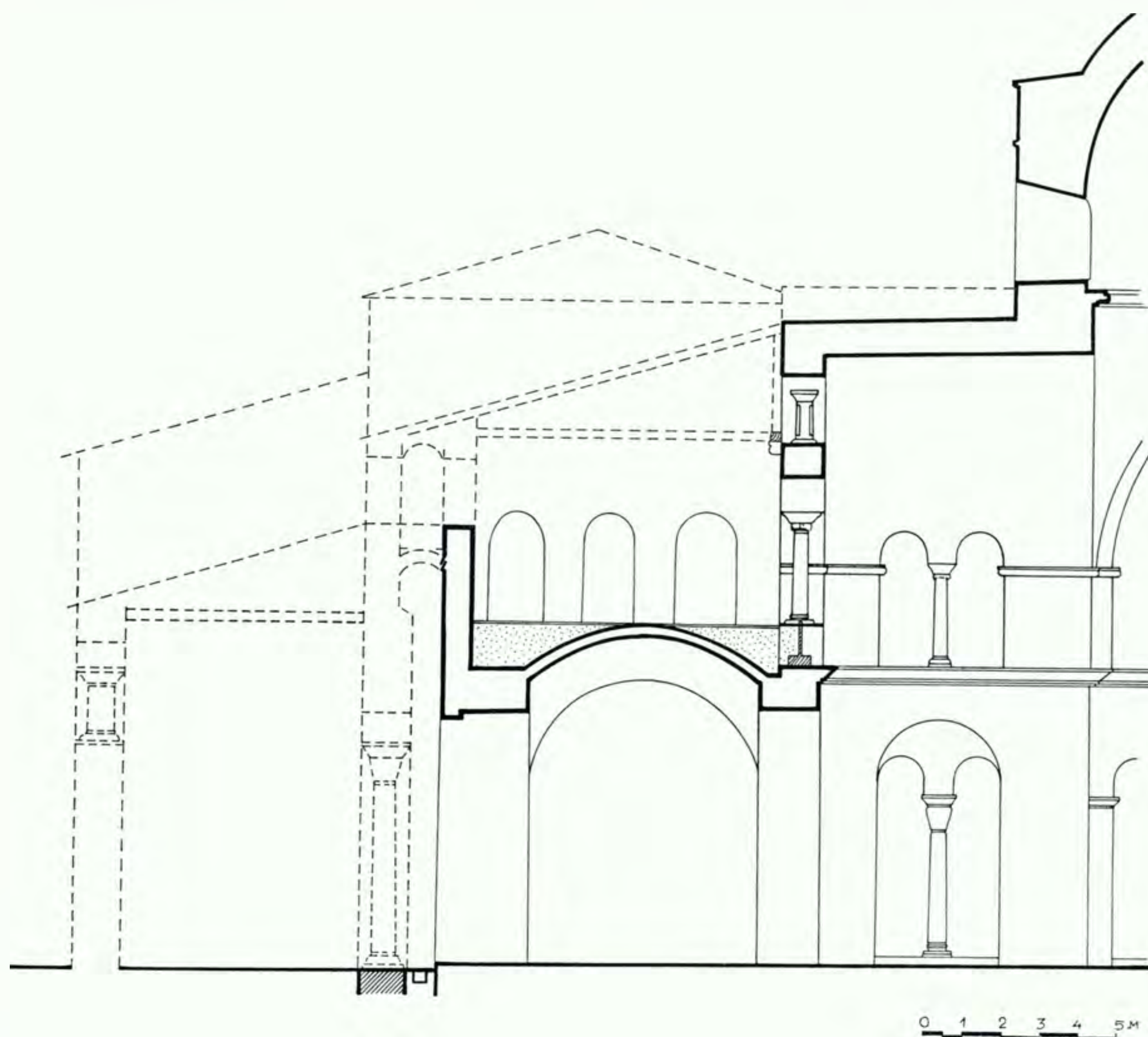
Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ ΥΠΕΡΩΩΝ ΣΤΗΝ Γ' ΦΑΣΗ

Με την κάλυψη του χώρου του δυτικού υπερώου αποκαθίσταται στην περίοδο αυτή η ενότητα των υπερώων, απαραίτητη προϋπόθεση για την κανονική λειτουργία τους.

Όπως προκύπτει απο την διαμόρφωση της ανόδου στον βόρειο τοίχο του βόρειου υπερώου και από τα επίπεδα που αποκάλυψε η ανασκαφή του χώρου, το βόρειο υπερώο θα πρέπει να στέγαζε βοηθητικές

292. Το πλάτος της ράμπας στο κλιμακοστάσιο της Αχειροποιήτου είναι περίπου 90 εκ.

293. Ο τοίχος αυτός θα πρέπει να συνδεόταν με υπερύψωση του δυτικού άκρου του βόρειου εξωτερικού τοίχου του βόρειου υπερώου, στην θέση όπου βρίσκουμε σήμερα την τουρκική προσθήκη με το οξυκόρυφο παράθυρο. Όντας επομένως μεταγενέστερος από τον βόρειο τοίχο, στην συνάντησή του με αυτόν σχημάτιζε αρμό και δικαιολογημένα δεν βρίσκουμε ίχνη του. Ελάχιστες πέτρες κολυμπητές σε κονίαμα πάνω στο εξωρράχιο του ενισχυτικού τόξου, που φέρει την ΒΔ. αψίδα και το δυτικό άκρο της κυλινδρικής καμάρας του βόρειου κλίτους, είναι ίσως ό,τι απέμεινε από την κατασκευή του. Η υπόθεση για ύπαρξη υψηλών χώρων, «πύργων», ανήκει στους Μ. Καλλιγά και Σ. Πελεκανίδη, με την διαφορά ότι τους θεωρούσαν στοιχεία της αρχικής μορφής του ναού, κάτι που όπως αποδείξαμε προηγουμένως δεν μπορούσε να συμβαίνει.

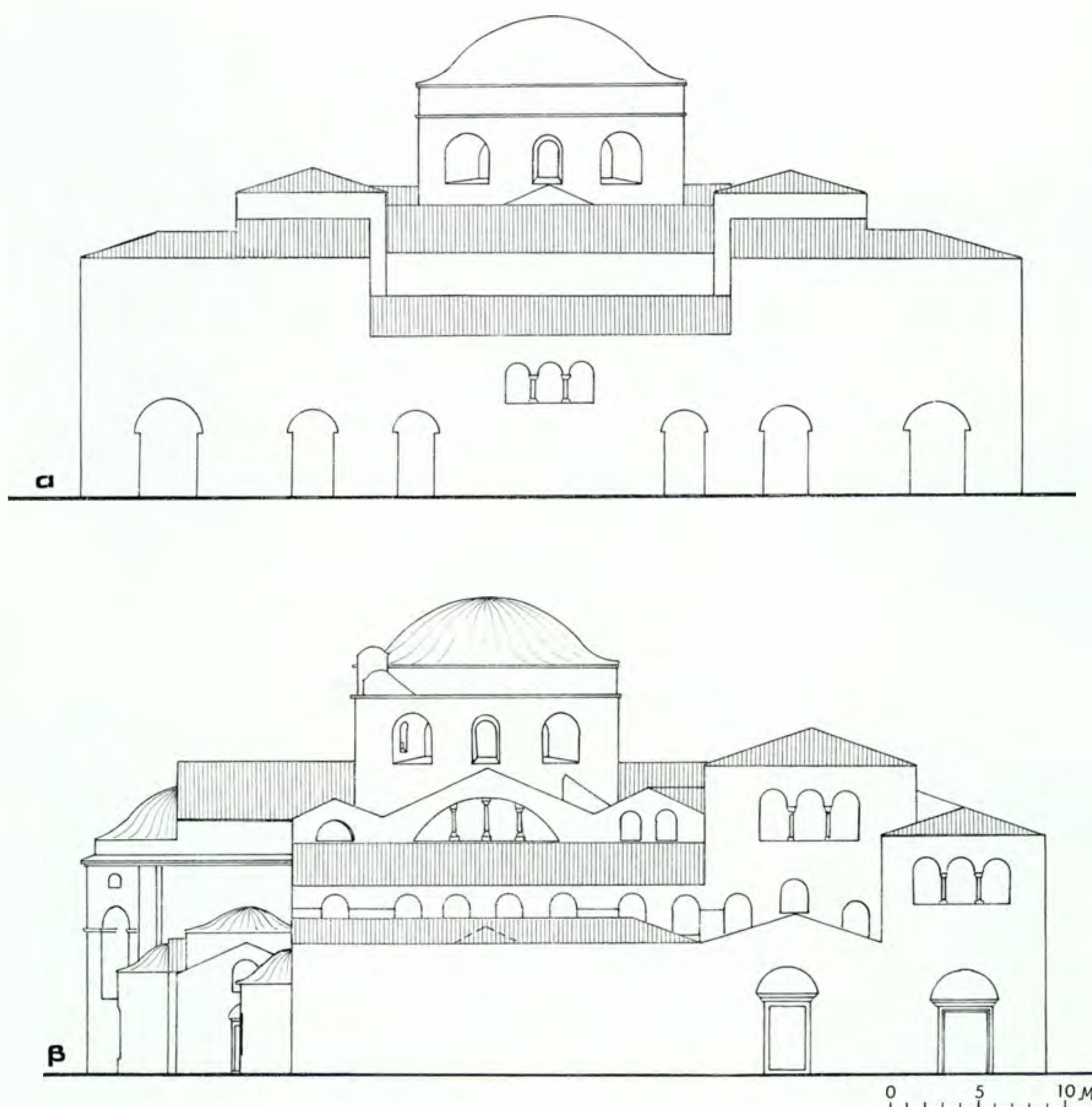
29. Αποκατάσταση της δυτικής πλευράς του ναού στην γ' φάση. Τομή στο δυτικό υπερώο, τον νάρθηκα και τον εξωνάρθηκα.

χρήσεις στην β' φάση. Τόσο η στενότητα της ανόδου όσο και η παρουσία μιας πρόχειρης επίστρωσης στην θέση του δαπέδου, που συναντάται μάλιστα σε ύψος χαμηλότερο από την κορυφή της κυλινδρικής καμάρας, δείχνουν ότι ο χώρος υπολειτουργεί και οπωσδήποτε δεν προσφέρεται για κύρια χρήση.

Μόνο μετά το φράξιμο του ανοίγματος της βόρειας πρόχειρης ανόδου και το μπάζωμα των σκαλιών και των κεκλιμένων επιπέδων, αποκαθίσταται ενιαία στάθμη δαπέδου σε όλο τον χώρο. Για το φράξιμο αυτό έχουμε ένα όριο ante quem τα μέσα του 10ου αιώνα από τα νομίσματα της ανασκαφής, που βρέθηκαν στο στρώμα του χώματος που κάλυπτε το μπάζωμα[294]. Νομίσματα της ίδιας εποχής βρέθηκαν και μέσα στο μπάζωμα των θόλων του δυτικού υπερώου[295]. Δεν θα ήταν λοιπόν αδικαιολόγητο να υποθέσουμε ότι η αποκατάσταση της λειτουργίας των υπερώων, με την δημιουργία δαπέδων στο βόρειο και δυτικό σκέλος τους, συντελείται αυτήν την εποχή.

294. Βλ. παρακάτω, παράρτημα Ι, ανασκαφή του βόρειου υπερώου, σ. 204-206.

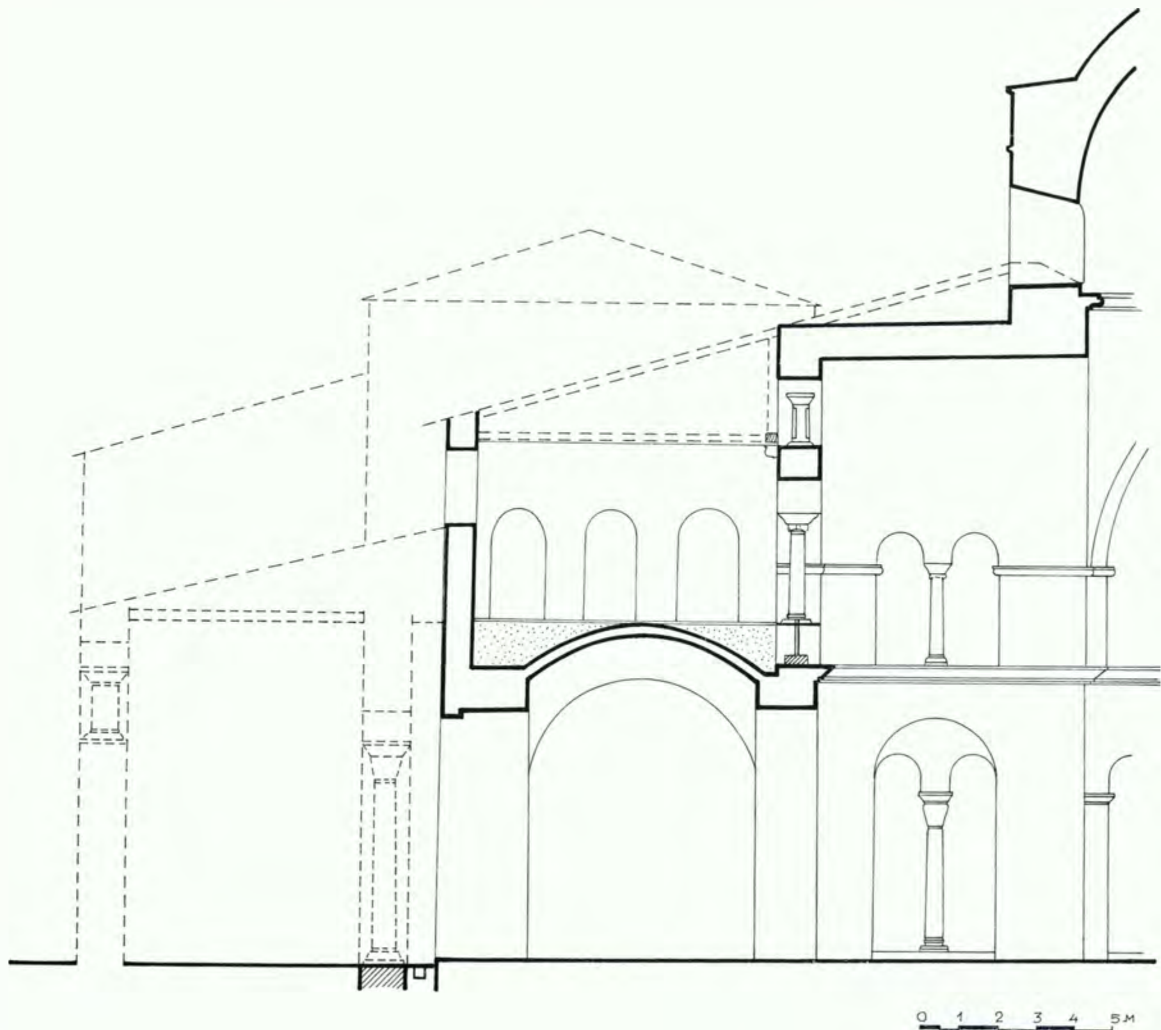
295. Βλ. παρακάτω, παράρτημα Ι, ανασκαφή του δυτικού υπερώου, σ. 209-210.

30. Αποκατάσταση του ναού στην γ' φάση. α. Δυτική όψη. β. Βόρεια όψη.

Η ευρεία χρήση των υπερώων και η αχρήστευση της βόρειας πρόχειρης ανόδου σημαίνει την δημιουργία κανονικής ανόδου στα υπερώα, που θα μπορούσε νε εξασφαλισθεί μέσα από τον εξωνάρθηκα και τον διώροφο χώρο στην ΒΔ. γωνία των υπερώων, που επεκτεινόταν πιθανόν και πάνω από ένα μέρος του εξωνάρθηκα στα δυτικά του ναού.

Η δημιουργία της περίεργης κεκλιμένης ράμπας στην δυτική όψη του υπερώου, καθώς φαίνεται να εξυπηρετεί μόνο την άνοδο στον δεύτερο όροφο της ΒΔ. γωνίας και από εκεί στον τρούλλο, ίσως δηλώνει ότι την εποχή αυτή λαμβάνει χώρα μια σημαντική λειτουργία στον τρούλλο, όπως αυτή που αναφέρει ο Συμεών Θεσσαλονίκης κατά την εορτή του Τιμίου Σταυρού. Βέβαια, κατά πόσον η τελετή αυτή των αρχών του 15ου αιώνα επιβιώνει από τον 10ο αιώνα είναι κάτι που μόνο η μελέτη των πηγών της Λειτουργικής θα μπορούσε ίσως να αποσαφηνίσει.

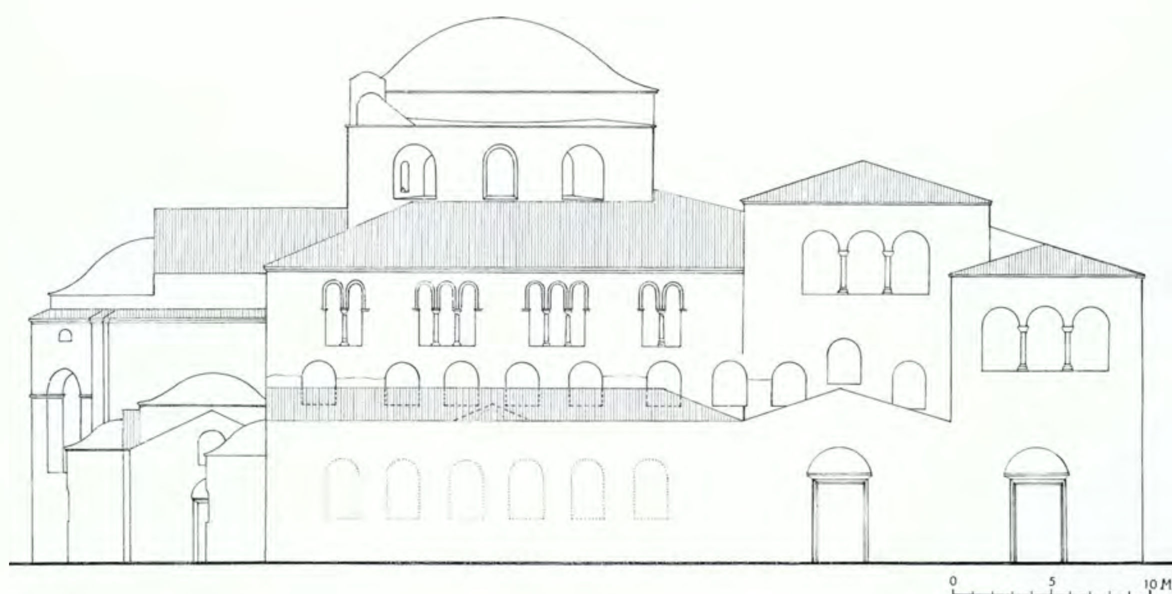
31. Αποκατάσταση της δυτικής πλευράς του ναού στην δ' φάση. Τομή στο δυτικό υπερώο, τον νάρθηκα και τον εξωνάρθηκα.

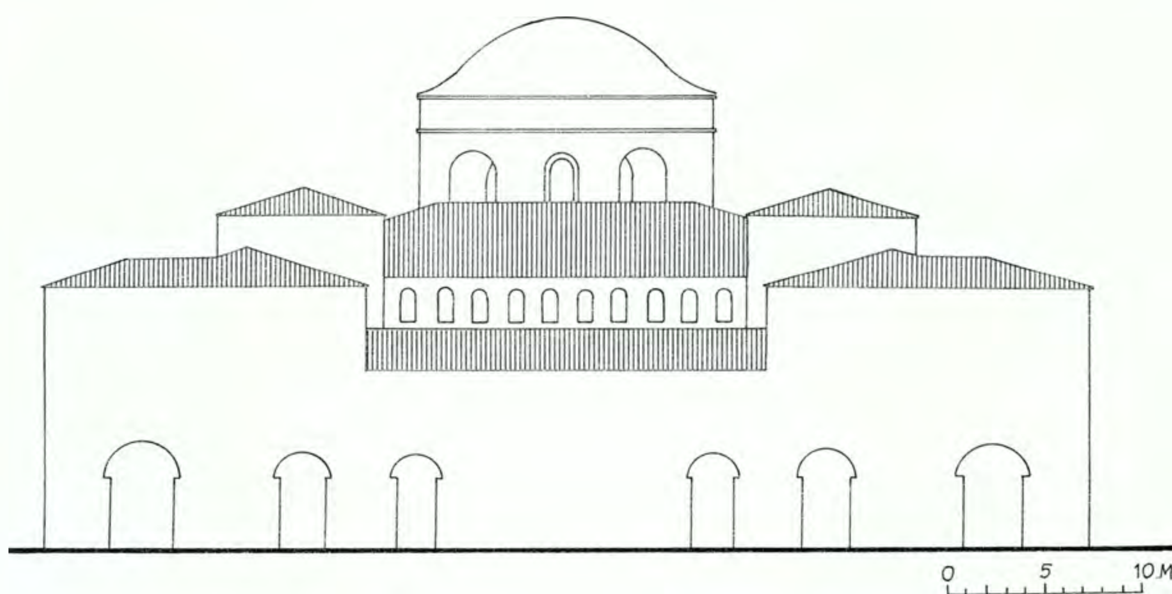
Ο ναός στην δ' φάση

Οι αλλαγές στην μορφή του ναού κατά την δ' φάση συνίστανται στην αύξηση του ύψους των πλευρικών υπερώων, με τρόπο ώστε το κτίριο να πάρει την γενική κυβική μορφή που βλέπουμε σήμερα.

Με την προσθήκη τοίχων, μέγιστου ύψους 4 μ. περίπου, πάνω στους εξωτερικούς τοίχους των υπερώων, αυτά καλύφθηκαν με ενιαία μονόρριχτη στέγη 60 εκ. ψηλότερη από την σημερινή, αποκρύπτοντας τελείως την κατασκευή των κεραιών του σταυρού στον πυρήνα του ναού. Τα υπερώα αποκτούν ύψος μεγαλύτερο από τα κλίτη του ισογείου και ο κεντρικός χώρος του ναού δέχεται πια έμμεσο φως, εφόσον οι τοξωτοί φεγγίτες στα διαφράγματα των κεραιών συμπεριλαμβάνονται κάτω από την ξύλινη στέγη.

Όπως είδαμε, η φάση αυτή σώζεται πληρέστερα στην βόρεια πλευρά του ναού. Στην υπερύψωση του ανατολικού τοίχου ανοίγεται ένα τρίλοβο παράθυρο, ενώ στον βόρειο η σειρά από δίλοβα και τρίλοβα παράθυρα εξασφαλίζουν τον άπλετο φωτισμό του χώρου. Η δυτική κατάληξη του βόρειου τοίχου σε κατακόρυφο αρμό, που χωρίζει σήμερα το τμήμα αυτό από μεταγενέστερη τουρκική κατασκευή, δείχνει ότι και στην φάση αυτή επιζεί η διώροφη κατασκευή που βρίσκουμε στην γ' φάση στην ΒΔ. γωνία του υπε-

32. Αποκατάσταση του ναού στην δ' φάση. α. Βόρεια όψη. β. Δυτική όψη.

ρώου (Σ χ έ δ. 32, IX). Στην νότια πλευρά του ναού στοιχεία της δ' φάσης αναγνωρίζονται μόνο στον ανατολικό τοίχο που μας επιτρέπουν να φαντασθούμε ότι και στην πλευρά αυτήν ακολουθήθηκε διάταξη ανάλογη προς την βόρεια.

Στην δυτική πλευρά του ναού, στο κεντρικό τμήμα του δυτικού υπερώου, τμήμα του τοίχου πάνω από την ανώτερη στάθμη της εξωτερικής ράμπας της γ' φάσης αντικαθίσταται με μια ζώνη, όπου ανοίγονται δέκα μονόλοβα στενόμακρα παράθυρα. Η ζώνη αυτή, που έχει στοιχεία καθαρώς εξωτερικού τοίχου, δηλώνει ότι η στεγασμένη ράμπα πλέον δεν βρίσκεται σε λειτουργία και το δυτικό υπερώο δέχεται άμεσο φωτισμό (Σ χ έ δ. 32β, XI).

Η κατάργηση της δυτικής ράμπας (γ' φάση), που ένας λόγος ύπαρξης της ήταν η προσπέλαση προς τον δεύτερο όροφο της διώροφης κατασκευής στην ΒΔ. γωνία του υπερώου και από κει προς το γωνιακό διαμέρισμα του κεντρικού πυρήνα σε δεύτερο όροφο επίσης, όπου και οι σκάλες προς τον τρούλλο, μπορεί να δικαιολογηθεί σε αυτήν την φάση. Με την υπαγωγή ολόκληρου του σταυρικού πυρήνα και επομένως και των ανοιγμάτων προς τα γωνιακά διαμερίσματα του δεύτερου ορόφου, κάτω από την ενιαία ξύλινη στέγη των υπερώων, η προσπέλαση προς τους χώρους αυτούς μπορούσε πλέον να γίνεται άνετα από το εσωτερικό των υπερώων με ξύλινες σκάλες, χωρίς την μεσολάβηση άλλων προβληματικών ανόδων, όπως λ.χ. την γνωστή δυτική ράμπα. Ο εξωνάρθηκας αυτήν την εποχή πρέπει να λειτουργεί —έστω και σε επισκευασμένη μορφή— και έχει όπως και στην προηγούμενη φάση, κάποια διώροφα τμήματα, ώστε να εξασφαλίζεται η άνοδος στα υπερώα (Σ χ έ δ. 32).

Η λειτουργία των υπερώων στην φάση αυτήν έχει έναν πολύ σημαντικό χαρακτήρα. Η υπερύψωσή τους σε σημείο που να φθάνουν το ύψος των κλιτών του ισογείου και ο άπλετος φωτισμός τους είναι ενδεικτικά των νέων αναγκών. Μέσα στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται και η τοιχογράφησή τους, υπολείμματα της οποίας βρέθηκαν τόσο στο δυτικό όσο και στα εσωρράχια των κιονοστοιχιών του βόρειου και νότιου υπερώου (Σ χ έ δ. 10α, β· Π ί ν. 39, 40α). Οι χαμένες σήμερα παραστάσεις, που είδε ο Ch. Diehl στα υπερώα, αναφέρονται στον νότιο χώρο (βλ. παραπάνω, κεφάλαιο Β'), πράγμα που μαζί με το μαρμαροθετημένο δάπεδο στο τμήμα αυτό δείχνει την ιδιαίτερα σημαντική χρήση του. Το θέμα της Μετάληψης των Αποστόλων που αναγνώρισε ο Ch. Diehl στις τοιχογραφίες αυτές του νότιου υπερώου οδηγεί στην σκέψη ότι ο χώρος χρησιμοποιήθηκε πιθανότατα ως παρεκκλήσιο την περίοδο αυτή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΣΤ'

ΤΥΠΟΛΟΓΙΑ

Ο αρχιτεκτονικός τύπος. Καταγωγή - Εξέλιξη

Ο τύπος του ναού και η θέση του μέσα στην ναοδομία της μεταβατικής περιόδου αποτέλεσε, από τις αρχές του αιώνα έως πρόσφατα, αντικείμενο διεξοδικής έρευνας. Διατυπώθηκαν αντικρουόμενες συχνά απόψεις σχετικά με την ονομασία του τύπου, την καταγωγή του και την χρονική του κατάταξη μεταξύ των λιγοστών ανάλογων παραδειγμάτων και την εν γένει εξέλιξη των σταυροειδών τρουλλαίων ναών.

Η εκκλησία είχε χαρακτηρισθεί παλαιότερα ως βασιλική με τρούλλο (εξελιγμένος τύπος)[296], μισή βασιλική[297], πεντάκλιτη σταυροειδής με τρούλλο[298], ή συνδυασμός βασιλικής με τρούλλο και σταυρικού ναού (κάτοψη ελληνικού σταυρού)[299]. Σήμερα θεωρείται τυπικό δείγμα μεταβατικού σταυροειδούς με τρούλλο και περίστωο[300] (cross-domed basilica[301] στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία), ονομασία που υποδηλώνει την σχέση του τύπου με την βασιλική με τρούλλο και την εξέλιξή της. Μέσα στο πνεύμα αυτό, ο ναός θεωρείται από ορισμένους μελετητές ως τυπικό δείγμα της δεύτερης φάσης των βασιλικών με τρούλλο[302], όπου στο κέντρο το ναού, που αποκτά περίπου τετράγωνες αναλογίες, διαγράφεται καθαρά το σχήμα του σταυρού πλαισιωμένο στις τρεις πλευρές του από τα πλάγια κλίτη και τον νάρθηκα, σε ένα είδος περιμετρικής στοάς. Ο τρούλλος στηρίζεται σε τέσσερις ογκώδεις πεσσούς με την μεσολάβηση τόξων ή κυλινδρικών καμαρών και σφαιρικών τριγώνων. Το κέντρο κατά τις τρεις πλευρές του επικοινωνεί με το περίστωο μέσα από τοξοστοιχίες, και στην ανατολική πλευρά τριμερές ιερό βήμα συνάπτεται στον κεντρικό χώρο και τα πλάγια κλίτη.

Τα κύρια αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά του τύπου συναντώνται σε μια ομάδα ναών της μεταβατικής περιόδου μετά τον Ιουστινιανό έως και τον 9ο αιώνα. Στους ναούς αυτούς ολοκληρώνονται οι αναζητήσεις που είχαν ξεκινήσει από τον 6ο αιώνα[303] με τις διάφορες μορφές βασιλικής με τρούλλο, για να κατα-

296. Strzygowski, *Kleinasien*, 109.

297. Wulff, *Die Altchristliche und Byzantinische Kunst*, II, 385.

298. Brunov, Kreuzkuppelkirche, 69, 76 κ.ε. Και ο Μ. Καλλιγάς (Kalligas, *Hagia Sophia*, 10) αναφέρει ότι θα μπορούσε να αντιληφθεί κανείς την εκκλησία ως πεντάκλιτη, αν έβλεπε, στην συνέχεια των στενών ανοιγμάτων που διατρυπούν τους ογκώδεις πεσσούς με τις πλάγιες κεραίες, ένα υποτυπώδες πρώτο ζεύγος κλιτών.

299. Diehl - Le Tourneau - Saladin, *Salonique*, 118· Kalligas, *Hagia Sophia*, 3.

300. Σωτηρίου Γ., *Βυζαντινή Αρχαιολογία*, 375.

301. Συχνά αναφέρεται και ως «compact domed basilica». Βλ. Mango, *Architecture*, 165, 174· Buchwald, *Sige*, 47, σημ. 213, όπου και συζητείται η γενικότερη ασάφεια στους όρους που χρησιμοποιήθηκαν μέχρι σήμερα.

302. Σωτηρίου Μ., Ναοί μεταβατικής εποχής, 112-124.

303. Η βασιλική του Ιλισού του 5ου αιώνα και το μοναστήρι του Κοτζά Καλεσί (τέλη 5ου) στην Ισαυρία μπορούν να θεωρηθούν μόνον ως μνημεία που προετοιμάζουν και εισάγουν τον τύπο και όχι πραγματικές βασιλικές με τρούλλο, όπως τις εκλαμβάνει η Μ. Σωτηρίου (ό.π., 101-102). Στην πρώτη βασιλική, μία περιορισμένων διαστάσεων calotte (7,50 μ. διάμετρος) παίζει μάλλον τον ρόλο μνημειώδους κιβωρίου, αν δεν πρόκειται και για έναν ίσως ξυλόστεγο πύργο στην συνάντηση του εγκάρσιου με το κεντρικό κλίτος (Ορλάνδος, *Βασιλική*, I, 183-185, ταξινόμησις των μετ' εγκαρσίου κλίτους βασιλικών, κατηγορία IV). Στην κατηγορία αυτή κατατάσσεται και η μεγάλη βασιλική του Λεχαίου (Πάλλας, Λέχαιο, 141 κ.ε.). Στην δεύτε-

λήξουν στον σταυροειδή εγγεγραμμένο[304] που κυριαρχεί σε όλη την μέση βυζαντινή περίοδο. Στο σημείο αυτό πρέπει να τονισθεί ότι, παρά τα κοινά σημεία στην διαμόρφωση του σταυρικού κέντρου, την δημιουργία γωνιακών διαμερισμάτων σε ορισμένα παραδείγματα και την προέκταση των κεραιών του σταυρού στην ανωδομή μέχρι τους εξωτερικούς τοίχους σε ορισμένα άλλα, ο σταυροειδής με τρούλλο και περίστωο έμεινε σαφώς διακεκριμένος από τον σταυροειδή εγγεγραμμένο, μετά την εμφάνιση του οποίου ούτε εξαφανίσθηκε ούτε συγχωνεύθηκε. Η επιβίωση του τύπου στην Κωνσταντινούπολη, την Μακεδονία και την σφαίρα επιρροής τους έως τα παλαιολόγεια χρόνια επιβεβαιώνει αυτήν την άποψη. Παραδείγματα από τον 11ο - 12ο αιώνα έχουμε στους ναούς στο Drenovo και Stara Pavlica της Σερβίας[305], στο καθολικό της μονής της Χώρας[306], στην μονή Παμμακαρίστου[307], στο Kalenderhane[308] και στον μοναστηριακό ναό των Ελεγμών της Βιθυνίας[309]. Από τα πρώιμα παλαιολόγεια χρόνια δύο παραδείγματα αυτού του τύπου έχουμε στην Κωνσταντινούπολη, στον νότιο ναό της μονής Λιβός[310] και στον Άγιο Ανδρέα στην Κρίση[311], και ένα στην Ελλάδα, στο καθολικό της Ολυμπιώτισσας της Ελασσώνας[312].

Τα προβλήματα της δημιουργίας και καταγωγής της βασιλικής με τρούλλο, που βρήκε ως τύπος την καταξίωση του στα χρόνια του Ιουστινιανού με κορυφαίο παράδειγμα τον ναό της Αγίας Σοφίας της Κωνσταντινούπολης, δεν θα μας απασχολήσουν ιδιαίτερα σε αυτό το μέρος. Εξάλλου, το θέμα μελετήθηκε ιδιαίτερα στις αρχές του αιώνα, σύμφωνα με τις γενικότερες τάσεις της εποχής, και διατυπώθηκαν διάφορες θεωρίες όσον αφορά στα αρχέτυπα, από τα οποία πήγασε ο τύπος και έγινε προσπάθεια να ερμηνευθούν οι λόγοι που πιθανόν οδήγησαν στην δημιουργία του[313]. Σύμφωνα με κάποιες απόψεις, τα αρχέτυπα αυτά θα πρέπει να αναζητηθούν στα στρογγυλά ή πολυγωνικά κτίρια με τρούλλο του 4ου ή 5ου αιώνα, που συνεχίζουν την ρωμαϊκή παράδοση, ενώ, κατά άλλους, πιθανότερα πρότυπα θεωρούνται τα τετράγωνα οικοδομήματα με τέσσερις αβαθείς καμάρες σε τύπο αρκοσολίου σε συνδυασμό με τα κτίρια σε

ρη βασιλική, μία ξύλινη κατασκευή είναι το πιθανότερο ότι κάλυπτε τον κεντρικό χώρο που σχημάτιζε εσωτερικά οκτάγωνο, με τα ημιχώνια ή κόγχες που γεφύρωναν τις γωνίες, στηριζόμενα σε κιονίσκους πάνω σε προβόλους (Lemerle, *Philippes*, I, 471-72). Κατά τον P. Lemerle (ό.π.) η πρώτη αληθινή βασιλική με τρούλλο είναι ο ναός στο Μεριαμλίκ και παραμένει από πλευράς χρονολόγησης το μοναδικό παράδειγμα πριν από τον Ιουστινιανό, αν ευσταθεί η άποψη ότι κτίσθηκε από τον Ζήνωνα (474-491). Ο R. Krautheimer αντίθετα δέχεται ξύλινη στέγαση και για τον ναό αυτόν (Krautheimer, *Architecture*, 177).

304. Οι έρευνες των C. Mango και I. Ševčenko (Mango - Ševčenko, Churches of Marmara, 272 κ.ε.) αποκάλυψαν ότι έχουμε εφαρμογές του τύπου ήδη από τα τέλη του 8ου - αρχές 9ου αιώνα. Όπως είναι γνωστό η εισαγωγή του τύπου θεωρείτο ότι έγινε με την νέα εκκλησία του Βασιλείου Α' (880) και το πρωιμότερο υπάρχον δείγμα ήταν η βόρεια εκκλησία της μονής του Λιβός.

305. Bošković, Sainte Sophie et son reflet, 109-115.

306. Η μορφή της κάτοψης του ναού είναι αποτέλεσμα μετασκευών διαφόρων περιόδων και δεν μπορεί να θεωρηθεί για τον λόγο αυτόν αντιπροσωπευτική περίπτωση. Παλαιότερα πίστευαν ότι η αρχική υποθετική φάση του ήταν αμιγής τύπος, αναγόμενος στο α' μισό του 7ου αιώνα, άποψη που αποδείχθηκε αστήριχτη μετά τις έρευνες στον ναό (βλ. Oates, Kariye Camii, Excavations, 223-231· Underwood, *Kariye Djami*, I, 8, 11.

307. Mango - Hawkins, Istanbul and Cyprus, 319-323, 328-329.

308. Η κύρια οικοδομική φάση του βυζαντινού ναού ανάγεται, σύμφωνα με νεότερες απόψεις, στα τέλη του 12ου αιώνα. (Striker - Kuban, Kalenderhane 1967, 267-271· Kalenderhane 1968, 185-193· Kalenderhane 1971, 251-258· Kalenderhane 1975, 306-318).

309. Mango, *Architecture*, 246, εικ. 266.

310. Brunov, Ein Denkmal, 217-236.

311. Eyice, Deux églises, 184-190.

312. Σωτηρίου Γ., Μνημεία Θεσσαλίας ΙΓ', ΙΔ' αι., 315-331. Αδημοσίευτος παραμένει ένας ακόμα ναός, η Αγία Σοφία της Δράμας (Πελεκανίδης, Μεσαιωνικά 1960, 230).

313. Βλ. Lemerle, *Philippes*, I, 467 κ.ε., όπου συζητώνται διάφορες θεωρίες σχετικά με τους λόγους που οδήγησαν στην δημιουργία του τύπου και παρατίθεται παλαιότερη βιβλιογραφία.

σχήμα ελεύθερου σταυρού[314] ή ο τύπος του σταυρικού μαρτυρίου[315]. Γενικότερα, πρόκειται για ανατολική παρέμβαση στην ελληνική παράδοση. Με άλλα λόγια, εγκαταλείπεται η αρχιτεκτονική των τοίχων και υιοθετείται αυτή των συναρθρωμένων θολωτών στοιχείων[316]. Παράλληλα, οι λειτουργικές ανάγκες της Εκκλησίας της ελληνικής Ανατολής πρέπει να επηρέασαν αποφασιστικά την δημιουργία του νέου τύπου, που είναι σχεδιασμένος ακριβώς για να εξυπηρετήσει την λειτουργία, που διαδραματίζεται κυρίως στην κεντρική περιοχή του ναού[317].

Οι βασιλικές με τρούλλο διακρίνονται σε δύο μεγάλες ομάδες, ανάλογα με την θέση που καταλαμβάνει αυτός στην κάτοψη: α) αυτές που έχουν τον τρούλλο μετατοπισμένο προς τα ανατολικά, κοντά ή πάνω από το ιερό και β) αυτές που έχουν τον τρούλλο πάνω από το κέντρο του ναού[318].

Στην πρώτη ομάδα, που πρόδρομός της μπορεί να θεωρηθεί η βασιλική του Ιλισού, ο τρούλλος καλύπτει το ανατολικό τμήμα του κεντρικού κλίτους, τονίζοντας το πρεσβυτέριο ως κύριο σημείο του ναού, ενώ ένας χαμηλότερος θόλος διατάσσεται δυτικότερα. Οι γενικές αναλογίες είναι ακόμη αρκετά επιμήκεις, το κτίριο δεν διατάσσεται γύρω από ένα κέντρο, τα τόξα που βαστούν τον τρούλλο τείνουν να γίνουν κυλινδρικές καμάρες, που φθάνουν μέχρι τους εξωτερικούς τοίχους. Η λύση γενικά δεν είναι ισόρροπη, γιατί η αντιστήριξη του τρούλλου από τα ανατολικά δεν είναι ικανοποιητική. Στην ομάδα αυτήν, κατατάσσεται ο ναός στο Μεριαμλίκ[319], η ιουστινιάνεια Αγία Ειρήνη[320], η Βασιλική Β' των Φιλίππων[321], ο ναός στο Pirdop[322] της Βουλγαρίας και ως οψιμότερο παράδειγμα ο Άγιος Τίτος[323] στην Γόρτυνα.

Η δεύτερη ομάδα, που αντιπροσωπεύεται κυρίως από την Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης, έχει ως χαρακτηριστικά τον τρούλλο πάνω από το κέντρο του ναού και αναλογίες που τείνουν στο τετράγωνο, δηλαδή γενικό σχέδιο γύρω από ένα κέντρο. Ο τρούλλος στηρίζεται σε καμάρες που σχηματίζουν σταυρό, έστω και υποτυπωδώς, με κεραίες πλάτους μερικών εκατοστών στην βόρεια και νότια πλευρά, ενώ στις τρεις πλευρές ο νάρθηκας και τα πλάγια κλίτη σχηματίζουν χαρακτηριστικό περίστωο. Στον τύπο αυτόν, που θεωρείται πιο ισορροπημένος και εξελίξιμος από τον πρώτο, κατατάσσονται η Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης, ο ναός στο Qasr Ibn Wardan[324], ο Άγιος Νικόλαος στα Μύρα[325], ο καθεδρικός ναός της Βιζύης[326] και ο ναός στο Dereağsi της Λυκίας[327], ο οποίος εισάγει σε μία ομάδα ναών στενότερα συνδεδεμένων με τον ναό που εξετάζουμε, καθώς παρουσιάζει περισσότερο ανεπτυγμένο τον σταυρικό πυρήνα και πιο τετραγωνισμένη την κάτοψη.

314. Σωτηρίου Μ., Ναοί μεταβατικής εποχής, 98-100.

315. Κατά τον A. Grabar (Grabar, *Martyrium*, I, 374 κ.ε.), ο τύπος της βασιλικής με τρούλλο σχετίζεται με τα μαρτύρια, και μάλιστα με τον τύπο του σταυρικού μαρτυρίου που υιοθετείται από την εποχή του Ιουστινιανού στην αρχιτεκτονική της Κωνσταντινούπολης. Η τάση αυτή για την χρήση τύπων μαρτυρίων οδήγησε στην γενίκευση της θολοδομίας, δεδομένου ότι αυτή η μορφή κάλυψης ήταν ο συνήθης τρόπος για τα μαρτύρια σε όλες τις εποχές.

316. Lemerle, *Philippes*, I, 467 κ.ε. Βέβαια πρόκειται για ένα μορφολογικό λεξιλόγιο γνωστό από τα ρωμαϊκά χρόνια (αίθουσες ανακτόρων, ταφικά μνημεία, θέρμες), αλλά η ομοιότητα είναι μόνο επιφανειακή, γιατί ούτε αισθητικά ούτε κατασκευαστικά ανάλογα μπορούμε να βρούμε στο ρεπερτόριο των θόλων του 2ου και 3ου αιώνα.

317. Krautheimer, *Architecture*, 151-152.

318. Η κατάταξη αυτή δίνεται από τον P. Lemerle, (Lemerle, *Philippes*, I, 467 κ.ε.).

319. Herzfeld - Guyer, *Meriamlik und Korykos*, 46 κ.ε.· Forsyth, Cilicia, 227 κ.ε.

320. Η αποκατάσταση του ναού, όπως προτείνεται από τον W. S. George (George, *St Eirene*, εικ. 37).

321. Lemerle, *Philippes*, I, 415 κ.ε.

322. Mutafčiev, Pirdop, 20-84· Mijatev, *Baukunst in Bulgarien*, 17-19.

323. Ορλάνδος, Άγιος Τίτος Γορτύνης, 301-328.

324. Butler, *Syria*, 167, 191.

325. Peschlow, *Myra*, πίν. 39.

326. Mango, *Architecture*, 174, εικ. 184-185.

327. Morganstern, *Dereağzi*.

Στην ομάδα αυτή, στην οποία πολλοί μελετητές διακρίνουν την δεύτερη φάση της βασιλικής με τρούλλο, μπορούν να καταταγούν ο λεγόμενος διπλός ναός της Εφέσου[328] (τέλη 6ου αιώνα), η Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης, ο ναός στο Mayafarkin[329], η Κοίμηση της Θεοτόκου στην Νίκαια[330], ο Άγιος Κλήμης στην Άγκυρα[331], ο ναός των Αρχαγγέλων Σιγής[332], ο ναός της Θεοτόκου στο Λάμποβο[333], το καθολικό της μονής της Χώρας[334], το Kalenderhane στην Κωνσταντινούπολη[335], η μητρόπολη της Ποντικής Ηράκλειας στον Μαρμαρά[336], ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Κουντουριώτισσα της Πιερίας[337] και η πρόσφατα ανασκαφείσα εκκλησία στην Πύδνα της Πιερίας[338]. Παλαιότεροι μελετητές θεωρούσαν ότι η εξέλιξη της β' φάσης της βασιλικής με τρούλλο ακολούθησε γραμμική πορεία προς κάποια παραδείγματα, που πλησιάζουν σε κάτοψη και προοιωνίζουν τον σταυροειδή εγγεγραμμένο. Στο πνεύμα αυτό, έγιναν προσπάθειες να αποκατασταθούν βήμα προς βήμα τα στάδια αυτής της μετάβασης από τον ένα τύπο στον άλλο, με μόνο στοιχείο τα λίγα παραδείγματα των ναών αυτής της περιόδου που έφθασαν έως τις μέρες μας. Έτσι, η θεωρία στηρίχθηκε στις μεταβολές που παρατηρούνται σε τρία χαρακτηριστικά στοιχεία των κτιρίων αυτών:

α) στον τρόπο που μορφώνονται τα τέσσερα κύρια τόξα που φέρουν τον τρούλλο, στην ανάπτυξη δηλαδή του σταυρικού πυρήνα του ναού με την βαθμιαία διαπλάτυνση των πλευρικών καμαρών στον άξονα Β - Ν, όσο περνάμε σε μεταγενέστερα χρόνια.

β) στον τρόπο που μορφώνονται οι ογκώδεις γωνιακοί πεσσοί, αρχικά συμπαγείς και στην συνέχεια τρυπημένοι κατά μία ή δύο κατευθύνσεις, με τρόπο που να σχηματίζουν υποτυπώδεις γωνιακούς χώρους, καθώς τα πλευρικά τόξα αποκτούν μεγαλύτερο βάθος. Και

γ) στον τρόπο που διατάσσονται τα παραβήματα, σε σχέση με τον άξονα των πλευρικών κλιτών ή του περιστώου.

Το πόσο απατηλή είναι μια τέτοια προσέγγιση, όταν μάλιστα στηρίζεται μόνο σε συγκρίσεις κατόψεων, αποδείχθηκε με τα παραδείγματα του Kariye και Kalender τζαμί της Κωνσταντινούπολης που είχαν αρχικά θεωρηθεί ως ασφαλείς κρίκοι αυτής της χρονολογικής εξέλιξης, γιατί τοποθετήθηκαν το πρώτο στον 7ο αιώνα και το δεύτερο στον 9ο αιώνα, ενώ τελικά μετά τις πρόσφατες έρευνες αποδόθηκαν σε πολύ μεταγενέστερες εποχές (11ος - 12ος αιώνας το Kariye και 12ος το Kalender).

328. *Ephesos IV/ 3, Johanneskirche*, 51-62, σχ. 56-62.

329. Bell, *Tûr Abdîn*, 38 κ.ε., εικ. 28, πίν. XVII-XIX. Νεότερες απόψεις δεν δέχονται θολωτή κάλυψη στον ναό, αλλά ξύλινη στέγη, όπως και στο περίπου σύγχρονο Cumanin Camii στην Αττάλεια (Krautheimer, *Architecture*, 208-209). Κατά μία άποψη, οι δύο ναοί, που έχουν σε κάτοψη πολλά κοινά χαρακτηριστικά με τους θολωτούς ναούς που εξετάζουμε, θεωρούνται πρόδρομοι των τελευταίων, δημιουργήματα της επαρχίας τον 6ο αιώνα, προερχόμενα από τα ξυλόστεγα συριακά περίκεντρα μαρτύρια τα οποία μεταφέρθηκαν στην Πρωτεύουσα, όπου ο τύπος προσαρμόσθηκε στα ιουστινιάνεια πρότυπα. Κατά μία άλλη άποψη, αποτελούν επαρχιακές μιμήσεις χαμένων σήμερα θολωτών προτύπων, που πιθανόν υπήρχαν στην Κωνσταντινούπολη πριν από το 600 (Krautheimer, ό.π., 209-210).

330. Βασικές πηγές: Schmit, *Koimesiskirche*· Wulff, *Koimesiskirche*. Νεότερες απόψεις για την μορφή του κτιρίου βλ. Peschlow, Koimesiskirche, 145-187, πίν. 38-44.

331. Jerphanion, *Saint-Clement*, 113-143· Wulff, *Koimesiskirche*, 52 κ.ε. και πίν. IV με φωτογραφίες πριν από την τελική καταστροφή του τρούλλου και των πλάγιων τόξων.

332. Buchwald, *Sige*.

333. Βερσάκης, Ναοί Ηπείρου, 108-117· Βοκοτόπουλος, *Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, 86-92, σχ. 35-37, πίν. 53-56.

334. Για τα προβλήματα σχετικά με τον τύπο του ναού, βλ. παραπάνω, υποσημείωση 306, όπου και η αναφορά της βασικής βιβλιογραφίας.

335. Βλ. παραπάνω, υποσημείωση 308.

336. Wulff, *Koimesiskirche*, 128 κ.ε., εικ. 28,29.

337. Τσιγαρίδας, Μεσαιωνικά 1973, 489-492, σχ. 10, πίν. 450-451.

338. Μαρκή, Ναός Πύδνας, 59-64.

Η εξελικτική αυτή προσέγγιση αντιμετωπίζεται με μεγάλη επιφυλακτικότητα από τους σύγχρονους μελετητές ή και απορρίπτεται. Κατά τον R. Krautheimer ο περιορισμένος αριθμός μνημείων, που μας έχουν παραδοθεί από την περίοδο των 250 χρόνων που ακολούθησαν τον Ιουστινιανό, αποτελούν πολύ φτωχή βάση, ένα τυχαίο μικρό δείγμα, στο οποίο είναι αδύνατο να στηρίξουμε μια θεωρία εξέλιξης από τον ένα τύπο στον άλλο ή ακόμη και μεταξύ των παραδειγμάτων της ίδιας ομάδας[339]. Επιπλέον, τα περισσότερα από αυτά έφθασαν στις μέρες μας σοβαρά αλλοιωμένα (Άγιος Νικόλαος στα Μύρα) ή μας είναι γνωστά μόνο από παλαιές δημοσιεύσεις (Άγιος Κλήμης στην Άγκυρα, Κοίμηση στην Νίκαια).

Επίσης, θα πρέπει να προστεθεί ο έντονα δυναμικός και προσθετικός χαρακτήρας της βυζαντινής αρχιτεκτονικής, που δεν διστάζει να δημιουργεί νέα κτίρια πάνω σε παλαιά ή να συμπληρώνει τμήματα παλαιότερων κτιρίων με τέτοιον τρόπο, ώστε η χάραξη και οι διαστάσεις της κάτοψης να καθορίζονται αποφασιστικά από τον τύπο και τις διαστάσεις του προηγούμενου ναού (λ.χ. ο τρουλλαίος ναός της Εφέσου στην θέση της βασιλικής της Παναγίας του 5ου αιώνα[340], η Αγία Σοφία της Θεσσαλονίκης, και ο Άγιος Νικόλαος στα Μύρα, του οποίου ακόμη και τμήματα της ανωδομής του επηρεάσθηκαν από τα υπολείμματα του προγενέστερου ναού[341]).

Ο C. Mango, αναφερόμενος στην γένεση του σταυροειδούς εγγεγραμμένου, απορρίπτει κατηγορηματικά την άποψη για σταδιακές μεταλλάξεις –την εξελικτική πορεία που απαιτεί βήμα προς βήμα μετατροπή των σχημάτων[342]. Οι δυσκολίες της διατύπωσης της θεωρίας της σταδιακής εξέλιξης, άλλωστε, μεγαλώνουν αφάνταστα, αν σκεφθούμε τα προβλήματα χρονολόγησης των ναών της μεταβατικής περιόδου. Κανένας από αυτούς δεν είναι χρονολογημένος με ασφάλεια από επιγραφές ή άλλα ιστορικά στοιχεία, ενώ μόνο για δύο έχουμε όριο ante quem. Το γεγονός, εξάλλου, ότι είναι σπαρμένοι σε μεγάλη έκταση της αυτοκρατορίας, από την Μακεδονία μέχρι τον Ευφράτη, δεν ευνοεί την σύγκριση της τοιχοποιίας τους, κριτήριο ασφαλές για μνημεία του ίδιου τόπου. Ο αρχιτεκτονικός τύπος τους είναι σχέδιο του 6ου αιώνα και, καθώς τα περισσότερα παραδείγματα που γνωρίζουμε είναι από την Μικρά Ασία, δηλαδή από το τμήμα του ανατολικού κράτους που απέμεινε στην Κωνσταντινούπολη μετά την απώλεια των ανατολικών επαρχιών, μπορούν να θεωρηθούν ότι αντιπροσωπεύουν την επιβίωση ενός τύπου του 6ου αιώνα στον μεσαίωνα, χωρίς να αποκλείεται από ορισμένους μελετητές η πιθανότητα μερικά από αυτά να ανήκουν στον 6ο αιώνα[343].

Τα μέρη του ναού. Τυπολογία και λειτουργία

ΤΟ ΙΕΡΟ ΒΗΜΑ

Στην ανατολική πλευρά του ναού, και σε πλάτος σημαντικά μικρότερο από αυτήν, σχηματίζεται τριμερές ιερό, που παίρνει με τον τρόπο αυτόν μορφή ανεξάρτητης ενότητας προσαρμοσμένης χαλαρά στο κυρίως σώμα. Στο κεντρικό διαμέρισμα ο χώρος του ιερού βήματος αποκτά ικανό βάθος με την παρεμβολή, μεταξύ της κεντρικής αψίδας και της ανατολικής κεραίας του σταυρού, ορθογώνιου καμαροσκέπαστου χώρου, λίγο μικρότερου σε πλάτος από την ανατολική κεραία. Το κυρίως ιερό βήμα πλαισιώνουν δεξιά και αριστερά τετράγωνα σε κάτοψη παραβήματα, που καταλήγουν ανατολικά σε ημικυκλικές κόγχες και καλύπτονται από χαμηλές ασπίδες πάνω σε σφαιρικά τρίγωνα. Τα παραβήματα επικοινωνούν με τον χώρο του ιερού βήματος με περίπου κεντρικά τοποθετημένες τοξωτές εισόδους, ενώ η επικοινωνία με τα

339. Krautheimer, *Architecture*, 201.
340. *Ephesos IV/3, Johanneskirche*, 51-62, πίν. 1.
341. Peschlow, *Myra*, 305-328.
342. Mango, *Architecture*, 178.
343. Ό.π., 165.

πλάγια κλίτη γίνεται από τοξωτές θύρες, απωθημένες προς τις εξωτερικές πλευρές τους και τοποθετημένες έκκεντρα ως προς τους άξονες των κλιτών. Ο χώρος του ιερού βήματος ανοίγεται ελεύθερα προς τον κυρίως ναό, ενώ τα παραβήματα χωρίζονται με τοίχο από το υπόλοιπο σώμα του.

Πριν προχωρήσουμε στην εξέταση της μορφής του ιερού βήματος σε κάτοψη, είναι απαραίτητο να αναφερθούμε σύντομα στην λειτουργία του και την εξέλιξή της στα πρώτα βυζαντινά χρόνια, γιατί διαφωτίζουν την εμφάνιση του τύπου.

Η διαμόρφωση του τριμερούς ιερού, με την προσθήκη της πρόθεσης και του διακονικού, είναι στενά συνδεδεμένη με τις αλλαγές που συνέβησαν στην βυζαντινή Λειτουργία με την εισαγωγή της Μικρής και της Μεγάλης Εισόδου, την λιτάνευση δηλαδή του Ευαγγελίου και των Τιμίων Δώρων της Θείας Ευχαριστίας. Παλαιότερα αυτές οι λειτουργικές αλλαγές αποδίδονταν στα χρόνια της βασιλείας του Ιουστίνου Β', εποχή που καθιερώθηκε επίσης ο Χερουβικός Ύμνος[344]. Νεότεροι μελετητές όμως πιστεύουν ότι η ανάπτυξη του τυπικού της Μεγάλης Εισόδου ήταν αποτέλεσμα μακράς πορείας, που ολοκληρώθηκε τον 8ο αιώνα[345]. Από αρχιτεκτονική άποψη πλήρως ανεπτυγμένα τριμερή ιερά συναντώνται στην Βαλκανική από τον 6ο αιώνα (π.χ. στο Čaričin Grad)[346], αλλά παραμένει ανοικτό το ερώτημα αν τα παραβήματα λειτουργούσαν κανονικά ως πρόθεση και διακονικό ή εξυπηρετούσαν άλλους σκοπούς. Η πρόθεση αποτελεί το κρίσιμο ερώτημα, γιατί το διακονικό ως χώρος, όπου φυλάσσονται τα σκεύη και κατατίθενται οι προσφορές των πιστών, είναι γνωστός από πρωιμότερους χρόνους, παρ' ότι στα παλαιοχριστιανικά χρόνια αυτό βρισκόταν κοντά στην είσοδο του ναού, συνεπώς μακριά από το ιερό και ήταν προσπελάσιμο είτε από τον νάρθηκα είτε από το αίθριο[347].

Στην Συρία, όπου η είσοδος γίνεται συχνά από την νότια πλευρά, το διακονικό τοποθετείται από τα τέλη του 4ου αιώνα πλάι στο ιερό, στα νότια του. Στις περιπτώσεις αυτές, στην αντίθετη πλευρά του ιερού δημιουργείται ένα συμμετρικό διαμέρισμα, δίνοντας έτσι την εντύπωση τριπλής διάρθρωσης που θυμίζει τα παραβήματα. Τα συριακά όμως παστοφόρια έχουν μορφή ορθογώνιων χώρων χωρίς αψίδες, που αποτελούν προέκταση των κλιτών, και δεν επικοινωνούν με το ιερό. Το συμμετρικό προς το διακονικό διαμέρισμα είναι παρεκκλήσιο, όπου φυλάσσονται λείψανα μάρτυρος[348]. Σε ορισμένες παλαιοχριστιανικές βασιλικές, τα διαμερίσματα αυτά είναι εφοδιασμένα με αψίδες (Αγία Θέκλα στο Μεριαμλίκ[349], βασιλική Κωρύκου εκτός των τειχών και βασιλική Κλειούς Λέσβου)[350], αλλά οι χώροι δεν επικοινωνούν με το ιερό. Στον Άγιο Βιτάλιο της Ραβέννας βρίσκουμε δύο στενούς χώρους, που καταλήγουν σε κόγχη, να πλαισιώνουν το κυρίως ιερό βήμα, αλλά εδώ πρόκειται για παρεκκλήσια μαρτύρων που δεν είναι γνωστό αν χρησίμευαν και ως πρόθεση και διακονικό[351]. Γενικότερα τα συριακά παστοφόρια μπορεί να προμήθευσαν το μοντέλο, σε κάτοψη, στα παραβήματα, αλλά η λειτουργική νέα θέση τους ως πρόθεσης και διακο-

344. Crowfoot, *Palestine*, 51-52· Stričević, The Diakonikon, 59-66. Για την καθιέρωση του Χερουβικού Ύμνου, βλ. Γεώργιος Κεδρηνός, *PG* 121, στ. 748, σημ. 69-72.

345. Taft, *Entrance*, 426-428.

346. Για τους ναούς στο Čaričin Grad, βλ. Krautheimer, *Architecture*, 192-194, εικ. 76. Για λειτουργικά θέματα βλ. Stričević, The Diakonikon, 59-66.

347. Για την λειτουργία του διακονικού και την θέση του στα παλαιοχριστιανικά χρόνια, βλ. Ορλάνδος, *Βασιλική*, I, 151-153· ο ίδιος, Διακονικό, 353-372. Συνοπτική παρουσίαση των μεταβολών στην θέση του διακονικού κατά γεωγραφικές περιοχές και διαφορετικές περιόδους δίνει ο R. Krautheimer (Krautheimer, *Architecture*, 210-211).

348. Τα πολύπλοκα προβλήματα σχετικά με την διαμόρφωση των συριακών ιερών αναλύονται από τον J. Lassus, (Lassus, *Sanctuaires*, 162 κ.ε.).

349. Krautheimer, *Architecture*, σχ. 29.

350. Ορλάνδος, *Βασιλική*, I, εικ. 127 και 168, αρ. 5.

351. Krautheimer, *Architecture*, 211.

νικού φαίνεται ότι αρχίζει στον 6ο αιώνα και αποκρυσταλλώνεται στα χρόνια του Ιουστίνου Β' [352].

Η μορφή του ιερού βήματος με την επιμήκυνση του χώρου του, η οποία ήλθε από την παρεμβολή ενός καμαροσκέπαστου ορθογωνίου μεταξύ της κόγχης και του κυρίως ναού, προετοιμάσθηκε από τα πρώτα ιουστινιάνεια χρόνια, όπως δείχνουν τα παραδείγματα της Αγίας Σοφίας, των Αγίων Σέργιου και Βάκχου στην Κωνσταντινούπολη και του Αγίου Βιτάλιου στην Ραβέννα. Από τα χρόνια του Ιουστινιανού και μετά, το πρεσβυτέριο δεν εισχωρεί πλέον στο κεντρικό κλίτος του ναού (χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν επιβιώνουν και παλαιότερες διατάξεις π.χ. Βασιλική Β' Φιλίππων)[353], αλλά τοποθετείται κατ' επέκτασιν του. Η διάταξη αυτή αναπτύχθηκε ιδιαίτερα στα μεταϊουστινιάνεια χρόνια και κυρίως στους σταυροειδείς με περίστωο που εξετάζουμε εδώ.

Στην περίπτωση της Αγίας Σοφίας της Θεσσαλονίκης το μικρότερο πλάτος της ενότητας του τριμερούς ιερού, σε σύγκριση με το σώμα του υπόλοιπου ναού, εντείνει την αίσθηση της κατ' επέκτασιν διάταξης του ιερού, το οποίο εμφανίζεται ως ανεξάρτητο τμήμα, συνδεδεμένο χαλαρά με τα άλλα μέρη. Το κυρίως ιερό βήμα ανοίγεται ελεύθερα στο κέντρο του ναού, αλλά τα παραβήματα απομονώνονται πίσω από συμπαγείς τοίχους[354], και η επικοινωνία τους με τα κλίτη εξασφαλίζεται μέσα από έκκεντρα τοποθετημένες εισόδους, έξω από τους άξονες των χώρων. Το πρόβλημα δημιουργείται με την διεύρυνση των κεραιών του σταυρού προς βορρά και νότο και την απομάκρυνση των πλάγιων κλιτών, την ίδια στιγμή που τα παραβήματα πρέπει να μείνουν κοντά στο ιερό βήμα και πάνω στον άξονα των κλιτών. Στους ναούς της εξεταζόμενης ομάδας, και ανάλογα με το πλάτος των βόρειων και νότιων κεραιών, δόθηκε διαφορετική λύση στο πρόβλημα.

Στον θολωτό ναό της Εφέσου τα ατροφικά παραβήματα χωνεύθηκαν μέσα στην τοιχοποιία μεταξύ κόγχης και κλιτών, αφήνοντας τα τελευταία να επεκταθούν μέχρι τον ανατολικό τοίχο[355]. Στο Dereağsi, όπου οι πλάγιες κεραίες είναι υποτυπώδεις, τα παραβήματα διατάσσονται κανονικά στην προέκταση των κλιτών και παίρνουν μορφή τετρακόγχου[356]. Με ανάλογη ευκολία τακτοποιείται το θέμα στον Άγιο Κλήμη[357], την Κοίμηση στο Λάμποβο[358], όπου οι πλάγιες κεραίες εξακολουθούν να είναι αβαθείς, καθώς επίσης και στον ναό της Πύδνας στην Πιερία[359]. Στην Κοίμηση της Νίκαιας, όπου το πρόβλημα γίνεται οξύτερο, τα παραβήματα διαπλατύνονται προς βορρά και νότο μέχρι να φθάσουν τους εξωτερικούς τοίχους, και οι θύρες τους τακτοποιούνται στον άξονα του χώρου τους, αλλά όχι και στον άξονα των κλιτών[360]. Στην Αγία Σοφία το μεγάλο μέγεθος του ναού δεν επέτρεψε ανάλογη λύση, αλλά ούτε και έγινε προσπάθεια να μειωθεί η εκκεντρότητα των χώρων και των αξόνων. Ανάλογη διάταξη αναγνωρίζεται

352. Η καλύτερη παρουσίαση των λειτουργικών ζητημάτων δίνεται από τον R. Taft, ο οποίος δεν δέχεται ότι η ύπαρξη ιερού σε μερικούς πρώιμους ναούς (του 6ου αιώνα) αποδεικνύει την ανάπτυξη του τυπικού της Μεγάλης Εισόδου. Δεν πιστεύει ότι αυτή εμφανίσθηκε ξαφνικά, αλλά ότι ως πυρήνας υπήρχε από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια, οπότε πλουτιζόταν σταδιακά και έγινε εντυπωσιακή και τελετουργική με το πέρασμα του χρόνου, κυρίως μετά τον 6ο και έως τον 8ο αιώνα (Taft, *Entrance*, 12-16, 33-35, 426-428)

353. Lemerle, *Philippes*, II, πίν. LXXVII.

354. Το στοιχείο είναι χαρακτηριστικό των πρώιμων σταυροειδών με τρούλλο και περίστωο, ενώ στα παλαιολόγεια παραδείγματα του τύπου δεν εμφανίζεται (π.χ. νότιος ναός της μονής του Λιβός, Άγιος Ανδρέας στην Κρίση, καθολικό μονής Ολυμπιώτισσας στην Ελασσώνα).

355. *Ephesos IV/ 3, Johanneskirche*, 51-62, σχ. 56.

356. Krautheimer, *Architecture*, σχ. 79.

357. Jerphanion, *Saint-Clement*, πίν. LXII. Το σχέδιο της κάτοψης, που παραθέτει ο R. Krautheimer (Krautheimer, *Architecture*, 203, σχ. 81), αναφέρεται στα υπερώα και όχι στο ισόγειο.

358. Βοκοτόπουλος, *Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, 88, σχ. 35.

359. Μαρκή, Ναός Πύδνας, σχ. 6-7. Αυτός ο ναός είναι το πλησιέστερο παράδειγμα προς την Αγία Σοφία, που βρέθηκε ώς τώρα. Πρόκειται στην πραγματικότητα για μια μικρογραφία της.

360. Schmit, *Koimesikirche*, πίν. IV.

μόνο στην πρόθεση του καθολικού της Χώρας[361], ενώ στον ναό του Mayafarkin, όπου η απομάκρυνση των πλάγιων κλιτών είναι επίσης σημαντική, το πρόβλημα των αξόνων τακτοποιήθηκε με την παρεμβολή ενδιάμεσων χώρων[362]. Η διάταξη της Αγίας Σοφίας θα μπορούσε ίσως να ερμηνευθεί ως στοιχείο αρχαϊκότητας, αλλά είναι παράλληλα και απόρροια του μεγέθους του κτιρίου. Η κάλυψη των παραβημάτων γίνεται με χαμηλωμένους σφαιρικούς θόλους (ασπίδες επί λοφίων), λύση όχι συνηθισμένη στα χρόνια που εξετάζουμε. Ανάλογη διάταξη βρίσκουμε στην πρόθεση και το διακονικό του Αγίου Νικολάου στα Μύρα[363] (το διακονικό αποτελεί τμήμα του προγενέστερου ναού), ενώ στην Κοίμηση της Νίκαιας η πρόθεση στεγάζεται με κυλινδρική καμάρα και το διακονικό με ψηλό τρούλλο[364], που ανάγεται στην επισκευή του 11ου αιώνα. Στα υπόλοιπα παραδείγματα, όπου είναι γνωστή η κάλυψη των παραβημάτων, συνηθέστερη λύση είναι το σταυροθόλιο (Pirdop[365], Dereağsi [366]), που χρησιμοποιείται και στους πρώιμους σταυροειδείς (βόρεια εκκλησία της μονής Λιβός), αλλά και στα όψιμα παραδείγματα του τύπου που εξετάζουμε (Kalender, νότια εκκλησία της μονής Λιβός).

Ο ΚΥΡΙΩΣ ΝΑΟΣ

Ο χώρος κάτω από τον τρούλλο και τις τέσσερις βαθιές καμάρες που τον κρατούν αποτελεί τον κυρίως ναό. Τα βάθη των καμαρών δεν είναι ίσα, με αποτέλεσμα να δημιουργείται κατά μήκος άξονας, λόγω του μεγαλύτερου πλάτους της δυτικής και ανατολικής κεραίας. Παράλληλα, το ικανό πλάτος των πλευρικών τόξων οδήγησε στην διάνοιξη τοξωτών περασμάτων και γωνιακών χώρων μέσα στους πεσσούς, δίνοντας στον πυρήνα του ναού μορφή σταυροειδούς εγγεγραμμένου. Στην ανατολική πλευρά που η κεραία είναι αβαθέστερη της δυτικής, οι χώροι αυτοί έχουν την μορφή ακριβώς θολωτού περάσματος που ελάχιστα θυμίζει γωνιακά διαμερίσματα, ενώ στην δυτική πλευρά οι ευρύτερες διαστάσεις επέτρεψαν καλύτερη διάταξη. Ο κυρίως ναός επικοινωνεί με τα πλευρικά κλίτη μέσω τοξοστοιχιών, όπου εναλλάσσονται κίονες και πεσσοί, ενώ προς τον νάρθηκα κλείνεται με τοίχο που φέρει ευρύ τοξωτό κεντρικό άνοιγμα.

Το κυριότερο χαρακτηριστικό του αρχιτεκτονικού τύπου που εξετάζουμε είναι η διαμόρφωση του σταυρικού κέντρου. Με την διεύρυνση των πλευρικών τόξων στην ομάδα των ναών αυτών λύθηκαν τα αισθητικά και δομικά προβλήματα που παρουσίαζε η στήριξη του τρούλλου στην επιμηκυμένη μορφή των βασιλικών με τρούλλο, όπου η ισοκατανομή των δυνάμεων στα τέσσερα τόξα παρουσίαζε μεγάλες δυσκολίες[367]. Έτσι, η επιλογή αυτής της λύσης μπορεί να εξηγηθεί, εκτός των άλλων λειτουργικών λόγων, και ως απόπειρα να βελτιωθούν προηγούμενες κατασκευαστικές και αισθητικές λύσεις.

Σε ορισμένους ναούς της ομάδας η ανάπτυξη των κεραιών πήρε μια εντελώς σύμμετρη μορφή (Mayafarkin, Άγιος Κλήμης, Kalenderhane), ενώ σε ορισμένους άλλους η δημιουργία κατά μήκος άξονα είναι περισσότερο ή λιγότερο εμφανής (Dereağsi με υποτυπώδεις πλάγιες κεραίες, θολωτός ναός Εφέσου, Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης, Drenovo, Κουντουριώτισσα).

Η ανάπτυξη των πλευρικών τόξων είναι βασικό στοιχείο της εξελικτικής θεωρίας, σύμφωνα με την οποία, όσο πλησιέστερα είμαστε στην βασιλική με τρούλλο, τόσο τα τόξα είναι στενότερα, για να φαρδύ-

361. Underwood, *Kariye Djami*, I, σχ. 1.
362. Bell, Tûr Abdîn, πίν. XVII.
363. Peschlow, *Myra*, σχ. 29, πίν. 104B.
364. Schmit, *Koimesiskirche*, πίν. IV και VI.
365. Mijatev, *Baukunst in Bulgarien*, εικ. 9.
366. Krautheimer, *Architecture*, εικ. 79.
367. Το πρόβλημα φαίνεται ιδιαίτερα στην περίπτωση της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη (Mainstone, St Sophia, 23-49, πίν. X-XVI). Σύντομη περιγραφή των προβλημάτων και των τεχνασμάτων που χρησιμοποιήθηκαν στον ναό της Πρωτεύουσας δίνεται από τον H.Buchwald (Buchwald, *Sige*, 46).

νουν αυτά αργότερα, καθώς προχωράμε προς τον σταυροειδή εγγεγραμμένο[368]. Η κατά προσέγγιση αναλογία μεταξύ βάθους πλευρικών καμαρών και διαμέτρου τρούλλου σε ορισμένα κτίρια της ομάδας είναι:

Ναός στο Dereağsi	1: 21,50
Ναός στην Κουντουριώτισσα	1:11,20
Άγιος Κλήμης	1:4,90*
Ναός Αρχαγγέλων	1:4,80*
Ναός Εφέσου	1:4,70*
Κοίμηση της Νίκαιας	1:3,80*
Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης	1:3
Kalender	1:1,90*

Αν ευσταθούσε η εξελικτική αυτή θεωρία, θα έπρεπε να συμπεράνουμε, βασιζόμενοι στον παραπάνω κατάλογο, ότι ο ναός στο Dereağsi είναι ο πρωιμότερος όλων, ακολουθεί ο ναός στην Κουντουριώτισσα, ενώ η Κοίμηση της Νίκαιας λ.χ. έπεται πολύ χρονικά. Κάτι τέτοιο όμως δεν επιβεβαιώνεται από τα έως τούδε γνωστά στοιχεία. Για την Κοίμηση της Νίκαιας έχουμε όριο ante quem το 726 από τα μωσαϊκά της κόγχης[369], ενώ η χρονολόγηση του Dereağsi μέσα στον 9ο αιώνα ενισχύθηκε τελευταία από ευρήματα στο διακονικό του ναού[370]. Στα ίδια συμπεράσματα οδηγεί και η παρατήρηση ότι στους πρώιμους παλαιολόγειους ναούς του τύπου, τα πλευρικά τόξα παίζουν αμελητέο ρόλο στην διαμόρφωση του κεντρικού χώρου (π.χ. νότια εκκλησία μονής Λιβός, Άγιος Ανδρέας στην Κρίση, Ολυμπιώτισσα).

Η διεύρυνση των πλευρικών καμαρών δημιούργησε το θέμα των ογκωδών γωνιακών πεσσών που προβάλλουν αισθητά μέσα στον κυρίως ναό. Στον Άγιο Κλήμη, την Κοίμηση, τον ναό των Αρχαγγέλων, την Κουντουριώτισσα, και το καθολικό της μονής της Χώρας το πρόβλημα δεν είναι τόσο έντονο, λόγω του μικρού βάθους των κεραιών. Στην Αγία Σοφία, το Mayafarkin και το Kalenderhane γίνεται προσπάθεια να διασπασθεί η βαριά και συμπαγής προβολή των στοιχείων αυτών με την διάνοιξη τοξωτών περασμάτων μέσα στους πεσσούς προς μία ή δύο κατευθύνσεις. Μεγάλα τοξωτά περάσματα υπήρχαν και στον θολωτό ναό της Εφέσου, αλλά κάθετα προς τον άξονα του ναού, λύση που πρέπει να έδινε αρχικά την εντύπωση ανοιγμάτων μέσα σε συνεχή τοίχο και όχι γωνιακών διαμερισμάτων. Στην Αγία Σοφία ανάλογη διάταξη έχουμε στην ανατολική πλευρά, όπου όμως σχηματίζονται και δύο στενά κάθετα ανοίγματα προς τον κυρίως ναό, ενώ στην δυτική πλευρά έχουμε κανονική διαμόρφωση γωνιακών διαμερισμάτων. Η διάταξη παίρνει πλήρη ανάπτυξη στο Kalender για να γίνει απόλυτα συμμετρική στο Mayafarkin.

Τα χωρίσματα του κυρίως ναού προς το περίστωο δεν είναι ισοδύναμα σε όλες τις πλευρές. Προς τον νάρθηκα σχηματίζεται τοίχος με αξονικό μεγάλο άνοιγμα, λύση που συνηθίζεται στις βασιλικές με τρούλλο (Qasr Ibn Wardan, Pirdop) ή στα πλησιέστερα προς αυτές παραδείγματα, όπως το Dereağsi, αλλά συναντάται ακόμη και στην Κοίμηση της Νίκαιας. Προς τα πλευρικά κλίτη έχουμε συνήθως ένα τρίβηλο (Κοίμηση της Νίκαιας, Άγιος Κλήμης, ναός στο Λάμποβο, Dereağsi, Kalender, Mayafarkin) ή δίλοβο (Κουντουριώτισσα, Drenovo, Ολυμπιώτισσα). Το παράδειγμα της Αγίας Σοφίας με δύο δίλοβα δεξιά και αριστερά του κεντρικού πεσσού είναι μοναδικό, όπως και το δίλοβο άνοιγμα στις εξωτερικές πλευρές των δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων.

Περνώντας στην λειτουργία του κυρίως ναού είναι σημαντικό να αναφέρουμε την ύπαρξη θωρακίων στα μετακιόνια των ανοιγμάτων, που εμπόδιζαν την επικοινωνία κυρίως ναού και πλάγιων κλιτών, διάταξη που πιστοποιήθηκε και στον ναό της Κοίμησης στην Νίκαια[371]. Ο αποκλεισμός του κεντρικού από τα

368. Η άποψη σχολιάσθηκε και από τον H. Buchwald, ό.π., 49, από όπου έχουν ληφθεί και οι αναλογίες των ναών που παρουσιάζονται στην συνέχεια σημειωμένες με αστερίσκο.

369. Underwood, Nicaea Mosaics, 235-242.

370. Morganstern, Dereağzi, Report 1969-1970, 382-393.

371. Peschlow, Koimesiskirche, 171-174, εικ. 7.

πλάγια κλίτη είναι ένα χαρακτηριστικό των παλαιοχριστιανικών βασιλικών της Ελλάδας και της δυτικής Μικράς Ασίας, που τους διαφοροποιεί από τους ναούς της Πρωτεύουσας[372]. Η περίπτωση που εξετάζουμε παρέχει, μαζί με την Κοίμηση της Νίκαιας και την βασιλική Βυζαρίου Κρήτης[373], τα οψιμότερα γνωστά παραδείγματα αυτής της διάταξης. Κατά την επικρατέστερη σήμερα άποψη, στην περιοχή της Ελλάδας και της δυτικής Μικράς Ασίας πιθανόν, το κεντρικό κλίτος ήταν προορισμένο ήδη από τις αρχές του 5ου αιώνα για χρήση μόνο των κληρικών. Οι πιστοί παρακολουθούσαν τα διαδραματιζόμενα στο ιερό και το κεντρικό κλίτος από τους πλευρικούς χώρους: κλίτη, υπερώα, εσωνάρθηκα[374]. Η παράδοση αυτή, όπως φαίνεται, διατηρήθηκε στην Λειτουργία και μετά τις αλλαγές που συντελέσθηκαν στα τέλη του 6ου - αρχές 7ου αιώνα και μεταφέρθηκε στα νέα τρουλλαία κτίρια αυτών των περιοχών. Η διάταξη του ναού γύρω από ένα κέντρο, που ολοκληρώνεται αυτήν την περίοδο με τους σταυροειδείς τρουλλαίους με περίστωο, αποτελεί την αρχιτεκτονική έκφραση των αλλαγών που συντελέσθηκαν στην Λειτουργία, ενώ παράλληλα εξυπηρετεί τους συμβολικούς σκοπούς του ναού ως εικόνας του κόσμου[375].

ΤΟ ΠΕΡΙΣΤΩΟ ΚΑΙ ΤΑ ΥΠΕΡΩΑ

Ο νάρθηκας και τα πλάγια κλίτη σχηματίζουν ένα συνεχές περίστωο στην Αγία Σοφία, διάταξη που έχει το προηγούμενό της στο Qasr Ibn Wardan, και συναντάται επίσης στο Mayafarkin, το Drenovo, την Stara Pavlica, την Ολυμπιώτισσα και τα περισσότερα πρώιμα παλαιολόγεια παραδείγματα του τύπου. Στον θολωτό ναό της Εφέσου, την Κοίμηση της Κουντουριώτισσας και τον ναό της Θεοτόκου στο Λάμποβο γίνεται σαφής διάκριση του νάρθηκα από τα πλάγια κλίτη, όπως και στην Κοίμηση της Νίκαιας, όπου επιπλέον τα ακραία διαμερίσματα του νάρθηκα αρχίζουν να διαχωρίζονται λίγο, διαχωρισμός που γίνεται καθοριστικός στον Άγιο Κλήμη.

Ο ρόλος των πλάγιων κλιτών είναι να δεχθεί το πλήθος των πιστών, που αποκλείεται, όπως είδαμε προηγουμένως, από τον κυρίως ναό. Σύμφωνα με νεότερες απόψεις, στο ισόγειο παρέμεναν και οι γυναίκες[376], στις οποίες παραχωρείται η βόρεια πλευρά, τουλάχιστον από τα τέλη του 7ου αιώνα[377], οπότε τα υπερώα μας είναι γνωστά ως χώροι κατηχουμένων[378].

Ο ρόλος του νάρθηκα ως χώρου για τους κατηχουμένους στα παλαιοχριστιανικά χρόνια δεν παραμένει ίσως ο ίδιος και μετά τον 7ο αιώνα, που η τάξη αυτή φιλοξενείται κυρίως στα υπερώα. Η ενοποίηση του νάρθηκα με τα πλάγια κλίτη σε ορισμένους ναούς, όπως στην Αγία Σοφία, δηλώνει ίσως την ίδια κατηγορία χρηστών και στα δύο μέρη, αν και κάτι τέτοιο δεν μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα με μόνη ένδειξη την κτιριολογική. Στην περίπτωση πάντως της Αγίας Σοφίας, όπου, καθώς είδαμε, διατηρήθηκε ο νάρθηκας της προηγούμενης βασιλικής ως εξωνάρθηκας, μια τέτοια υπόθεση δεν θα ήταν αδικαιολόγητη. Γενικά στον νάρθηκα γίνεται και στα χρόνια αυτά η κοινή είσοδος κλήρου και λαού με την έναρξη της Λειτουργίας[379], οπότε οι πιστοί προχωρούν στην συνέχεια στο εσωτερικό του ναού, οι δε κα-

372. Mathews, *Architecture and Liturgy*, 118-121.

373. Καλοκύρης, Βασιλική Συβρίτου, 6, 7, 38. Ο ναός ανάγεται πιθανότατα στα τέλη του 7ου ή τις αρχές του 8ου αιώνα.

374. Krautheimer, *Architecture*, 151-152. Ο Τ. Mathews, (Mathews, *Architecture and Liturgy*, 120-121) κάνει σαφή διάκριση της λειτουργίας του κυρίως ναού στην Ελλάδα και την Κωνσταντινούπολη.

375. Για τον συμβολικό χαρακτήρα του κτιρίου στους βυζαντινούς ναούς, βλ. Demus, *Mosaic Decoration*, 14 κ.ε., όπου υπάρχει και αναφορά στις πηγές.

376. Mathews, *Architecture and Liturgy*, 130-134.

377. Η C. Strube (Strube, *Westliche Eingangsseite*, 164) υποστηρίζει ότι τα υπερώα είναι χώροι των γυναικών έως τον 6ο αιώνα, ενώ από τα τέλη του 7ου, αυτά αναφέρονται ως κατηχούμενα.

378. Mathews, *Architecture and Liturgy*, 129-130· Strube, ό.π.

379. Strube, ό.π., 97-105. Στην θεία λειτουργία του 9ου και 10ου αιώνα ο ρόλος του νάρθηκα υπερτερεί σαφώς έναντι του αιθρίου, το οποίο δεν εφαρμόζεται πλέον στους ναούς που κτίζονται αυτήν την περίοδο.

τηχούμενοι ανέρχονται στα υπερώα ή, όπου αυτά δεν υπάρχουν, παραμένουν στον χώρο του νάρθηκα. Στην Αγία Σοφία της Θεσσαλονίκης αυτή η είσοδος θα γινόταν αρχικά στον εξωνάρθηκα (νάρθηκα της προηγούμενης βασιλικής) από όπου ήταν προσπελάσιμα και τα υπερώα (βλ. παραπάνω, κεφάλαιο Δ').

Για τον ρόλο που έπαιξαν τα υπερώα ως κατηχούμενα, ευκτήρια κτλ. καθώς και για την αρχική και τις μεταγενέστερες μορφές τους έχει γίνει λόγος σε προηγούμενα κεφάλαια.

ΤΟ ΑΙΘΡΙΟ

Η ύπαρξη αιθρίου (διατήρηση του αιθρίου της προηγούμενης βασιλικής) δεν είναι βεβαιωμένη στην αρχική φάση της σημερινής Αγίας Σοφίας. Μερικές έμμεσες απλώς ενδείξεις μακροβιότητας κάποιων κατασκευών αιθρίου παρέχουν η διάταξη πολύ μεταγενέστερων προσκτισμάτων στις θέσεις, όπου αναμένονται οι πλάγιες στοές του παλαιοχριστιανικού αιθρίου, και η θέση του παλαιολόγειου προπύλου πάνω στον οδικό άξονα της Αγίας Σοφίας, το οποίο επιτρέπει τον καθορισμό του μεγέθους του αιθρίου (βλ. παραπάνω, κεφάλαιο Α', Σ χ έ δ. 2).

Ως προς την μορφή του, ο τύπος του αιθρίου με τέσσερις στοές, σε βασιλική με νάρθηκα, απαντάται στην παλαιοχριστιανική βασιλική των Φιλίππων εκτός των τειχών[380], τον ναό της Θεοτόκου στην Έφεσο (γύρω στο 400)[381], την ψευτοσυναγωγή στους Στόβους[382], την βασιλική του Πανόρμου της Κρήτης[383] και σε ορισμένα κτίρια από την εποχή του Ιουστινιανού, την Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης[384] και τον καθεδρικό ναό του Caričin Grad[385].

Σχετικά με την λειτουργία του αιθρίου, γνωρίζουμε ότι αυτό έπαιζε πολύ μεγάλο ρόλο στο χρονικό διάστημα από τον 4ο έως και τον 6ο αιώνα[386], οπότε γνωρίζει αυτό νέα άνθηση στα ιουστινιάνεια χρόνια (Άγιοι Σέργιος και Βάκχος, Αγία Σοφία, Αγία Ειρήνη, Άγιος Ιωάννης στην Έφεσο, Άγιος Ακάκιος στο Επτάσκαλο, Παναγία της Πηγής)[387]. Στην Λειτουργία κατά τον 7ο - 8ο αιώνα, ένα τέτοιο στοιχείο ήταν ακόμη χρήσιμο (και όπως βλέπουμε διατηρήθηκε στην μετασκευή της Αγίας Ειρήνης μετά το 740), ενώ έως και τον 9ο αιώνα είναι γνωστές εφαρμογές αιθρίων σε κατασκευές που κτίσθηκαν εξαρχής. Αίθρια κατασκευάσθηκαν, σύμφωνα με τις πηγές, μπροστά από την Θεοτόκο του Φάρου[388] και την Νέα του Βασιλείου Β'[389], και την ίδια περίοδο ο Boris I, μιμούμενος τα κτίρια της Κωνσταντινούπολης, δημιούργησε αίθριο στην αρχιεπισκοπική βασιλική που έκτισε στην Pliska[390], μετά τον βαπτισμό του στα 864. Το ίδιο έκανε και στην Ροτόντα που ίδρυσε στην Πρεσλάβα[391]. Αναβίωση του αιθρίου κατά τον 11ο αιώνα έχουμε στον Άγιο Γεώργιο των Μαγγάνων στην Κωνσταντινούπολη[392].

Δεν είναι απίθανο, λοιπόν, από λειτουργική άποψη να θέλησαν να διατηρήσουν το αίθριο της βασιλικής στην πρώτη φάση της Αγίας Σοφίας στην Θεσσαλονίκη.

380. Lemerle, *Philippes*, I, 301-322 και II, πίν. XXXV-XXXVI · Πελεκανίδης, Φίλιπποι, 117, 130-132, εικ. 2.

381. *Ephesos IV/3, Johanneskirche*, πίν. 1.

382. Kitzinger, Stobi, εικ. 187.

383. Βλ. Βασιλική Πανόρμου Κρήτης (Pallas, *Monuments 1959-1973*, 249-250).

384. Strube, *Westliche Eingangsseite*, πίν. I-II.

385. Krautheimer, *Architecture*, 192-193, σχ. 76 A.

386. Πάλλας, Λειτουργικά, 281· Strube, *Westliche Eingangsseite*, 97-105.

387. Βλ. Delvoye, Études d'architecture, 1. L'atrium, 273, όπου δίνεται η σχετική βιβλιογραφία καθώς και παραδείγματα ναών με αίθριο που είναι γνωστά μόνο από πηγές της εποχής.

388. *Νικόλαος Μεσαρίτης*, 29, 33· Φώτιος, *Ομιλίαι*, 10, IV.

389. *Συνεχιστής Θεοφάνους*, 327.

390. Mavrodinov, *Izkustvo*, 93, εικ. 83.

391. Ό.π., 150, εικ. 144.

392. Demangel - Mamboury, *Manganes*, 1-5.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ζ'

ΟΙ ΜΟΡΦΕΣ

Ο γενικός χαρακτήρας του κτιρίου

Σήμερα, τις περισσότερες πληροφορίες για τον γενικό αρχιτεκτονικό χαρακτήρα του κτιρίου μας παρέχει το εσωτερικό του, που έχει λίγο πολύ διασωθεί στην αρχική του μορφή, ενώ το εξωτερικό με τις επάλληλες μετασκευές και προσθήκες προσφέρεται πολύ λιγότερο για τον σκοπό αυτό. Για την μελέτη του εξωτερικού θα προχωρήσουμε, με βάση την προτεινόμενη αποκατάσταση της αρχικής του μορφής, σε συγκρίσεις με άλλα κτίρια της ίδιας ομάδας και περιόδου που εξετάζουμε, αλλά επίσης και με ορισμένα κτίρια της προηγούμενης περιόδου, που καθιέρωσε και κληροδότησε τις νέες αρχιτεκτονικές τάσεις στην αμέσως επόμενή της περίοδο που μας απασχολεί.

Η κυρίαρχη εντύπωση που έχει κανείς από το κτίριο είναι η βαρύτητα, ογκηρότητα και γεωμετρικότητα του συνόλου, που οφείλεται αφ' ενός στις γενικές αναλογίες του και αφ' ετέρου στην βαρύτητα των ίδιων των δομικών στοιχείων. Πρόκειται, γενικότερα, για αρχιτεκτονική μαζών και όχι επί μέρους μελών που συναρθρώνονται σε σύνολο.

Το κύριο σώμα του ναού είναι ένα ορθογώνιο, τετράγωνο περίπου σε κάτοψη (35x36 μ.), με εξωτερικό ύψος αρχικά γύρω στα 17 μ., πάνω από το οποίο προεξείχε ο μεγάλος ημισφαιρικός τρούλλος. Με την προέκταση δηλαδή των κεραιών του σταυρικού πυρήνα πάνω από τα υπερώα, έχουμε σε εγκάρσια τομή ένα χαμηλό ορθογώνιο που ορίζεται από το ολικό πλάτος του ναού και το ύψος των κεραιών κατά την κορυφαία γενέτειρα, με γενικές αναλογίες πλάτους προς ύψος 1:2,08 περίπου. Οι αντίστοιχες αναλογίες σε ναούς, όπου οι πλάγιες κεραίες επεκτείνονται μέχρι τους εξωτερικούς τοίχους είναι:

Βασιλική Β' των Φιλίππων (αποκατάσταση κατά P. Lemerle)	1,58
Άγιος Τίτος Γόρτυνας (χωρίς τις κόγχες, αποκατάσταση κατά Α. Ορλάνδο)	1,64
Καταπολιανή Πάρου (ναός Θεοτόκου)	1,95
Αγία Ειρήνη (μετά το 740)	1,40
Dereağsi (αποκατάσταση κατά Niemann)	1,35

Στον ναό της Κοίμησης στην Νίκαια η γνωστή μορφή των πλευρικών κεραιών οφείλεται σε ανακατασκευή του 11ου αιώνα και επομένως δεν μπορεί να συμπεριληφθεί στον κατάλογο. Άλλωστε, η παρουσία υπερώων αρχικά στον ναό αμφισβητήθηκε από τους νεότερους μελετητές[393].

Βλέπουμε, λοιπόν, από τον παραπάνω κατάλογο ότι η πεπλατυσμένη μορφή της Αγίας Σοφίας πλησιάζει περισσότερο την ιουστινιάνεια Καταπολιανή της Πάρου με το ανεπτυγμένο σταυρικό κέντρο και εξωτερικό περίγραμμα, και λιγότερο την εικονομαχική Αγία Ειρήνη ή το Dereağsi. Η παρατήρηση αυτή δεν μπορεί να οδηγήσει βέβαια σε χρονολογική κατάταξη, δεδομένου ότι αναφερόμαστε σε ναούς διαφορετικού τύπου. Η Αγία Ειρήνη και ο ναός στο Dereağsi ανήκουν στις βασιλικές με τρούλλο και έχουν οπωσδήποτε μικρότερο πλάτος, πράγμα που επηρεάζει τις γενικές αναλογίες. Όμως, το παράδειγμα της Καταπολιανής δείχνει ότι οι πλατιές αναλογίες στην περίπτωση ναών με σταυρικό κέντρο δεν ήταν κάτι

393. Peschlow, Koimesiskirche, 145-187.

ασυνήθιστο, και μάλιστα είχαν τα προηγούμενά τους στην ιουστινιάνεια περίοδο[394]. Η γενικότερη αρχή, της αύξησης αναλογικά του ύψους, όσο προχωρούμε σε οψιμότερα χρόνια, είναι βέβαια γεγονός, όταν μάλιστα εξετάζουμε μεγάλες χρονικές περιόδους, αλλά δεν είναι απόλυτα αξιόπιστος κανόνας για μικρότερα χρονικά διαστήματα[395].

Αποφασιστικό ρόλο στην διαμόρφωση του χαρακτήρα του εσωτερικού χώρου έπαιξε η χάραξη του κεντρικού πυρήνα κάτω από τον τρούλλο, και συγκεκριμένα οι αναλογίες του πλάτους του βασικού τετραγώνου, σε σχέση με τα χαρακτηριστικά ύψη που ορίζονται από τις γενέσεις των καμπύλων επιφανειών της στέγασης (κυλινδρικές καμάρες κεραιών), την βάση του τρούλλου και την στάθμη των υπερώων. Όπως έχουμε αναφέρει και στο κεφάλαιο των χαράξεων (βλ. παραπάνω, κεφάλαιο Α'), ο κεντρικός πυρήνας είναι το πιο μελετημένο μέρος του ναού από την πλευρά των αναλογιών και αποτελεί την βάση της χάραξης, σε τομή, του συνόλου του κτιρίου. Επιπλέον, οι αναλογίες στο τμήμα αυτό δεν επηρεάζονται από εξωτερικούς παράγοντες (προϋπάρχοντα μεγέθη κτλ.), έτσι ώστε μπορούμε να πούμε ότι εκφράζουν καθαρότερα από οποιεσδήποτε άλλες σχέσεις τις αντιλήψεις της εποχής για το αρχιτεκτονικό ιδεώδες.

Στην συνέχεια δίνονται οι αναλογίες: α) του ύψους μέχρι την γένεση των κεραιών προς το πλάτος του τετραγώνου κάτω από τον τρούλλο, β) του ύψους μέχρι την βάση του τρούλλου προς το ίδιο πλάτος και γ) του ύψους του ισογείου (μέχρι τον κοσμήτη στο δάπεδο του υπερώου) προς το ύψος της ζώνης των υπερώων (από το δάπεδο των υπερώων μέχρι την γένεση των κεραιών) μερικών ναών από την ομάδα που εξετάζουμε, αλλά και ορισμένων βασιλικών με τρούλλο που θεωρήθηκαν χαρακτηριστικές.

ΠΙΝΑΚΑΣ Α

ΝΑΟΙ	ΥΨΟΣ ΚΕΡΑΙΩΝ ΣΤΑΥΡΟΥ: ΠΛΑΤΟΣ ΚΥΡΙΩΣ ΝΑΟΥ	ΥΨΟΣ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΒΑΣΗ ΤΡΟΥΛΛΟΥ: ΠΛΑΤΟΣ ΚΥΡΙΩΣ ΝΑΟΥ	ΥΨΟΣ ΙΣΟΓΕΙΟΥ: ΥΨΟΣ ΥΠΕΡΩΩΝ
Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολης	0,73	1,33	1,47
Βασιλική Β' Φιλίππων	0,98	1,50	1,60
Άγιος Τίτος Γόρτυνας	1,03	1,47	1,57
Άγιος Κλήμης	0,91	1,64	1,90
Κοίμηση Νίκαιας	0,925	1,62	-
Άγιος Νικόλαος, Μύρα	0,73	-	-
Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης	0,985	1,62	3,10
Αγία Ειρήνη	0,895	1,57	1,80
Dereağzi	1,16	1,71	1,87
Αρχάγγελοι Σιγής	0,46	1,10	-
Κουντουριώτισσα	0,85	1,78	-
Χριστός μονής Χώρας	1,03	1,63	-
Kalender	1,28	1,88	1,73

394. Βέβαια η Καταπολιανή είναι ένας σύνθετος τύπος σταυρικής βασιλικής με τρούλλο και περίστωο που περιγράφει το σταυρικό κέντρο (κτισμένη πιθανόν πάνω σε σταυρική παλαιοχριστιανική βασιλική, βλ. Orlandos, Paros, 159-168), αλλά ήδη από το ανατολικό πέρας του δυτικού σκέλους του κυρίως ναού, και οπωσδήποτε μέσα στο ευρύ σταυρικό κέντρο, ο παρατηρητής έχει μια αντίληψη του εσωτερικού χώρου, ανάλογη με του ναού που εξετάζουμε. (βλ.Jewell - Hasluck, *Hundred Gates*, πίν. 6).

395. Η υπόθεση αυτή επιβεβαιώνεται λχ. στην περίπτωση της Αγίας Ειρήνης (μετά το 740), αν την συσχετίσουμε με την Βασιλική Β' των Φιλίππων (γύρω στο 540), αλλά είναι αμφίβολο αν ο Άγιος Τίτος Γόρτυνας μπορεί να χρονολογηθεί πριν από την Βασιλική των Φιλίππων, λαμβάνοντας υπ' όψιν το πλήρως διαμορφωμένο τριμερές ιερό του. Η χρονολόγηση του

Αν εξαιρέσουμε την περίπτωση του επαρχιακού παραδείγματος του ναού των Αρχαγγέλων (780)[396], που απομακρύνεται σημαντικά από τις αναλογικές σχέσεις των υπόλοιπων κτιρίων, βλέπουμε ότι η βασική αρχή της σταδιακής αύξησης του ύψους, όσο προχωρούμε σε οψιμότερα χρόνια, επιβεβαιώνεται σε γενικές γραμμές από τα μεγέθη της δεύτερης στήλης που αναφέρεται στις βασικότερες αναλογικές σχέσεις. Τα παραδείγματα της ομάδας των βασιλικών του 6ου αιώνα (Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης, Βασιλική Β' Φιλίππων, Άγιος Τίτος Γόρτυνας) έχουν χαμηλότερες αναλογίες από την ομάδα των ναών των σκοτεινών χρόνων (εικονομαχική Αγία Ειρήνη, Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης, Κοίμηση Νίκαιας, Άγιος Κλήμης), ενώ το Kalender (12ος αιώνας)[397] έχει τον ψηλότερο πυρήνα. Ακολουθεί ο ναός της Κοίμησης στο χωριό Κουντουριώτισσα που χρονολογείται γενικά πριν από το 1000[398]. Είναι μάλιστα ιδιαίτερα αισθητή η μεγάλη ομοιότητα των αναλογιών της Αγίας Σοφίας της Θεσσαλονίκης με τον Άγιο Κλήμη και την Κοίμηση της Νίκαιας κυρίως, αλλά και με την Αγία Ειρήνη. Όσον αφορά όμως στην στενότερη χρονική σχέση ή την απόλυτη χρονική κατάταξη των κτιρίων, ισχύουν οι ίδιες επιφυλάξεις που διατυπώθηκαν στην προηγούμενη περίπτωση. Απόλυτη εφαρμογή αυτού του κριτηρίου, στον συσχετισμό λ.χ. της Αγίας Ειρήνης με την Κοίμηση, θα έδινε το προβάδισμα στην πρώτη, πράγμα που δεν επιβεβαιώνεται από την χρονολόγηση των κτιρίων. Η μετασκευή της Αγίας Ειρήνης τοποθετείται μετά το 740, ενώ για την Κοίμηση της Νίκαιας υπάρχει όριο ante quem από το μωσαϊκό της κόγχης[399], στα 727. Εξάλλου, στον πίνακα εμφανίζονται και παραδείγματα σημαντικών αποκλίσεων από τον κανόνα, όπως το καθολικό της μονής της Χώρας (11ος-12ος αιώνας) που παρουσιάζει πολύ χαμηλές αναλογίες για την εποχή του, πλησιάζοντας τα παραδείγματα ναών από τους σκοτεινούς χρόνους[400].

Τελικά, η μελέτη των αναλογιών είναι χρήσιμο στοιχείο για την κατανόηση των γενικότερων τάσεων και του χαρακτήρα της αρχιτεκτονικής μιας ευρείας περιόδου, αλλά δεν μπορεί να θεωρηθεί απόλυτο μέτρο ή κριτήριο για χρονολογικές κατατάξεις, αν λείπουν άλλα αποφασιστικά στοιχεία.

Πέρα από τις σχετικά χαμηλές γενικές αναλογίες, ο βαρύς χαρακτήρας του κτιρίου οφείλεται πολύ περισσότερο στην ογκηρότητα των ίδιων των δομικών του στοιχείων, στην επικράτηση των τοίχων πάνω στα περιορισμένα ανοίγματα, στην χρήση του φωτός.

Στο εσωτερικό του ναού οι τέσσερις δυνατοί πεσσοί που κρατούν τις κεραίες του σταυρού και κατ' επέκτασιν τον τρούλλο, είναι αυτοί που κατά κύριο λόγο επιβάλλουν την εντύπωση του βάρους και του ογκώδους της κατασκευής. Όπως σωστά παρατήρησε ο Μ. Καλλιγάς, τα στοιχεία αυτά, παρ' ότι τετράγωνα σε κάτοψη, δεν δίνουν την εντύπωση ανεξαρτητοποιημένων στηριγμάτων, εξαιτίας της μικρής απόστασης που τα χωρίζει από τους γειτονικούς τοίχους[401]. Αντίθετα, δίνουν περισσότερο την εντύπωση ότι ανήκουν στο σύστημα των τοίχων αυτών που δημιουργούν και τα γωνιακά διαμερίσματα· τα τελευταία, και κυρίως αυτά της ανατολικής πλευράς, λειτουργούν περισσότερο σαν ανοίγματα μέσα σε τοίχο παρά ως χώροι που προβάλλουν την αυτονομία των πεσσών, και στην πραγματικότητα μοιάζουν να έχουν προέλθει από το τρύπημα της μάζας ενός ενιαίου ογκώδους πεσσού, που σχηματίσθηκε στην συνάντηση των κεραιών του σταυρού.

Α. Ορλάνδου στις αρχές του 6ου αιώνα (Ορλάνδος, Άγιος Τίτος Γορτύνης, 301-328) αμφισβητείται σήμερα με βάση το παραπάνω σκεπτικό.

396. Buchwald, *Sige*, 63.

397. Striker - Kuban, Kalenderhane 1971, 251.

398. Τσιγαρίδας, Μεσαιωνικά 1973, 489-492.

399. Underwood, Nicaea Mosaics, 235-242.

400. Οι παλαιότερες απόψεις, που βασίζονται κυρίως σε τυπολογικές και στυλιστικές παρατηρήσεις, θεωρούσαν το Καχριέ ως πολύ πρωιμότερο κτίσμα. Ο ναός έχει πολύπλοκη οικοδομική ιστορία με πολλές φάσεις (Oates, Kariye Camii, Excavations, 223-231), αλλά η σημερινή μορφή του κυρίως ναού αποδίδεται στις αρχές του 12ου αιώνα (Underwood, *Kariye Djami*, I, 8 κ.ε.).

401. Kalligas, *Hagia Sophia*, 12.

Η ίδια αντίληψη της βαρύτητας των δομικών στοιχείων επεκτείνεται και στα στοιχεία που διαχωρίζουν τις κεραίες από τα κλίτη και τον νάρθηκα. Στην δυτική κεραία ο διαχωρισμός γίνεται με συμπαγή τοίχο, όπου δημιουργείται ένα κεντρικό άνοιγμα, λύση που συναντούμε και στην Κοίμηση της Νίκαιας και απηχεί μια διάταξη συνήθη σε βασιλικές με τρούλλο (π.χ. Βασιλική Β' Φιλίππων, Qasr Ibn Wardan, ναός στο Pirdop). Στις πλάγιες κεραίες η παρουσία του κεντρικού πεσσού μεταξύ των κιόνων επιτείνει την αίσθηση της βαρύτητας, διάταξη που δεν συναντάται στους άλλους ναούς που εξετάζουμε. Μόνο στον Άγιο Νικόλαο στα Μύρα η ύπαρξη της πεσσοστοιχίας στην ίδια θέση δίνει ακόμη βαρύτερη εντύπωση στον χώρο. Παράλληλα, οι χαμηλές αναλογίες των κιόνων οδήγησαν στην δημιουργία ψηλής ζώνης από συμπαγή τοιχοποιία πάνω από τα τόξα και μέχρι το δάπεδο του γυναικωνίτη, χαρακτηριστικό που εμφανίζεται στην Κοίμηση της Νίκαιας[402], τον Άγιο Νικόλαο στα Μύρα[403] και το Dereağsi[404], διαφοροποιώντας τα κτίρια αυτά ουσιαστικά από την λύση λ.χ. της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη[405], όπου η αντίστοιχη ζώνη περιορίζεται στο ελάχιστο. Οι ναοί της ομάδας που προαναφέραμε (Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης, Άγιος Νικόλαος, Κοίμηση Νίκαιας, Dereağsi), παρά τις ψηλότερες αναλογίες του χώρου τους, σε σύγκριση με το ιουστινιάνειο κτίσμα, δίνουν έντονη την αίσθηση του ογκώδους και του βάρους της κατασκευής. Ο χαρακτήρας αυτός διατηρήθηκε και στην β' φάση της Αγίας Σοφίας της Θεσσαλονίκης, όπως βλέπουμε π.χ. στην διαμόρφωση των διαφραγμάτων των κεραιών στα υπερώα, αλλά και στα υπόλοιπα μέρη (τρούλλο, παράθυρα κτλ.). Γενικότερα, και το πάχος των τοίχων σε σύγκριση με το περιορισμένο πλάτος των ανοιγμάτων, που οδηγούν στην εντύπωση ότι τα πλήρη επικρατούν στα κενά, συντελούν στον βαρύ και ογκώδη χαρακτήρα του κτιρίου. Ο ρόλος του διακόσμου και του φωτισμού πάνω στο θέμα αυτό θα εξετασθεί στην συνέχεια.

Δυσκολότερα μπορεί να περιγραφεί ο χαρακτήρας του εξωτερικού του ναού, γιατί, σε αντίθεση με το εσωτερικό, η αρχική μορφή διατηρήθηκε μόνο μέχρι το ύψος του ισογείου. Επιπλέον, από τους ναούς του ίδιου τύπου διασώθηκαν λίγα στοιχεία της εξωτερικής τους διάπλασης, όπως π.χ. στον Άγιο Κλήμη, την Κοίμηση της Νίκαιας (η γνωστή μορφή της ανωδομής της εξωτερικά ανήκει σε μετασκευή του 11ου αιώνα), στο Kalender με την ολοκληρωτική εξαφάνιση των πλευρικών κλιτών ή στην μονή της Χώρας με τις μεταγενέστερες προσθήκες που απέκρυψαν και αλλοίωσαν το εξωτερικό της. Περισσότερα στοιχεία, για την κατανόηση της προτεινόμενης αποκατάστασης της εξωτερικής μορφής του ναού (Σ χ έ δ. 24β), παρέχουν ορισμένες βασιλικές με τρούλλο (Αγία Ειρήνη μετά το 740, Αγία Σοφία Βιζύης, Dereağsi), στις οποίες οι πλευρικές κεραίες του σταυρού επεκτείνονται μέχρι τους εξωτερικούς τοίχους πάνω από τα υπερώα. (βλ. παραπάνω, κεφάλαιο Δ', το πρόβλημα των υπερώων).

Το κύριο χαρακτηριστικό του εξωτερικού αυτών των ναών είναι η μνημειώδης, απλή και βαριά γεωμετρική μορφή, με τις μεγάλες επιφάνειες που διακόπτονται μόνο από απλά τοξωτά παράθυρα, χωρίς άλλο διάκοσμο, και κάποτε από τις κατακόρυφες αντηρίδες που ζωντανεύουν με τις δυνατές σκιές τους τους επίπεδους τοίχους[406]. Ο τρούλλος κυριαρχεί στο εξωτερικό ακόμη περισσότερο από ό,τι στο εσωτερικό, γιατί εδώ οι διαβαθμίσεις των πλάγιων χώρων δεν είναι τόσο τονισμένες. Ο γενικός χαρακτήρας των όψεων με τους εκτεταμένους κατακόρυφους τοίχους, που δεν διακόπτονται παρά μόνον από απλά παράθυρα, ή ακόμη και η χρήση των ψηλών αντηρίδων, θυμίζουν έντονα τα εξωτερικά των κτιρίων του 6ου αιώνα, την Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολης, τον ναό των Αγίων Σέργιου και Βάκχου, τον Άγιο Βιτάλιο

402. Schmit, *Koimesiskirche*, πίν. V.

403. Peschlow, *Myra*, σχ. 40.

404. Στο Dereağzi αυτή η ζώνη είναι χαμηλότερη σε σύγκριση με της Αγίας Σοφία (βλ. Morganstern, *Dereağzi*, σχ. 5 — αποκατάσταση κατά Wulff — και σχ. 9 — πρόσφατη αρχιτεκτονική αποτύπωση).

405. Van Nice, *Saint Sophia*, πίν. 5.

406. Για την εμφάνιση και χρήση των αντηρίδων στο εξωτερικό των ναών, βλ. αναφορές στο κεφάλαιο της αρχικής μορφής του ναού, σ. 91-93.

Ραβέννας, τον Άγιο Απολλινάριο στις Κλάσσεις. Το πλησιέστερο παράδειγμα για την εξωτερική διάπλαση τελικά θα πρέπει να το δούμε στην Αγία Ειρήνη –μετά το 740– και πιθανότατα στον ναό του Dereağsi της Λυκίας.

Η διάπλαση του εσωτερικού χώρου. Ο φωτισμός

Η Αγία Σοφία είναι ο μόνος ναός της ομάδας των σταυροειδών με περίστωο, μεταβατικού τύπου, που εσωτερικά σώζεται σχεδόν στην αρχική του κατάσταση και μπορεί να δώσει μια ολοκληρωμένη εικόνα του εσωτερικού των ναών στα σκοτεινά χρόνια.

Ο τρούλλος κυριαρχεί στο κεντρικό τμήμα του ναού που έχει την μορφή σταυρού με σχετικά αβαθείς κεραίες. Ο χώρος του ιερού βήματος, μια λίγο στενότερη προέκταση της ανατολικής κεραίας, και η μεγαλύτερου βάθους δυτική κεραία τονίζουν τον κύριο άξονα του ναού, χωρίς όμως να τον καθιστούν κυρίαρχο. Ο κύριος κατά μήκος άξονας, ο κατακόρυφος άξονας που δημιουργείται με τον τρούλλο και ο εγκάρσιος άξονας, που σχηματίζουν οι πλευρικές κεραίες του σταυρού, είναι προσεκτικά ισορροπημένοι, με αποτέλεσμα να δημιουργείται στο κέντρο η εντύπωση του ενιαίου μνημειώδους χώρου, κάτι που δεν ισχύει στους μεταγενέστερους σταυροειδείς εγγεγραμμένους με τις στενόμακρες κεραίες και το ψηλό τύμπανο του τρούλλου, όπου ο χώρος διασπάται σε απομακρυσμένες και αυτόνομες ενότητες που αντιμάχονται η μία την άλλη.

Οι αναλογίες του κυρίως ναού είναι, όπως αναφέραμε, προσεκτικά επιλεγμένες. Το ύψος μέχρι την γένεση των κεραιών είναι πρακτικά ίσο με το πλάτος του τετραγώνου κάτω από τον τρούλλο, ενώ το ύψος της ζώνης από το δάπεδο του υπερώου μέχρι την γένεση των καμπύλων επιφανειών αντιστοιχεί με το 1/4 της προηγούμενης διάστασης. Κάθε αρχιτεκτονικό στοιχείο είναι καθαρό και απλό στην γεωμετρία του, οι κύριες οριζόντιες γραμμές (υπερώα, βάση θόλων, τόξων, τρούλλου) τονίζονται από μαρμάρινα γείσα αυστηρά γεωμετρικής μορφής, ο διάκοσμος (ορθομαρμαρώσεις - μωσαϊκά) καλύπτει τις επιφάνειες, χωρίς να επιδιώκει ψευδαισθήσεις, φωτοσκιάσεις, ξαλάφρωμα της μάζας[407]. Πρόκειται για μνημειώδη και ειλικρινή αρχιτεκτονική.

Αντίθετα από τον προσεκτικά οργανωμένο και μελετημένο στις αναλογίες του κεντρικό πυρήνα, οι περιμετρικοί χώροι (νάρθηκας, κλίτη, υπερώα) δέχθηκαν μικρότερη φροντίδα και παρουσιάζονται σαφέστατα υποδεέστεροι και υποταγμένοι στο κέντρο. Η ανοχή στις αποκλίσεις των αξόνων τους ως προς τις εισόδους των παραβημάτων ή τα δυτικά μεγάλα τόξα, που εισάγουν στα κλίτη από τον νάρθηκα, δείχνει, ανεξάρτητα από τους εξωγενείς παράγοντες που επέβαλαν αυτές τις ακανονιστίες (βλ. παραπάνω, κεφάλαιο Β', η αρχική μορφή του δυτικού υπερώου), τις μειωμένες αισθητικές απαιτήσεις για τους χώρους αυτούς. Η σχέση θέασής τους με τον κυρίως ναό είναι αποσπασματική, η επικοινωνία γίνεται πάντα μέσα από κιονοστοιχίες, στενά ανοίγματα ή παρεμποδίζεται από ογκώδεις πεσσούς. Για αυτόν που στέκεται στα πλευρικά κλίτη ο κυρίως ναός δεν γίνεται αντιληπτός στο σύνολό του, παρά μόνον σε μικρά κομμάτια, ενώ για αυτόν που στέκεται στον κεντρικό χώρο ο πυρήνας αυτός είναι αναγνώσιμος μονομιάς, ενώ οι πλευρικοί χώροι παραμένουν αινιγματικοί και απομακρυσμένοι. Τα πλευρικά υπερώα είχαν αρχικά αμεσότερη οπτική σχέση με τον κυρίως ναό από ό,τι σήμερα που φράζονται με τα τοξωτά διαφράγματα, αλλά οι ογκώδεις γωνιακοί πεσσοί ήταν πάντα ένα εμπόδιο στην θέα του ιερού βήματος. Η οργάνωση των χώρων και η διαδοχή τους έγινε με κύριο γνώμονα την σταδιακή αποκάλυψή τους στον εισερχόμενο από την κεντρική πύλη του νάρθηκα, στον άξονα του ναού. Όπως παρατήρησε και ο Μ. Καλλιγάς, από

407. Κάτι τέτοιο λ.χ. επιδιώκεται με τον διάτρητο γλυπτό διάκοσμο σε κιονόκρανα, τόξα και γείσα της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη. Βλ. τις παρατηρήσεις του Π. Μιχελή (Μιχελής, *Αισθητική*, 76-81) για τον ρόλο του γλυπτού διακόσμου στο εσωτερικό των ναών.

την θέση της εισόδου στην κεντρική πύλη του νάρθηκα είναι ορατό, διά μέσου της τοξωτής θύρας του κυρίως ναού, μόνο το τέλος της πορείας, το ψηλό ιερό βήμα[408]. Μια νύξη για την παρουσία του μεγαλόπρεπου θολωτού κέντρου έχει ο παρατηρητής, μόνο όταν φθάσει στο κέντρο του νάρθηκα, όπου κυριαρχεί ο άξονας Β - Ν και τα χαμηλά ύψη, σε αντίθεση με τον χώρο όπου πρόκειται να μεταβεί. Με την είσοδό του στην δυτική κεραία του σταυρικού κέντρου, αυτό του αποκαλύπτεται σε όλο το πλάτος και ύψος του, ενώ, όταν φθάσει στο κέντρο του χώρου κάτω από τον τρούλλο, αποκτά την πλήρη εποπτεία του κυρίως ναού και μερικώς των γύρω χώρων.

Το φως εισέδυε στον σταυρικό πυρήνα από τα παράθυρα του τρούλλου, της αψίδας του ιερού και έμμεσα από τα παράθυρα των υπερώων, που στην πρώτη φάση ήταν ανοικτά προς τον κυρίως ναό. Μεγαλύτερη ποσότητα φωτός δεχόταν επομένως ο τρούλλος και οι κεραίες του σταυρού, κυρίως η ανατολική, περιοχές που το χρυσό βάθος των μωσαϊκών βοηθούσε να φαίνονται ακόμη πιο φωτεινές και απομακρυσμένες. Η χαμηλότερη ζώνη του κεντρικού χώρου ήταν η λιγότερο φωτισμένη περιοχή του ναού εξαιτίας του πάχους των τοίχων και του μεγάλου ύψους των ανοιγμάτων και ερχόταν σε ισχυρή αντίθεση με τους φωτεινότερους περιμετρικούς χώρους, τόσο του ισογείου όσο και των υπερώων που δέχονταν άμεσο φωτισμό[409]. Αποτέλεσμα αυτής της διαφοράς στον φωτισμό των χώρων ήταν, ο παρατηρητής που στεκόταν στο κέντρο του ναού να βλέπει πιο φωτισμένους τους χώρους, τους περισσότερο απομακρυσμένους από αυτόν, και έτσι μεγάλωνε η απόσταση που τον χώριζε από τα όρια του κτιρίου.

Οι αρχιτεκτονικές μορφές

ΟΙ ΑΨΙΔΕΣ

Η κεντρική αψίδα του ιερού είναι εξωτερικά τρίπλευρη, ενώ εσωτερικά σχηματίζει, σε κάτοψη, καμπύλη μεγαλύτερη από ημικύκλιο. Αντίθετα οι αψίδες των παραβημάτων είναι ημικυκλικές εσωτερικά και εξωτερικά.

Η ημιεξαγωνική αψίδα εμφανίζεται τον 5ο αιώνα, με παλαιότερο παράδειγμα τον Άγιο Ιωάννη Στουδίου, αλλά παίρνει πολύ μεγάλη διάδοση στα χρόνια του Ιουστινιανού[410]. Στην Κωνσταντινούπολη αυτός ο τύπος υιοθετείται στην Αγία Σοφία, την Αγία Ειρήνη, τον ναό των Αγίων Σέργιου και Βάκχου και τον ναό που ανασκάφηκε στην περιοχή του τεμένους του Beyazid[411], ενώ αρκετά παραδείγματα έχουμε και από την Ανατολή (Παλαιστίνη, Συρία, Κύπρο) και από την Ελλάδα[412].

Αψίδες με βέλος μεγαλύτερο από το 1/2 της χορδής τους είναι συνηθισμένες κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, αλλά δεν είναι άγνωστες και σε μεταγενέστερα χρόνια. Στην Θεσσαλονίκη, την περίοδο που εξετάζουμε, τέτοια αψίδα απαντάται εκτός από την Αγία Σοφία και στον ναό με τον ανεικονικό διάκοσμο που ανέσκαψε ο Δ. Ευαγγελίδης[413]. Παραδείγματα από την υπόλοιπη Ελλάδα έχουμε στην

408. Καλλιγάς, *Αισθητική*· ο ίδιος, *Hagia Sophia*, σχ. 1-2.

409. Η εικόνα του φυσικού φωτισμού, που δίνει ο R. Krautheimer (Krautheimer, *Architecture*, 210), θεωρώντας σκοτεινούς τους περιμετρικούς χώρους, δεν ανταποκρίνεται στην πραγματική κατάσταση της Αγίας Σοφίας. Σε διαφορετικά συμπεράσματα καταλήγει και ο Γ. Τριανταφυλλίδης (Τριανταφυλλίδης, *Στοιχεία φωτισμού*, 51-56), γιατί δεν είχε υπ' όψιν του επίσης τις αλλαγές που επέφεραν στον τομέα αυτόν οι μεταγενέστερες μετατροπές του ναού. Σωστότερη είναι η άποψη του H. Buchwald (Buchwald, *Sige*, 39-40) ο οποίος ερμηνεύει επιτυχημένα τον ρόλο του φωτισμού στην εντύπωση της διεύρυνσης του χώρου στα απομακρυσμένα τμήματα του ναού.

410. Delvoye, Études d'architecture, 2. L'abside, 307.

411. Firatli, Découverte, 164, εικ. 1.

412. Βλ. Delvoye, Études d'architecture, 2. L'abside, 309, όπου παρατίθεται η σχετική βιβλιογραφία.

413. Ευαγγελίδης, Εικονομαχικά μνημεία, πίν. 1.

Επισκοπή Μάστρου (τέλος 7ου-αρχές 8ου αιώνα)[414], στον Άγιο Προκόπιο Μέσα Μάνης, στον ναό στην Σκριπού και στην βαλκανική χερσόνησο στον ναό στο Pirdop[415].

Ο συνδυασμός τρίπλευρης κεντρικής αψίδας, που πλαισιώνεται από ημικυκλικές μικρότερες αψίδες, δεν είναι γενικά συνηθισμένος, αλλά είναι μια λύση που χρησιμοποιείται ιδιαίτερα στην Θεσσαλονίκη και την περιοχή της. Εκτός από την Αγία Σοφία την βρίσκουμε στην Παναγία των Χαλκέων, στον Άγιο Ανδρέα στο χωριό Περιστερά[416], λίγο έξω από την πόλη, και στον ναό στην Πύδνα Πιερίας[417]. Παραδείγματα από τον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο έχουμε στο καθολικό της μονής του Οσίου Μελετίου στον Κιθαιρώνα, στο ευκτήριο του Σωτήρα και στον ναό της Παναγίας, που σχετίζονται με την ίδια μονή[418], καθώς και στο καθολικό της μονής των Βλαχερνών κοντά στην Άρτα, όπου όμως η κόγχη της πρόθεσης είναι ημικυκλική μόνο στην βάση της και πεντάπλευρη στο υπόλοιπο ύψος της[419]. Ο ναός στο Pirdop και ο καθεδρικός του Čaričin Grad είναι δύο ανάλογα παραδείγματα από τον βαλκανικό χώρο.

Η κάλυψη της κόγχης σε τομή παρουσιάζει στο εσωτερικό διπλή βαθμιδωτή διάταξη (Σ χ έ δ. VI), η οποία προκύπτει από την διαμόρφωση και στέγαση του ιερού βήματος. Για τον παρατηρητή που βρίσκεται στο κέντρο του ναού, μετά την ανατολική κεραία του σταυρού η κάλυψη του ιερού βήματος και της κόγχης σχηματίζει δύο διαδοχικές βαθμίδες· η πρώτη δημιουργείται από την κυλινδρική καμάρα που καλύπτει το ιερό και η δεύτερη από το τεταρτοσφαίριο της κόγχης. Ανάλογη βαθμιδωτή διάταξη βρίσκουμε στον Άγιο Νικόλαο στα Μύρα, το Dereağsi, την Κοίμηση της Νίκαιας, και συχνά στους μεταγενέστερους ναούς, π.χ. βόρεια εκκλησία της μονής του Λιβός, καθολικό της μονής της Χώρας, Kalender, αλλά και σε προγενέστερα κτίρια, όπως στον Άγιο Τίτο Γόρτυνας[420].

Στην Αγία Ειρήνη της Κωνσταντινούπολης[421] η ενδιάμεση βαθμίδα περιορίζεται σε ελάχιστο βάθος παίρνοντας μορφή τόξου, λύση που θα πρέπει να ακολουθήθηκε και στον θολωτό ναό της Εφέσου[422] και στο Μεριαμλίκ[423], όσο μπορούμε να συμπεράνουμε από τα στοιχεία που διασώθηκαν σε κάτοψη. Μια ενδιάμεση μορφή βρίσκουμε στην αψίδα της Επισκοπής Μάστρου, όπου το εισέχον τόξο σχηματίζεται μόνο στο μέτωπο του τεταρτοσφαιρίου[424].

Εξωτερικά η θλάση της στέγης στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας είναι βεβαιωμένη για την β' φάση του ναού (Σ χ έ δ. IX) και πιθανή ίσως για την α', από την οποία όμως δεν σώθηκαν στοιχεία (Π ί ν. 20α). Η μορφή αυτή θεωρείται ότι προέρχεται από την παλαιοχριστιανική παράδοση, με παραδείγματα από την

414. Βοκοτόπουλος, *Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, 151.

415. Το στοιχείο αυτό απαντά στην βαλκανική χερσόνησο έως τον 13ο αιώνα. Δεν είναι αναγκαστικά αρχαΐζον στοιχείο. Βλ. Βοκοτόπουλος, ό.π., 151.

416. Ορλάνδος, Καθολικόν Μονής Περιστερών, 154, σχ. 2.

417. Μαρκή, Ναός Πύδνας, σχ. 6· Ευαγγελίδης, *Παναγία Χαλκέων*, σχ. 1.

418. Ορλάνδος, Όσιος Μελέτιος, 49, εικ. 5, 10, 12, 53.

419. Ορλάνδος, Άρτα, Μονή Βλαχερνών, 7, εικ. 1. Νεότερες απόψεις αποδίδουν την νότια αψίδα σε προγενέστερο ναό, χρονολογούμενο τον 9ο ή τον 10ο αιώνα, τμήμα του οποίου ενσωματώθηκε στο καθολικό. Βλ. Βοκοτόπουλος, *Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, 22-25, σχ. 7.

420. Ο Μ. Καλλιγάς (Kalligas, *Hagia Sophia*, 33-34) αναφέρει ότι διπλή διαβάθμιση δεν βρίσκουμε σε κανέναν προϊουστινιάνειο ή ιουστινιάνειο κτίριο. Η χρονολόγηση του Αγίου Τίτου Γόρτυνας νωρίς στον 6ο αιώνα (Ορλάνδος, Άγιος Τίτος Γορτύνης, 301-328) δεν γίνεται σήμερα αποδεκτή, κυρίως εξαιτίας της τριπλής διάρθρωσης του ιερού. Πιθανότερη θεωρείται μια χρονολόγηση γύρω στα τέλη του 6ου αιώνα. Βλ. Mango, *Architecture*, 160 και πίν. στην σελ. 360.

421. George, *St Eirene*, πίν. 4.

422. *Ephesos IV/3, Johanneskirche*, 51 κ.ε., σχ. 56, 73.

423. Herzfeld - Guyer, *Meriamlik und Korykos*, 46-47, εικ. 46.

424. Βοκοτόπουλος, *Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, 12-20, εικ. 2.

Θεσσαλονίκη: τον Άγιο Δημήτριο[425], την Αχειροποίητο[426] και τον Άγιο Γεώργιο, (Ροτόντα), ενώ από την υπόλοιπη Ελλάδα γνωστά είναι τα παραδείγματα της βασιλικής της Μεγάλης Χώρας, της Αγίας Θεοδώρας στην Κέρκυρα, του Αγίου Στεφάνου και της Αγίας Μαρίνας στους Παξούς[427]. Από τα σκοτεινά χρόνια που μας ενδιαφέρουν εδώ, ανάλογα παραδείγματα έχουμε από την Δροσιανή της Νάξου[428], την Επισκοπή Μάστρου[429] και αργότερα την Σκριπού, την Επισκοπή Ευρυτανίας[430] κ.ά. Βαθμιδωτή διάταξη εξωτερικά έχει και η κόγχη της Αγίας Σοφίας της Κωνσταντινούπολης, με την διαφορά ότι στον αναβαθμό ανοίγονται και τα πέντε παράθυρα που διατρυπούν την βάση του τεταρτοσφαιρίου[431].

Η κεντρική αψίδα είναι πολύ ψηλότερη και ευρύτερη από εκείνες των παραβημάτων, σχέση που αρχικά θα ήταν ακόμη πιο κυριαρχική, δεδομένου ότι οι αψίδες των παραβημάτων έχουν υπερυψωθεί σε πολύ μεταγενέστερη φάση (Σ χ έ δ. IX). Στα δύο άκρα της ημιεξαγωνικής κεντρικής αψίδας σχηματίζονται δύο αβαθείς αντηρίδες που φθάνουν μέχρι το γείσο της στέγης πριν από τον αναβαθμό. Αβαθείς αντηρίδες, που φθάνουν μέχρι το γείσο της στέγης πριν από τον αναβαθμό, έχουμε και στην αψίδα της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη, ενισχυτικές των ακμών της τρίπλευρης κόγχης[432].

Χαρακτηριστικό των τρίπλευρων αψίδων της ιουστινιάνειας και μεταϊουστινιάνειας περιόδου είναι η βαρύτητα και η αίσθηση της συμπαγούς μάζας, που διατρυπάται σε κάθε πλευρά από ένα μεγάλο τοξωτό παράθυρο (ή δύο επάλληλα, όπως π.χ. στην Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης), σε αντίθεση με τις κόγχες των παλαιοχριστιανικών βασιλικών, της Θεσσαλονίκης τουλάχιστον, που στην ζώνη αυτήν αναλύονται σε πολύλοβα παράθυρα με μαρμάρινους κίονες. Στις κόγχες των μεταγενέστερων ναών που εξετάζουμε τα παράθυρα χωρίζονται μεταξύ τους από βαρείς κτιστούς πεσσούς, προσδίδοντας και στην αψίδα βαρύτητα, ανάλογη με τον χαρακτήρα του υπόλοιπου κτιρίου που είναι βαρύς και τα πλήρη επικρατούν πάνω στα κενά.

Αυτές οι αλλαγές στην εξωτερική εμφάνιση της κόγχης παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην περίπτωση που εξετάζουμε, γιατί η Αγία Σοφία είναι ο παλαιότερος από τους σωζόμενους ναούς της Θεσσαλονίκης, όπου ο νέος τύπος αψίδας υιοθετείται από την αρχική κατασκευή του κτιρίου. Στον ναό της Αχειροποιήτου η αντίστοιχη διαμόρφωση στην ζώνη των παραθύρων με τους κτιστούς πεσσούς ενδιάμεσα ανάγεται σε μια φάση εκτεταμένων επισκευών του κτιρίου, κατά τις οποίες το μεγάλο πεντάλοβο αρχικά παράθυρο της παλαιοχριστιανικής κόγχης κτίσθηκε και περιορίσθηκε στα τρία διακεκριμένα τοξωτά παράθυρα που βλέπουμε[433]. Στην κόγχη της Ροτόντας ανάλογη μετατροπή έγινε στην ζώνη των παραθύρων, που είχε αρχικά επίσης ένα μεγάλο πεντάλοβο παράθυρο, με κίονες πιθανότατα κατά τα παλαιοχριστιανικά πρότυπα, και η οποία πήρε την σημερινή μορφή της με πέντε απλά τοξωτά ανοίγματα που χωρίζονται μεταξύ τους με κτιστούς πεσσούς, σε μια φάση επισκευών, που είναι προγενέστερη από την

425. Σωτηρίου Γ. - Μ., *Άγιος Δημήτριος*, ΙΙ, πίν. 3Β· Diehl - Le Tourneau - Saladin, *Salonique*, πίν. LIV-LVII.

426. Στον ναό της Αχειροποιήτου (Diehl - Le Tourneau - Saladin, ό.π.) η σημερινή βαθμιδωτή διάταξη της κόγχης εξωτερικά οφείλεται σε πολύ μεταγενέστερες φάσεις, όπως διαπίστωσα σε πρόσφατη έρευνα. Το ίδιο συμβαίνει και στον Άγιο Γεώργιο (Ροτόντα), όπου επιπλέον σχηματίζονται όχι μία, αλλά δύο βαθμίδες.

427. Bouras, Zourtsa, 147, σημ. 69.

428. Δρανδάκης, Κυκλάδες, πίν. 424β.

429. Βοκοτόπουλος, *Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, 12-20, σχ. 2, 3, 5.

430. Σημαντικό αριθμό ναών από την μεταγενέστερη περίοδο αναφέρει ο Χ. Μπούρας (Bouras, Zourtsa, 146, σημ. 68).

431. Van Nice, *Saint Sophia*, πίν. 5· Krautheimer, *Architecture*, πίν. 74Α.

432. Krautheimer, ό.π., πίν. 74Α.

433. Για την επισκευή, που έφραξε το μεγάλο πεντάλοβο παράθυρο της κόγχης στην Αχειροποίητο, βλ. Diehl - Le Tourneau - Saladin, *Salonique*, 41-43, πίν. V. Τα στοιχεία, που έδωσαν πρόσφατες αδημοσίευτες ακόμη έρευνες στο κτίριο, επιτρέπουν την πλήρη αποκατάσταση της αρχικής μορφής του.

τοιχογράφηση της κόγχης (9ος αιώνας)[434]. Οι σχέσεις αυτών των μετατροπών στις κόγχες των παλαιοχριστιανικών ναών της Θεσσαλονίκης με την κόγχη της Αγίας Σοφίας, που πιθανότατα εισάγει στην πόλη την νέα αντίληψη στην εξωτερική διάπλαση των αψίδων, γίνονται ακόμη στενότερες, αν λάβουμε υπ' όψιν και την ομοιότητα των υλικών που χρησιμοποιούνται στην κατασκευή τους, όπως θα δούμε στο σχετικό κεφάλαιο (σ. 161-168).

Ο εξωτερικός διάκοσμος της αψίδας περιορίζεται σε τρεις μικρές ημικυκλικές κόγχες ψηλά στο κέντρο των ισάριθμων πλευρών της και δύο σταυρούς μεταξύ της βόρειας και ανατολικής μικρής κόγχης (Πίν. 16α). Ανάλογα παραδείγματα διακόσμου από πρώιμα κτίρια, προγενέστερα της εποχής που ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος γενικεύεται, έχουμε όσον αφορά στις ημικυκλικές κόγχες από την Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολης[435], όπου αυτές εμφανίζονται σε ανάλογη θέση στο ανώτερο μέρος της ανατολικής όψης, εκατέρωθεν της κόγχης του ιερού. Όσον αφορά δε στους σταυρούς, παραδείγματα έχουμε από τα παλαιοχριστιανικά τείχη της Θεσσαλονίκης, όπου εμφανίζονται δύο παραλλαγές, η μία εντελώς αντίστοιχη με αυτήν της Αγίας Σοφίας, και η άλλη ανάλογη με παραδείγματα από το αίθριο και τον βόρειο τοίχο του Αγίου Ιωάννη Στουδίου[436].

Πριν περάσουμε στην εξέταση άλλων τμημάτων του κτιρίου είναι σκόπιμο να τονίσουμε την ιδιαίτερη μορφή που παρουσιάζουν οι πλάγιες όψεις των παραβημάτων στην αρχική φάση. Η αετωματική διαμόρφωση, που αντιστοιχεί στην βόρεια και νότια καμάρα των μονόχωρων παραβημάτων, είναι, από όσο γνωρίζουμε, μοναδική εφαρμογή σε περίπτωση τριμερούς ιερού. Η πρόθεση και το διακονικό στην Αγία Σοφία υιοθετούν στην ανωδομή τους μια λύση που προσιδιάζει σε μικρούς αυτόνομους μονόχωρους ναούς, πράγμα που υπαγορεύεται από την ανεξαρτησία σε κάτοψη που χαρακτηρίζει τα μέρη αυτά σε σχέση με το υπόλοιπο κτίριο. Η εξωτερική διαμόρφωση της πρόθεσης στο καθολικό της μονής της Χώρας[437], που είναι το πλησιέστερο παράδειγμα ανεξαρτητοποιημένου τμήματος του ιερού από το ναό, δεν ακολουθεί το παράδειγμα της Αγίας Σοφίας.

Ο ΤΡΟΥΛΛΟΣ

Ο σημερινός τρούλλος του ναού ανήκει, όπως είδαμε, στην β' φάση. Η στεφάνη στην βάση του τρούλλου όμως πρέπει να ανήκει στην αρχική φάση, όπως προκύπτει εκτός των άλλων και από την παρουσία του μαρμάρινου κοσμήτη, που ακολουθεί την ίδια ακριβώς μορφή με εκείνον που σημειώνει τις γενέσεις των καμπύλων επιφανειών —τόξων, κυλινδρικών θόλων κτλ.— οι οποίες ανάγονται στην αρχική κατασκευή. Η μορφή αυτής της στεφάνης δεν είναι ένας τέλειος κύκλος, αλλά είναι αρκετά τετραγωνισμένη σε κάτοψη, σχήμα που προέκυψε από την κατασκευή των σφαιρικών τριγώνων που γεφυρώνουν τις γωνίες μεταξύ των κεραιών. Τα σφαιρικά τρίγωνα δηλαδή, δεν αναπτύσσονται πλήρως, ώστε να δημιουργήσουν κανονική κυκλική έδραση για τον τρούλλο. Η όλη κατασκευή δείχνει σχετική ατολμία στην δόμηση των θολωτών αυτών τμημάτων, που λόγω των διαστάσεων του τρούλλου είχαν και μεγάλη έκταση και θα πρόβαλλαν ισχυρά πάνω από το κενό. Στην επόμενη φάση, για να διορθώσουν την χάραξη του τυμπάνου, διευρύνουν, επίσης άτολμα από κατασκευαστική άποψη, την διάμετρο του τρούλλου δημιουργώντας ένα μικρό εξώστη στην βάση του τυμπάνου. Με τον τρόπο αυτό μεταβιβάζουν τα φορτία σε μια ζώνη προς το κέντρο των κεραιών και κυρίως των λοφίων, σε θέση δηλαδή που η επιφάνεια των τελευταίων παίρνει πιο κατακόρυφη κλίση. Παρόμοια μορφή, κάπως τετραγωνισμένη δηλαδή στεφάνη στην βάση του τρούλ-

434. Ξυγγόπουλος, Η τοιχογραφία της Αναλήψεως , 32-53· Cormack, *Ninth-century Painting and Mosaic*, σποραδικά.

435. Βλ. Krautheimer, *Architecture*, πίν. 74Α· Van Nice, *Saint Sophia*, σχέδια της ανατολικής όψης, όπου φαίνεται ένας διακοσμητικός σταυρός και ένα δένδρο στην τοιχοποιία της ανώτερης ζώνης της αψίδας.

436. Mathews, *Churches of Istanbul*, πίν. 15.10.

437. Müller - Wiener, *Istanbul*, 163, εικ. 162.

λου, δεν βρίσκουμε σε κανένα από τα κτίρια της ομάδας που εξετάζουμε, όσο τουλάχιστον μπορούμε να κρίνουμε από τα σχέδια που έχουμε στην διάθεσή μας. Τα πλησιέστερα ανάλογα έχουμε από κάποια πρώιμα, αλλά και παράλληλα επαρχιακά παραδείγματα, όπως ο ναός της Παναγίας Δροσιανής στην Νάξο[438] (κτίριο προεικονομαχικό), η Αγία Τριάδα Μαύρικα Αγρινίου (τέλος 9ου-αρχές 10ου αιώνα), η Παναγία Κορακονησίας (τέλη 10ου) και ο Άγιος Δημήτριος Κατσούρης στο β' μισό του 8ου ή το α' μισό του 9ου αιώνα[439].

Για την μορφή του αρχικού τρούλλου δεν γνωρίζουμε τίποτα. Αν κρίνουμε από τα γνωστά παραδείγματα τρούλλων της προηγουμένης, ιουστινιάνειας, περιόδου, το πιθανότερο είναι να φαντασθούμε έναν τρούλλο μορφής ασπίδος επί λοφίων, αν και ενδεχομένως αυτός να ακολουθούσε μορφή ανάλογη με του σημερινού, δηλαδή με χαμηλό τύμπανο. Μεταξύ του τρούλλου της Βασιλικής Β' των Φιλίππων[440], που ακολουθεί την μορφή του τρούλλου της Αγίας Σοφίας της Κωνσταντινούπολης, και του τρούλλου της Αγίας Ειρήνης[441], μετά το 740, μεσολαβούν 150 χρόνια και είναι δύσκολο να ξέρουμε τι τύπος τρούλλου ακολουθείται στο ενδιάμεσο. Το παράδειγμα του τρούλλου από το μοναδικό ιουστινιάνειο κτίσμα της βόρειας Συρίας, την εκκλησία στο Qasr Ibn Wardan[442] (565 περίπου), είναι μια εντελώς ειδική περίπτωση. Το οκταγωνικό εξωτερικά τύμπανο ξεκινάει στην βάση του εσωτερικά ως τετράγωνο και τα σφαιρικά τρίγωνα δημιουργούνται στην κορυφή του τυμπάνου και όχι κάτω από αυτό. Τα παράθυρα ανοίγονται και στα σφαιρικά τρίγωνα, κάτι που δεν γίνεται πουθενά αλλού. Πάντως το τύμπανο, που με αρκετά ψηλότερες αναλογίες χαρακτηρίζει τα μέσα και κατόπιν τα όψιμα βυζαντινά χρόνια, φαίνεται πως πρωτοεμφανίζεται, με χαμηλή αρχικά μορφή, στα χρόνια που μας απασχολούν εδώ.

Περνώντας στην εξέταση του τρούλλου της β' φάσης πρέπει να πούμε ότι ανάλογος εξώστης στην βάση του, όπου μπορεί να βαδίσει ένας άνθρωπος, συναντάται, από όσο γνωρίζουμε, μόνο στον τρούλλο της Αγίας Ειρήνης μετά την μετασκευή της που ακολούθησε τους σεισμούς του 740. Ο ημισφαιρικός τρούλλος στην Αγία Σοφία Θεσσαλονίκης στηρίζεται πάνω σε χαμηλό τύμπανο, ύψους 2,10 μ. περίπου, και δεν είναι απόλυτα κυκλικός σε κάτοψη, παρουσιάζοντας διαφορά 65 εκ. ανάμεσα στις δύο κάθετες διαμέτρους του, στους άξονες Α - Δ και Β - Ν (διάμετρος κατά Α - Δ=11 μ. και κατά Β - Ν=11,65μ.). Το πλησιέστερο ανάλογο τυμπάνου έχουμε από τον τρούλλο της Αγίας Ειρήνης, με ύψος 2,50 μ. και διάμετρο 16 μ., στο οποίο όμως η εξωτερική διαρρύθμιση ακολουθεί την λύση της ιουστινιάνειας Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη. Η κυβική διαμόρφωση εξωτερικά στο τύμπανο του ναού που εξετάζουμε είναι μοναδική, από όσο γνωρίζουμε. Δημιουργεί προβλήματα στην μορφή των παραθύρων, που αποκτούν πολύ μεγάλο βάθος στις άκρες των πλευρών του τετραγώνου, και προδίδει αδεξιότητα και αβεβαιότητα του αρχιτέκτονα, που επιζητεί μια βαριά και σίγουρη κατασκευή. Ανάλογη εξωτερική μορφή, τετράγωνου τυμπάνου στην βάση του τρούλλου που διατρυπάται από παράθυρα, βρίσκουμε στον τρούλλο του παρεκκλησίου του Αγίου Νικολάου στην Καταπολιανή της Πάρου, που ανάγεται σε ιουστινιάνεια μετασκευή του αρχικού κτιρίου[443], με την διαφορά ότι ο τρούλλος εσωτερικά δεν έχει τύμπανο. Είναι ένα ημισφαίριο που γεννάται απευθείας από την μαρμάρινη κορνίζα στην κορυφή των τόξων και των σφαιρικών τριγώνων, και τα παράθυρα διατρυπούν την βάση του ημισφαιρίου.

Παραδείγματα τρούλλων πάνω σε τύμπανα από την προεικονομαχική περίοδο συναντάμε επίσης στην

438. Δρανδάκης, Κυκλάδες, 401-403, πίν. 421-428· ο ίδιος, Νάξος, 411-418.

439. Βοκοτόπουλος, *Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, 51, 52, 57, 60, σχ. 19, 22. Στα παραδείγματα αυτά το τύμπανο του τρούλλου ακολουθεί την μορφή της τετραγωνισμένης κάπως στεφάνης στην βάση του.

440. Lemerle, *Philippes*, II, πίν. LXXVIII, LXXXII.

441. George, *St Eirene*, πίν. 3-5.

442. Butler, *Syria*, 167, 191.

443. Jewell - Hasluck, *Hundred Gates*, 13-28, πίν. 3, 8.

Παναγία Δροσιανή της Νάξου[444], όπου το τύμπανο στον τρούλλο του κυρίως ναού έχει μορφή τετραγωνισμένου κύκλου εξωτερικά και διατρυπάται από δύο παράθυρα στον άξονα Α - Δ, ενώ οι τρούλλοι των τριών παρεκκλησίων της βόρειας πλευράς έχουν, όπως στην περίπτωση της Αγίας Σοφίας, τετράγωνα τύμπανα εξωτερικά που διατρυπώνται από δύο παράθυρα στον άξονα Α - Δ. Βέβαια, στην περίπτωση αυτήν έχουμε να κάνουμε με φτωχά επαρχιακά παραδείγματα, αρκετά κακότεχνα —οι τρούλλοι έχουν κωνική περίπου μορφή— που αποκτούν όμως εξαιρετική σημασία εξαιτίας της πρώιμης χρονολόγησής τους, γεγονός που τα καθιστά σχεδόν μοναδικά στον βαλκανικό χώρο.

Από τις εκκλησίες της ομάδας που εξετάζουμε ελάχιστες έχουν διασώσει στοιχεία των αρχικών τρούλλων τους. Ο ναός στο Dereağzi, ο Άγιος Νικόλαος στα Μύρα, ο θολωτός ναός της Εφέσου και ο ναός στο Mayafarkin[445] έφθασαν στις μέρες μας χωρίς τρούλλο. Στην Κοίμηση της Θεοτόκου στην Νίκαια ο γνωστός σε μας τρούλλος ανάγεται σε μεταγενέστερη επισκευή του κτιρίου[446]. Στον Άγιο Κλήμη της Άγκυρας ο τρούλλος ήταν πτυχωτός, δεν είχε τύμπανο και αντί για λοφία είχε τόξα που γεφύρωναν τις γωνίες μεταξύ των κεραιών του σταυρού[447]. Ο ναός των Αρχαγγέλων στην Σιγή έχει δωδεκάπλευρο τύμπανο εξωτερικά και τρούλλο ενισχυμένο εσωτερικά με ισάριθμες πλατιές νευρώσεις[448], ενώ ο καθεδρικός ναός της Βιζύης (γνωστός ως Αγία Σοφία) έχει τρούλλο περίπου ελλειπτικό σε κάτοψη και 16γωνο τύμπανο εξωτερικά[449]. Ο τρούλλος της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Κουντουριώτισσα έχει ψηλό κυλινδρικό τύμπανο και τέσσερα μονόλοβα παράθυρα, που στενεύουν σε κάποια μεταγενέστερη επισκευή του κτιρίου. Ο ναός δεν έχει μελετηθεί διεξοδικά, αλλά γενικά τοποθετείται πριν από το τέλος της 1ης χιλιετίας[450]. Τέλος, τα παραδείγματα από το καθολικό της μονής της Χώρας και το Kalenderhane ανήκουν σε πολύ πιο όψιμα χρόνια και δεν προσφέρονται για συγκρίσεις με την περίπτωση που εξετάζουμε.

Με βάση την συζήτηση που προηγήθηκε μπορούμε να πούμε ότι η μορφή του τρούλλου της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης μοιάζει μεταγενέστερη από τα πλησιέστερά της ανάλογα παραδείγματα των ιουστινιάνειων χρόνων (Άγιος Νικόλαος Καταπολιανής), στα οποία δε σχηματίζεται τύμπανο, και πλησιάζει περισσότερο τα πρώιμα προεικονομαχικά παραδείγματα, όπως την Δροσιανή της Νάξου, ενώ μεγάλη ομοιότητα παρουσιάζει εσωτερικά και με τον εικονομαχικό τρούλλο της Αγίας Ειρήνης, από τον οποίο όμως φαίνεται πρωιμότερος και πιο άτεχνος[451].

ΤΑ ΠΑΡΑΘΥΡΑ

Όλα τα παράθυρα του ναού είναι τοξωτά, με τόξα πλίνθινα και παραστάδες από την ίδια τοιχοποιία της εκάστοτε φάσης, στην οποία ανάγεται το παράθυρο.

Τα παράθυρα της α' φάσης είναι απλά τοξωτά μονόλοβα ανοίγματα που χωρίζονται μεταξύ τους με

444. Βλ. Δρανδάκης, Κυκλάδες, πίν. 421, άποψη του κεντρικού τρούλλου και πίν. 423α, 424α, 425α, απόψεις των τρούλλων των παρεκκλησίων.

445. Οι R. Krautheimer (Krautheimer, *Architecture*, 208-209) και H. Buchwald (Buchwald, *Sige*, 48, σημ. 218) δεν πιστεύουν ότι ο ναός στο Mayafarkin ήταν θολωτός (παρά την διάταξη των κυρίων πεσσών που δείχνουν λύση παρόμοια με τους ναούς που εξετάζουμε), κυρίως εξαιτίας της πολύ λεπτής κατασκευής των τοίχων, παρατήρηση που καθιστά αρκετά αξιόπιστη την άποψη αυτή.

446. Η βάση του τρούλλου προέρχεται από τις επισκευές μετά τον σεισμό του 1065, ενώ ο ίδιος ο τρούλλος χρονολογείται από το 1807 (Mango, *Architecture*, 165). Ο ναός καταστράφηκε τελικά το 1922.

447. Jerphanion, *Saint-Clement*, 113-143· Wulff, *Koimesiskirche*, 52 κ.ε. και πίν. IV με φωτογραφίες πριν από την τελική καταστροφή του τρούλλου.

448. Buchwald, *Sige*, 10, πίν. 5, 23, 27, 32-33.

449. Mango, *Architecture*, 174, εικ. 185. Ο ναός χρονολογείται στο τέλος του 8ου ή στον 9ο αιώνα.

450. Βλ. ό.π., σημ. 6.

451. Την άποψη εξέφρασε και ο Μ. Καλλιγάς (Kalligas, *Hagia Sophia*, 41 κ.ε.).

συμπαγή τμήματα τοιχοποιίας και η ποδιά τους φθάνει συχνά πολύ κοντά στο δάπεδο του ναού (γύρω στα 1,10 μ.) όπως στα παράθυρα του βόρειου και νότιου κλίτους. Η αναλογία πλάτους προς ύψος κυμαίνεται ανάλογα με την θέση του παραθύρου από 1:1,28 (παράθυρα των παραβημάτων), μέχρι 1:2,28 (παράθυρα πλάγιων κλιτών).

Τα απλά μεγάλα τοξωτά παράθυρα είναι μια μορφή που βρίσκει εφαρμογή από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια έως τα μέσα και όψιμα βυζαντινά. Από τις πρώιμες εφαρμογές της αναφέρουμε πρόχειρα την βασιλική του Στουδίου[452], τις βασιλικές της Συρίας (Qalat Siman)[453], τις βασιλικές και τα βαπτιστήρια της βόρειας Ιταλίας (S. Simpliciano-Μιλάνο, Άγιος Απολλινάριος ο Νέος, Βαπτιστήριο Ορθοδόξων-Ραβέννα)[454]. Στις βασιλικές της Θεσσαλονίκης, από όσο γνωρίζουμε, ο τύπος δεν συνηθίζεται· κανόνας εδώ είναι τα πολύλοβα παράθυρα με μαρμάρινους αμφικιονίσκους[455]. Στα ιουστινιάνεια χρόνια τα μεγάλα απλά τοξωτά παράθυρα είναι όπως είδαμε ο κανόνας για την κόγχη του ιερού (Αγία Σοφία, Αγία Ειρήνη, Άγιοι Σέργιος και Βάκχος), αλλά και για το υπόλοιπο σώμα του ναού (λ.χ. παράθυρα στα μεγάλα τύμπανα της Αγίας Σοφίας, Άγιος Βιτάλιος Ραβέννας, Άγιος Απολινάριος στις Κλάσεις)[456], κανόνας που επεκτείνεται και στα μεταγενέστερα χρόνια, όπως βλέπουμε στην Αγία Ειρήνη (τύμπανα των κεραιών μετά το 740)[457], στον Άγιο Νικόλαο στα Μύρα[458], στην Αγία Σοφία Βιζύης[459], από την ομάδα των ναών που εξετάζουμε, ή στα μεταγενέστερα παραδείγματα όπως στο καθολικό της μονής του Μυρελαίου[460], στην Παναγία των Χαλκέων[461], στο Kalender[462], στα παράθυρα της αψίδας στην Αγία Θεοδοσία[463] κ.ά.

Για τα μονόλοβα παράθυρα της β' φάσης —εξωτερικές μακρές πλευρές υπερώων, τύμπανο τρούλλου— ισχύουν οι ίδιες παρατηρήσεις. Στον ανατολικό τοίχο του βόρειου και νότιου υπερώου σε αυτήν την φάση σχηματίζονται δίλοβα τοξωτά παράθυρα, που τοποθετούνται αξονικά ως προς τον χώρο του υπερώου. Το ενδιάμεσο στήριγμα του δίλοβου δεν σώζεται, αλλά οι διαστάσεις του ανοίγματος που σώζεται σε αρκετή έκταση, ώστε να είναι δυνατή η πλήρης αποκατάστασή του, προϋποθέτουν μαρμάρινο αμφικιονίσκο. Ο λόγος ύψους προς πλάτος είναι 1,20, και όπως φαίνεται σαφέστατα στην περίπτωση του νότιου κλίτους (Π ί ν. 13α) τα τόξα δεν είχαν υπερύψωση.

Μεγαλύτερο ενδιαφέρον στην φάση αυτή παρουσιάζουν οι φεγγίτες μορφής κυκλικού τμήματος, που σχηματίζονται στην πάνω ζώνη των διαφραγμάτων της βόρειας, νότιας και δυτικής κεραίας του σταυρού (Σ χ έ δ. V, VII). Οι φεγγίτες υποδιαιρούνται σε τέσσερα ή τρία, αναλόγως, τμήματα που αρχικά έφεραν διαφράγματα με τρεις ή δύο μαρμάρινους ανισοϋψείς αμφικιονίσκους, που φθάνουν μέχρι το εσωράχιο του μεγάλου τόξου. Η μορφή των φεγγιτών αυτών έχει το προηγούμενό της στον μεγάλο δυτικό φεγγίτη της Αγίας Σοφίας της Κωνσταντινούπολης[464], που στην περίπτωση αυτή έχει μορφή πλήρους ημικυκλίου και διαιρείται σε τρία τμήματα με δύο ψηλούς κίονες (συνολικού ύψους 7 μ. περίπου).

452. Krautheimer, *Architecture*, πίν. 22.

453. Ό.π., πίν. 39-44.

454. Ό.π., πίν. 13, 55β, 58β.

455. Τα απλά τοξωτά παράθυρα στην κόγχη της Αχειροποιήτου και της Ροτόντας ανάγονται σε επισκευές των κτιρίων, όπως αναφέραμε.

456. Krautheimer, ό.π., πίν. 68, 80, 108. Ανάλογα παραδείγματα από τον βαλκανικό χώρο έχουμε την Αγία Σοφία στην Σόφια (Krautheimer, ό.π, πίν. 93), την παλαιά μητρόπολη της Μεσημβρίας (Krautheimer, ό.π., πίν. 104) κ.ά.

457. Mango, *Architecture*, πίν. 166-167.

458. Ό.π., πίν. 182.

459. Ό.π., πίν. 185.

460. Ό.π., πίν. 225.

461. Ό.π., πίν. 227.

462. Striker - Kuban, Kalenderhane 1975, εικ. 5.

463. Mango, *Architecture*, πίν. 262.

464. Van Nice, *Saint Sophia*, πίν. 5· Müller - Wiener, *Istanbul*, εικ. 69.

Επιβίωση του τύπου, σε περίοδο μεταγενέστερη αυτής που εξετάζουμε, έχουμε στην βόρεια εκκλησία της μονής του Λιβός, στον υπερυψωμένο ημικυκλικό φεγγίτη της βόρειας και νότιας κεραίας[465], στο Seyh Murat Mescidi στην Κωνσταντινούπολη[466], ενώ στον ναό της Κοίμησης στην Κουντουριώτισσα Πιερίας τα παράθυρα στην τετράγωνη βάση του τρούλλου δείχνουν την ίδια καταγωγή, από ένα ημικυκλικό παράθυρο με έναν αμφικιονίσκο στο κέντρο, το οποίο τετραγωνίζεται τελικά με το κτίσιμο των δύο κατακόρυφων παρειών στα άκρα, κοντά στην γένεση του τόξου[467].

Πρέπει να σημειώσουμε ότι αυτός ο τύπος ανοίγματος είναι κατασκευαστικά αντιλειτουργικός, εφόσον οι χρησιμοποιούμενοι κίονες δίνουν την εντύπωση ότι στηρίζουν το εσωράχιο ενός τόξου, που είναι στην πραγματικότητα αυτοφερόμενο, ενώ ο μοναδικός ρόλος τους είναι η σταθεροποίηση των γύψινων υαλοστασίων. Πιθανότατα ο τύπος προέκυψε ακριβώς από την προσπάθεια για σταθεροποίηση των υαλοστασίων. Η βασική αρχή του ημικυκλικού φεγγίτη με τα δύο κατακόρυφα μαρμάρινα στηρίγματα, που φθάνουν μέχρι το εσωράχιο του μεγάλου τόξου, μπορούμε να πούμε ότι έδωσε με την αντικατάσταση, μερική ή ολική, των μαρμάρινων στηριγμάτων με κτιστά στοιχεία διάφορες παραλλαγές παραθύρων με ημίτοξα που πλαισιώνουν ένα κεντρικό τόξο, στην μέση βυζαντινή περίοδο[468].

Τα δίλοβα και τρίλοβα παράθυρα της δ' φάσης στην ανώτερη ζώνη του βόρειου εξωτερικού τοίχου του βόρειου υπερώου έχουν αρκετά υπερυψωμένα τα τόξα τους, βαθμιδωτό μέτωπο και δομούνται με την τεχνική της κρυφής πλίνθου, χαρακτηριστικά των παραθύρων της μέσης βυζαντινής περιόδου. Τα τόξα των τρίλοβων παραθύρων δεν σώζονται, κατά πάσα πιθανότητα όμως είχαν όλα το ίδιο ύψος. Η αναλογία ύψους προς πλάτος στα τρίλοβα παράθυρα είναι 1:1 περίπου. Η μορφή των παραθύρων με την απουσία πλαισιώματος από οδοντωτές ταινίες και μεγάλου ημικυκλικού τόξου, στο οποίο να εγγράφεται όλο το παράθυρο, μας απομακρύνει από τα συνήθη ελλαδικά μεσοβυζαντινά παραδείγματα και πλησιάζει σε παραδείγματα της κωνσταντινουπολίτικης σχολής (μεσαία και νότια εκκλησία της μονής του Λιβός, Gül Camii, μονή Παντοκράτορος[469]) και σε ορισμένα πλησιέστερα ανάλογα από τον βαλκανικό χώρο (Άγιος Παντελεήμων στο Νέρετζι)[470].

Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού

Τα όσα ακολουθούν δεν έχουν σκοπό, όπως γίνεται φανερό και από τον κύριο στόχο αυτής της εργασίας, να εξαντλήσουν το θέμα του γλυπτού διακόσμου του ναού[471], αλλά να εξετάσουν μόνο τα μέρη εκεί-

465. Makridy - Megaw - Mango - Hawkins, The Monastery of Lips, σχ. E και F. Η αποκατάσταση των κιονίσκων οφείλεται στους μελετητές.

466. Mathews, *Churches of Istanbul*, 313-314, εικ. 32. Ο ναός είναι κατεστραμμένος.

467. Τσιγαρίδας, Μεσαιωνικά 1973, 489-492, πίν. 450β, 451α. Η μορφή προοιωνίζει μεταγενέστερα σύνθετα παράθυρα στις κεραίες των μεσοβυζαντινών ναών, όταν το άνοιγμα ορθογωνίζεται με το κτίσιμο των γωνιών και εμφανίζονται τα εκατέρωθεν ημίτοξα.

468. Η ιδέα αυτής της μετάβασης φαίνεται πολύ καλά στα τύμπανα των κεραιών της Κοσμοσώτειρας (Mango, *Architecture*, πίν. 268) ή στην νότια εκκλησία της μονής του Λιβός (Krautheimer, *Architecture*, πίν. 179β).

469. Mango, *Architecture*, πίν. 222, 260, 262, 287.

470. Ό.π., πίν. 334.

471. Ορισμένα μετρικά στοιχεία από θωράκια, που βρέθηκαν ανάμεσα στην πλακόστρωση του δαπέδου του ναού, αλλά χωρίς φωτογραφική ή σχεδιαστική παρουσίαση, περιέχονται στην διατριβή του Μ. Καλλιγά (Kalligas, *Hagia Sophia*, 27-28). Το υλικό μεταφέρθηκε μετά τις διάφορες επισκευές του δαπέδου στο παλαιό Μουσείο (Γενή Τζαμί) (Καλλιγάς, Έρευναι 1936, 117· ο ίδιος, Έρευναι 1939, 82), από όπου ένα μέρος του μεταφέρθηκε στην Ροτόντα. Ένα τρίτο μέρος βρίσκεται στην Συλλογή των μαρμάρινων μελών στον περίβολο της Αγίας Σοφίας. Είναι γνωστό ότι την εποχή του E. Hébrard συγκεντρώθηκαν στην αυλή του ναού μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη από διάφορα σημεία της πόλης.

να, που καθώς σχετίζονται άμεσα με την κατασκευή του κτιρίου, διαφωτίζουν ίσως κάποια προβλήματα της οικοδομικής ιστορίας του.

Μέσα σε αυτά τα πλαίσια, διαπραγματεύεται θέματα σχετικά με τους μαρμάρινους κοσμήτες διαφόρων τύπων, που σημαδεύουν αποφασιστικά κύρια στοιχεία της όλης αρχιτεκτονικής διάρθρωσης του κτιρίου, και θέματα σχετικά με τους κίονες του ισογείου και των υπερώων.

ΚΟΣΜΗΤΕΣ

Στο κτίριο εμφανίζονται δύο τύποι κοσμητών, ο ένας απλός λοξότμητος με μία ή δύο βαθμίδες στην βάση του, ο άλλος με μία χαρακτηριστική τεταρτοκυκλική διατομή.

Συγκεκριμένα, σε όλα τα σημεία του ισογείου, όπου γίνεται χρήση κοσμητών, αρχίζοντας από τις γενέσεις των τόξων στις παραστάδες και τους πεσσούς της βόρειας και νότιας κιονοστοιχίας του σταυρικού πυρήνα, τα παράθυρα του ιερού στην γένεση των τόξων και συνεχής κοσμήτης κάτω από τις ποδιές τους εσωτερικά, μέχρι και την πρώτη βασική διαίρεση του κτιρίου καθ' ύψος, που σημειώνει την στάθμη του δαπέδου των υπερώων, οι κοσμήτες αυτοί ανήκουν στον πρώτο τύπο του απλού λοξότμητου γείσου (Σ χ έ δ. 33.1· Π ί ν. 25-26).

Αντίθετα, οι κοσμήτες που σημειώνουν τις επόμενες βασικές διαιρέσεις του κτιρίου, στην στάθμη της γένεσης των καμπύλων επιφανειών της κάλυψης (κυλινδρικές καμάρες - τεταρτοσφαίριο κόγχης), και την βάση του τρούλλου, ακολουθούν τον δεύτερο τύπο με την τεταρτοκυκλική διατομή (Π ί ν. 25α). Οι μόνες παρεμβολές λοξότμητων γείσων στην στάθμη αυτή παρατηρούνται στους πεσσούς της βόρειας και νότιας κιονοστοιχίας των υπερώων και στην γένεση των τόξων στην υπερυψωμένη κιονοστοιχία του δυτικού υπερώου (Π ί ν. 19β, 25α), στοιχεία που όπως είδαμε ανήκουν σε φάση επισκευής του κτιρίου.

Το κύριο χαρακτηριστικό στους βασικούς κοσμήτες του ναού και των δύο τύπων είναι η λιτότητα και η καθαρή γεωμετρικότητα της μορφής τους, που απομακρύνεται απόλυτα από την πλαστική, κλασική ακόμη, αντίληψη των πλούσια διακοσμημένων γείσων των προϊουστινιάνειων και ιουστινιάνειων κτιρίων[472]. Αυτά τα ακόσμητα, τεκτονικά και βαριά στοιχεία δηλώνουν μεταγενέστερη εποχή, ενώ παράλληλα η χρήση των συγκεκριμένων μορφών μας φέρνει κοντά σε παραδείγματα, που ξεκινούν από τα μέσα του 6ου αιώνα, για να γενικευθούν στα μεταβατικά χρόνια, με επιβιώσεις και σε αρκετά μεταγενέστερες περιόδους. Από τους δύο τύπους, ο τεταρτοκυκλικής διατομής κοσμήτης δίνει την δυνατότητα για τις χαρακτηριστικότερες συγκρίσεις. Πλησιέστερα παραδείγματα έχουμε από την Βασιλική Β' των Φιλίππων[473] (γύρω στα 540), στο γείσο της βάσης του τρούλλου, από τον Άγιο Τίτο Γόρτυνας[474] (τέλη 6ου αιώνα), την Κοίμηση της Νίκαιας[475], την Αγία Ειρήνη[476] (740), κυρίως το γείσο στην στάθμη του δαπέδου των υπερώων, και από το Dereağzi[477] (τέλη 9ου αιώνα). Συγγενική διατομή με πιο επιμηκυμένες αναλογίες βρίσκουμε στο Qasr Ibn Wardan[478] (564) και στους κοσμήτες της Αγίας Ειρήνης, στην βάση του τρούλλου και την γένεση των θόλων. Τέλος, στην νότια εκκλησία της μονής του Παντοκράτορος[479] (1118-1124) έχουμε μια όψιμη βυζαντινή εφαρμογή του τύπου. Ο λοξότμητος κοσμήτης αποτελεί την απλούστερη μορφή γείσου και ως τέτοιος γνώρισε διαχρονική εφαρμογή. Αλλά ενώ έως και τα ιουστινιάνεια χρόνια η χρήση του

472. Σωτηρίου Γ., Χριστιανικαί Θήβαι, εικ. 84, 85· Mathews, *Churches of Istanbul*, μονή του Στουδίου, Αγία Σοφία, Άγιοι Σέργιος και Βάκχος στην Κωνσταντινούπολη, εικ. 15.3, 31.50, 31.52, 29.16, αντίστοιχα.

473. Lemerle, *Philippes*, II, πίν. LXX, No 3.

474. Ορλάνδος, *Βασιλική*, II, 377.

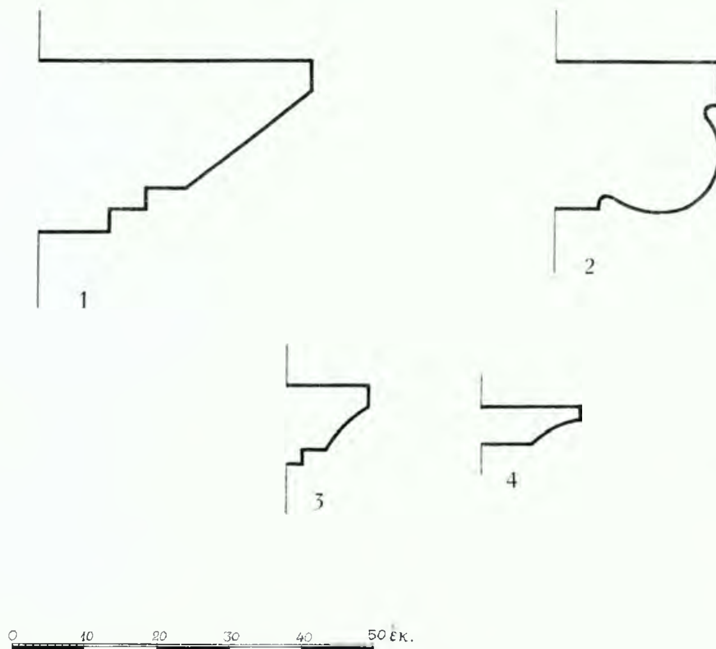
475. Peshlow, Koimesiskirche, 162.

476. George, *St Eirene*, πίν. 13-14.

477. Ορλάνδος, *Βασιλική*, II, 377· Mango, *Architecture*, 174-175.

478. Butler, *Syria*, 167· Mango, ό.π., 148.

479. Müller - Wiener, *Istanbul*, 213, εικ. 241.

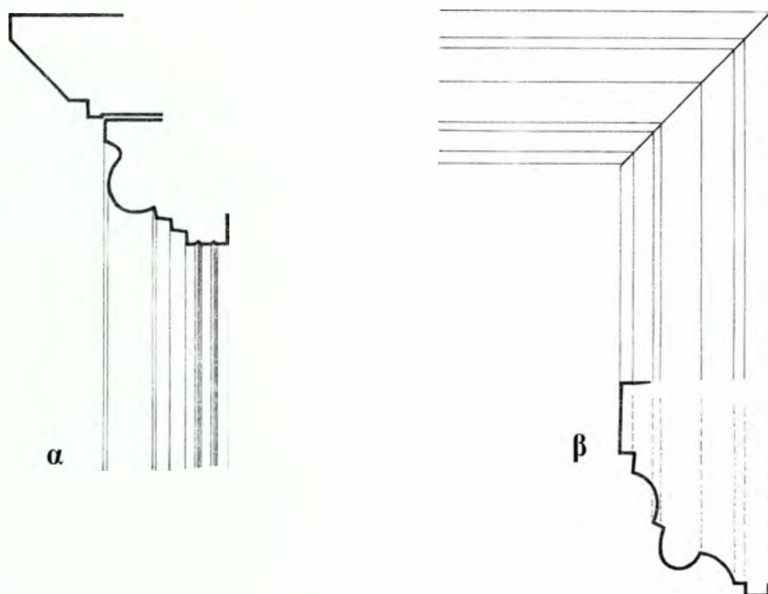
33. Κοσμήτες:
1. Στο ύψος των δαπέδων των υπερώων.
2. Στην γένεση των θόλων και στην βάση του τρούλλου.
3. Πεσσού στην τοξοστοιχία του βόρειου και νότιου υπερώου.
4. Τρίλοβου στο δυτικό υπερώο.

περιοριζόταν σε δευτερεύοντα στοιχεία μικρής έκτασης, στο παράδειγμα που εξετάζουμε εφαρμόζεται ως κύριο στοιχείο με ουσιαστικές διαστάσεις. Μια ανάλογη μορφή, με τον κοσμήτη στο ύψος του δαπέδου των υπερώων και σε αντίστοιχη θέση και διαστάσεις, βρίσκουμε στον Άγιο Νικόλαο στα Μύρα[480] (8ος αιώνας), ενώ παραδείγματα απλών λοξότμητων γείσων με μικρότερες διαστάσεις γνωρίζουμε από τον ίδιο ναό στα Μύρα, τον ναό των Αρχαγγέλων Σιγής[481] (780), την Κοίμηση της Νίκαιας[482], στις γενέσεις των κυλινδρικών καμαρών στα πλάγια κλίτη, και σε ορισμένες θέσεις στον Άγιο Ιωάννη Πελεκητής[483]. Η χρήση του λοξότμητου γείσου γενικεύεται στα μέσα βυζαντινά χρόνια, όπως φαίνεται από τα πρωιμότερα παραδείγματα, την βόρεια εκκλησία της μονής του Λιβός[484] (907), το μοναστήρι του Μυρελαίου[485] (920), την Παναγία των Χαλκέων (1028) (Πίν. 56) κτλ.

ΚΙΟΝΕΣ ΤΟΥ ΚΥΡΙΩΣ ΝΑΟΥ

Στο ισόγειο του ναού χρησιμοποιήθηκαν συνολικά έξι κίονες που διακρίνονται σε δύο ομάδες. Η μία περιλαμβάνει τα δύο ζεύγη κιόνων της βόρειας και νότιας κεραίας του σταυρού με τα κορινθιακά κιονόκρανα με ανεμιζόμενα φύλλα, η δεύτερη το ζεύγος με τα τεκτονικά κιονόκρανα των δύο δυτικών γωνιακών διαμερισμάτων. Και στις δύο περιπτώσεις οι κορμοί των κιόνων είναι κατασκευασμένοι από πολύτιμο πράσινο μάρμαρο (ατράκιο λίθο), ενώ τα κιονόκρανα, τα επιθήματα και οι βάσεις των κιόνων, από λευκό. Τα επιθήματα έχουν χαμηλή τεκτονική μορφή, ανάλογη με αυτήν των λοξότμητων γείσων που χρησιμοποιούνται σε βασικές θέσεις του κτιρίου.

480. Peschlow, *Myra*, 335, πίν. 101 B.
481. Buchwald, *Sige*, πίν. V, 28.
482. Mango, *Architecture*, 168.
483. Ό.π., 179.
484. Makridy - Megaw - Mango - Hawkins, The Monastery of Lips, 279 κ.ε.
485. Müller - Wiener, *Istanbul*, 105.

34. Μαρμάρινα θυρώματα: α. Βόρεια είσοδος πρόθεσης. β. Βόρεια πλάγια είσοδος νάρθηκα.

Τα επιθήματα των κορινθιακών κιονοκράνων με ανεμιζόμενα φύλλα σχηματίζουν στην κάτω ζώνη τους μια απλή βαθμίδα, όπως τα γείσα των γειτονικών πεσσών, ενώ αυτά των τεκτονικών σχηματίζουν δύο επάλληλες βαθμίδες, ακολουθώντας την μορφή του λοξότμητου γείσου στην στάθμη του δαπέδου των υπερώων. Μικρές διαφορές στην λεπτομέρεια του προφίλ στον αυχένα και την βάση του κορμού του κίονα διαφοροποιούν τους κίονες των δύο ομάδων που αναφέρθηκαν.

Και στις δύο περιπτώσεις τα επιθήματα δεν ταιριάζουν απόλυτα στα κιονόκρανα που αντιστοιχούν, όντας αρκετά μεγαλύτερα από αυτά (Π ί ν. 28). Επιπλέον, στα επιθήματα των κορινθιακών κιονοκράνων με ανεμιζόμενα φύλλα η κοίλη μορφή του υποκείμενου άβακα αφήνει εκτεθειμένο τμήμα της ακατέργαστης κάτω επιφάνειάς τους, διάταξη που δείχνει ότι κιονόκρανα και επιθήματα δεν κατασκευάσθηκαν το ένα για το άλλο. Οι κίονες της νότιας πλευράς υπέστησαν καταστροφή από την πυρκαγιά του 1890 και στην διάρκεια των εργασιών επισκευής των ετών 1908-1910. Οι κορμοί τους καλύφθηκαν με μεταλλικά φύλλα, ενώ τα κιονόκρανα που ασβεστοποιήθηκαν, άλλο σε μεγαλύτερο και άλλο σε μικρότερο βαθμό, επισκευάσθηκαν με γύψο, μιμούμενα χωρίς επιτυχία την αρχική τους μορφή. Αυτή η επισκευή υπήρξε, όπως θα δούμε, πρόξενος μεγάλων παρεξηγήσεων.

ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ ΜΕ ΑΝΕΜΙΖΟΜΕΝΑ ΦΥΛΛΑ

Ανήκουν στον κλασικό τύπο, όπου τα φύλλα της ακάνθου κάμπτονται και στις δύο σειρές προς την ίδια κατεύθυνση (Π ί ν. 28α).

Στα φύλλα χρησιμοποιείται ο τύπος της λεπτότμητης ακάνθου, σε μια πλούσια μορφή με νευρώσεις που τονίζονται από στικτές γραμμές φιαγμένες με το τρυπάνι, ενώ φυλλοφόροι κάλυκες φυτρώνουν μέσα από την πάνω σειρά των φύλλων για να καταλήξουν κάτω από τις μικρές κατάκοσμες έλικες[486]. Ο κοίλος άβακας φέρει στο μέσο «κομβίον» και διακοσμείται με φύλλα δάφνης.

486. Παρόμοια διακόσμηση της έλικας με λεπτά φύλλα, που ακολουθούν τις στροφές της σπείρας, βρίσκουμε σε κιονόκρανα των υπερώων της βασιλικής του επισκόπου Φιλίππου στους Στόβους. Βλ. Hoddinot, *Churches*, πίν. 39.

Στην σχετική βιβλιογραφία γίνεται λόγος για την ύπαρξη δύο παραλλαγών του τύπου αυτού στον ναό. Στην μία παραλλαγή, που αναφέρεται στον δυτικό κίονα της νότιας πλευράς, τα φύλλα της ακάνθου παρουσιάζουν ελαφρά κλίση, ενώ στην άλλη παραλλαγή η κλίση είναι απότομη και τα φύλλα φαίνονται να γυρίζουν έντονα προς τα πίσω από τον αέρα[487]. Είναι η περίπτωση των δύο κιονοκράνων της βόρειας πλευράς. Ο R. Kautzsch που πρώτος διατύπωσε την άποψη για την ύπαρξη δύο παραλλαγών, άποψη που ακολούθησαν αργότερα και άλλοι μελετητές, αναγνωρίζει ότι το κιονόκρανο του ανατολικού κίονα της νότιας πλευράς στέκει ανάμεσα στους δύο προηγούμενους τύπους, έχοντας χαρακτηριστικά και των δύο. Παράλληλα, κάνει σαφή νύξη για γύψινη επάλειψη των κιονοκράνων, για την οποία όμως μάλλον πιστεύει ότι είναι επιφανειακή[488].

Η λεπτομερής εξέταση των κιονοκράνων της νότιας πλευράς, σε συσχετισμό με φωτογραφίες μετά την πυρκαγιά του 1890, δείχνει ότι η καταστροφή που υπέστησαν αυτά ήταν μεγάλης κλίμακας, σε βαθμό που κατέστησε άμορφη την νότια όψη τους[489] (Π ί ν. 6α).

Από το δυτικό κιονόκρανο της νότιας πλευράς σώθηκε κατά κύριο λόγο ο πυρήνας. Η διακόσμηση του κιονοκράνου διατηρείται μόνο στην ΒΑ. γωνία και σε όση έκταση τα φύλλα της ακάνθου ήταν ακόμη σε επαφή με την κάλαθο. Σε αυτό το τμήμα η απόδοση της ακάνθου γίνεται με τον ίδιο τρόπο που παρουσιάζεται και στα παραδείγματα της βόρειας πλευράς. Από εκεί και πάνω το φύλλο συμπληρώνεται με γύψο, με άκομψο τρόπο που αλλάζει ριζικά την μορφή του[490]. Το ανατολικό κιονόκρανο της νότιας πλευράς, που ο R. Kautzsch το θεωρεί ενδιάμεσο τύπο, στην πραγματικότητα σώθηκε σε μεγαλύτερο βαθμό, οπότε η γύψινη συμπλήρωση αλλοίωσε λιγότερο την αρχική μορφή του, που παρουσιάζει τα ίδια χαρακτηριστικά με τα βόρεια κιονόκρανα, στα σημεία που σώζονται πλήρως. Τέλος, μια φωτογραφία του δυτικού κίονα της νότιας πλευράς, πριν από την πυρκαγιά του 1890, δείχνει στην θέση αυτήν ένα κιονόκρανο με έντονα διπλωμένα φύλλα, απαράλλακτο στις λεπτομέρειές του με τα υπόλοιπα[491] (Π ί ν. 29). Έχουμε δηλαδή μια ομάδα τεσσάρων κιονοκράνων, που ανήκουν όλα στον ίδιο τύπο, και χρησιμοποιήθηκαν συνειδητά σε συγκεκριμένες θέσεις του ναού, σε αντιστοιχία μεταξύ τους.

Για την χρονολόγηση των κιονοκράνων έχουν διατυπωθεί διάφορες απόψεις. Από τους παλαιότερους μελετητές ο O. Wulff τα θεωρεί δημιουργήματα των χρόνων του Ιουστινιανού, κατασκευασμένα για τον ναό ή σταλμένα για τον λόγο αυτόν από τα εργαστήρια της Προκοννήσου[492]. Ο Ch. Diehl τα τοποθετεί πριν από τα παραδείγματα της Αγίας Σοφίας της Κωνσταντινούπολης[493], ενώ ο Μ. Καλλιγάς[494] πολύ μεταγενέστερα, προτείνοντας την χρονολόγησή τους μέσα στο α' μισό του 8ου αιώνα. Ο R. Kautzsch τα θεωρεί από τα σχετικά πρωιμότερα δείγματα του τύπου[495], ανάμεσα στα 475 - 525 και πάντως όχι πολύ αρ-

487. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 141-142, πίν. 28, αριθ 457-458· Ορλάνδος, *Βασιλική*, II, 298-303· Πελεκανίδης, Κιονόκρανα με ανεμιζόμενα φύλλα, 168-178.

488. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 141-142.

489. Η καταστροφή των κιονοκράνων στο νότιο κλίτος μετά την πυρκαγιά του 1890 φαίνεται καθαρά στον Π ί ν. 6α. Η φωτογραφία προέρχεται από το αρχείο του Μ. Καλλιγά.

490. Ο R. Kautzsch (Kautzsch, ό.π., 141-142, πίν. 28, αριθ. 457) παρατηρεί την ανωμαλία που δημιουργείται στην κατεύθυνση του φύλλου που γεννιέται με ελαφριά κλίση προς τα δεξιά και προχωράει στην συνέχεια ορθό, για να καμφθεί στην κορυφή του προς τα κάτω, σχηματίζοντας κάτι σαν ομπρέλλα.

491. Φωτογραφία από την συλλογή Χ. Μακαρόνα. Βρίσκεται στο αρχείο της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης.

492. Wulff, *Koimesiskirche*, 36-52.

493. Diehl - Le Tourneau - Saladin, *Salonique*, 131.

494. Kalligas, *Hagia Sophia*, 51-52.

495. Αν εξαιρέσουμε τις συγκρίσεις που αναφέρονται στο δυτικό κιονόκρανο της νότιας πλευράς, που δεν έχουν νόημα μετά την διαπίστωση ότι πρόκειται για γύψινη επισκευή, και την θεωρία που βασίσθηκε σε αυτό, για την σχέση του κιονοκράνου με συριακά πρότυπα κτλ., οι υπόλοιπες παρατηρήσεις στα ακέραια κιονόκρανα της βόρειας πλευράς δεν χάνουν την αξία τους.

γότερα από το 490, ενώ ο Σ. Πελεκανίδης δέχεται μια χρονολόγηση στο α' μισό του 6ου αιώνα[496].

Γενικά, η χρήση της ακάνθου με τα ανεμιζόμενα φύλλα φαίνεται να εντοπίζεται σε μικρό χρονικό διάστημα της παλαιοχριστιανικής περιόδου[497]. Τα βυζαντινά παραδείγματα του είδους αποτελούν αναβίωση ρωμαϊκών προτύπων του 2ου και 3ου αιώνα και παρουσιάζονται για πρώτη φορά στον χώρο της Συρίας και της Μικράς Ασίας, ενώ στην Κωνσταντινούπολη φαίνεται ότι ο τύπος εισάγεται στα τελευταία τριάντα χρόνια του 5ου αιώνα[498]. Η Θεσσαλονίκη παρουσιάζει επίσης μια σειρά έργων αυτού του τύπου. Εκτός από τα κιονόκρανα της Αγίας Σοφίας, ένα πρωιμότερο παράδειγμα βρίσκουμε στην Συλλογή της Ροτόντας. Το κιονόκρανο αυτό πλησιάζει στυλιστικά τα συριακά παραδείγματα[499], τοποθετούμενο στα τέλη του 4ου - αρχές 5ου αιώνα, ενώ στον Άγιο Δημήτριο βρίσκουμε τον τύπο με τα φύλλα, που έχουν διαφορετική κατεύθυνση στην πάνω και κάτω σειρά. Το τελευταίο αυτό χρονολογείται στο τέλος του 5ου αιώνα ή στα χρόνια πριν από τον Ιουστινιανό[500] και όχι μετά το 500 - 510 (Π ί ν. 35α). Από την υπόλοιπη Ελλάδα το παράδειγμα του Αγίου Δημητρίου συνδέεται με το κιονόκρανο της Αγίας Παρασκευής στην Χαλκίδα[501] (Π ί ν. 35β).

Τελικά, δύο σίγουρα σημεία χρονολόγησης του τύπου αυτού έχουμε στα κιονόκρανα από το Qalat Siman, χρονολογούμενα γύρω στα 460 - 490, και από τον Άγιο Απολλινάριο στις Κλάσσεις[502], που ανάγεται στα χρόνια πριν από το 526. Σε σύγκριση με τα κιονόκρανα του Qalat Siman, που η τεχνοτροπία τους επιβάλλει να θεωρηθούν προγενέστερα από τα παραδείγματα της Αγίας Σοφίας, τα τελευταία τοποθετούνται γύρω στο 500 ή στις αρχές του 6ου αιώνα και πάντως πριν από την γλυπτική της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη, όπου αποκρυσταλλώνεται η οριστική στροφή της γλυπτικής στους νέους τύπους, που εισάγονται με τα παραδείγματα των Αγίων Σέργιου και Βάκχου και του Αγίου Πολύευκτου[503].

Μέσα στον ίδιο τον ναό της Θεσσαλονίκης μπορούμε να δούμε την σχέση των κιονοκράνουν που εξετάζουμε με τα κιονόκρανα που βρίσκουμε στα δυτικά γωνιακά διαμερίσματα των υπερώων, στον τρόπο που αποδίδεται η άκανθος, στην χρήση του τρυπανιού για τον τονισμό των νευρώσεων, στο διακοσμητικό θέμα του άβακα με τα φύλλα δάφνης κτλ.

496. Πελεκανίδης, Κιονόκρανα με ανεμιζόμενα φύλλα, 168-178.

497. Βλ. Kitzinger, Stobi, 106, όπου η άνθηση αυτή τοποθετείται γύρω στα τέλη του 5ου, αρχές του 6ου αιώνα. Αναβίωση του τύπου στα μέσα βυζαντινά χρόνια έχουμε στα δύο παραδείγματα της κύριας αψίδας του Αγίου Μάρκου της Βενετίας που αποδίδεται στα τέλη του 11ου αιώνα (Buchwald, San Marco, 140, εικ. 25). Πολλά από τα γλυπτά του 11ου αιώνα στον ναό αυτό μιμήθηκαν λίγα πρωτοβυζαντινά σπόλια που χρησιμοποιήθηκαν στο ίδιο κτίριο.

498. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 141.

499. Το κιονόκρανο αυτό σχετίσθηκε με το δεύτερο από ανατολικά κιονόκρανο της νότιας πλευράς του ναού της Αγίας Σοφίας, που, όπως δείξαμε, αποτελεί κίβδηλη μορφή. Απόρροια αυτών των συσχετισμών ήταν να επαναληφθεί η άποψη για συριακές επιδράσεις και σχέσεις της Θεσσαλονίκης με τον χώρο αυτό. Βλ. Πελεκανίδης, Κιονόκρανα με ανεμιζόμενα φύλλα, 167-178.

500. Σωτηρίου Γ.- Μ., *Άγιος Δημήτριος*, Ι, 168. Η χρονολόγηση του κιονόκρανου αυτού στον 7ο αιώνα (Πελεκανίδης, Κιονόκρανα με ανεμιζόμενα φύλλα, 168-178) δεν έγινε αποδεκτή από άλλους μελετητές. Την χρονολόγηση του R. Kautzsch, μεταξύ 475-500, δέχθηκε ο R. Krautheimer (Krautheimer, *Architecture*, 96-97) και ο R. Cormack (Cormack, The Mosaic Decoration of St Demetrios, 42-43), ενώ ο W.E. Kleinbauer υποστηρίζει μια χρονολογία γύρω στα 450-475, εξαιτίας της τεχνοτροπίας των μωσαϊκών. Ο M. Vickers (Vickers, Sirmium or Thessaloniki?, 338) απορρίπτει εν γένει τις χρονολογήσεις του R. Kautzsch, μετά την μετατόπιση της χρονολόγησης της Βασιλικής του Στουδίου από το 463, στα 453/4 (Mango, Studius Basilica, 115-122), που ήταν το μνημείο-βάση για την χρονολογική κατάταξη των κιονοκράνων του βασικού αυτού εγχειριδίου. Θα ήταν όμως μάλλον υπερβολικό να δεχθούμε ότι η μετατόπιση κατά 10 χρόνια ενός έστω μνημείου-αφετηρίας, καταρρίπτει όλο το λογικό οικοδόμημα, που συχνά αφήνει αρκετά πλατιά περιθώρια χρονολόγησης.

501. Βλ. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 146-147, πίν. 29, αριθ. 465, όπου και λεπτομερής περιγραφή του τύπου, καθώς και παράθεση συγγενικών παραδειγμάτων από άλλες περιοχές.

502. Μερικά από τα παραδείγματα της Ραβέννας, φέρουν μονογράμματα του Θεοδώριχου, που είναι γνωστό ότι πέθανε τον χρόνο πριν από την ανάρρηση του Ιουστινιανού Α' στον θρόνο.

503. Kautzsch, ό.π., πίν. 28, αριθ. 460.

Καταλήγοντας πρέπει να πούμε ότι δεν υπάρχει άμεση σχέση ανάμεσα στα κιονόκρανα και το κτίριο. Τα επιθήματα πρέπει να θεωρηθούν σύγχρονα με το κτίσιμο του ναού, εξαιτίας της μεγάλης ομοιότητάς τους με τα γείσα, αλλά, όπως αναφέραμε προηγουμένως, η σχέση τους με τα κιονόκρανα οδηγεί στο συμπέρασμα πως τα τελευταία δεν δημιουργήθηκαν για τον υπάρχοντα ναό. Κάτι άλλο που μπορεί να λεχθεί είναι ότι ως αναλογία το κιονόκρανο και το επίθημα, συνολικά εξεταζόμενα, είναι αρκετά βαριά για τον κίονα που τα φέρει, και το στήριγμα στο σύνολό του δεν έχει την ραδινότητα των αντίστοιχων στοιχείων στα ιουστινιάνεια μνημεία[504].

ΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ

Βρίσκονται στο μοναδικό ζεύγος κιόνων των γωνιακών διαμερισμάτων και φέρουν στις πλάγιες πλευρές τους χαρακτηριστική ακόσμητη κατακόρυφη ταινία, που υποδηλώνει την αρχική ένταξή τους σε κάποιο διάφραγμα. Το τελευταίο αυτό αποτελεί ασφαλή ένδειξη ότι τα κιονόκρανα βρίσκονται εδώ σε β' χρήση (Π ί ν. 28β). Το κιονόκρανο της νότιας πλευράς έχει καταστραφεί από την πυρκαγιά του 1890 και επισκευάσθηκε εξωτερικά με γύψο.

Ανήκουν στον τύπο των τραπεζόμορφων κιονοκράνων, κατά τον R. Kautzsch[505], ή κολουροπυραμιδοειδών τεκτονικών, κατά τον Α. Ορλάνδο[506], τύπος που αποκρυσταλλώθηκε στα χρόνια του Ιουστινιανού, έπειτα από αναζητήσεις που ξεκινούν ήδη από τα τέλη του 5ου αιώνα[507]. Τα παραδείγματα της Αγίας Σοφίας είναι πρωτότυπα έργα που απέχουν από τα ώριμα ιουστινιάνεια με την πλούσια σκιασμένη δαντελωτή επιφάνεια, στοιχεία που έκαναν τους παλαιότερους μελετητές να προτείνουν εντελώς διαφορετικές χρονολογήσεις. Έτσι, ο R. Kautzch τα τοποθετεί πριν από τον Ιουστινιανό[508], ενώ ο Μ. Καλλιγάς αρκετά αργότερα, στα μέσα του 7ου αιώνα[509]. Η αποκάλυψη, τα τελευταία χρόνια, των γλυπτών του Αγίου Πολύευκτου[510], μνημείου που χρονολογείται στα 524 - 527, ήταν αποφασιστικής σημασίας για την χρονολόγηση των κολουροπυραμιδοειδών κιονοκράνων της Αγίας Σοφίας. Σε πρόσφατη μελέτη η Μ. Καμπούρη απέδωσε τα κιονόκρανα στις πρώτες δεκαετίες του 6ου αιώνα[511], βασιζόμενη στην μεγάλη αντιστοιχία που παρουσιάζουν με την γλυπτική του κωνσταντινουπολίτικου ναού.

ΚΙΟΝΟΚΡΑΝΑ ΤΩΝ ΥΠΕΡΩΩΝ

Στα υπερώα του ναού χρησιμοποιήθηκαν έντεκα συνολικά κίονες, από δύο στα διαφράγματα της βόρειας και νότιας κεραίας του σταυρού, τρεις στο διάφραγμα της δυτικής κεραίας και από δύο στα γωνιακά διαμερίσματα που σχηματίζονται στην δυτική πλευρά, πάνω από τα αντίστοιχα διαμερίσματα του ισογείου. Όλοι έχουν αντικατασταθεί με τουρκικούς, κατά τις εργασίες των ετών 1908 - 1910, εξαιτίας της

504. Την παρατήρηση αυτή διατύπωσε και ο Μ. Καλλιγάς καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι τα κιονόκρανα βρίσκονται σε β' χρήση, ενώ οι κίονες και η όλη σύνθεση αποδίδονται σε πολύ οψιμότερα χρόνια. Βλ. Kalligas, *Hagia Sophia*, 51-52.

505. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 184-187, πίν. 37, αριθ. 586.

506. Ορλάνδος, *Βασιλική*, II, 325-326.

507. Για την μετάβαση από τις κλασικές, νατουραλιστικές μορφές στις περισσότερο αφηρημένες-τεκτονικές, που συντελείται σταδιακά προς τα τέλη του 5ου αιώνα, βλ. Kitzinger, *Byzantine Art*, 77 κ.ε.

508. Βλ. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 184-187, όπου και αναλυτική παρουσίαση των παραδειγμάτων του τύπου αυτού.

509. Βλ. Kalligas, *Hagia Sophia*, 51-52, όπου παρατηρεί τις σασσανιδικές επιδράσεις στα μοτίβα των βλαστών, αλλά τοποθετεί την μορφή τους στον 7ο αιώνα.

510. Mango - Ševčenko, Remains of St Polyeuctos, 243-247· Harrison - Firatli, Saraçhane, 1965, 231-236· οι ίδιοι, Saraçhane, 1966, 223-238· οι ίδιοι, Saraçhane, 1967, 272-278· οι ίδιοι, Saraçhane, 1968, 195-203.

511. Βλ. Καμπούρη, Κιονόκρανα, 67-77, όπου και όλη η σχετική βιβλιογραφία. Την χρονολόγηση του κιονοκράνου στις αρχές του 6ου αιώνα δέχθηκε και ο E. Kitzinger (Kitzinger, *Byzantine Art*, 79) δικαιώνοντας την παλαιότερη άποψη του R. Kautzsch για χρονολόγηση πριν από τα ιουστινιάνεια παραδείγματα.

κακής τους κατάστασης μετά την πυρκαγιά του 1890 και την μετέπειτα εγκατάλειψη του κτιρίου. Η αρχική μορφή τους είναι γνωστή μόνο από παλιές φωτογραφίες, οι οποίες, απεικονίζοντας την κατάσταση μετά την πυρκαγιά, δίνουν για ορισμένους από αυτούς πολύ περιορισμένα στοιχεία. Φέρουν ιωνικά κιονόκρανα με συμφυές επίθημα και ιωνικές βάσεις, όπου διακρίνονται χαρακτηριστικές εγκοπές για την στερέωση θωρακίων. Οι κίονες του δυτικού υπερυψωμένου υπερώου στερούνται βάσεων.

Ο συσχετισμός των παλιών φωτογραφιών, με τα μετρικά στοιχεία του κτιρίου στις σχετικές θέσεις, μας επιτρέπει την κατά προσέγγιση εκτίμηση των διαστάσεων των επί μέρους τμημάτων. Έτσι, για την βάση του κίονα έχουμε ύψος 29 εκ. και πλάτος πλίνθου 57 εκ., για τον κορμό του κίονα ύψους 183 εκ., κάτω διάμετρο 38 εκ. και πάνω διάμετρο 36 εκ., ενώ οι διαστάσεις των κιονοκράνων κυμαίνονται από 70x90 μέχρι 70x100 εκ. και το ύψος τους από 37 - 40 εκ.

Από τα αρχικά κιονόκρανα κανένα δεν έχει σωθεί in situ. Ελάχιστα μόνο υπολείμματα μπόρεσαν να ταυτισθούν ανάμεσα στα μάρμαρα που βρίσκονται στον περίβολο του ναού. Έτσι, η εξέτασή τους θα βασισθεί αναγκαστικά στις παλιές φωτογραφίες και τα λιγοστά υπολείμματα που δίνονται στο Σχέδιο 35.

Η προσεκτική παρατήρηση του παλιού φωτογραφικού υλικού, όσο ήταν προσιτή στην γράφουσα από παλαιότερες δημοσιεύσεις και από τις φωτογραφικές συλλογές του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών, της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών και του Courtauld Institute of Art, έδωσε στοιχεία για εννέα από τα έντεκα κιονόκρανα, τρία του δυτικού υπερώου, δύο του βόρειου, ένα του νότιου και για τρία από τα τέσσερα των γωνιακών διαμερισμάτων. Όλα ανήκουν στον ίδιο τύπο του ιωνικού κιονοκράνου με συμφυές επίθημα. Από τα κομμάτια που βρέθηκαν στον αυλόγυρο (Σχέδ. 35), μερικά ταυτίσθηκαν με τα γνωστά από το φωτογραφικό υλικό.

Το κομμάτι Α, δουλεμένο σε λευκό μάρμαρο μέτριου μεγέθους κρυστάλλων, που παρουσιάζει παράλληλες σκούρες γκρίζες φλεβώσεις σε κανονικές αποστάσεις, αποτελεί μάλλον το κεντρικό τμήμα της νότιας πλευράς του κιονοκράνου του Πίνακα 33γ, που προέρχεται ίσως από τον ΒΔ. γωνιακό χώρο.

Τα κομμάτια Β, από τα οποία δύο συγκολλήθηκαν, δουλεμένα όλα στο ίδιο λευκό μάρμαρο παρόμοιας κρυσταλλικότητας με το Α, αλλά με απαλότερες γκρίζες φλεβώσεις, πρέπει να προέρχονται από την νότια πλευρά του νότιου κιονοκράνου στον ΒΔ. γωνιακό χώρο (Πίν. 33α-β). Συμπληρωμένο το κιονόκρανο θα έδινε διαστάσεις 70x90 εκ. στην πάνω του επιφάνεια.

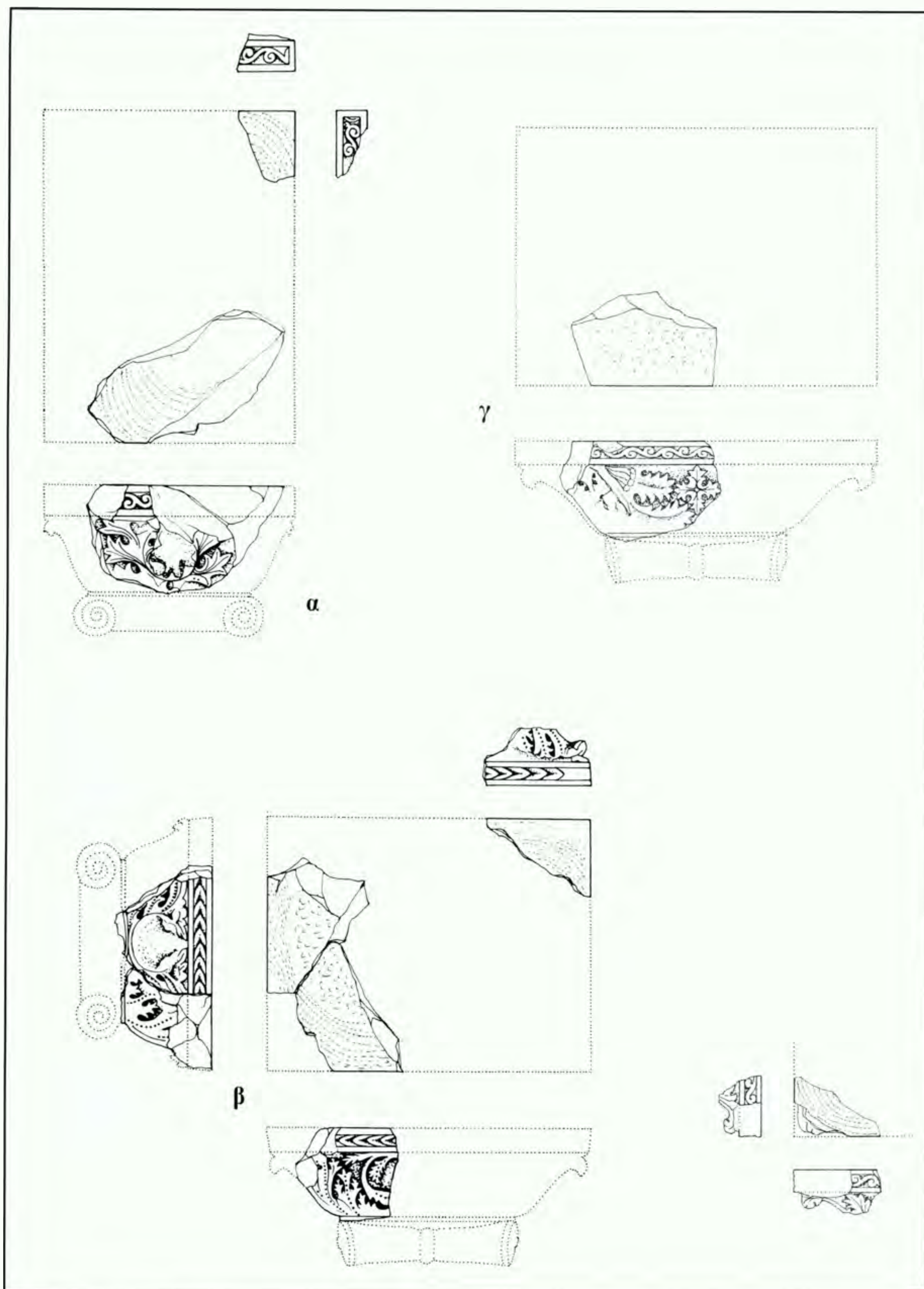
Το κομμάτι Γ, δουλεμένο σε γκριζωπό μάρμαρο που διαφέρει και στην κρυσταλλικότητα από τα προηγούμενα, πλησιάζει στον τρόπο που αποδίδεται η άκανθος, ο ελικωτός βλαστός του άβακα, το σταυροειδές κόσμημα στο κέντρο και το παραφθαρμένο θέμα του κέρατος της Αμάλθειας στα αριστερά, με το ανατολικό κιονόκρανο του νότιου υπερώου (Πίν. 32γ), χωρίς βέβαια να είναι από το ίδιο αρχιτεκτονικό μέλος.

Η πάνω επιφάνεια των κιονοκράνων όσο σώζεται, είναι δουλεμένη σε όλα με παρόμοιο τρόπο· καλέμι στο κέντρο και βελόνι στην περιφέρεια και στις τέσσερις γωνίες, με κυκλική κατεύθυνση. Το είδος του μαρμάρου που χρησιμοποιήθηκε στα παραπάνω κιονόκρανα είναι συνηθισμένο στην περιοχή της ανατολικής Μακεδονίας (Καβάλα, Σέρρες ή και Θάσο)[512].

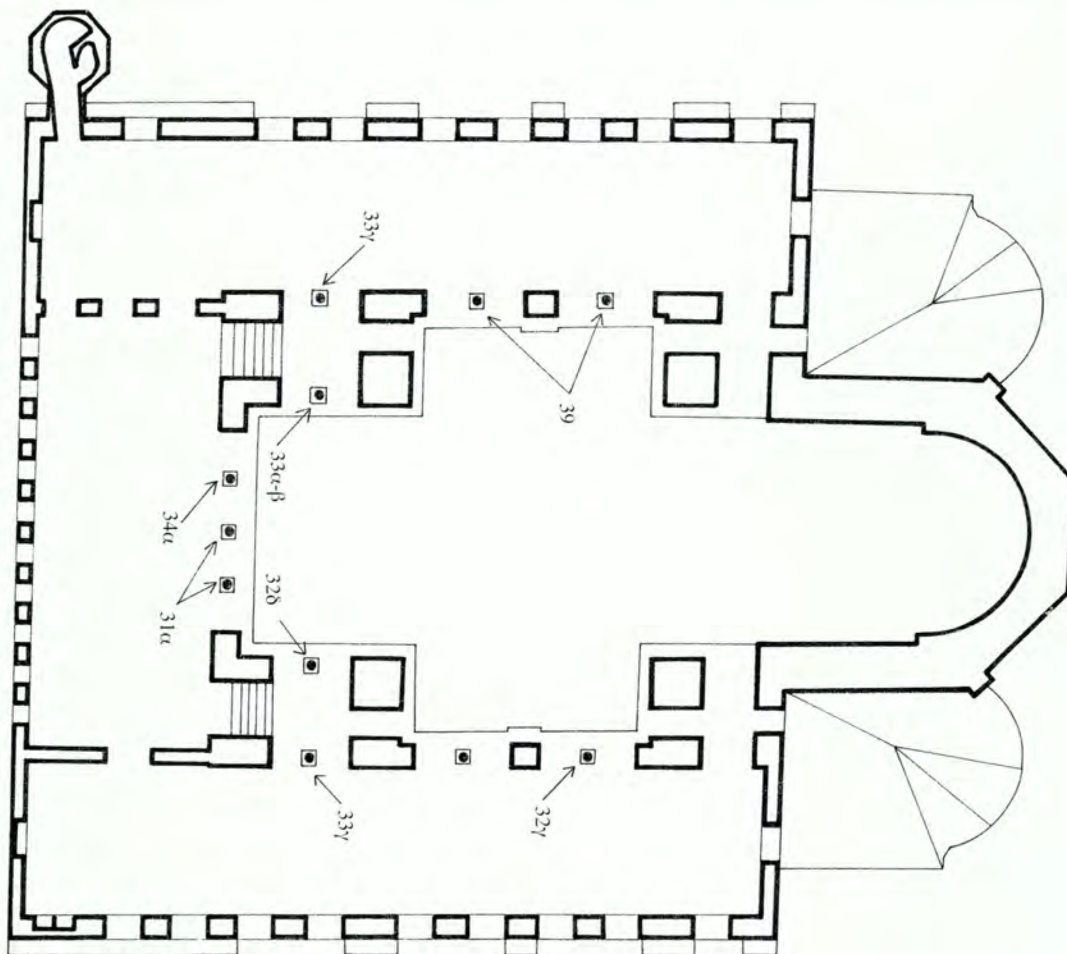
Περιγραφή - Τύπος

Όλα τα κιονόκρανα ανήκουν, όπως είπαμε, στον ίδιο τύπο του ιωνικού με συμφυές επίθημα, και θα μπορούσαν από στυλιστική άποψη να χωρισθούν ίσως, σε δύο υποομάδες με αρκετά κοινά σημεία και κάποιες διαφορές μεταξύ τους. Οι διαστάσεις τους, όπως προκύπτει από τα σχέδια του M. Le Tourneau, τις

512. Για τις εξαγωγές θάσιου μαρμάρου που φαίνεται να διήρκεσαν έως την αυγή του 7ου αιώνα, βλ. Sodini, Exportations, 471-511. Στον πίνακα 63 της μελέτης του J. P. Sodini καταγράφεται η παρουσία στην Θεσσαλονίκη αρκετών αρχιτεκτονικών μελών από θάσιο μάρμαρο.

35. Θραύσματα κιονοκράνων των υπερώων από την Συλλογή γλυπτών στον περίβολο του ναού.

36. Θέσεις των γνωστών κιονοκράνων στα υπερώα (οι αριθμοί αναφέρονται στους αντίστοιχους πίνακες).

φωτογραφίες που διαθέτουμε, και από τον συσχετισμό των σωζόμενων κομματιών με τις διαστάσεις των τόξων που έφεραν, κυμαίνονται από 70x90 εκ. μέχρι 70x100 εκ., το ύψος τους από 37 - 40 εκ. και η διάμετρος του κίονα που τα δέχεται 36 εκ. περίπου.

Στους γωνιακούς χώρους βρίσκουμε πάντα το μικρότερο κιονόκρανο διαστάσεων 70x90 εκ., που ταιριάζει απόλυτα σε μέγεθος με το υπερκείμενο τμήμα του τόξου, ενώ στις κεραίες του σταυρού τα κιονόκρανα φαίνονται πολύ μικρότερα από το πάχος του τόξου που υποβαστάζουν, αν και στο δυτικό υπερώο τουλάχιστον χρησιμοποιείται και το μεγαλύτερο μέγεθος[513], 70x100 εκ. Η διαφορά αυτή γεφυρώνεται με πρόσθετο επίθημα μικρού πάχους (Π ί ν. 31α, 32γ, 34α). Οι πλευρές του επιθήματος παρουσιάζουν έντονη κλίση και μια ελαφρότατα κοιλόκυρτη διατομή, σε σχήμα S. Το κιονόκρανο είναι πλούσια διακοσμημένο με φυτικά θέματα. Τις τέσσερις γωνίες καταλαμβάνει πάντα λεπτότμητη άκανθος με επτά λοβούς που ο καθένας τους σχίζεται σε χαρακτηριστικά πεντάφυλλα.

Ο υπόλοιπος διάκοσμος παρουσιάζει σημαντική ποικιλία στα θέματά του, που όμως αποτελούν στοιχεία του ίδιου λεξιλογίου, αλλά σε διάφορους συνδυασμούς, με αποτέλεσμα μια αξιοσημείωτη ομοιογένεια στο σύνολο. Θα μπορούσαμε όμως να δούμε και μια ξεχωριστή ίσως υποομάδα στα κιονόκρανα των

513. Diehl - Le Tourneau - Saladin, *Salonique*, πίν. XLIII (σχέδιο του M. Le Tourneau).

διαφραγμάτων του βόρειου και νότιου υπερώου, βασιζόμενοι στην χρήση κάποιων θεμάτων που δεν παρουσιάζονται στα άλλα, όπως και σε μια διαφορά της τεχνικής στην απόδοση της ακάνθου. Για τον λόγο αυτό θα τα εξετάσουμε τελευταία.

Στα κιονόκρανα των γωνιακών διαμερισμάτων και του δυτικού υπερώου, οι στενές πλευρές, όσο μας επιτρέπουν να συμπεράνουμε οι υπάρχουσες φωτογραφίες, θα πρέπει να ακολουθούσαν τον ίδιο τύπο διακόσμησης με κάποιες διαφορές στις λεπτομέρειες. Στην μια πλευρά λατινικός σταυρός, που καταλαμβάνει όλο το ύψος της, πλαισιώνεται από φύλλο ακάνθου. Η διάταξη διακρίνεται καθαρά στην βόρεια πλευρά του νότιου κιονοκράνου στο ΒΔ. γωνιακό διαμέρισμα (Π ί ν. 33α), στην νότια πλευρά του ανατολικού κιονοκράνου στο νότιο υπερώο[514] (Π ί ν. 32γ), και αναγνωρίζεται στην κατεστραμμένη δυτική πλευρά του κεντρικού κιονοκράνου του δυτικού υπερώου (Π ί ν. 31α). Στην άλλη πλευρά ένα έντονα κυρτό «κομβίον» σχηματίζεται στο κέντρο από τα φύλλα της ακάνθου, που συγκρατούν έναν λατινικό σταυρό. Το θέμα διακρίνεται στην νότια πλευρά του νότιου κιονοκράνου του ΒΔ. γωνιακού χώρου[515] (Πίν. 33β), στην ανατολική πλευρά του βόρειου κιονοκράνου του δυτικού υπερώου (Π ί ν. 34α) και αναγνωρίζεται σπασμένο στην νότια πλευρά του βόρειου κιονοκράνου του ΒΔ. γωνιακού χώρου (Π ί ν. 33γ), καθώς και στην κατεστραμμένη δυτική πλευρά του νοτίου κιονοκράνου του δυτικού υπερώου (Π ί ν. 31α). Μια παρέκκλιση συνιστά η νότια πλευρά του βόρειου κιονοκράνου του ΝΔ. γωνιακού διαμερίσματος, όπου το κέντρο καταλαμβάνεται από ένα στεφάνι σχηματισμένο από λεπτότμητα φύλλα ακάνθου που περιβάλλει χριστόγραμμα (Π ί ν. 32δ). Χαρακτηριστική είναι η απόδοση του λατινικού σταυρού, στην βόρεια πλευρά του νότιου κιονοκράνου του ΒΔ. γωνιακού διαμερίσματος, με πυκνό φύλλωμα. Την ίδια μορφή παρουσιάζει και το κιονόκρανο εξωτερικά της κόγχης του Αγίου Δημητρίου[516] (Π ί ν. 36α).

Η διακόσμηση των μακρών πλευρών παρουσιάζει μεγαλύτερη ποικιλία. Μπορούμε να διακρίνουμε τις ακόλουθες κατηγορίες: Στην πρώτη δύο φυλλοφόρες έλικες βγαίνουν από το γωνιακό φύλλο ακάνθου, προχωρούν στο κέντρο και γυρίζουν προς τα έξω και κάτω. Η διάταξη αυτή παρατηρείται στις δύο μακρές πλευρές του νότιου κιονοκράνου του ΒΔ. γωνιακού χώρου (Π ί ν. 33α-β) και στο βόρειο κιονόκρανο του ΝΔ. (Π ί ν. 32δ), με την διαφορά ότι στο μεν πρώτο η έλικα περιέχει τρία φύλλα στο εσωτερικό της, ενώ στο δεύτερο τέσσερα φύλλα, που έχουν και στις δύο έλικες, την ίδια φορά. Την ίδια διάταξη πρέπει να έχουμε και στο βόρειο κιονόκρανο του ΒΔ. γωνιακού χώρου (Π ί ν. 33γ), όπου διακρίνεται έλικα με τέσσερα φύλλα.

Στην δεύτερη κατηγορία η γωνία ανάμεσα στην γωνιακή άκανθο και τον άβακα κοσμείται με κέρατα της Αμάλθειας, το κέντρο καταλαμβάνει σταυροειδές κόσμημα, ενώ στο άλλο μισό ο βλαστός προχωράει από την βάση προς τα πάνω και έξω. Η διάταξη παρουσιάζεται στις δύο πλευρές του κεντρικού κιονοκράνου[517] του δυτικού υπερώου. Στον βόρειο κίονα του δυτικού υπερώου δεν υπάρχει το σταυροειδές κόσμημα και ο βλαστός, που ξεκινώντας από την βάση κατευθύνεται προς τα πάνω και έξω, σχηματίζει έλικα (Π ί ν. 34α).

Μια τρίτη κατηγορία διακρίνεται στο κιονόκρανο του νότιου κίονα του δυτικού υπερώου (Π ί ν. 30α), όπου δύο αντικρυστά φύλλα ακάνθου ξεκινούν από το κέντρο κάτω, κλίνοντας προς τα έξω ελαφρά, και καλύπτουν τον χώρο ανάμεσα στις γωνιακές ακάνθους με τρόπο ανάλογο του παραδείγματος της μονής Βλατάδων (Π ί ν. 34 β-δ)[518].

514. Wulff, *Koimesiskirche*, 40, εικ. 10 (φωτογραφία του νότιου υπερώου).

515. Dalton, *East Christian Art*, πίν. X2.

516. Σωτηρίου Γ.- Μ., *Άγιος Δημήτριος*, I, 168· Sodini, Sculpture architectural, 80, όπου σχόλια για το κιονόκρανο αυτό.

517. Kalligas, *Hagia Sophia*, πίν. 13· Diehl - Le Tourneau - Saladin, *Salonique*, πίν. XLIII.

518. Το κιονόκρανο, που βρέθηκε στον περίβολο της μονής Βλατάδων, έχει διαστάσεις επίσης 70 x 90 εκ.

Ο άβακας στα περισσότερα παραδείγματα κοσμείται με σπειρομαίανδρο και μόνο στον βόρειο κίονα του ΒΔ. γωνιακού διαμερίσματος βρίσκουμε στην θέση αυτή φύλλα δάφνης με την ίδια κατεύθυνση σε όλες τις πλευρές. Το τμήμα ανάμεσα στις έλικες του ιωνικού μέρους καλύπτεται συνήθως από λεπτότμητη άκανθο, δύο φύλλα αντιμέτωπα, που τα άκρα τους ακουμπούν στο κέντρο ή στρέφονται, σχηματίζοντας έλικες. Στις ιωνικές έλικες τα προσκεφάλαια, που διατηρούν ακόμη το πλάσιμο των κλασικών τους προτύπων, καλύπτονται επίσης με φύλλα ακάνθου που φυτρώνουν από τον δεσμό και προχωρούν αντιμέτωπα προς τα άκρα.

Όλα τα παραδείγματα είναι δουλεμένα με την ίδια ημιδιάτρητη τεχνική σε βαθύ ανάγλυφο, ώστε να δίνεται η εντύπωση της εξαΰλωσης του μαρμάρου. Κατά κύριο λόγο χρησιμοποιείται η μορφή της λεπτότμητης ακάνθου, οι νευρώσεις της οποίας κάποτε τονίζονται με μια σειρά τρύπες από τρυπάνι κατά τα πρότυπα της θεοδοσιανής ακάνθου, ενώ αυτή συνδυάζεται συχνά στο ίδιο κιονόκρανο με την μαλακή άκανθο με τις βαθιές νευρώσεις. Στο κιονόκρανο του βόρειου και νότιου κίονα του ΒΔ. γωνιακού διαμερίσματος (Π ί ν. 33α-β) βρίσκουμε, πλάι στην λεπτότμητη, την μαλακή με βαθιές νευρώσεις άκανθο να καλύπτει το κέντρο σχηματίζοντας το ημισφαιρικό «κομβίον»[519].

Αυτή η παράθεση των δύο τύπων της ακάνθου, δείγμα εκλεκτικισμού του τεχνίτη και μιας μεστής καλλιτεχνικής ζωής, όχι μόνον δεν είναι άγνωστη, όπως θα δούμε, αλλά την βρίσκουμε και σε άλλα παραδείγματα που σχετίζονται άμεσα με τον τύπο των κιονοκράνων που εξετάζουμε.

Καταλήγοντας, θα πρέπει να σημειώσουμε ότι το υλικό που εξετάζουμε φαίνεται αρκετά ομοιογενές. Ο πλούτος και η ποικιλία του διακόσμου επιτυγχάνεται με συνδυασμούς στοιχείων από το ίδιο λεξιλόγιο, που καταλήγουν στην έκφραση της ίδιας πάντα διακοσμητικής αντίληψης, πράγμα που μας κάνει να πιστεύουμε ότι το σύνολο είναι δουλειά του ίδιου εργαστηρίου.

Τα κιονόκρανα των διαφραγμάτων του βόρειου και νότιου υπερώου θα μπορούσαν ίσως να ξεχωρίσουν: α) στην χρήση του θέματος του ορθού ανθεμίου, που κοσμεί το διάστημα ανάμεσα στις ιωνικές έλικες (Π ί ν. 32γ), και κάποτε τις μακρές πλάγιες πλευρές του επιθήματος, όπως στον νότιο κίονα του βόρειου υπερώου (Π ί ν. 39). Δυστυχώς η φωτογραφία δεν μπορεί να μας δώσει λεπτομερέστερες πληροφορίες. Πάντως το θέμα αυτό, που θεωρείται κάπως υστερότερο, δεν βρίσκεται σε κανένα από τα προηγούμενα παραδείγματα που εξετάσαμε, β) στην απουσία τρυπανιού και την τεχνική απόδοση της ακάνθου (Π ί ν. 32γ), που φαίνεται να απέχει από την κομψή λεπτότμητη άκανθο που βρίσκουμε στα προηγούμενα, και γ) στις αναλογίες και το πλάσιμο του κιονοκράνου, όσον αφορά στο κάτω ιωνικό τμήμα του κυρίως, που φαίνεται να συμπιέζεται ακόμη περισσότερο.

Παράλληλα, έχουμε και σημαντικές ομοιότητες στα θέματα, όπως π.χ. τα κέρατα της Αμάλθειας, το σταυροειδές κόσμημα, τον σταυρό με την πλαισίωσή του από ακάνθους, αν και διαφόρων μορφών σε λεπτομέρεια, έτσι ώστε θα μπορούσαμε να πούμε για αυτά ότι, αν δεν οφείλονται σε διαφορά εργαστηρίου, είναι πιθανόν μεταγενέστερη μίμηση[520] των κιονοκράνων της Α' ομάδας, όχι όμως πολύ απομακρυσμένη χρονικά από αυτήν.

Σημαντικό είναι ότι τα κιονόκρανα αυτά βρίσκονται τοποθετημένα σε τμήματα του κτιρίου που οφείλονται σε επισκευές και βρίσκονται εδώ σε β' χρήση, όπως δείχνουν οι διαστάσεις τους που είναι μικρότερες από τα τόξα που φέρουν (Π ί ν. 31α, 32γ)[521].

519. Την ίδια μορφή ακάνθου σε ανάλογη θέση παρατηρούμε στο κιονόκρανο εξωτερικά της κόγχης του Αγίου Δημητρίου.

520. Την άποψη εξέφρασε παλαιότερα και ο Μ. Καλλιγάς (Kalligas, *Hagia Sophia*, 50) θεωρώντας όμως ότι τα κιονόκρανα ανήκουν σε δύο εποχές αρκετά απομακρυσμένες μεταξύ τους και συγκεκριμένα ότι τα μεταγενέστερα μιμήθηκαν έναν πολύ μικρό αριθμό προτύπων που ήλθαν, κατά την γνώμη του, από τον Άγιο Δημήτριο.

521. Βλ. Wulff, *Koimesiskirche*, 40, εικ. 10 (φωτογραφία του νότιου υπερώου).

Χρονολόγηση - Προέλευση

Ο τύπος του ιωνικού κιονοκράνου με επίθημα πιστεύεται ότι εμφανίστηκε για πρώτη φορά στον 4ο αιώνα, χωρίς όμως να έχουμε ακριβείς αποδείξεις για αυτό.

Τα πιο πρώιμα παραδείγματα του α' μισού του 5ου αιώνα στην είσοδο της Σκριπούς (όχι αργότερα από το 400)[522], στο μουσείο της Αλεξάνδρειας (α' τέταρτο του 5ου αιώνα)[523] στην Αγία Παρασκευή της Χαλκίδας[524], στην παλαιοχριστιανική βασιλική Ακρίτσας των Δαφνουσίων[525] και στους Δελφούς (α' μισό του 5ου)[526] διατηρούν τις δύο ζώνες, το ιωνικό κιονόκρανο και το επίθημα, ανεξάρτητες και αυτόνομες. Το επίθημα είναι βαρύ και συχνά ακόσμητο ή φέρει μόνο σταυρό, μονόγραμμα ή μενταγιόν.

Παραδείγματα ανάλογα με τα κιονόκρανα στα υπερώα της Αγίας Σοφίας βρίσκονται κυρίως ανάμεσα σε μια ομάδα που χρονολογείται από τα μέσα έως τα τέλη του 5ου αιώνα και πάντως όχι αργότερα από τις αρχές του 6ου. Από αυτά, τα παλαιότερα γνωστά βρίσκονται στο αίθριο της βασιλικής του Στουδίου και πιστεύεται ότι είναι μάλλον σύγχρονα του ναού (453)[527], ενώ τα δύο ανάλογα κομμάτια που εκτίθενται στο αρχαιολογικό μουσείο της Κωνσταντινούπολης αποδίδονται στον όψιμο 5ο αιώνα[528]. Σε αντίστοιχη εποχή αποδίδονται και τα κιονόκρανα που χρησιμεύουν ως επίστεψη στις παραστάδες του κεντρικού χώρου της βόρειας εκκλησίας της μονής του Λιβός στην Κωνσταντινούπολη[529].

Στον ίδιο τύπο ανήκουν τα κιονόκρανα των υπερώων του μεσαίου κλίτους της Βασιλικής Α' της Νέας Αγχιάλου (β' μισό του 5ου αιώνα, αν και η χρονολόγηση αυτή αμφισβητείται τελευταία)[530], τα κιονόκρανα από το Λέχαιο (450-460) και δύο παραδείγματα που αποκαλύφθηκαν τα τελευταία χρόνια στο Taskasap της Κωνσταντινούπολης[531]. Στο ένα από αυτά, χωρισμένο στα δύο με ταινία διαφράγματος, βρίσκουμε την γνωστή και από τα εξεταζόμενα παραδείγματα συνύπαρξη της μαλακής και σκληρής ακάνθου, ενώ στο άλλο, ένα στεφάνι από φύλλα ακάνθου και χριστόγραμμα στην στενή πλευρά, όμοιο με το κιονόκρανο του ΝΔ. γωνιακού διαμερίσματος της Αγίας Σοφίας (ΙΙ ί ν. 32δ). Επίσης, σε δύο από τα προϊουστινιάνεια κιονόκρανα των υπερώων της βασιλικής του επισκόπου Φιλίππου στους Στόβους, που ανήκουν στην ίδια ομάδα, βρίσκουμε στοιχεία ανάλογα, όπως το ημισφαιρικό «κομβίον» από φύλλα μαλακής ακάνθου και σταυρό, δίπλα σε λεπτότμητη άκανθο ή στεφάνι από μικρά ακάνθινα φύλλα, που περιβάλλει σταυρό με πετράδια[532].

522. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 166, πίν. 33, αριθ. 535.

523. Ό.π., πίν. 33, αριθ. 536.

524. Ο R. Kautzsch (Kautzsch, ό.π., 168) το χρονολογεί στο τελευταίο τρίτο του 5ου αιώνα, ενώ ο F. Yegul (Yegul, Capitals from Sardis, 267, πίν. 16-32) το ανάγει στο α' μισό του 5ου αιώνα. Στο άρθρο του τελευταίου επιχειρείται μια συνοπτική παρουσίαση του υλικού με πολλές φωτογραφίες και μνεία της προηγούμενης βιβλιογραφίας.

525. Orlandos, Locride, 219, πίν. 17.

526. Laurent, Dèlphes, 214.

527. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 167, πίν. 33, αριθ. 540. Τελευταία, η χρονολόγηση του ναού έχει αναθεωρηθεί από τον C. Mango που αποδεικνύει, επανεξετάζοντας την Anthologia Palatina, ότι ο ναός του Στουδίου τελείωσε στα 453/4 και όχι το 463 (Mango, Studius Basilica, 115-122).

528. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 166.

529. Mango - Hawkins, Survey of Sculpture, 203, πίν. 4-7. Ο J. P. Sodini πιστεύει ότι αυτά τα κιονόκρανα, μαζί με εκείνο έξω από την αψίδα του Αγίου Δημητρίου και εκείνα της Βασιλικής Α' της Νέας Αγχιάλου, μπορούν να αποδοθούν στα ίδια εργαστήρια (Sodini, Sculpture architectural, 80).

530. Βλ. Sodini, ό.π., 31-99, όπου προτείνεται μια χρονολόγηση για την βασιλική στις αρχές του 6ου αιώνα.

531. Yegul, Capitals from Sardis, 268, εικ. 25.

532. Hoddinott, *Churches*, πίν. 39 b-c. Για τον σχολιασμό και την χρονολόγηση των κιονοκράνων, βλ. Kitzinger, Stobi, 101 κ.ε. Για μια συνοπτική παρουσίαση των μέχρι σήμερα προτεινόμενων χρονολογήσεων για τον ναό στους Στόβους καθώς και για τα πορίσματα από τις σύγχρονες έρευνες, βλ. Yegul, Capitals from Sardis, 265-274.

Τα πλησιέστερα όμως παραδείγματα τα έχουμε από την Βασιλική Α' της Νέας Αγχιάλου (μέσα του 5ου αιώνα), στα κιονόκρανα του παραθύρου της κόγχης του ιερού. Η ομοιότητα εντοπίζεται, τόσο στο γενικότερο πλάσιμο του κιονοκράνου με τις έντονα κεκλιμένες πλευρές και την κοιλόκυρτη διατομή του επιθήματος, όσο και στο θεματικό λεξιλόγιο και την τεχνική που χρησιμοποιείται. Όλα τα επί μέρους στοιχεία έχουν τα ανάλογά τους στα παραδείγματα της Αγίας Σοφίας: οι γωνιακές άκανθοι με τον τονισμό των νευρώσεων με σειρές από ίχνη τρυπανιού, οι έλικες στο ένα μισό και στο σταυροειδές κόσμημα από φύλλα ακάνθου, καθώς και ο λατινικός σταυρός από δισχιδή ταινία και η μαλακή άκανθος στο άλλο μισό[533].

Μερικά παραδείγματα από την ίδια την Θεσσαλονίκη με συγγενή διακόσμηση βρίσκουμε στον Άγιο Δημήτριο, στα επιθήματα της βόρειας και ανατολικής τοξοστοιχίας του βόρειου σκέλους του εγκάρσιου κλίτους, που έχει ανανεωθεί στην επισκευή του 7ου αιώνα, μετά την πυρκαγιά[534]. Κυρίως όμως ένα κιονόκρανο από την βόρεια εξωτερική κιονοστοιχία, ανατολικά έξω από την κόγχη, του ίδιου ναού παρουσιάζει εκπληκτική ομοιότητα με το νότιο του ΒΔ. γωνιακού διαμερίσματος της Αγίας Σοφίας, σε βαθμό που να πιστεύουμε ότι έχουν κοινή προέλευση. Το κιονόκρανο αυτό χρονολογήθηκε από τον R. Kautzsch στα τέλη του 5ου αιώνα και θεωρήθηκε ότι προερχόταν από το νότιο σκέλος του εγκάρσιου κλίτους του αρχικού ναού[535].

Ένα δεύτερο κιονόκρανο που θα μπορούσε να καταταγεί στην ίδια ομάδα με τα κιονόκρανα της Αγίας Σοφίας, αλλά που δεν γνωρίζουμε αν ποτέ χρησιμοποιήθηκε σε αυτό το κτίριο, σώζεται σήμερα στην Συλλογή της μονής Βλατάδων (Π ί ν. 34 β-δ). Το κάτω μέρος του, το ιωνικό, έχει πριονισθεί, όταν χρησιμοποιήθηκε ως στόμιο πηγαδιού σε μεταγενέστερη εποχή, αλλά το υπόλοιπο τμήμα του, το επίθημα, σώζεται σε αρκετά καλή κατάσταση για να μας επιτρέπει τον συσχετισμό. Έχει διαστάσεις στην πάνω επιφάνεια 90x70 εκ. και σωζόμενο ύψος 22 εκ., ανάλογες δηλαδή με τα κιονόκρανα που χρησιμοποιήθηκαν στους γωνιακούς χώρους του ναού. Οι χρονολογίες, που προτάθηκαν μέχρι τώρα για τα κιονόκρανα των υπερώων της Αγίας Σοφίας, κυμαίνονται από τον 5ο έως τον 6ο αιώνα.

Ο O. Wulff πιστεύοντας ότι ο τύπος αυτός παρέμεινε σε χρήση για μεγάλο χρονικό διάστημα στην περιφέρεια, ακόμη και την εποχή που στην Κωνσταντινούπολη νέοι τύποι αποκτούσαν όλο και μεγαλύτερη δημοτικότητα, τα κατατάσσει στα ιουστινιάνεια χρόνια (6ο αιώνα) και θεωρεί ότι κατασκευάσθηκαν για τον ναό ή διατέθηκαν από τα εργαστήρια της Προκοννήσου για τον σκοπό αυτό[536]. Αντίθετα, ο Ch. Diehl[537], αναγνωρίζοντας σε αυτά κάποια στοιχεία αρχαϊκότητας, τα τοποθετεί πλησιέστερα στον 5ο παρά στον 6ο αιώνα. Ο R. Kautzsch τα θεωρεί σύγχρονα με το κιονόκρανο έξω από την κόγχη του Αγίου Δημητρίου (τέλη 5ου), ενώ ο Μ. Καλλιγάς ορισμένα τα τοποθετεί μέσα στον 5ο, και άλλα μετά τον 7ο αιώνα και την επισκευή του Αγίου Δημητρίου, οπότε μεταφέρεται κατά την άποψή του στην Αγία Σοφία όσο υλικό δεν χρειάσθηκε σε αυτόν τον ναό μετά την επισκευή[538]. Κατ' αρχάς η χρονολόγηση των κιονοκράνων βάσει της στυλιστικής ανάλυσης που προηγήθηκε μας οδηγεί σε προϊουστινιάνεια εποχή, στα τέλη του 5ου και έως τις αρχές του 6ου αιώνα. Η εφαρμογή του τύπου θα μπορούσε να συνεχίζεται και έως τον όψιμο 6ο αιώνα, αλλά τα συγκεκριμένα κιονόκρανα απέχουν αρκετά από την τεκτονικότητα που χαρακτηρίζει τα ανάλογα παραδείγματα της εποχής του Ιουστινιανού, λ.χ. στον ναό των Αγίων Σέργιου και Βάκχου και τα υπερώα της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη.

533. Σωτηρίου Γ., Χριστιανικαί Θήβαι, 66, εικ. 72, 3.

534. Σωτηρίου Γ.- Μ., *Άγιος Δημήτριος*, Ι, 126 και πίν. 33γ και 34α του λευκώματος.

535. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 170.

536. Wulff, *Koimesiskirche*, 48 κ.ε. Στην μελέτη του παραθέτει γνώμες προηγούμενων και σύγχρονών του μελετητών.

537. Diehl - Le Tourneau, Mosaïques, 133-34.

538. Kalligas, *Hagia Sophia*, 50-51. Για το κιονόκρανο έξω από την κόγχη του Αγίου Δημητρίου οι Γ. και Μ. Σωτηρίου δέχονται την άποψη του R. Kautzsch (Σωτηρίου Γ.- Μ., *Άγιος Δημήτριος*, Ι, 168).

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, τα κιονόκρανα και των τριών κεραιών του σταυρού βρίσκονται εκεί σε β' χρήση. Η παρατήρηση, ότι στα γωνιακά διαμερίσματα των υπερώων που δεν έχουν υποστεί καμιά μετασκευή τα κιονόκρανα ταιριάζουν ακριβώς στο μέγεθος με τα τόξα που φέρουν, θα μπορούσε να ήταν μια καλή ένδειξη ότι αυτά κατασκευάσθηκαν για το κτίριο, αν η πρώιμη χρονολόγησή τους δεν ερχόταν σε αντίθεση με την αρχιτεκτονική του ναού. Έτσι, τείνουμε να πιστεύουμε ότι και στην περίπτωση αυτή έχουμε να κάνουμε με χρήση σπολίων.

Από πού προέρχονται όμως τα κιονόκρανα αυτά; Κατά καιρούς διατυπώθηκε η άποψη ότι στάλθηκαν από τα αποθέματα της Προκοννήσου για το κτίσιμο του ναού, υπόθεση που δεν επιβεβαιώνεται από την ποιότητα του μαρμάρου, σε όσα κομμάτια τουλάχιστον διαθέτουμε. Πιθανότερη φαίνεται η άποψη ότι είναι έργα τοπικού εργαστηρίου. Η υπόθεση, ότι ένα μέρος του υπ' όψιν υλικού ανήκε στον διάκοσμο του ναού του Αγίου Δημητρίου του 5ου αιώνα και μεταφέρθηκε μετά την πυρκαγιά και επισκευή του τον 7ο αιώνα για το κτίσιμο της Αγίας Σοφίας, έχει νομίζουμε αρκετά αδύνατα σημεία.

Κατ' αρχήν είναι δύσκολο να φαντασθούμε ότι στον τόπο προέλευσης, τον Άγιο Δημήτριο, θα έμενε μόνο ένα αυθεντικό μέλος μετά την επισκευή, ενώ στον τόπο μεταφοράς τους βρίσκουμε συγκεντρωμένα πολλά μέλη. Οι διαστάσεις τους εξάλλου συνηγορούν μάλλον για χρήση τους σε κιονοστοιχίες υπερώου και όχι εγκάρσιου κλίτους, όπως πιστεύει ο R. Kautzsch, που σημαίνει την παρουσία μεγάλου αριθμού μελών χρήσιμων και στην β' φάση του Αγίου Δημητρίου μετά την πυρκαγιά, στην εποχή που, όπως αποδείχθηκε, προστέθηκαν τα υπερώα πάνω από τα πλευρικά κλίτη.

Επιπλέον, αυτό το μοναδικό παράδειγμα στον Άγιο Δημήτριο και τα συγγενικής μορφής επιθήματα του βόρειου σκέλους του εγκάρσιου κλίτους βρίσκονται σε τμήματα του κτιρίου που αποδίδονται στην επισκευή μετά την πυρκαγιά του 7ου αιώνα[539], ώστε δεν μπορούν να αποτελέσουν αποδεικτικό στοιχείο για τον αρχικό προορισμό ή προέλευση του κιονοκράνου.

Το ασφαλές συμπέρασμα που εξάγεται από τα παραπάνω είναι ότι ο ναός, στον οποίο ανήκαν αρχικά τα κιονόκρανα, καταστράφηκε πριν από την επισκευή του Αγίου Δημητρίου στον 7ο αιώνα· και γνωρίζουμε από την Διήγηση των Θαυμάτων ότι μεγάλος σεισμός προηγήθηκε της πυρκαγιάς που κατέστρεψε τον ναό του αγίου[540]. Αυτοί οι σεισμοί, που αποτέλεσαν καθώς φαίνεται ορόσημο στην εξέλιξη όλης της πόλης, ήταν ίσως η αιτία της καταστροφής της μεγάλης βασιλικής, που προϋπήρχε στον χώρο της Αγίας Σοφίας, και η οποία προμήθευσε ίσως τον σημερινό ναό με μέρος του γλυπτού του διακόσμου.

539. Για την επισκευή του βόρειου σκέλους του εγκάρσιου κλίτους στον 7ο αιώνα, βλ. Σωτηρίου Γ.- Μ., ό.π., 126. Σχετικά με το μικρό ανατολικό αίθριο έξω από την κόγχη του ιερού, οι ίδιοι μελετητές πιστεύουν ότι επισκευάσθηκε κατά τον 7ο αιώνα (Σωτηρίου Γ.- Μ., ό.π., 85-91), όπως αποδεικνύεται τουλάχιστον στην νότια πλευρά του. Για την βόρεια πλευρά, όπου ανήκει το κιονόκρανο που μας απασχολεί, δεν κάνουν συγκεκριμένο λόγο για επισκευές του 7ου αιώνα, αλλά αναφέρουν επισκευή του πρώτου, σε επαφή με τον ναό, κίονα (κορμός μικρότερος από το απαιτούμενο ύψος). Αν λοιπόν είχε πέσει ο πρώτος σε επαφή με το ναό κίονας του αιθρίου, πολύ περισσότερο θα πρέπει να είχε πέσει και ο δεύτερος που δεχόταν μεγαλύτερες οριζόντιες ωθήσεις και συνδεόταν λιγότερο σταθερά με το κτίριο. Η ανομοιογένεια των κιονοκράνων (και των κιόνων) στο ανατολικό αίθριο του Αγίου Δημητρίου ενισχύει την άποψη ότι αυτό είναι προϊόν επισκευής, στην οποία έγινε χρήση σπολίων από διάφορες πηγές. Για τις πρόσφατες απόψεις πάνω στον γλυπτό διάκοσμο, την χρονολόγηση και τις επισκευές μετά την πυρκαγιά στον 7ο αιώνα, βλ. Spieser, *Thessalonique*, 198-214.

540. Lemerle, Miracula S. Demetrii, 360.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Η΄

ΤΟΙΧΟΠΟΙΙΑ, ΜΟΡΦΕΣ ΚΑΙ ΥΛΙΚΑ ΔΟΜΗΣ

Η βασιλική κάτω από τον σημερινό ναό

Στην αρχή αυτού του κεφαλαίου, που διαπραγματεύεται την οικοδομική του υπάρχοντος ναού στις διάφορες φάσεις του, κρίθηκε σκόπιμο να δοθούν μερικά αντίστοιχα στοιχεία και για την προγενέστερη βασιλική, αφ' ενός γιατί τμήματά της αποδόθηκαν στο παρελθόν στον σημερινό ναό[541], πράγμα που και μόνο τα υλικά και ο τρόπος δομής αποκλείουν κατηγορηματικά, όπως θα δούμε, και αφ' ετέρου γιατί ίσως τα στοιχεία αυτά βοηθήσουν στην διατύπωση γενικότερων θέσεων.

Σήμερα τμήματα της τοιχοποιίας του προηγούμενου ναού είναι ορατά και προσιτά για μελέτη μόνο σε δύο σημεία. Το ένα είναι το χαμηλό θεμέλιο, σε απόσταση 70 εκ. από τον δυτικό τοίχο του ναού (Σ χ έ δ. 1), στο εξής δυτικό θεμέλιο και το δεύτερο είναι τμήμα του βόρειου εξωτερικού τοίχου της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, στο εξής βόρειος τοίχος, που σώζεται σε ύψος περίπου 1,30 μ. από το έδαφος (Σ χ έ δ. 3, 1). Το πάχος, τόσο του δυτικού θεμελίου όσο και του βόρειου τοίχου, είναι 1,25 μ. Η τοιχοποιία και στα δύο τμήματα σχηματίζει εναλλάξ ζωνάρια από πλίνθους (τέσσερις σειρές στον βόρειο τοίχο που σώζεται καλύτερα) και αργούς λίθους, τον γνωστό πράσινο σχιστόλιθο που προμηθεύουν τα υψώματα γύρω από την πόλη. Οι παραστάδες των ανοιγμάτων κτίζονται αποκλειστικά με τούβλα, που σταματούν βαθμιδωτά στην συνάντησή τους με τα λίθινα ζωνάρια. Ο κατασκευαστικός αυτός τρόπος, γνωστός στην Θεσσαλονίκη ήδη από τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια[542], συνεχίζει να βρίσκεται σε χρήση και στα πρώτα χριστιανικά, όπως μαρτυρούν τα λείψανα του Οκταγώνου, της β΄ φάσης της Ροτόντας, τα παλαιοχριστιανικά τείχη, η αρχική φάση της Αχειροποιήτου.

Το υλικό δομής είναι ένα ισχυρό λευκό ασβεστοκονίαμα που περιέχει ως αδρανές χαλίκι και χονδροσπασμένο τούβλο, το τελευταίο σε σχετικά μικρή αναλογία, και χαρακτηρίζεται από την παρουσία μέσα στους αρμούς χονδρών χαλικιών, μέχρι το μέγεθος καρυδιού, και κομματιών από τούβλα, της τάξης των 3 εκ. Το χονδρόκοκκο αυτό ασβεστοκονίαμα, όπου το σπασμένο τούβλο υπεισέρχεται μόνο με την μορφή αδρανούς και όχι σκόνης, είναι επίσης τυπικό για τα πρώιμα χριστιανικά κτίρια της Θεσσαλονίκης (Π ί ν α κ α ς Β)[543]. Στις ζώνες των λίθων δεν σώζεται τελική αρμολογημένη επιφάνεια, ενώ αντίθετα

541. Πελεκανίδης, Νέαι έρευναι, αποκατάστασις, 401-403.

542. Τον βρίσκουμε στην τοιχοποιία του Γαλεριανού συγκροτήματος σε διάφορα τμήματα.

543. Το υλικό του Αγίου Δημητρίου, ασαφές και ίσως όχι καλά ταξινομημένο, δεν προσφέρεται για εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων. Από όσο όμως μπορούμε να συμπεράνουμε από τα στοιχεία που δίνουν οι παλαιές δημοσιεύσεις (Σωτηρίου Γ., Άγιος Δημήτριος, Παράρτημα, 19-21, σημ. 4), ορισμένες από τις έντονες διαφοροποιήσεις που αναφέρονται στα τούβλα, π.χ. αυτά που ανήκουν στα πτερύγια και τα τόξα των υπερώων με πάχος 2,50 ή 3 εκ., και κυρίως οι διαφορές κονιαμάτων, μας οδηγούν στην σκέψη ότι έχουμε να κάνουμε με επισκευές και όχι με κάποιους οικοδομικούς κανόνες. Στην σημ. 4, ό.π., διαβάζουμε για την σύσταση του κονιάματος:«τοῦτο εἰς τοὺς πεσσοὺς καὶ τὰ καταπεσόντα τόξα τῶν πλαγίων κλιτῶν καὶ ὑπερώων εἶναι ἐρυθρόν, εἰς τοὺς τοίχους εἶναι ἀνοικτότερον, ἤτοι ἔχει ἐλαχίστην ποσότητα κόνεως περισσότερα δὲ τεμάχια ἐκ πλίνθων ἢ κεράμων· τοὐναντίον αἱ βάσεις τῶν τοίχων καὶ τινα μέρη τοῦ Νάρθηκος ἔχουσι ὡς κονίαμα μόνον ἄσβεστον μετ' ἄμμου. Ἐκ τούτου δύναταί τις νὰ ὑποθέση ὅτι ὑπῆρχε Κανών τις ἢ συνήθεια κατὰ τὴν τοιχοδομίαν νὰ

στις περιοχές με τις πλίνθους βρίσκουμε το κονίαμα του κτισίματος να σχηματίζει πριονωτό αρμό που γεμίζεται εκ των υστέρων με λεπτόκοκκο ασβεστοκονίαμα σχηματίζοντας επίπεδη επιφάνεια.

Τα τούβλα στην πλειονότητά τους έχουν διαστάσεις 3-3,50x28-30x39-40 εκ., ενώ παρατηρούνται και λίγο μεγαλύτερα και παχύτερα, 4-4,30x31x45 εκ., αλλά σε μικρότερο αριθμό (βλ. Πίνακα Β). Μέσα στην μάζα του πηλού βρίσκουμε κάποτε ανακατεμένους χονδρούς κόκκους από αδρανή, κυρίως χαλαζιακά, στοιχείο πολύ συχνό στα πρώιμα τούβλα όχι μόνο της Θεσσαλονίκης[544] (βλ. Πίνακα Β), αλλά και της Κωνσταντινούπολης[545].

Όπως φαίνεται από τα παραπάνω, η πεντάκλιτη βασιλική διαφοροποιείται από τα υπόλοιπα μνημεία του Πίνακα Β, όσον αφορά στα τούβλα της (κυρίως λόγω του πάχους τους), ενώ πλησιάζει τις διαστάσεις των τούβλων πρωιμότερων κτιρίων, Ροτόντα (α' φάση), τμήματα του Γαλεριανού συγκροτήματος και του Οκταγώνου[546].

Το πρώτο σκέλος της παρατήρησης δείχνει ότι, τουλάχιστον για την βασιλική που εξετάζουμε, η υπόθεση σύγχρονης περίπου χρονολόγησής της —σε ένα στενό χρονικό διάστημα μέσα στον 5ο αιώνα— με την β' φάση της Ροτόντας, τα τείχη, την Αχειροποίητο και τον Άγιο Δημήτριο δεν μπορεί να βασισθεί στην ομοιότητα πλίνθων και σφραγίδων[547]. Για να ισχύσει, θα πρέπει να αναζητηθούν άλλα περισσότερο καθοριστικά και ασφαλή στοιχεία. Το δεύτερο σκέλος της παρατήρησης — αν δεν έχουμε να κάνουμε με χρήση υλικού από το προγενέστερο ρωμαϊκό κτίσμα κάτω από την βασιλική, το οποίο αυτή κατέστρεψε για να θεμελιωθεί — θα μπορούσε ίσως να σημαίνει μια πρωιμότερη χρονολόγηση της βασιλικής, πιθανόν στα τέλη του 4ου αιώνα, αν βασισθούμε στον μεγάλο αριθμό νομισμάτων αυτής της εποχής τα οποία βρέθηκαν στα μπάζα από τον περίβολο του ναού.

Γενικά, οι διαστάσεις των τούβλων και η σύσταση των δομικών κονιαμάτων δίνουν κάποιες χρονικές ομαδοποιήσεις που όμως αναφέρονται σε μεγάλα χρονικά διαστήματα.

Ο σημερινός ναός

ΤΟΙΧΟΠΟΙΙΑ ΤΗΣ Α' ΦΑΣΗΣ

Η αρχική τοιχοποιία σχηματίζει επάλληλες οριζόντιες ζώνες από πλίνθους, συνήθως σε πέντε σειρές, και χονδρικά λαξευμένους λίθους σε τέσσερις ή πέντε σειρές που δομούνται με συνεκτικότατο κουρασά-

φυλάσσηται δηλαδὴ ἡ ἐκ πλίνθων ἢ κεράμων κόνις διὰ τὰ ἐσωτερικὰ μέρη τοῦ κτίσματος ἵνα γίνηται ἡ διὰ πλίνθων καὶ κονιάματος σύνθεσις στερεωτέρα, νὰ κτίζωνται δὲ οἱ τοῖχοι διὰ κονιάματος κατωτέρας ποιότητος». Η αλλαγή του κονιάματος στο κτίριο είναι ένδειξη διαφορετικής φάσης, ασφαλέστερη και από την διαφοροποίηση των πλίνθων οι οποίες μπορεί να χρησιμοποιούνται πολλές φορές.

544. Hébrard, Arc de Triomphe et Saint Georges, 31.

545. George, *St Eirene*, 58.

546. Διαστάσεις τούβλων από πρωιμότερα κτίρια: α) Ροτόντα, α' φάση (ρωμαϊκή): 45-43x27-28x3,50-4 εκ. και 36x3,50 εκ. στα τόξα. β) Μεγάλη θολωτή αίθουσα Γαλεριανού συγκροτήματος επί της οδού Γούναρη: 48-45x30x3,50-4-4,30 εκ. και 40x29x3,50 εκ. γ) Οκτάγωνο: 45-40x28-30x3,50-4,50 εκ. (Τα στοιχεία έχουν ληφθεί από επί τόπου μετρήσεις).

547. Την άποψη διατύπωσε ο M. Vickers (Vickers, Brick Stamps, 285-294, όπου και παράθεση της σχετικής παλαιότερης βιβλιογραφίας). Όσα τούβλα, με την χαρακτηριστική σφραγίδα που εξετάζει η παραπάνω μελέτη, μπόρεσα να εξετάσω από τα διάφορα οικόπεδα και μνημεία που ανασκάφηκαν στην πόλη, είχαν πάχος 5-5,50 εκ. και ποτέ 3-3,5 εκ., όπως το πλείστον του υλικού της βασιλικής κάτω από την Αγία Σοφία. Μερικά παραδείγματα του τύπου αυτού βρέθηκαν σε μεταγενέστερη (τουρκική) επίστρωση της τετράγωνης βάσης του τρούλλου, αλλά δεν διαφωτίζουν περισσότερο την κατάσταση, όντας σε τόσο όψιμη χρήση.

νι. Ύψος ζώνης πέντε πλίνθων 45 εκ., σύνηθες ύψος ζώνης με πέντε ή τέσσερις σειρές λαξευτούς λίθους 1,15 εκ. Το ύψος των ζωνών, τόσο των πλίνθινων όσο και, κατά κύριο λόγο, των λίθινων, δεν κρατείται αυστηρά σταθερό. Σε λίγα σημεία παρατηρούνται ζώνες με τέσσερις σειρές πλίνθων ή με μία μόνο, π.χ. στην βόρεια γωνία της δυτικής όψης, ενώ ζώνες με τρεις ή μία μόνο σειρά λίθων δεν είναι ασυνήθιστες. Οι μεγαλύτεροι λίθοι διατάσσονται στα ζωνάρια της βάσης. Σε γενικές γραμμές, οι ζώνες διατηρούν την συνέχειά τους στην ίδια οριζόντια στάθμη, χωρίς όμως να αποκλείονται και κάποιες τοπικές παρεκβάσεις. Χαρακτηριστική είναι η παρεμβολή σποραδικά μιας κατακόρυφης πλίνθου στον αρμό μεταξύ δύο λαξευτών λίθων[548].

Υλικά

Οι χονδρολαξευμένοι λίθοι, που χρησιμοποιήθηκαν για την ανέγερση του ναού, είναι ένα μίγμα ως επί το πλείστον ασβεστολίθων και σε μικρότερη αναλογία ψαμμιτών, που χαρακτηρίζονται από την μεγάλη περιεκτικότητά τους σε απολιθώματα οστράκων. Το πέτρωμα, που εξαιτίας των οργανικών του προσμίξεων δεν θεωρείται καλό οικοδομικό υλικό, προέρχεται κατά πάσα πιθανότητα από την Χαλκιδική[549]. Συγκεκριμένα, βρίσκεται σε όλη την δυτική ακτή και την χερσόνησο της Κασσάνδρας. Είναι αρκετά μαλακό και εύκολο στην εξόρυξη και λάξευσή του, και αυτοί οι λόγοι πρέπει να οδήγησαν τελικά στην επιλογή του και όχι η καλή του ποιότητα. Πρέπει να σημειωθεί ότι η Αγία Σοφία είναι το μοναδικό μνημείο της Θεσσαλονίκης—από όσα σώθηκαν— στο οποίο γίνεται τόσο μεγάλη και αποκλειστική χρήση αυτού του πετρώματος.

Τα τούβλα έχουν συνήθως διαστάσεις 40x30-32x4,50-5 εκ. το ολόκληρο και 40x15-18 εκ. το μισό, είναι πολύ καλής ποιότητας, αδρά και με αρκετές προσμίξεις αδρανών στην μάζα του πηλού. Λεπτότερα τούβλα πάχους 3 - 3,50 εκ., βρίσκουμε μόνο σε ένα οριζόντιο ζωνάρι της α' φάσης (Πίνακας Γ'), κυρίως στην ανατολική όψη. Γενικά, το υλικό της α' φάσης είναι ομοιογενές με μόνη εξαίρεση την περίπτωση που προαναφέραμε, όπου τα λεπτότερα τούβλα αποτελούν ελάχιστο ποσοστό.

Οι αρμοί είναι ίσοι ή κατά τι παχύτεροι από το τούβλο και τονίζονται στο μέσο από χαρακτηριστική κοίλη αυλακιά που γίνεται με εργαλείο πλάτους 3 εκ. το οποίο σύρεται στην επιφάνειά τους[550]. Το κονίαμα δόμησης είναι ένα ισχυρότατο ρόδινο ασβεστοκονίαμα (κουρασάνι), όπου η συμμετοχή του τριμμένου κεραμιδιού είναι καθοριστική, τόσο στην σύνθεση της κονίας με την μορφή σκόνης τούβλου, όσο και στην σύσταση των αδρανών που παρουσιάζουν συνεχή κοκκομετρική διαβάθμιση, από μεγέθη της τάξης χονδρής άμμου μέχρι κόκκους 1 - 2 εκ.

Το υλικό του αρμολογήματος, που δύσκολα ξεχωρίζει ως εφαρμογή από το κονίαμα δόμησης, είναι της ίδιας σύστασης, αλλά πολύ πιο λεπτόκοκκο. Στην πραγματικότητα, με εξαίρεση το ποσοστό της άμμου που περιέχεται στο κονίαμα, το σπασμένο τούβλο είναι το αποκλειστικό αδρανές που χρησιμοποιείται, με σποραδική μόνο εμφάνιση λεπτού χαλικιού το οποίο θα περιείχε προφανώς η άμμος. Η παρουσία σκόνης τούβλων προσδίδει εξαιρετικές υδραυλικές ιδιότητες στο κονίαμα, ενώ το πορώδες κεραμικό αδρανές βοηθάει στην γρηγορότερη απορρόφηση της αρχικής υγρασίας (τράβηγμα), δίνοντας παράλλη-

548. Λεπτομέρεια που την βρίσκουμε σε τοιχοποιία αντίστοιχης μορφής στο Μεγάλο Παλάτι της Κωνσταντινούπολης (Müller - Wiener, *Istanbul*, εικ. 266), στον Άγιο Ιωάννη του Στουδίου και τον Άγιο Ιωάννη Πελεκητής, στην Τρίγλεια (Mango, *Architecture*, 65-66, 179· Mango-Ševčenko, Churches of Marmara, 242-248).

549. Είναι το πλησιέστερο μέρος στην Θεσσαλονίκη που βρίσκουμε αυτό το πέτρωμα. Το κοίτασμα φθάνει μέχρι και το χωριό Καρδία, περίπου 30 χλμ. ΝΔ. της πόλης.

550. Ανάλογης μορφής αρμολογήματα από την Κωνσταντινούπολη, βλ. Talbot Rice, *The Great Palace*, 179· Makridy-Megaw - Mango - Hawkins, The Monastery of Lips, 282.

ΠΙΝΑΚΑΣ Β

	ΜΝΗΜΕΙΟ / ΘΕΣΗ	ΕΙΔΟΣ ΤΟΙΧΟΠΟΙΙΑΣ	ΤΟΥΒΛΑ (σε εκ.)		
			μήκος	πλάτος	πάχος
ΤΕΙΧΟΣ	πύργος Ορμίσδα	ζώνες Τ + Πρ. Τοπικές ζώνες Τ στις γωνιές	41-42	31-32	5,50
	ανατολικό τείχος	ζώνες Τ+Πρ, στις γωνιές αποκλειστικά Τ με βαθμιδωτή κατάληξη	39-40	30,50-31	5-5,50
				28-29	3,50
	βόρειο τείχος πόλης / ακρόπολης	ζώνες Τ+Πρ, στις γωνιές αποκλειστικά Τ με βαθμιδωτή κατάληξη	40	31	5,50
ΑΧΕΙΡΟΠΟΙΗΤΟΣ	κόγχη ιερού *	ζώνες Τ + Πρ		30	5
	ανατολικός τοίχος, ψηλά *	ζώνες Τ + Πρ, και Τ αποκλειστικά	40	32	5-5,30
	βόρειος τοίχος, χαμηλά *	ζώνες Τ + Πρ, στις γωνιές μόνον Τ με βαθμιδωτό τέλος			
ΡΟΤΟΝΤΑ β' φάση	κόγχη ιερού	ζώνες Τ+ Πρ	40	30-32	4,50-5,30
	περιμετρικός δακτύλιος	ζώνες Τ+ Πρ, στις γωνιές αποκλειστικά Τ με βαθμιδωτό τέλος	40-41	30-31	4,50-5
ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ	**	ζώνες Τ + Πρ, ή μόνο Τ από τοξοστοιχίες	50	35	7
			45	30	4,50-5,50
			30	30	4
			42	32	4,50-3,50
	τόξα βόρειου κλίτους, όπου το μωσαϊκό Λέοντος **		38	37	3-3,50
	πτερύγια και τόξα υπερώων **		29	29	2,50
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΚΑΤΩ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ	βόρειος εξωτερικός τοίχος	ζώνες Τ+Πρ, παραστάδες αποκλειστικά Τ με βαθμιδωτή κατάληξη.	39	29-30	3-3,50
	δυτικό θεμέλιο		45	31	4-4,30
	δυτικό θεμέλιο		38-39	29-30	3-3,50
	δυτικό θεμέλιο, τόξο κάτω από στάθμη εδάφους	δύο επάλληλες σειρές τούβλων		28-29	3-3,50

λα ένα κονίαμα ελαφρότερο από κάποιο άλλο, όπου στην θέση του τούβλου θα είχε χρησιμοποιηθεί χαλίκι. Ο συνδυασμός αυτών των ιδιοτήτων επιτρέπει γρηγορότερο κτίσιμο, ακόμη και με χρήση αρμών μεγάλου πάχους, πράγμα που οδηγεί στην εξοικονόμηση τούβλων και κυρίως στην κατασκευή θόλων χωρίς ξυλότυπο[551]. Η προσθήκη κεραμικού υλικού από σπασμένα αγγεία ή τούβλα για την βελτίωση των κονια-

551. Για μία εκτεταμένη συζήτηση γύρω από τους οικοδομικούς τρόπους της πρώιμης βυζαντινής εποχής, βλ. J. B. Ward-Perkins, Notes on the Structure and Building Methods of Early Byzantine Architecture, στο Talbot Rice, *The Great Palace*, 58 κ.ε.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΚΟΝΙΑΜΑ ΔΟΜΗΣΗΣ	
οιότητα Τα	Λευκό ασβεστοκονίαμα με χονδρόκοκκο γαρμπίλι και χονδροσπασμένα τούβλα ως αδρανή. Συχνή η ανάμιξη για τον ίδιο σκοπό οστράκων από παλαιοχριστιανικά αγγεία.	
ο πλείστο του υλικού ποιότητα Τα		
λιγάριθμα, αρχική φάση οιότητα Τα		
οιότητα τούβλου Τα	Λευκό ασβεστοκονίαμα με χονδρό γαρμπίλι και μεγάλα θραύσματα τούβλων ως αδρανή. Το υλικό χαμηλά στην κόγχη είναι πιο χονδρόκοκκο από της ανωδομής.	
οιότητα τούβλου Τα		
οιότητα τούβλου Τα		
υχνά το ίδιο τούβλο έχει πάχος 4,50 εκ. στο να άκρο και 5 εκ. στο άλλο, οιότητα τούβλου Τα	Λευκό ασβεστοκονίαμα με χονδρόκοκκο γαρμπίλι και χονδροσπασμένα τούβλα ως αδρανή. Περιέχει και θηραϊκή γη.	
ροχριστιανικά χωρίς σφραγίδες	Αναφέρεται λευκό ασβεστοκονίαμα στους τοίχους χαμηλά και στον νάρθηκα. Στους πεσσούς και τα τόξα κλιτών και υπερώων, ερυθρό με την προσθήκη σκόνης τούβλου. (Μήπως τα δεύτερα σημαίνουν διαφορετική φάση;)	
ριστιανικά με σφραγίδες ριστιανικά με σφραγίδες		
μήπως κάποια επισκευή;)		
μήπως κάποια επισκευή;)		
οιότητα Τα με λίγες προσμίξεις	Λευκό ασβεστοκονίαμα με χονδρόκοκκο γαρμπίλι και κομμάτια τούβλων ως αδρανή.	Προφίλ 3-3,5 5-6
λιγάριθμα / ποιότητα Τα		
οιότητα Τα		
οιότητα Τα		

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

Τ = τούβλα

Πρ = πράσινος τοπικός σχιστόλιθος

Τα = τούβλα με πρόσμιξη χονδρόκοκκου λευκού πυρητικού αδρανούς στην μάζα του πηλού.

* Τα στοιχεία αναφέρονται σε τμήματα της Αχειροποιήτου που ανήκουν στην αρχική φάση του κτιρίου.

** Στοιχεία από τη δημοσίευση του Σωτηρίου Γ., Άγιος Δημήτριος Παράρτημα, 19-21 καθώς και από Σωτηρίου Γ. - Μ., Άγιος Δημήτριος, 235.

άτων, σε περίπτωση έργων όπου απαιτείται υδραυλικότητα, είναι γνωστή από τα ρωμαϊκά χρόνια[552]. την Θεσσαλονίκη, από όσο στάθηκε δυνατό να ερευνηθεί από την γράφουσα, υδραυλικό κονίαμα τόσο λούσιο σε σπασμένο τούβλο, έτσι ώστε αυτό να αποτελεί το αποκλειστικό αδρανές, βρίσκουμε, στα χρόια που προηγούνται της ίδρυσης του ναού της Αγίας Σοφίας, μόνο σε τοιχοποιία λουτρών, όπως π.χ. το

552. Βλ. Blake, *Roman Construction* I, 308-318, όπου και αποσπάσματα από τον Βιτρούβιο και τον Πλίνιο αναφορικά με ροτεινόμενες αναλογίες ανάμιξης.

ΠΙΝΑΚΑΣ Γ

ΦΑΣΗ	ΘΕΣΗ	ΕΙΔΟΣ ΤΟΙΧΟΠΟΙΙΑΣ	Αρμολόγημα	ΤΟΥΒΛΑ (σε εκ.) μήκος	πλάτος	πάχος	αρμός
	Ανατολικός τοίχος και κόγχες ιερού με παραβήματα.	ζώνες Α(4-5) και Τ(5)	Ια	44-40 44-40	32 15-18	4,50-5 4,50-5	5,50-6
ισόγειο	κόγχες, ανατολικός νότιος και τμήμα βόρειου τοίχου.	ζώνες Α(4-5) και Τ(5)	Ια/ επσκευές	40-38 40	30-32 15-18	3-3,50 3-3,50	5,50-6
	βόρειος τοίχος	ζώνες Α (4-5) και Τ (5-3)	Ια/ επισκευές	42-40	30-32	4,50-5	5,50
	δυτικός τοίχος	ζώνες Α(5-4) και Τ (5)	Ια/Ιβ επισκευές	41-39	32	4,50-5	
α' φάση	βόρειο υπερώο, πυρήνας	ζώνες Α και Τ (4-5)	Ια	40-43	30-32	4,50-5	6
	βόρειος στυλοβάτης, υπερώο	ζώνη Τ	δεν αρμολογείται	40-38	30	4,50	
	νότιο υπερώο	ζώνες Α και Τ	Ια	40	30-33	4,50	
	νότια τόξα	Τ	πλεκτά	40	30 ή 15	4,50	
υπερώο	νότιος στυλοβάτης	ζώνη Τ	δεν αρμολογείται	40		5,50-6	
	δυτικό υπερώο, μεγάλο τόξο	Τ	πλεκτά	40-38	30-32	4,50-5	
	κλίμακα ψηλά στην κυβική βάση του τρούλλου	Τ αποκλειστικά	ελαφρά κοίλο	40-42	30-32	4,50-5	5
	βόρειος τοίχος, υπερώα	ζώνες Πρ και Τ (4)	Ιβ, N_1, N_2	40	30	3,20-4	5-6
	βόρειο υπερώο, φράξιμο κεραίας σταυρού	ζώνες Πρ και Τ	Ν1 ψηλά, Ιβ, Ιβ' χαμηλά	40-39	30-32	3-3,30	
	βόρειο υπερώο, φράξιμο κεραίας σταυρού			40	32	4,50	
	νότιο υπερώο ανατολικός και νότιος τοίχος	ζώνες Πρ και Τ (4-3)	Ιβ'/ N_1 ακατάστατα	40	30-33	3-3,20 4-4,50	
	δυτικός τοίχος νότιου υπερώου	ζώνες Πρ και Τ (3)	N_2	42-40	36-38	4,50-5	4,50-6
	δυτικός τοίχος νότιου υπερώου			40	29-30	3-3,30	7
β' φάση	δυτικό υπερώο, τύμπανο κεραίας	Τ αποκλειστικά		40	29-30	4-3	6
	υπερύψωση του στυλοβάτη	ζώνες Πρ και Τ (3)	χωρίς αρμολόγημα	42-40	28-30	4-3	
	τετράγωνη βάση τρούλλου ΝΔ. γωνία	ζώνες Πρ και Τ	Ιβ/N_2	40-39	29-31 ή 15-16	5	5,50
				40	29	3-3,50	
					30-32	3-2,50	
	ΒΑ. γωνία	ζώνες Πρ και Τ	Ιβ/Ιβ'		31-29	3,20-4	
	αντολική και νότια όψη	ζώνες Πρ και Τ	Ιβ/N_1	39	30-29	3-4	
	ενισχυτικά τόξα θόλων νάρθηκα	μόνον τούβλα	αμελέστατο Ιβ ή ανύπαρκτο		30-28	3-3,50	
δ' φάση	βόρειος τοίχος ζώνη 2-3λοβων παραθύρων	ατελές πλινθοπερίκλειστο			30	3-3,20	
$δ_1$' φάση	δυτικός τοίχος ζώνη μονόλοβων	ατελές πλινθοπερίκλειστο			30	3-2,80	

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ	ΚΟΝΙΑΜΑΤΑ	ΠΡΟΦΙΛ
ο πλείστον του υλικού	Χρώμα: έντονα ρόδινο σκληρότητα: πολύ μεγάλη περιεκτικότητα κατά βάρος: (από χημική ανάλυση) ασβέστης και λοιπά διαλυτά* 33,50%, τουβλόσκονη 25%, αδρανή (άμμος και κεραμικά) 41%, αποκλειστικά κεραμικά αδρανή με συνεχή κοκκομετρική διαβάθμιση από μέγεθος άμμου έως κόκκου 1,50- 3εκ.	
ιόνον το δεύτερο ωνάρι, από κάτω		
ίγα τούβλα πάχους 6 εκ.		
ίγα τούβλα πάχους 6 εκ.		
δεν παρατηρείται ανάμιξη λεπτότερων		
ίγο παχιά		
ανάμιξη λεπτών και χονδρών τούβλων σε μεγάλη αναλογία	Χρώμα: έντονα ρόδινο σκληρότητα: μεγάλη περιεκτικότητα κατά βάρος: ασβέστης και λοιπά διαλυτά 31%, τουβλόσκονη 20%, αδρανή (άμμος - κεραμικά) 49%	
ανάμιξη λεπτών και χονδρών τούβλων		
ανάμιξη σε ποσοστό ≈ 50% λεπτά/χονδρά ίγα σπασμένα 2,70 x 18 εκ.		
	Αποκλειστικά κεραμικά αδρανή με συνεχή κοκκομετρική διαβάθμιση από μέγεθος άμμου έως κόκκου 1,50-2 εκ.	
οσοστό 47%		
οσοστό 32%		
οσοστό 20%		
ίγα παχύτερα		
διά ανάμιξη		
ιόνο λίγα λεπτά τούβλα		
στα τόξα τεχνική ρυφής πλίνθου	Χρώμα : ρόδινο σκληρότητα: μέτρια, περιεκτικότητα κατά βάρος: ασβέστης 39,40%, τουβλόσκονη 14,70%, αδρανή 45,50%, κεραμικά με κόκκους έως 1 εκ.	
δεν χρησιμοποιείται ρυφή πλίνθος	Χρώμα: ρόδινο, σκληρότητα: μέτρια περιεκτικότητα κατά βάρος: ασβέστης 36%, τουβλόσκονη 10,70%, αδρανή 53,30%. Η περιεκτικότητα αμμοχάλικου στα αδρανή μεγαλύτερη από την δ_1 φάση.	

* Η εξέταση δείγματος κονιάματος στο μικροσκόπιο έδειξε ελάχιστο αριθμό κόκκων μαρμαρόσκονης, ώστε η παρουσία τους θα μπορούσε να θεωρηθεί και τυχαία. Επειδή όμως η μικροσκοπική εξέταση περιορίσθηκε σε πολύ μικρό δείγμα υλικού, η παραπάνω εκτίμηση δεν μπορεί να θεωρηθεί ασφαλής. Η αντίστοιχη εξέταση υλικού από την β' φάση της Αχειροποιήτου έδειξε περιεκτικότητα σε τριμμένο μάρμαρο της τάξεως των 5%-10% του υλικού, ποσοστό που δείχνει εφαρμογή προδιαγραφών. Αυτή η διαφορά περιεκτικότητας σε μαρμαρόσκονη είναι η μόνη διαφορά που ανιχνεύθηκε από την ανάλυση δειγμάτων δομικού κονιάματος από την Αγία Σοφία και την Αχειροποίητο. Η μικροσκοπική εξέταση των δειγμάτων έγινε από τον κ. Δημ. Μουντράκη, επιμελητή του Εργαστηρίου Γεωλογίας του ΑΠΘ, τον οποίο ευχαριστώ από αυτήν την θέση.

ΥΠΟΜΝΗΜΑ

Τ= τούβλα
Α= ορθογωνισμένοι ασβεστόλιθοι
Πρ= πράσινη ακατέργαστη πέτρα
Ια= αρμολόγημα με κοίλη γλυφή
Ιβ= αρμολόγημα με επίπεδη γλυφή
Ιβ' = αρμολόγημα, που σχηματίζει «ισόδομο», σε ακανόνιστες πέτρες
Ν1= αρμολόγημα με ατρακτοειδείς χαρακιές
Ν2= απλό επίπεδο αρμολόγημα

ρωμαϊκό συγκρότημα θερμών στην θέση του Αγίου Δημητρίου, ή σε επαλείψεις στερνών. Στα άλλα πρώιμα κτίρια της πόλης, όπου δεν έχουν ειδικές απαιτήσεις, τέτοιο κονίαμα χρησιμοποιείται μόνο στο υπόστρωμα των ορθομαρμαρώσεων, π.χ. Οκτάγωνο, β'φάση Ροτόντας, όπου εξάλλου δεν παρατηρείται χρήση τουβλόσκονης. Σε καμιά από τις πρώιμες κατασκευές της Θεσσαλονίκης, εκτός από τις ειδικές κατηγορίες που αναφέρθηκαν, δεν παρατηρείται γενικευμένη χρήση τέτοιων ρόδινων υδραυλικών κονιαμάτων στο κτίσιμο των τοίχων[553].

Η Αγία Σοφία είναι το μόνο κτίριο της πόλης που κτίζεται εκ θεμελίων με αυτό το υδραυλικό κονίαμα. Ιδιαίτερη σημασία έχει το γεγονός ότι την ίδια σύσταση δομικού κονιάματος βρίσκουμε επίσης σε φάσεις μεγάλων επισκευών σε δύο σημαντικούς προγενέστερους ναούς της πόλης, την Αχειροποίητο και την Ροτόντα[554]. Η συστηματική μελέτη των δύο κτιρίων θα επιτρέψει την ακριβή χρονολόγηση αυτών των φάσεων. Σήμερα, το μόνο που μπορούμε να πούμε είναι ότι για μεν την Αχειροποίητο η επισκευή αυτή έχει όριο post quem την ίδρυση του ναού στο β' ή γ' τέταρτο του 5ου αιώνα[555], για δε την Ροτόντα, επειδή η επισκευή αναφέρεται στα παράθυρα της κόγχης του ιερού, έχει όριο post quem την μετατροπή του κτιρίου σε χριστιανικό ναό[556] και όριο ante quem την τοιχογράφηση της κόγχης στον 9ο αιώνα[557].

Η χρήση ανάλογων υλικών φαίνεται να ήταν αρκετά συνηθισμένη στην Πρωτεύουσα από τα πρώιμα χρόνια και για μεγάλο χρονικό διάστημα. Παραδείγματα έχουμε από το β' μισό του 4ου αιώνα στο υδραγωγείο του Ουάλη[558], από κάποιες φάσεις του Μεγάλου Ανακτόρου[559], που πιστεύεται ότι ανήκουν στα μέσα του 5ου αιώνα, από την εικονομαχική φάση της Αγίας Ειρήνης[560], μετά το 740, και από τον βόρειο ναό της μονής του Λιβός (930)[561]. Παράλληλα η γενικότερη μορφή της τοιχοποιίας της α' φάσης με την χρήση του ορθογώνιου ασβεστόλιθου σε ζώνες, μοναδικό παράδειγμα όπως είδαμε στην Θεσσαλονίκη, έχει έναν καθαρά κωνσταντινουπολίτικο χαρακτήρα. Αναφέρουμε ως πρόχειρα παραδείγματα από την Κωνσταντινούπολη, τα τείχη του Θεοδόσιου Β' (413), την βασιλική του Στουδίου (453), την επισκευή της

553. Τα αναφερόμενα στον Άγιο Δημήτριο παραδείγματα (Σωτηρίου Γ., Άγιος Δημήτριος, Παράρτημα, 19-21, σημ. 4) πρέπει να ανήκουν σε φάσεις επισκευών του ναού, όπως ειπώθηκε προηγουμένως.

554. Εκτός από τους δύο ναούς που αναφέρουμε, και στον Άγιο Δημήτριο φαίνεται πως έγιναν ορισμένες επισκευές με ανάλογο υλικό, αν ερμηνεύουμε σωστά τις παρατηρήσεις που παραθέτει ο Γ. Σωτηρίου σχετικά με τα είδη των κονιαμάτων που χρησιμοποιήθηκαν στον ναό, βλ. παραπάνω, υποσημείωση 543. Εξάλλου, σε εκτεταμένες επισκευές των παλαιοχριστιανικών τειχών της πόλης γίνεται χρήση ανάλογου δομικού κονιάματος, αλλά η μορφή της τοιχοποιίας είναι αμελέστερη στις περιπτώσεις αυτές, ενώ όλη η εργασία δείχνει μεγάλη βιασύνη στην εκτέλεση. Την ύπαρξη σχετικών επισκευών στα τείχη μου υπέδειξε ο συνάδελφος Α. Κούντουρας, τον οποίο και ευχαριστώ ιδιαίτερα από την θέση αυτή.

555. Χρονολόγηση στο β' τέταρτο του 5ου αιώνα προτείνουν οι Σ. Πελεκανίδης (Πελεκανίδης, *Παλαιοχριστιανικά μνημεία*, 11), Α. Ξυγγόπουλος (Ξυγγόπουλος, Περί της Αχειροποιήτου, 12), R. Hoddinott (Hoddinott, *Churches*, 155) και M. Vickers (Vickers, Brick Stamps, 294). Ο Χ. Μπακιρτζής (Bakirtzis, Acheiropoiétos, 34-44) τοποθετεί το κτίσιμο του ναού στην δεκαετία 450-460. Στο γ' τέταρτο του 5ου ανάγουν την ίδρυση του ναού οι R. Kautzsch (Kautzsch, *Kapitellstudien*, 134 κ.ε.), R. Krautheimer (Krautheimer, *Architecture*, 740) και E. Kleinbauer (Kleinbauer, St Demetrios, 44).

556. Η γενικότερα αποδεκτή χρονολόγηση για την μετατροπή της Ροτόντας σε χριστιανικό ναό είναι τα χρόνια του Θεοδόσιου του Μεγάλου. Βλ. Torp, Saint-Georges à Thessalonique, 489-498· ο ίδιος, *Mosaikkene*, 71-87, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. Μια χρονολόγηση στον 5ο αιώνα, λίγο μετά το 447/8, προτείνει ο M. Vickers (Vickers, Brick Stamps, 285-294· ο ίδιος, Sirmium or Thessaloniki?, 338), καθώς και ο E. Kleinbauer (Kleinbauer, Hagios Georgios, 55-60) τοποθετώντας την μετατροπή της Ροτόντας σε ναό γύρω στο 450 ή στο γ' τέταρτο του 5ου αιώνα.

557. Ξυγγόπουλος, Η τοιχογραφία της Αναλήψεως, 32-53· Cormack, *Ninth-century Painting and Mosaic*, 116-170.

558. Ward-Perkins, Notes on the Structure and Building Methods of Early Byzantine Architecture, στο Talbot Rice, *The Great Palace*, 65.

559. Οι φάσεις αυτές δεν είναι σίγουρα χρονολογημένες. Από τις περιπτώσεις που έχουν προταθεί, Θεοδόσιος Β' (408-450), Μαρκιανός (450-457) και Ιουστίνος Β' (565-578), πιθανότερη θεωρείται η αναφερόμενη στον Μαρκιανό. Βλ. ό.π., Talbot-Rice, *The Great Palace*, 162-167.

560. George, *St Eirene*, 58· Peschlow, *Irenenkirche*, 224 κ.ε., όπου κατάλογοι είδους και υλικών τοιχοποιίας.

561. Makridy - Megaw - Mango - Hawkins, The Monastery of Lips, 282.

Αγίας Ειρήνης (740), την βόρεια εκκλησία της μονής του Λιβός (930) και το καθολικό της μονής της Χώρας (11ος ή 12ος αιώνας)[562]. Τέλος, ανάλογα παραδείγματα έχουμε σε ναούς της Μικράς Ασίας, τον Άγιο Ιωάννη Πελεκητής[563], τον μεγάλο ιουστινιάνειο ναό του Αγίου Ιωάννη στην Έφεσο[564] και τον επίσης μεγάλο ναό στο Dereağsi[565]. Οπως βλέπουμε, λοιπόν, η Αγία Σοφία ξεφεύγει από την προηγούμενη τοπική οικοδομική παράδοση της Θεσσαλονίκης και ως προς τα υλικά και ως προς την μορφή της τοιχοποιίας, εφαρμόζοντας οικοδομικούς τρόπους της Πρωτεύουσας. Από αυτήν την άποψη, ενισχύεται η υπόθεση ότι έχουμε να κάνουμε με ένα μεγάλο αυτοκρατορικό έργο, για το οποίο ίσως δούλεψαν επικεφαλής από την Κωνσταντινούπολη, μεταφέροντας τις δικές τους τεχνικές. Ο μεγάλος συντηρητισμός των οικοδομικών τρόπων στα βυζαντινά χρόνια δεν μας επιτρέπει να χρονολογήσουμε το κτίριο με βάση την μορφή της τοιχοποιίας, η οποία, όπως είδαμε παραπάνω, βρίσκει εφαρμογή σε ευρύ χρονικό διάστημα, από τα πρώτα έως τα μέσα βυζαντινά χρόνια.

Οπωσδήποτε, η απέριττη εξωτερική εμφάνιση και η έλλειψη διακόσμου στην τοιχοποιία είναι στοιχείο πρωιμότητας. Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος της α' φάσης περιορίζεται σε τρεις μικρές ημικυκλικές κόγχες, ψηλά στο κέντρο των ισάριθμων πλευρών του ιερού, και δύο σταυρούς μεταξύ της βόρειας και ανατολικής μικρής κόγχης (Π ί ν. 16α). Ανάλογα παραδείγματα από πρώιμα κτίρια, προγενέστερα της εποχής οπότε ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος γενικεύεται, έχουμε, όσον αφορά στις ημικυκλικές κόγχες, από την Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολης[566], όπου αυτές εμφανίζονται σε ανάλογη θέση στο ανώτερο μέρος της ανατολικής όψης, εκατέρωθεν της κόγχης του ιερού. Όσον αφορά δε στους σταυρούς, έχουμε από τα παλαιοχριστιανικά τείχη της Θεσσαλονίκης σε δύο παραλλαγές, η μία εντελώς αντίστοιχη με αυτήν της Αγίας Σοφίας και η άλλη ανάλογη με παραδείγματα από το αίθριο και τον βόρειο τοίχο του Αγίου Ιωάννη Στουδίου[567].

Οι παρατηρήσεις, που αφορούν στην χρήση υδραυλικού δομικού κονιάματος στην κατασκευή του συγκεκριμένου ναού, είναι περισσότερο χρήσιμες και διαφωτιστικές για την οριοθέτηση του προβλήματος, καθώς αποκαλύπτουν ενδιαφέρουσες σχέσεις με τα υπόλοιπα κτίρια της πόλης.

Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, η γενικευμένη χρήση υδραυλικού κονιάματος, ανάλογου με αυτό που δομεί τον ναό στην κατασκευή των τοίχων, είναι μια πρακτική άγνωστη στα πρώιμα κτίρια της Θεσσαλονίκης, αλλά σε αρκετά από αυτά εμφανίζεται αργότερα σε φάση πρώιμων επισκευών μεγάλης κλίμακας. Οι επισκευές αυτές, όσο μπορούμε να συμπεράνουμε από την μορφή τους, θα πρέπει να ανάγονται στην ίδια εποχή. Τόσο στην κόγχη της Αχειροποιήτου όσο και στην κόγχη της Ροτόντας, η φάση των επισκευών που εξετάζουμε ευθύνεται για το φράξιμο του μεγάλου πεντάλοβου αρχικού παραθύρου[568] και την δημιουργία των μεμονωμένων τοξωτών ανοιγμάτων, που χωρίζονται μεταξύ τους από πλίνθινους πεσσούς. Η όλη εξωτερική μορφή των κογχών όπως προκύπτει, παρά τον διαφορετικό αριθμό παραθύρων (τρία στην Αχειροποίητο, πέντε στην Ροτόντα), έχει την ίδια οργάνωση και γενική αντίληψη, ώστε θα μπορούσαν να αποδοθούν στην ίδια εποχή.

Οι παρατηρήσεις αυτές μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οι επισκευές θα πρέπει να έγιναν ύστερα από κάποια βίαιη καταστροφή που έπληξε το σύνολο των κτιρίων της πόλης, κατά πάσα πιθανότητα ένα

562. Για όλα τα παραδείγματα, βλ. Mango, *Architecture*.

563. Η ακριβής χρονολόγηση του κτιρίου δεν είναι γνωστή. Έχουμε μόνο ένα όριο post quem από την ίδρυση του μοναστηριού που αναφέρεται στα 709 (Mango - Ševčenko, Churches of Marmara, 235-277).

564. Σωτηρίου Γ., Ανασκαφαί Θεολόγου Εφέσου, 111.

565. Krautheimer, *Architecture*, 201-202· Morganstern, Dereağzi, Report 1968, 217 κ.ε.· ο ίδιος, Dereağzi, Report 1969-1970, 383 κ.ε.

566. Αντωνιάδης, *Έκφρασις*, I, πίν. ΚΒ'.

567. Πασαδαίος, *Κεραμοπλαστικός διάκοσμος*, 79.

568. Για την επισκευή που έφραξε το μεγάλο πεντάλοβο παράθυρο στην κόγχη της Αχειροποιήτου, βλ. Diehl - Le Tourneau - Saladin, *Salonique*, 41-43, πίν. V.

μεγάλο σεισμό. Η ομοιότητα των υλικών, συνδυαζόμενη με την ομοιότητα της εξωτερικής μορφής της κόγχης της Αγίας Σοφίας και της κόγχης της Αχειροποιήτου[569], όπως αυτή προκύπτει μετά την επισκευή, μιλούν για μια κοντινή χρονολόγηση της α' φάσης της Αγίας Σοφίας με τις επισκευές στην Αχειροποίητο και την Ροτόντα. Η μελέτη της τοιχοποιίας και των μορφών, σε γενικές γραμμές, δεν μπορούν να βοηθήσουν σε μια μεγαλύτερη προσέγγιση του προβλήματος, αν δηλαδή έχουμε να κάνουμε με εντελώς σύγχρονες κατασκευές ή με κατασκευή που είναι λίγο προγενέστερη από τις άλλες, και στις οποίες αυτή χρησίμευσε ως μοντέλο.

ΤΟΙΧΟΠΟΙΙΑ ΤΗΣ Β' ΦΑΣΗΣ

Ακολουθεί συγγενή κατασκευαστικό τρόπο με εναλλασσόμενες ζώνες από τούβλα και πέτρες, συνεπή με την τοπική παράδοση, αλλά φθηνότερο και πλησιάζει σε εμφάνιση τις πρωιμότερες μορφές τοιχοποιίας της πόλης. Αντί του ορθογωνισμένου ασβεστόλιθου χρησιμοποιείται η πράσινη ακατέργαστη πέτρα που παρέχουν τα γύρω υψώματα.

Το ύψος των ζωναριών ποικίλλει εντονότερα σε αυτήν την φάση, τόσο στην περίπτωση των τούβλων που σχηματίζουν τέσσερις ή τρεις και δύο σειρές κάποτε, όσο και στην περίπτωση των ζωναριών από πέτρα. Η έντονη ανάμιξη τούβλων διαφορετικού πάχους είναι χαρακτηριστική στην τοιχοποιία αυτής της εποχής (βλ. Πίνακα Β), σε αντίθεση με την α' φάση, ενώ σε πολλά σημεία, όπως τα ενισχυτικά τόξα των θόλων του νάρθηκα ή τα επισκευασμένα τμήματα των κυλινδρικών καμαρών των πλευρικών κλιτών, γίνεται σχεδόν αποκλειστικά χρήση λεπτών τούβλων, πάχους 3 - 3,5 εκ.[570].

Το κονίαμα δόμησης, ένα ρόδινο ασβεστοκονίαμα πλούσιο σε περιεκτικότητα σκόνης τούβλων και κεραμικών αδρανών, είναι αντίστοιχο με αυτό της α' φάσης, αλλά ορισμένες φορές λιγότερο ισχυρό από αυτό. Στα σημεία που ο τοίχος δεν αρμολογήθηκε ως μη ορατός, το κονίαμα δόμησης των τούβλινων ζωναριών σχηματίζει πριονωτό αρμό, που στα εμφανή μέρη αρμολογείται με λεπτόκοκκο υλικό της ίδιας σύνθεσης με το δομικό κονίαμα.

Στα τούβλινα ζωνάρια ο αρμός τονίζεται με αυλακιά πλάτους περίπου 3 εκ., συνήθως επίπεδη σε διατομή και όχι το ίδιο επιμελημένη παντού. Συχνά η ίδια αυλακιά χρησιμοποιείται και στην θέση των ζωναριών της πράσινης πέτρας, σε σύστημα οριζόντιων και κατακόρυφων γραμμών που σκοπό έχει να ξεγελάσει, δίνοντας εντύπωση ισόδομου. Το βρίσκουμε σε διάφορα σημεία στην ζώνη που περιέχει τα μαρμάρινα φουρούσια στα ανατολικά της βόρειας κεραίας του σταυρού, σε τμήματα της βόρειας όψης εξωτερικά, στον εγκάρσιο βόρειο τοίχο του δυτικού υπερώου, στην βόρεια όψη της τετράγωνης βάσης του τρούλλου χαμηλά κτλ.[571].

569. Η ομοιότητα εντοπίζεται στην βαριά εμφάνιση που έχει η κόγχη εξωτερικά, στον περιορισμό των ανοιγμάτων σε τρία τοξωτά παράθυρα με κτιστά ενδιάμεσα στοιχεία και όχι κιονίσκους, στην δημιουργία αντηρίδων στα άκρα της κόγχης που φθάνουν μέχρι το γείσο της στέγης, χαρακτηριστικά που αναγνωρίζονται και στην κόγχη της Ροτόντας. Η διαφορά στην κάτοψη της κόγχης εξωτερικά, ημιεξαγωνική στην Αγία Σοφία και ημικυκλική στα άλλα κτίρια, υπαγορεύεται από το σχήμα της αρχικής κόγχης. Η αλλαγή όμως των αντιλήψεων είναι σαφής, καθώς και η πρόθεση προσαρμογής των επισκευών στις νέες αυτές αντιλήψεις της εποχής.

570. Πολλοί μελετητές έχουν διαπιστώσει μια τάση για σταδιακή μείωση του πάχους των τούβλων, όσο προχωράμε σε οψιμότερα χρόνια (George, *St Eirene*, 58· Emerson - Van Nice, Hagia Sophia, Istanbul, 422). Αυτό είναι γεγονός όσον αφορά στα πολύ όψιμα βυζαντινά ή και τουρκικά παραδείγματα, αλλά δεν μπορούμε να το θεωρούμε κανόνα για εποχές που απέχουν σχετικά λιγότερο μεταξύ τους χρονικά. Οπωσδήποτε όμως είναι ενδεικτική η παρατήρηση τέτοιων διαφορών στο ίδιο κτίριο, για την διάκριση διαφορετικών οικοδομικών φάσεων.

571. Ως τεχνική το βρίσκουμε και σε αρμολογήματα που ανήκουν σε φάσεις σίγουρα μεταγενέστερες, μόνο που γίνεται με έναν πιο ακατάστατο και ανοργάνωτο τρόπο.

Στην ίδια οικοδομική φάση και συχνά σε γειτονικές θέσεις συναντάμε μια δεύτερη μορφή αρμολογήματος, που χαρακτηρίζεται από βαθιές αυλακιές του μυστριού που περιγράφουν την πέτρα, σχηματίζοντας καμπύλα ή ατρακτοειδή σχήματα στο κονίαμα που είναι συνεπίπεδο ή προεξέχει αρκετά από το πρόσωπο του τοίχου. Το είδος αυτό συναντάται στην ζώνη που περιέχει τους κιλλίβαντες, στον τοίχο που φράζει την βόρεια κεραία του σταυρού, στον βόρειο τοίχο του βόρειου υπερώου εσωτερικά και εξωτερικά, σε διάφορα σημεία του νότιου τοίχου του νότιου υπερώου και στην τετράγωνη βάση του τρούλλου. Παράλληλα, εμφανίζεται και η απλούστερη μορφή του επίπεδου αρμολογήματος που καλύπτει μεγάλο μέρος της επιφάνειας των λίθων, χωρίς να προεξέχει από το κατακόρυφο πρόσωπο του τοίχου. Αυτές οι διαφορές στην τεχνική και η κάποια αφροντισιά στην εμφάνιση ατιολογούνται ως διαφορές στο χέρι του τεχνίτη που δούλεψε στην κάθε θέση· δείχνει όμως και μια εποχή με λιγότερο εκλεκτικές τάσεις και ένα μάζεμα τεχνιτών ίσως από διάφορα μέρη για την γρήγορη αποπεράτωση του έργου. Η όλη εργασία, που είναι και στα υλικά της φθηνότερη, με την χρήση της τοπικής ακατέργαστης πέτρας και τα ανάμικτα τούβλα, που δείχνουν πως χρησιμοποιήθηκαν spolia σε μεγάλο βαθμό, έχει τον χαρακτήρα μιας επισκευής μεγάλης βέβαια σε κλίμακα, αλλά γρήγορης και όχι πολύ καλά μελετημένης.

Η τοιχοποιία, αν λάβουμε υπ᾽ όψιν την μορφή, τα υλικά (ντόπια πράσινη πέτρα και κουρασάνι ως συνδετικό κονίαμα) και τις λεπτομέρειες των αρμολογημάτων (κυρίως την μορφή που περιγράφει την πέτρα), όσο μπορούμε να βασιζόμαστε σε στοιχεία που καθώς φαίνεται αποτελούν κοινή πρακτική πολλών χρόνων, έχει το πλησιέστερο ανάλογό της στην επισκευή της Αχειροποιήτου, για την οποία έγινε λόγος στο προηγούμενο μέρος.

ΤΟΙΧΟΠΟΙΙΑ ΤΗΣ Γ' ΦΑΣΗΣ (ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΣ ΤΟΙΧΟΣ ΔΥΤΙΚΟΥ ΥΠΕΡΩΟΥ ΚΑΤΩ ΑΠΟ ΤΑ ΠΑΡΑΘΥΡΑ)

Ο τοίχος, που κλείνει την δυτική πλευρά του δυτικού υπερώου μέχρι την ποδιά των μικρών τοξωτών παραθύρων, διαμορφώνεται από την τοιχοποιία που ονομάζουμε κοινή εγχώρηγη[572], δηλαδή από ακανόνιστες πέτρες με αρμούς γεμισμένους με μικρότερα λιθαράκια και κομμάτια πλίνθων σε οριζόντιες στρώσεις. Το κονίαμα δομής έχει υπόλευκο χρώμα και συνίσταται κυρίως από ασβέστη, άμμο και μια πολύ μικρή ποσότητα από σπασμένο κεραμίδι, που εμφανίζεται σποραδικά και δεν επηρρεάζει ουσιαστικά την εμφάνιση και τις ιδιότητες του υλικού. Η τοιχοποιία έχει πρόχειρη εμφάνιση, κυρίως εξωτερικά όπου δεν βρέθηκε αρμολόγημα, όπως σε έναν τοίχο που δεν είναι ορατός. Εσωτερικά ο τοίχος αρμολογείται σχεδόν μέχρι την βάση του, με αρμολόγημα από το ίδιο υλικό που καλύπτει αρκετή επιφάνεια της πέτρας, χωρίς να προεξέχει από αυτήν και χαράζεται με επίπεδο εργαλείο πλάτους 2,50 - 3 εκ., σχηματίζοντας κάπου - κάπου ακατάστατες οριζόντιες και κάθετες αυλακιές που προσπαθούν να αποδώσουν άτεχνα ένα ισόδομο σύστημα.

ΤΟΙΧΟΠΟΙΙΑ ΤΗΣ Δ' ΦΑΣΗΣ (ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΕΠΙΣΚΕΥΕΣ)

Οι τοίχοι της μεσοβυζαντινής αυτής επισκευής κτίζονται με ακανόνιστες πέτρες και τούβλα σε έναν τύπο ατελούς πλινθοπερίκλειστου συστήματος τοιχοποιίας, με εναλλασσόμενες ζώνες από μια σειρά τούβλων και μια σειρά από πέτρες, που στα ενδιάμεσά τους παρεμβάλλονται τρεις συνήθως οριζόντιες στρώσεις από κομμάτια τούβλων. Στα τόξα των δίλοβων και τρίλοβων παραθύρων, που σώζονται στον ανατολικό και βόρειο τοίχο του βόρειου υπερώου, εμφανίζεται η τεχνική της κρυφής πλίνθου (Σ χ έ δ. 40). Το κονίαμα δομής είναι ρόδινο κουρασάνι, που περιέχει ασβέστη, σκόνη από τριμμένα τούβλα ή κεραμίδια, αμμοχάλικο και κεραμικά αδρανή με σχετικά μικρούς κόκκους. Σε σχέση με το κονίαμα της α' και β' φάσης περιέχει μικρότερη ποσότητα σκόνης τούβλων και πιο λεπτόκοκκα αδρανή. (βλ. Πίνακα Γ).

572. Ο όρος είναι βυζαντινός· βλ. Miklosich - Müller, *Acta et Diplomata*, VI, 4, 5, 27, 38.

Το σύστημα της τοιχοποιίας που ονομάζουμε ατελές πλινθοπερίκλειστο βρίσκει εφαρμογή για μεγάλο χρονικό διάστημα, από τον 11ο αιώνα έως και τα τελευταία βυζαντινά χρόνια, προεκτεινόμενο ακόμη και στις πρώιμες τουρκικές κατασκευές[573]. Παράλληλα το συναντάμε σε ευρύτατη έκταση, από την νότια Ελλάδα[574] και την Θεσσαλία[575], μέχρι την Μακεδονία[576], την νότια Σερβία[577], το Κίεβο[578], την Κωνσταντινούπολη[579] και την Βιθυνία[580]. Στην ίδια την Θεσσαλονίκη παρόμοια τοιχοδομία βρίσκουμε και σε ορισμένους ναούς της τελευταίας βυζαντινής περιόδου· Άγιο Παντελεήμονα[581], Δώδεκα Αποστόλους[582], Ταξιάρχες[583], Άγιο Νικόλαο Ορφανών[584], καθολικό μονής Βλατάδων[585], όπου όμως εκτός από την παρουσία πλούσιου κεραμοπλαστικού διακόσμου, στοιχείο οψιμότητας που απουσιάζει εντελώς από το παράδειγμα που εξετάζουμε, γίνεται χρήση πολύ ευτελούς κονιάματος, σε ορισμένες περιπτώσεις ασβέστης ανακατεμένος με χώμα ή και απλός πηλός, τεχνική που προδίδει επίσης όψιμες κατασκευές, αλλά και την οικονομική παρακμή των τελευταίων βυζαντινών χρόνων.

Τα υλικά στην περίπτωση της Αγίας Σοφίας δείχνουν μια καλή οικοδομική παράδοση, που βρίσκεται ακόμη κοντά στα πρότυπα των πρώτων βυζαντινών χρόνων που εξετάσαμε, ενώ η απλότητα της τοιχοποιίας παρουσιάζει μια πρωιμότητα που θυμίζει ανάλογα παραδείγματα από τον 11ο - 12ο αιώνα, όπως τον ναό της Κοίμησης στην Αιανή[586], την Αγία Σοφία στο Κίεβο, το Kalenderhane και το Gül Camii. Η τεχνική της κρυφής πλίνθου βοηθάει περισσότερο στην ακριβέστερη χρονολόγηση, εφόσον είναι μία κωνσταντινουπολίτικη τεχνική που γνωρίζει άνθηση από το τέλος του 10ου έως τα μέσα του 12ου αιώνα. Το πρωιμότερο παράδειγμα βρίσκουμε στο Κίεβο, στην λεγόμενη Tithe church (Desjatinnaja Čerkov), που κτίσθηκε από τεχνίτες της Πρωτεύουσας στα 990 - 996[587], ενώ στην ίδια πόλη γνωρίζει πλήθος εφαρμογών, με γνωστότερη την Αγία Σοφία, όπου έχουμε συνδυασμό κρυφής πλίνθου και πλινθοπερίκλειστου, όπως στο παράδειγμα που εξετάζουμε[588].

573. Κατά τους C. Mango και I. Ševčenko (Mango - Ševčenko, Churches of Marmara, 274) μεγάλη επίδραση στον τύπο τοιχοδομίας των πρώτων οθωμανικών κτιρίων πρέπει να άσκησε η παρουσία στην Βιθυνία, όπου ήταν ο τόπος ίδρυσης του οθωμανικού κράτους, ενός αριθμού βυζαντινών ναών που κτίζονται με ανάλογο τρόπο.

574. Βλ. Ορλάνδος, Ανατολίζουσαι βασιλικαί, 343-351, με παράδειγμα από τον 11ο αιώνα τον ναό της Ζαραφώνας.

575. Ορλάνδος, Πόρτα Παναγιά, 17 κ.ε.

576. Βλ. Ορλάνδος, Μνημεία Καστορίας, 10-60, 125-136, με παραδείγματα από τον 11ο αιώνα την Κουμπελίδικη και τους Αγίους Αναργύρους. Επίσης ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου στην Αιανή της Μακεδονίας του 11ου αιώνα (Πελεκανίδης, Άνω Μακεδονία, 372 κ.ε.).

577. Άγιος Παντελεήμων στο Νέρετζι, 1164, (Petcovic, *Revue des monuments serbes*, 210 κ.ε., εικ. 636-637).

578. Βλ. Powstenko, *St Sophia in Kiev*, 69-71, όπου ο ναός χρονολογείται στα 1018 ή 1037 περίπου. Κατά τον M. K. Karger (Karger, *Drevnij Kiev*, 98 κ.ε) ο ναός άρχισε στα 1037 και τελείωσε γύρω στη δεκαετία του 1040. Βλ. επίσης Logvin, *Kiev's Hagia Sophia*.

579. Η νότια εκκλησία της μονής του Λιβός, 1261-1291 (Makridy - Megaw - Mango - Hawkins, The Monastery of Lips, 251 κ.ε.)· το Kalenderhane, 12ος αιώνας (Striker - Kuban, Kalenderhane 1975, 307-318, εικ. 4-7)· το Gül Camii, 12ος αιώνας (Mango, *Architecture*, 238, εικ. 262).

580. Παστοφόρια της Αγίας Σοφίας στην Νίκαια, αναγόμενα στον 11ο αιώνα (Schneider, *Iznik*, 14 κ.ε.) και στο Kemerli Kilise (Mango - Ševčenko, Churches of Marmara, 235-277).

581. Ο ναός δεν έχει μελετηθεί διεξοδικά. Από τους Ch. Diehl, M. Le Tourneau και H. Saladin (Diehl - Le Tourneau - Saladin, *Salonique*, 167-175) τοποθετείται στα χρόνια των Κομνηνών ή των Παλαιολόγων, πριν από τον ναό των Δώδεκα Αποστόλων. Κατά τον Σ. Πελεκανίδη (Πελεκανίδης, Άνω Μακεδονία, 363-414) θα πρέπει να χρονολογηθεί στον 12ο αιώνα.

582. Diehl - Le Tourneau - Saladin, *Salonique*, 187-200.

583. Ξυγγόπουλος, *Τέσσαρες μικροί ναοί*, 5-24, πίν. Β1.

584. Ό.π., 29-44, πίν. Α3.

585. Ό.π., 49-62, πίν. Γ 1-4.

586. Πελεκανίδης, Άνω Μακεδονία, 363-369.

587. Karger, *Drevnij Kiev*, II, 49, 91 κ.ε.

588. Powstenko, *St Sophia in Kiev*, εικ. 69-71.

Παραδείγματα από την περιοχή της Πρωτεύουσας έχουμε πολλά, όπως στον Άγιο Γεώργιο στα Μάγγανα[589] (τμήματα που ανάγονται στην βασιλεία του Κωνσταντίνου Θ'), στον κυρίως ναό της μονής της Χώρας (1080), στην Παναγία Καμαριώτισσα της Χάλκης[590] (11ος αιώνας), στην Βιθυνία, στα τείχη της Νίκαιας[591] και στην αψίδα της Αγίας Σοφίας (Νίκαιας) [592], στην Σερβία στο Νέρετζι και τον Άγιο Νικόλαο στην Kuršumlija[593] (1168), και στην ίδια την Θεσσαλονίκη στον ναό της Παναγίας των Χαλκέων[594] (1028) που κτίζεται αποκλειστικά με πλίνθους.

Μια χρονολόγηση μέσα στον 11ο αιώνα ενισχύεται και από την παρουσία του τοιχογραφημένου διακόσμου των υπερώων που ανάγεται στην ίδια εποχή[595]. Βέβαια, τα γνωστά τμήματα αυτού του διακόσμου βρίσκονται στα εσωρράχια των τόξων του κτιστού σύνθετου διαφράγματος, που σχηματίζει το τύμπανο της βόρειας κεραίας του σταυρού, αλλά μικρά υπολείμματα τοιχογράφησης, όχι όμως ικανά για να αναγνωρίσουμε θέματα, σώζονται στην εσωτερική επιφάνεια της ζώνης που εξετάζουμε στο βόρειο υπερώο. Αν και δεν μπορούμε να μιλήσουμε με ασφάλεια για την σχέση των δύο στοιχείων, μπορούμε να υποθέσουμε ότι τα σωζόμενα και τα γνωστά υπολείμματα διακόσμου ανήκουν στην ίδια φάση τοιχογράφησης των υπερώων, που συμπίπτει με την εποχή των γενικότερων εργασιών στον ναό, όπως φαίνεται και από την τοιχογράφηση των εσωρραχίων των ανοιγμάτων του νάρθηκα[596]. Πολύ πιθανόν αυτές οι επισκευές σχετίζονται με τον ισχυρό σεισμό που έπληξε την πόλη στις 2 Νοεμβρίου 1037[597].

Σφραγίδες πλίνθων

Από τον χώρο της Αγίας Σοφίας ελάχιστα παραδείγματα σφραγισμένων πλίνθων είναι γνωστά από προηγούμενες δημοσιεύσεις. Οι C. Texier και P. Pullan αναφέρουν πως είδαν στο δάπεδο του γυναικωνίτη, που ήταν στρωμένο εξ ολοκλήρου με βυζαντινά τούβλα, σφραγίδες ανάλογες με εκείνες της Ροτόντας[598]. Στην συλλογή που παρεθέτει ο O. Tafrali δίνονται δύο παραδείγματα σφραγίδων με το γνωστό σύμπλεγμα γραμμάτων EN = ENT, με την σημείωση ότι την ίδια σφραγίδα βρήκε σε μερικά τούβλα που σχημάτιζαν σωρό στην αυλή της Αγίας Σοφίας[599]. Στην διατριβή του ο Μ. Καλλιγάς αναφέρει σφραγίδες με μονογράμματα ονομάτων που τις τοποθετεί στα ιουστινιάνεια χρόνια, χωρίς άλλα σχόλια, και δημοσιεύει ένα παράδειγμα με μεγάλο σταυρό που φέρει σταγόνες στα άκρα των κεραιών του[600]. Ένα μοναδι-

589. Demangel - Mamboury, *Manganes*, εικ. 25, 26, 29, 30, 48.

590. Ο ναός της μονής της Χώρας έχει μια πολύπλοκη οικοδομική ιστορία (βλ. Oates, Kariye Camii, Excavations, 223 κ.ε.· Underwood, *Kariye Djami*, I, 8 κ.ε.). Ο κυρίως ναός και η αψίδα είναι κατά μεγάλο μέρος κομνήνεια και κτίσθηκαν κατά πάσα πιθανότητα στις αρχές του 12ου αιώνα. Για την Παναγία Καμαριώτισσα της Χάλκης, βλ. Mathews, Kamariotissa, 122, εικ. 8-9.

591. Mango, *Architecture*, 6.

592. Schneider, *Iznik*, 14 κ.ε.

593. Millet, *Art Serbe*, *Les églises*, 52-54· Ebersolt, *Monuments*, πίν. VII, 2.

594. Vokotopoulos, Concealed Cource, 253-254. Έναν κατάλογο με χρονολογημένα μνημεία, όπου γίνεται χρήση της κρυφής πλίνθου, δίνει ο C. Mango (Mango, Dormition at Nicaea, 249-250) θεωρώντας ότι ο νάρθηκας του ναού της Κοίμησης στην Νίκαια εμπίπτει στην ίδια κατηγορία, κάτι που δεν ισχύει, όπως δείχνουν τα σχέδια του U. Peschlow (Peschlow, Koimesiskirche, 187).

595. Βλ. παραπάνω, σ. 61. Για την χρονολόγηση του διακόσμου, βλ. παρακάτω, σ. 185-186.

596. Πελεκανίδης, Νέαι έρευναι, αποκατάστασις, 404-407.

597. *Γεώργιος Κεδρηνός*, II, 518.

598. Texier - Pullan, *Architecture*, 145.

599. Tafrali, *Topographie*, 152, 154.

600. Kalligas, *Hagia Sophia*, 23, εικ. 16.

κό παράδειγμα πλίνθου που φέρει ολόκληρο όνομα, + ΚΩΝΣΤΑΝS[601], υπάρχει στα αδημοσίευτα σχέδια του W. S. George που βρίσκονται στην Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών με την σημείωση ότι προέρχεται από αντηρίδα, χωρίς περισσότερες διευκρινίσεις.

Καμιά από τις πλίνθους αυτές δεν έχει βρεθεί σε θέση που να αποδεικνύει άμεση σχέση με την κατασκευή κάποιου από τα κτίρια που αναφέρονται στον χώρο. Το ίδιο ισχύει και για τα παραδείγματα που παρουσιάζονται στην συνέχεια. Η ομάδα που δίνεται στο Σχέδιο 39 προέρχεται από την επίστρωση της τετραγωνικής βάσης του τρούλλου που σχετίζεται με την δημιουργία των οκτώ μικρών τοξωτών αντηρίδων που προστέθηκαν σε αυτή την θέση την εποχή της τουρκοκρατίας. Οι ομάδες, που δίνονται στο Σχέδιο 38, προέρχονται από το δάπεδο του βόρειου υπερώου, το ίδιο δάπεδο που είδε ο C. Texier και γνωρίζουμε από φωτογραφίες μετά την πυρκαγιά του 1890. Τα ανασκαφικά δεδομένα έδωσαν για το δάπεδο αυτό όριο post quem τα τέλη του 14ου - αρχές του 15ου αιώνα[602]. Σε μία από τις δοκοθήκες, που σχηματίζονται στον βόρειο τοίχο εξωτερικά στην β' φάση, από τις λίγες που έχουν αποφραχθεί, παρατηρήθηκε πλίνθος με σφραγίδα μικρού σταυρού (τύπος Χ), η μόνη περίπτωση πλίνθου με σύμβολο που σχετίζεται άμεσα με μια φάση του κτιρίου.

Στην ομάδα των πλίνθων από την βάση του τρούλλου διακρίνουμε τους ακόλουθους τύπους:

Αριθ. 5	πλίνθοι με χιαστί δακτυλιές, γνωστοί από τα ρωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά κτίρια.
Αριθ. 3, 6, 8	πλίνθοι με το γνωστό σύμπλεγμα ΕΝ = ΕΝΤ που πλαισιώνεται με σταυρούς και αποδίδεται στον 5ο αιώνα.
Αριθ. 9	πλίνθοι με το σύμπλεγμα ΕΝΤ που συνοδεύεται από ένα γράμμα, αναγόμενοι επίσης στον 5ο αιώνα[603].
Αριθ. 4, 10	πλίνθοι με το ίδιο σύμβολο, ίσως φθαρμένο ή άλλα στοιχεία.
Αριθ. 1	πλίνθοι με το σύμβολο ΕΝΤ που συνοδεύεται από σταυρό εγγεγραμμένο σε κύκλο.
Αριθ. 2, 7	πλίνθοι που φέρουν ένα γράμμα απλό ή εγγεγραμμένο σε κύκλο.

Όλες οι παραπάνω πλίνθοι, έχουν μέσες διαστάσεις 32x40x5-5,50 εκ. Μία πλίνθος με τις δύο τρύπες στο κέντρο, με μια ελικοειδή δακτυλιά και το γράμμα Π, φτιαγμένο επίσης με το δάχτυλο στον φρέσκο πηλό, βρέθηκε στην επίστρωση του κυλινδρικού δακτυλίου, ο οποίος προστέθηκε εξωτερικά στην βάση του ημισφαιρικού θόλου σε μεταγενέστερα χρόνια, και παρουσιάζει αναλογία με ένα παράδειγμα προερχόμενο από τον Άγιο Δημήτριο[604].

Η ομάδα του Σχεδίου 37 από το βόρειο υπερώο αναφέρεται σε πλίνθους πάχους 5 - 5,50 εκ., και υπόλοιπες διαστάσεις 31x40 εκ. κατά μέσον όρο, ενώ η ομάδα του Σχεδίου 38, σε λεπτές πλίνθους με πάχος 3,50 - 2,50 εκ. και λοιπές διαστάσεις 30x38 εκ. κατά μέσον όρο.

Στην πρώτη ομάδα ο τύπος ΙΙΙ είναι γνωστός από τις ανασκαφές στην αγορά της Θεσσαλονίκης[605], ενώ ο τύπος ΙΙ, που ήταν και ο πολυπληθέστερος, βρέθηκε σε πλίνθους ενσωματωμένες στην αρχική φάση της

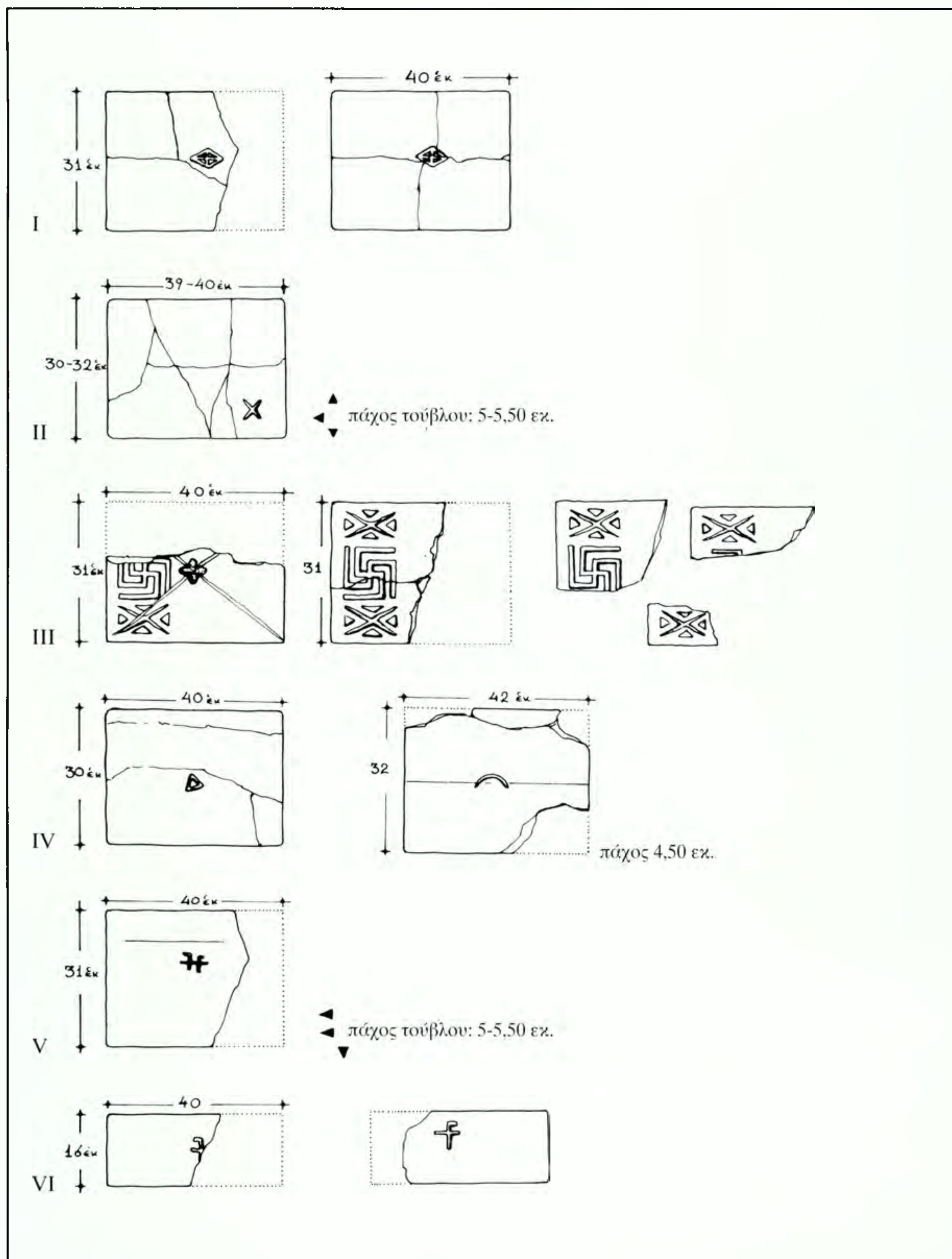
601. Την ίδια ακριβώς σφραγίδα βρίσκουμε στην Αγία Ειρήνη της Κωνσταντινούπολης (George, *St Eirene*, πίν. 16, Νο 10). Η ομοιότητα αυτή είναι πολύ περίεργη και δεν μπορούμε βέβαια να φαντασθούμε μεταφορά πλίνθων από την Κωνσταντινούπολη στην Θεσσαλονίκη, βασιζόμενοι σε αυτό το μοναδικό παράδειγμα. Η ανάγνωση του ονόματος θα μπορούσε να είναι Κώνσταντς, Κωνσταντίνος ή Κωνστάντιος, δεδομένου ότι το γράμμα S είναι σύμβολο σύντμησης, αν και συχνά μπαίνει για να γεμίσει και κενούς χώρους (Mango, Brick Stamps, 20).

602. Βλ. παρακάτω, παράρτημα Ι, ανασκαφικές έρευνες στα υπερώα, σ. 208-210.

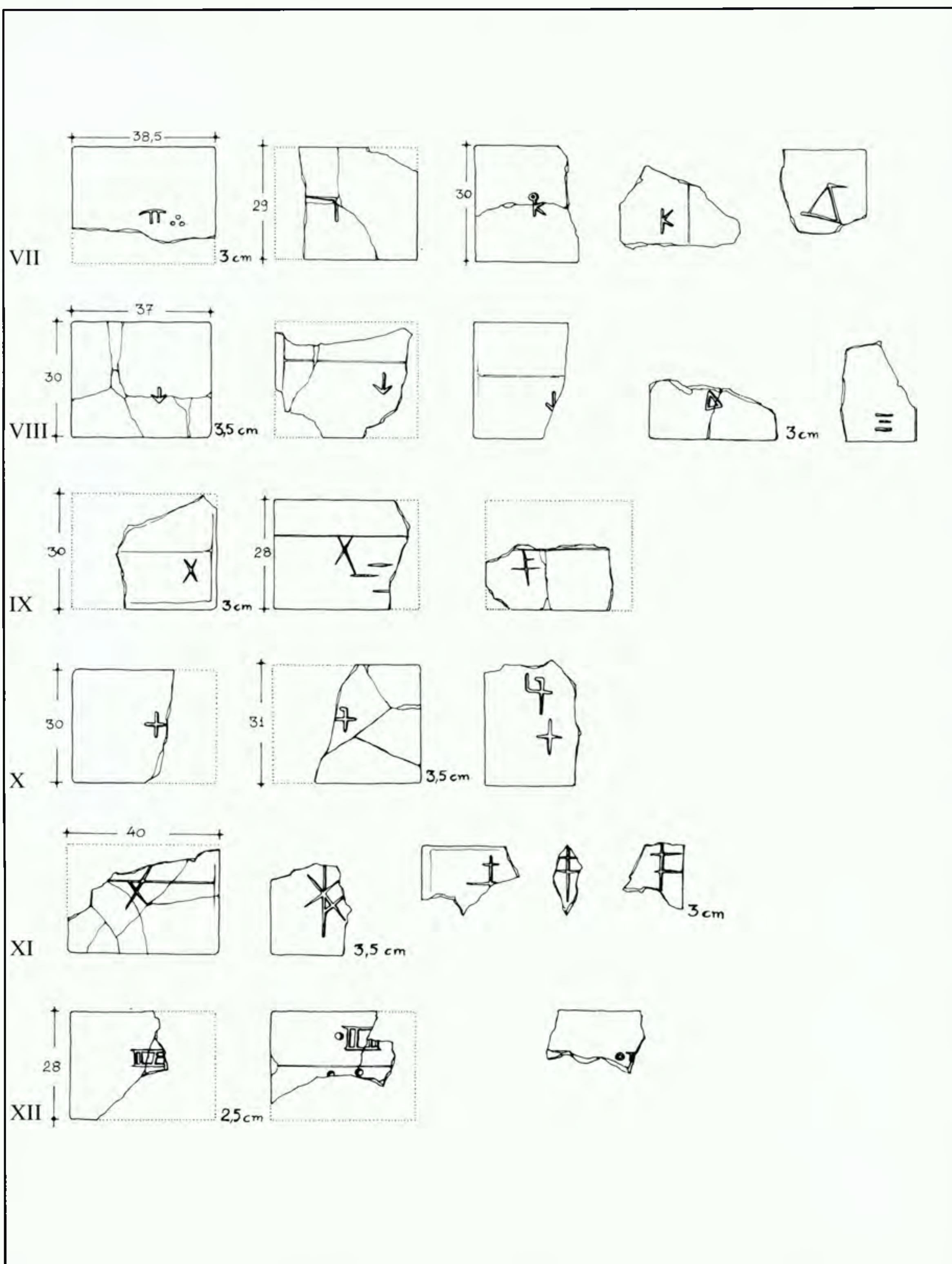
603. Ο τύπος αυτός, όπως και ο προηγούμενος χωρίς το γράμμα, βρέθηκε σε πλίνθο ενσωματωμένη στην τοιχοποιία της αρχικής φάσης της Αχειροποιήτου, στον βόρειο τοίχο, οπότε πιστοποιείται η άμεση σχέση της με το κτίσιμο του ναού.

604. Σωτηρίου Γ., Άγιος Δημήτριος, Παράρτημα, πίν. 8, εικ. 23, σ. 20, 21, όπου αναφέρεται ως πλίνθος ρωμαϊκών χρόνων.

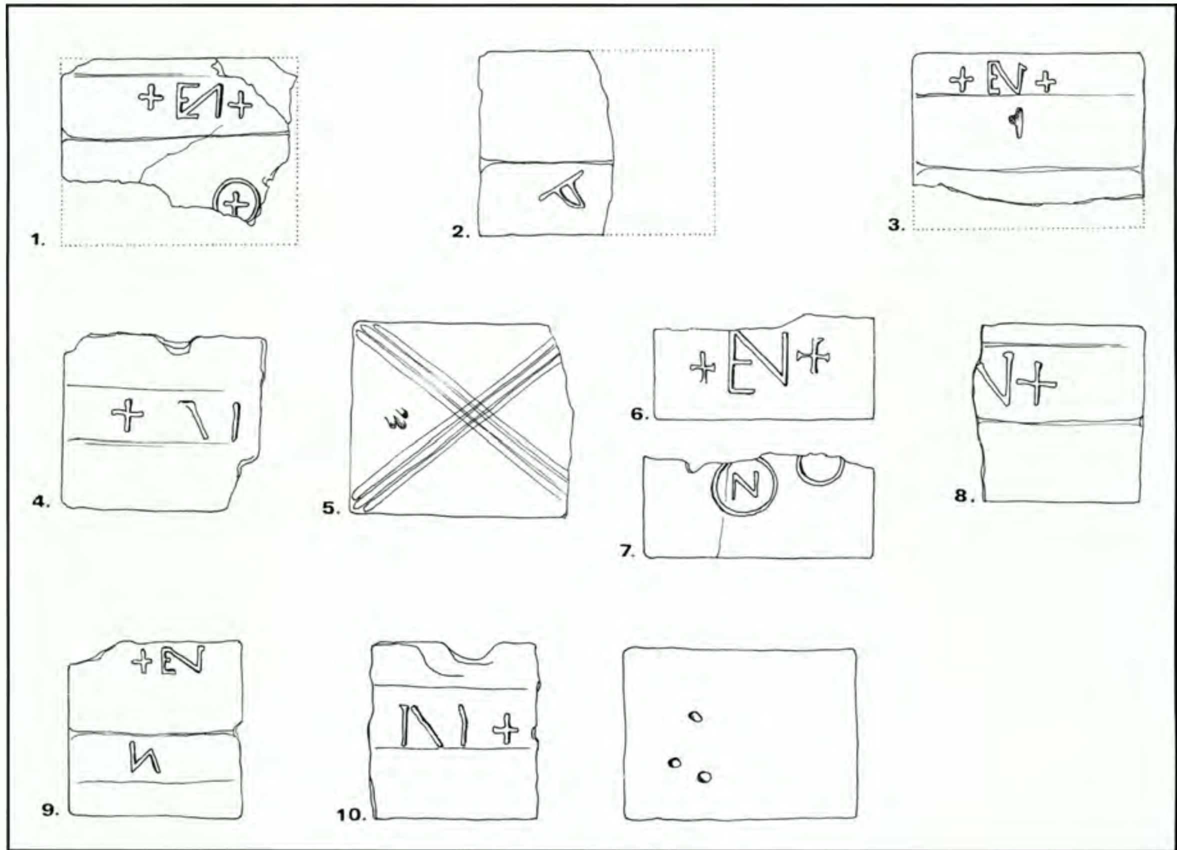
605. Την πληροφορία αυτήν οφείλω στην έφορο κ. Ε. Νικολαΐδου, την οποία ευχαριστώ από αυτήν την θέση.

37. Σφραγίσματα πλίνθων από το δάπεδο του βόρειου υπερώου.

38. Σφραγίσματα πλίνθων από το δάπεδο του βόρειου υπερώου.

39. Σφραγίσματα πλίνθων από την επίστρωση του ορθογωνικού τυμπάνου και του τρούλλου.

Αχειροποιήτου, στον βόρειο τοίχο. Τα υπόλοιπα παραδείγματα ανήκουν στον τύπο που φέρει ένα απλό γράμμα, τύπο που βρίσκουμε και στον Άγιο Δημήτριο. Στην δεύτερη ομάδα τα παραδείγματα της σειράς VII και VIII 3, 4, ανήκουν στον τύπο που φέρει ένα γράμμα και έχουν όλα πάχος 3 εκ. Οι πλίνθοι VIII 1, 2, 3, έχουν πάχος 3,50 εκ., ενώ οι υπόλοιπες κατηγορίες με τα διάφορα σύμβολα, σταυρούς κτλ., 3 εκ. Οι πλίνθοι XII 1, 2 είναι οι λεπτότερες της ομάδας με πάχος 2,50 εκ., με σύμβολο γνωστό και από παραδείγματα του Αγίου Δημητρίου[606]. Μόνο στο παράδειγμα XII 3 έχουμε δύο γράμματα ΟΤ ή ΟΠ, πιθανόν τμήμα κάποιας λέξης.

Σε σύγκριση με τα παραδείγματα άλλων περιοχών (Κωνσταντινούπολη[607], Βιθυνία, Νέα Αγχίαλο[608]), τα σύμβολα στις πλίνθους της Θεσσαλονίκης διακρίνονται για την απλότητα και την συντομία τους, περιοριζόμενα συνήθως σε ένα γράμμα ή ένα μικρό σύμπλεγμα γραμμάτων. Το παράδειγμα που δίνει ο W. S. George από την Αγία Σοφία είναι σπάνια περίπτωση και παράλληλα προβληματική.

Την γενικότερη κατάταξη των γνωστών τύπων σφραγίδων ανάλογα με το περιεχόμενό τους, καθώς και διεξοδική συζήτηση σχετικά με τις προτεινόμενες ερμηνείες, έδωσε ο C. Mango, βασιζόμενος κυρίως σε παραδείγματα από την Κωνσταντινούπολη[609].

606. Βλ. Σωτηρίου Γ., ό.π., πίν. 9, εικ. 25.

607. Αντωνιάδης, *Έκφρασις*, Ι, εικ. 11· Swift, *Hagia Sophia*, 50· George, *St Eirene*, πίν. 16.

608. Σωτηρίου Γ., Χριστιανικαί Θήβαι, 5.

609. Βλ. Mango, Brick Stamps, 19-27, όπου και κατάλογος της παλαιότερης βιβλιογραφίας.

Από τους τύπους των σφραγίδων που βρίσκουμε στην Θεσσαλονίκη διεξοδικά μελετήθηκε αυτός που φέρει το σύμπλεγμα ΕΝ = ΕΝΤ, συντομογραφία της λέξης ΕΝΤΙΚΤΙΟΝΟΣ, και για τον οποίο πιστεύεται ότι ανάγεται στον 5ο αιώνα[610]. Παραδείγματα του τύπου αυτού βρέθηκαν στα τείχη, την Ροτόντα, την Αχειροποίητο και τον Άγιο Δημήτριο, γεγονός που οδήγησε τον M. Vickers στην υπόθεση ότι αυτά τα κτίρια καθώς και η βασιλική κάτω από την Αγία Σοφία έχουν κτισθεί με πλίνθους που περίσσεψαν από την κατασκευή των τειχών και είναι όλα περίπου σύγχρονα μεταξύ τους, λίγο μετά την μεταφορά της επαρχότητας του Ιλλυρικού το 447/8 από το Σίρμιο στην Θεσσαλονίκη[611]. Η άποψη, όσον αφορά τουλάχιστον στην βασιλική κάτω από την Αγία Σοφία, βρίσκει ένα εμπόδιο στο πάχος των πλίνθων που χρησιμοποιούνται στους σωζόμενους τοίχους της βασιλικής, όπως είδαμε στην αρχή αυτού του κεφαλαίου. Το γεγονός ότι οι πλίνθοι μπορούν πολύ εύκολα να ξαναχρησιμοποιηθούν περιπλέκει πάντα την κατάσταση.

Οι γνώσεις μας πάνω στην παραγωγή πλίνθων στην Θεσσαλονίκη είναι σχεδόν μηδενικές. Δεν γνωρίζουμε πού βρίσκονταν τα κεραμοποιεία, από πού προμηθεύονταν τον πηλό, ποιος ακριβώς ήταν ο ρόλος των σφραγίδων που βρίσκουμε πάνω στις πλίνθους και συνεπώς για πόσο χρονικό διάστημα μπορούσε να έχει χρήση η ίδια σφραγίδα[612]. Ο Γ. Θεοχαρίδης υποθέτει ότι μια πιθανή τοποθεσία παραγωγής πλίνθων κοντά στην Θεσσαλονίκη πρέπει να δούμε στον αναφερόμενο «κεραμήσιο κάμπο», δυτικά της πόλης, όπου στρατοπέδευσε το 685 ο Κούβερ με την φυλή του. Ο κάμπος αυτός οφείλει, κατά την γνώμη του, το όνομά του στην επί αιώνες παραγωγή κεράμων σε αυτό το μέρος[613].

610. Βλ. Vickers, Brick Stamps, 285-294, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

611. Vickers, Sirmium or Thessaloniki?, 338, σημ. 14.

612. Για μια πρώτη προσέγγιση πάνω σε θέματα παραγωγής πλίνθων και κεράμων στην βυζαντινή και μεταβυζαντινή εποχή (τεχνικές, παραγωγικές εγκαταστάσεις και οργάνωση), βλ. Θεοχαρίδου, Συμβολή, 97-112.

613. Θεοχαρίδης, *Ιστορία Μακεδονίας*, 71.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Θ'

ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΙΚΑ

Η κατασκευή τοίχων και θεμελίων

Για την ανέγερση του σημερινού ναού της Αγίας Σοφίας διαπιστώνουμε ότι είχε προβλεφθεί ένα σύστημα ισχυρών θεμελίων μεγάλου βάθους.

Η άποψη του Μ. Καλλιγά για την ύπαρξη πλέγματος θεμελιώσεων και αναλημματικών τοίχων υπό μορφήν εσχάρας, όπου πάνω της βασίσθηκε το οικοδόμημα, δεν μπορεί να σταθεί σήμερα, γιατί όπως αποδείχθηκε, τα στοιχεία, που αυτός εξέλαβε ως τμήματα της θεμελίωσης, ανήκουν στην προγενέστερη βασιλική[614]. Οι πρόσφατες ανασκαφικές έρευνες αποκάλυψαν ότι ο σημερινός ναός θεμελιώθηκε ανεξάρτητα από το προηγούμενο κτίριο, συχνά παράλληλα και σε επαφή με τους τοίχους του τελευταίου, και μάλιστα σε ορισμένα σημεία[615] σε μεγαλύτερο βάθος. Το βάθος των θεμελίων, που φθάνει στα 4,50 μ. από το σημερινό δάπεδο του ναού, είναι εντυπωσιακό και δείχνει την σοβαρότητα του έργου και των προβλέψεων του αρχικού σχεδιασμού. Το θεμέλιο δομείται με ακατέργαστες πέτρες (πράσινο σχιστόλιθο) μέσα σε άφθονο κονίαμα και δεν παρουσιάζει ζωνάρια από τούβλα, όπως η ανωδομή των τοίχων.

Η συνειδητή προσπάθεια για την δημιουργία ανεξάρτητης θεμελίωσης και το γεγονός ότι απέφυγαν με κάθε τρόπο να εδράσουν έστω και μικρά τμήματα του νέου κτιρίου πάνω στα λείψανα του παλιού (βλ. παραπάνω, κεφάλαια Α' και Δ') αποδεικνύει σημαντικές γνώσεις γύρω από την συμπεριφορά των θεμελιώσεων και τις επιπτώσεις των διαφορετικών τους καθιζήσεων στην τοιχοποιία της ανωδομής. Όπως είδαμε, η αρχή της ανεξαρτησίας των θεμελίων κρατείται τόσο αυστηρά, ώστε επιβάλλει το πλαίσιο της αρχικής χάραξης καθώς και μερικές επί μέρους αλλαγές στον γενικότερο σχεδιασμό του κτιρίου (βλ. παραπάνω, κεφάλαιο Δ'). Δεδομένου δε ότι οι γνώσεις μας πάνω στα θέματα των θεμελιώσεων στα βυζαντινά χρόνια είναι πολύ περιορισμένες, το παράδειγμα της Αγίας Σοφίας αποκτά πολύ μεγάλο ενδιαφέρον.

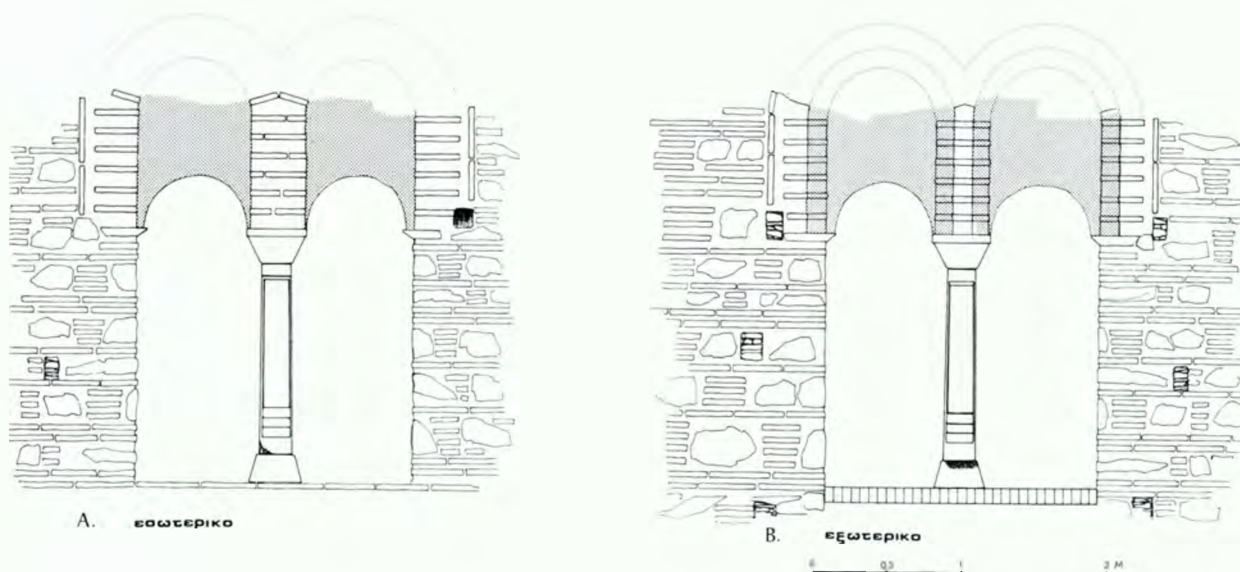
Η δομή των τοίχων στην α' φάση ακολουθεί τον γνωστό από τα παλαιοχριστιανικά χρόνια τρόπο κατασκευής με επάλληλες ζώνες λιθοδομής, ανάμεσα στις οποίες παρεμβάλλονται οριζόντια ζωνάρια τούβλων που εκτείνονται σε όλη την περίμετρο του κτιρίου, σχηματίζοντας ένα είδος δεσίματος (σενάζ), που επαναλαμβάνεται καθ' ύψος. Αυτός ο τρόπος κατασκευής αντιπροσωπεύει την κεντρική βυζαντινή οικοδομική παράδοση[616] —ή αλλιώς της Πρωτεύουσας— και συναντάται στην Κωνσταντινούπολη, την δυτική ακτή της Μικράς Ασίας, την βαλκανική χερσόνησο και την Ιταλία.

Για την κατασκευή του τοίχου, αρχικά κτίζονται τα δύο του πρόσωπα με τους ορθογωνισμένους δόμους σειρά προς σειρά και το ενδιάμεσο κενό γεμίζεται με μικρότερες ακατέργαστες πέτρες μέσα σε

614. Καλλιγάς, Έρευναι 1939, 76.

615. Το θεμέλιο της βασιλικής στην θέση του βόρειου στυλοβάτη του κεντρικού κλίτους είναι τέσσερα μέτρα βαθύ, δηλαδή εδράζεται κατά 50 εκ. πιο ψηλά από τον σημερινό ναό.

616. Η αντιδιαστολή γίνεται σε σχέση με την οικοδομική τέχνη της ελλαδικής σχολής κατά τον G. Millet (Millet, *L'école grecque*, 214 κ.ε.).

40. Δίλοβο παράθυρο βόρειου υπερώου στην δ' φάση. Λεπτομέρεια.

άφθονο κονίαμα. Όταν φθάνουν στο επιθυμητό ύψος ζώνης, που στην περίπτωσή μας είναι γύρω στο ένα μέτρο ή πέντε σειρές δόμων, κατασκευάζεται το ζωνάρι με τα τούβλα που καταλαμβάνει όλο το πάχος του τοίχου. Η ίδια μέθοδος ακολουθήθηκε και στην τοιχοποιία της β' φάσης, που δομείται με ακατέργαστους λίθους.

Η ουσιαστική διαφορά της βυζαντινής τοιχοδομίας του τύπου που περιγράψαμε και του ρωμαϊκού opus mixtum[617], που έχει ανάλογη εμφάνιση, έγκειται στην τεχνική και τα υλικά δομής. Η ρωμαϊκή τοιχοποιία γίνεται με χυτά υλικά που όταν σκληρυνθούν, χάρη στην μεγάλη περιεκτικότητα πουζολάνας, αποκτούν μονολιθικότητα και διατηρούν την αντοχή τους, ανεξάρτητα από την διατήρηση ή όχι του προσώπου της τοιχοποιίας. Στους βυζαντινούς τοίχους συνήθως το συνδετικό κονίαμα δεν είναι τόσο ισχυρό, και αν το πρόσωπο του τοίχου καταστραφεί, το εσωτερικό υπόκειται γρήγορα σε φθορά[618]. Στην περίπτωση όμως που εξετάζουμε, τα πράγματα δεν είναι έτσι. Το συνδετικό υλικό είναι ένα άριστο, μεγάλης σκληρότητας και αντοχής υδραυλικό κονίαμα, που θα ήταν σωστότερο να ονομασθεί σκυρόδεμα, λόγω των χονδρόκοκκων αδρανών που περιέχει (βλ. Πίνακα Β και Π ί ν. 40β). Οι ευεργετικές ιδιότητες ενός

617. Βλ. Μπούρας, *Μαθήματα*, I, 378.

618. Μια περιεκτική και συνοπτική συζήτηση γύρω από τα θέματα του είδους των υλικών της βυζαντινής τοιχοποιίας και των διαφορών της προς τα σχετικά ρωμαϊκά παραδείγματα παραθέτει ο C. Mango (Mango, *Architecture*, 11-20). Οι πρώτες ολοκληρωμένες μελέτες στα θέματα των ρωμαϊκών και βυζαντινών κατασκευαστικών τρόπων, από τον A. Choisy (Choisy, *Romains*· ο ίδιος, *Byzantins*), έχουν ξεπερασθεί σε πολλά σημεία. Οι βασικότερες εργασίες για τα ρωμαϊκά χρόνια είναι της M. E. Blake (Blake, *Roman Construction I*· η ίδια, *Roman Construction II*· η ίδια, *Roman Construction III*). Για τα παλαιοχριστιανικά και πρώιμα βυζαντινά χρόνια το άρθρο του J. B. Ward-Perkins, Notes on the Structure and Buildings Methods of Early Byzantine Architecture στο Talbot Rice, *The Great Palace*, 52-104 είναι το καλύτερο που υπάρχει, αλλά στηρίζεται αποκλειστικά σε παρατηρήσεις της Μικράς Ασίας και της Ιταλίας.

τέτοιου κονιάματος στην γρήγορη κατασκευή των τοίχων, αλλά κυρίως στην κατασκευή θόλων χωρίς ξυλότυπο έχουν αναφερθεί προηγουμένως, στο κεφάλαιο Η', όπου δίνονται πληροφορίες και για την σύσταση του κονιάματος.

Στις μεσοβυζαντινές φάσεις του κτιρίου εγκαταλείπεται η τεχνική με τα ζωνάρια και οι τοίχοι κτίζονται με ελεύθερη ανάμιξη λίθων και πλίνθων. Οι οριζόντιες σειρές από ένα τούβλο, που παρατηρούνται στην δ' φάση, δεν διατάσσονται πιθανόν σε όλο το πάχος του τοίχου, αλλά περιορίζονται μόνο στα δύο πρόσωπα, όπως διδάσκουν παραδείγματα με χρήση ανάλογης τεχνικής (Σ χ έ δ. 40· Π ί ν. 14α).

Η κατασκευή τόξων και θόλων

ΤΟΞΑ

Σε όλες τις φάσεις του κτιρίου τα τόξα και οι θόλοι κατασκευάσθηκαν αποκλειστικά με πλίνθους. Στην κατασκευή των τόξων, και ανάλογα με το τελικό επιθυμητό πάχος τους, ακολουθήθηκαν διάφοροι τρόποι που βέβαια όλοι τους προϋποθέτουν την χρήση ξυλότυπου. Τόξα μικρού πάχους κατασκευάζονται από μία σειρά πλίνθων, π.χ. δίλοβα και μονόλοβα παράθυρα υπερώων της β' φάσης, και το πρώτο από ανατολικά άνοιγμα της βόρειας όψης του ισογείου.

Τα μεγαλύτερου πάχους τόξα δομούνται με δύο επάλληλες σειρές πλίνθων, από τις οποίες η κάτω συχνά συνίσταται από πλίνθους μεγαλύτερων διαστάσεων, π.χ. εξωτερικά ανοίγματα βόρειου και νότιου κλίτους της α' φάσης, παράθυρα στις κόγχες των παραβημάτων και παράθυρα στο τύμπανο του τρούλλου. Σε αυτήν την περίπτωση δομείται αρχικά η κατώτερη σειρά που χρησιμεύει με τον τρόπο αυτόν ως ξυλότυπος για την υπερκείμενη[619]. Κάποτε η ανώτερη σειρά δεν εκτείνεται σε όλο το μήκος του τόξου, αλλά σταματάει ψηλότερα από τις γενέσεις του, π.χ. τόξα των παραθύρων του ιερού.

Παράλληλα, για την κατασκευή ισχυρών τόξων χρησιμοποιείται και μια δεύτερη τεχνική, με μία ή δύο ολόκληρες πλίνθους και μία μισή δομημένες πλεκτά, όπως π.χ. στις πλάγιες θύρες των παραβημάτων, τα ανοίγματα της δυτικής όψης ή τα μεγάλα τόξα των κεραιών του σταυρικού πυρήνα. Συχνός είναι και ο συνδυασμός των δύο μεθόδων, με πλεκτά δομημένη την κατώτερη ζώνη ενός διπλού τόξου και με μία απλή πλίνθο την ανώτερη (π.χ. παράθυρα ιερού, πλάγιες θύρες του νάρθηκα).

Στα μεγάλα τόξα, που σχηματίζουν τα μέτωπα της βόρειας, νότιας και δυτικής κεραίας του σταυρού παρατηρείται πλεκτή δόμηση, με δύο ολόκληρες και μία μισή πλίνθο στα τμήματα των τόξων που βρίσκονται κοντά στην βάση τους, ενώ σε εκτεταμένο τμήμα γύρω από το κλειδί —περίπου το 1/3 του μήκους του τόξου— ακολουθείται η μέθοδος δομής με δύο επάλληλες στρώσεις που επιτρέπει γρηγορότερο κλείσιμο του κλειδιού και όχι τόσο ενισχυμένο ξυλότυπο, εφόσον εν μέρει τον ρόλο αυτόν παίζει η κατώτερη σειρά μετά την αποπεράτωσή της. Σε τόξα τόσο μεγάλου πάχους άλλωστε, είναι δύσκολη η συγκράτηση δύο ή τριών σειρών πλίνθων σε κατακόρυφη σχεδόν θέση, όπως είναι γύρω στο κλειδί, κατά την διάρκεια της κατασκευής. Έτσι, η αλλαγή της δομής σε αυτήν την θέση επιβάλλεται για λόγους διευκόλυνσης του κατασκευαστή.

Τα βαθμιδωτά τόξα των δίλοβων και τρίλοβων παραθύρων της δ' φάσης δομούνται με εναλλασσόμενες πλίνθους, πλάτους όσο το μισό της συνηθισμένης διάστασης, δηλαδή 15 - 16εκ., και ολόκληρες πλίνθους, από τις οποίες αποκόπηκε τμήμα διαστάσεων 15x8-10 εκ. (Σ χ έ δ. 40)[620].

619. Σε ορισμένες περιπτώσεις (λ.χ. παράθυρα βόρειου υπερώου Αχειροποίητου), όχι όμως και στην Αγία Σοφία, έχει παρατηρηθεί ότι μεσολάβησε αρκετός χρόνος ανάμεσα στην κατασκευή των δύο επάλληλων σειρών, ώστε η πρώτη είχε ήδη στεγνώσει, όταν άρχισε η δεύτερη, με αποτέλεσμα σήμερα να παρουσιάζεται αρμός στην ένωσή τους και σπανιότερα αποκόλληση.

620. Για την επεξεργασία των πλίνθων στην δόμηση βαθμιδωτών τόξων κτλ., βλ. Πασαδαίος, *Κεραμοπλαστικός διάκοσμος*, 70, πίν. 39.

ΘΟΛΟΙ

Οι ημικυκλικοί θόλοι, που φέρουν μεγάλα φορτία και επομένως έχουν ανάγκη από μεγάλο πάχος, όπως οι κεραίες του σταυρού, κτίζονται με την μέθοδο του τόξου, όπου οι πλίνθοι διατάσσονται σε σειρές που ακολουθούν την γενέτειρα. Στις περιπτώσεις αυτές είναι απαραίτητος ο ξυλότυπος.

Αντίθετα, οι επιμήκεις ημικυλινδρικές καμάρες που καλύπτουν τα πλευρικά κλίτη, επειδή δεν φέρουν μεγάλα φορτία, έχουν μικρό πάχος, μόνο μίας πλίνθου, και δομούνται με την μέθοδο των κεκλιμένων δακτυλίων[621] (Σ χ έ δ. 12), με την οποία αποφεύγεται η χρήση ξυλότυπου. Οι ζώνες κοντά στην γένεση της καμάρας δομούνται χωρίς ξυλότυπο με εκφορικό τρόπο και με πλίνθους κατά την κατεύθυνση της γενέτειρας δημιουργώντας εδράσεις για τους κεκλιμένους δακτυλίους. Για την εφαρμογή αυτής της μεθόδου απαιτείται ένας κάθετος τοίχος ή ένα ακραίο τόξο, πάνω στο οποίο θα ακουμπήσουν οι πρώτες κεκλιμένες στρώσεις τούβλων[622].

Οι κεκλιμένες ημικυλινδρικές καμάρες, που χρησιμοποιούνται στην στέγαση κλιμάκων (π.χ. αυτές που οδηγούν από τα γωνιακά διαμερίσματα της δυτικής πλευράς του δεύτερου ορόφου, πάνω στην βόρεια και νότια κεραία και μέσα στην βάση του τρούλλου), ακολουθούν το ίδιο σύστημα. Με ανάλογο τρόπο πρέπει να ήταν κατασκευασμένο και το κεκλιμένο επίπεδο ανόδου στον δυτικό τοίχο του δυτικού υπερώου στην γ' φάση (Π ί ν. 11β, 15α).

Οι ασπίδες (ΒΔ. διαμέρισμα νάρθηκα) και οι ημιελλειπτικοί και ημισφαιρικοί θόλοι (κεντρικός χώρος νάρθηκα) δομούνται πάνω σε σφαιρικά τρίγωνα κατά οριζόντιους δακτυλίους[623].

Το σταυροθόλιο που καλύπτει το ΝΔ. διαμέρισμα στον νάρθηκα δομείται με την μέθοδο των δακτυλίων που διατάσσονται παράλληλα προς τα τόξα των μετώπων του σταυροθολίου, αλλά σε αντίθεση με τα συνήθη βυζαντινά σταυροθόλια αυτού του τύπου δεν είναι υπερυψωμένο. Η έλλειψη υπερύψωσης, που ως γνωστό είναι αποτέλεσμα της κατασκευής χωρίς ξυλότυπο, δείχνει ότι κατά πάσα πιθανότητα το σταυροθόλιο αυτό κτίσθηκε με την βοήθεια ξυλότυπου.

Η κατασκευή του ημισφαιρίου του τρούλλου παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Εκτός από την βάση του ημισφαιρίου εξωτερικά, η υπόλοιπη κατασκευή δεν μας είναι γνωστή σε όλη της την έκταση, λόγω των ψηφιδωτών εσωτερικά και της χάλκινης επένδυσης εξωτερικά που δεν αφαιρέθηκε. Έτσι, δεν γνωρίζουμε αν το κέλυφος έχει το ίδιο πάχος από το κλειδί μέχρι το σημείο που βρίσκουμε την ενισχυμένη ζώνη στην βάση του (Σ χ έ δ. 16 και παράρτημα II), η οποία όπως είδαμε, σχηματίζει αναβαθμό στο εξωρράχιο, πλάτους περίπου 50 εκ. Η ενίσχυση της βάσης των ημισφαιρίων με αύξηση του πάχους του κελύφους είναι γνωστή και από άλλα παραδείγματα βυζαντινών τρούλλων. Στην Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης ο τρούλλος κοντά στην περιοχή του κλειδιού έχει συνολικό πάχος 65 εκ. (του κελύφους και των νευρώσεων συνυπολογιζομένων), ενώ κοντά στην βάση αντίστοιχα 85 εκ.[624]. Ο τρούλλος στο καθολικό της μονής του Δαφνίου έχει πάχος 16 εκ. κοντά στο κλειδί και 40 εκ. στην βάση[625]. Η ενισχυμένη ζώνη κοντά στην βάση του ημισφαιρίου συμπίπτει με την περιοχή, όπου εμφανίζονται εφελκυστικές τάσεις, (γωνία 58°) με αποτέλεσμα την ρηγμάτωση του κελύφους, όταν αυτό δεν βρίσκει αρκετή αντίσταση. Το φαινόμενο αυτό, που ήταν καθώς φαίνεται γνωστό στους βυζαντινούς αρχιτέκτονες, έγινε προσπάθεια να

621. Μόνο το ανατολικό άκρο της καμάρας του βόρειου υπερώου κτίζεται με την μέθοδο του τόξου. Για τα προβλήματα του τμήματος αυτού, βλ. παραπάνω, σ.66-68.

622. Για τις αρχές που διέπουν αυτού του είδους την δόμηση, βλ. Choisy, *Byzantins*, 31-43.

623. Κατατοπιστικά σχέδια για την δόμηση των θόλων δίνει ο W. S. George στην μελέτη του για την Αγία Ειρήνη (George, *St Eirene*, 35-46).

624. Ward-Perkins, Notes on the Structure and Building Methods of Early Byzantine Architecture στο Talbot Rice, *The Great Palace*, 71.

625. Στίκας, Εξωνάρθηκας Μονής Δαφνίου, 1-47.

αποφευχθεί με την ενίσχυση αφ' ενός του ίδιου του κελύφους και αφ' ετέρου με τον πρόσθετο κυλινδρικό δακτύλιο που κτίσθηκε γύρω από την έδραση του κελύφους πάνω στο κυβικό τύμπανο.

Το στατικό σύστημα

Το μεγάλο βυζαντινό επίτευγμα στον τομέα της αρχιτεκτονικής είναι η κάλυψη τετράγωνου χώρου με ημισφαιρικό τρούλλο που στηρίζεται, με την παρεμβολή σφαιρικών τριγώνων, σε τέσσερα τόξα ή τοίχους.

Σε αντίθεση με το σταυροθόλιο, που λόγω της γεωμετρίας του μεταβιβάζει απευθείας τα φορτία στους τέσσερις πεσσούς που στηρίζουν τα τόξα μετώπου, ο ημικυκλικός θόλος ασκεί στην βάση του πλάγιες ωθήσεις σε όλη του την περίμετρο, οι οποίες παραλαμβάνονται από τα τέσσερα τόξα και μεταβιβάζονται τελικά στους ισάριθμους πεσσούς. Εξαιτίας αυτής της λειτουργίας επομένως, τα τόξα πρέπει να έχουν ικανό βάθος, ώστε να μεταφέρουν στους πεσσούς την οριζόντια συνισταμένη – μαζί με την κατακόρυφη – της ώθησης που εφαρμόζεται πάνω τους στο μέσο του ανοίγματός τους, δηλαδή πρέπει να λειτουργούν ως τόξα τόσο σε κατακόρυφο επίπεδο, όσο και σε οριζόντιο[626]. Μια δεύτερη εναλλακτική λύση είναι η εξισορρόπηση της πλάγιας ώθησης του τρούλλου με την αντίδραση ενός άλλου θόλου σε παράθεση, λύση που χαρακτηριστικά αντιπροσωπεύεται στους πολύτρουλλους σταυρικούς ναούς λ.χ., Άγιο Μάρκο Βενετίας, Αγίους Αποστόλους Κωνσταντινούπολης, Άγιο Θεολόγο στην Έφεσο.

Τα προβλήματα των τρουλλαίων κτιρίων με τα αβαθή πλευρικά τόξα, δηλαδή των βασιλικών με τρούλλο, έχουν μελετηθεί διεξοδικά στην περίπτωση της Αγίας Σοφίας της Κωνσταντινούπολης, το κορυφαίο παράδειγμα του τύπου, όπου λόγω μεγέθους τα προβλήματα αυτά απαντώνται στην οξύτερη μορφή τους[627]. Στην ανατολική και δυτική πλευρά στην Κωνσταντινούπολη, η ώθηση του τρούλλου εξισορροπείται με τα τεταρτοσφαίρια (που λόγω της μη μονολιθικής κατασκευής τους λειτουργούν στατικά σαν μισοί τρούλλοι εξασκώντας αντίδραση στο σημείο του κλειδιού), ενώ στα βόρεια και νότια αβαθή τόξα έχουν προβλεφθεί ογκώδεις αντηρίδες που εκτείνονται πάνω από την στέγη των υπερώων, ενισχύοντας την στήριξη των τόξων. Εκτός αυτών, και οι θόλοι των πλάγιων κλιτών λειτουργούν σαν αντιστήριξη των πεσσών στο ισόγειο.

Στον ναό που εξετάζουμε αντίστοιχα, τα τέσσερα τόξα που κρατούν τον τρούλλο έχουν αποκτήσει ικανό βάθος παίρνοντας μορφή κυλινδρικών καμαρών και οι ισχυροί πεσσοί αποκολλήθηκαν από τους τοίχους ή μάλλον πήραν μορφή σύνθετων στηριγμάτων, αν θεωρήσουμε ότι τα κατακόρυφα στοιχεία γύρω από τους γωνιακούς χώρους ανήκουν στην ίδια ενότητα (τρυπημένος πεσσός). Από την σκοπιά αυτήν η υιοθέτηση του τύπου με το ανεπτυγμένο σταυρικό κέντρο αποτελεί την εξελιγμένη απάντηση στα στατικά προβλήματα που έγιναν αντιληπτά στις βασιλικές με τρούλλο.

Στο ισόγειο, το σύστημα των πεσσών ενισχύεται ακόμη περισσότερο με τις αντιδράσεις των θόλων του περιστώου, ενίσχυση που αρχικά είχε προβλεφθεί και στο ύψος των υπερώων με τις αντιδράσεις των θόλων που κάλυπταν τον χώρο (Σ χ έ δ. 23). Με τον τρόπο αυτόν έχουμε μια βαθμιαία μεταβίβαση των ωθήσεων από την κορυφή και το κέντρο προς την περιφέρεια και την βάση. Εξαιτίας των ισχυρών διατομών των φερόντων στοιχείων και κυρίως των κατακόρυφων στηριγμάτων (τοίχων-πεσσών), η κατασκευή έχει πολύ μεγάλο δείκτη ασφαλείας, τουλάχιστον στον πυρήνα και το ισόγειο. Η θολωτή ανωδομή των υπερώων, αντίθετα, πρέπει να είχε πολύ μικρότερο, για τον λόγο αυτόν και καταστράφηκε σύντομα. Σε συνάρτηση μάλιστα με τον ογκώδη πυρήνα, θα δεχόταν εκ μέρους του σε περίπτωση επιπόνησης σε οριζόντια δύναμη (σεισμό) μεγάλες πιέσεις, συγκριτικά πολύ μεγαλύτερες λόγω ύψους από ό,τι το περίστωο του ισογείου. Για την ενίσχυση της θολωτής κατασκευής των υπερώων, που παρουσίαζε την μικρότερη

626. Mainstone, *Developments*, 202.

627. Ό.π., σ. 203-206, σχ. 12.11, σ. 286-287, σχ. 16.6· ο ίδιος, St Sophia, 23-49, πίν. X-XVI

ασφάλεια, πρέπει να είχαν προβλεφθεί εξωτερικές αντηρίδες στις θέσεις των κατακόρυφων εξωτερικών στηριγμάτων των σταυροθολίων, όπου συγκεντρώνονται τα φορτία της ανωδομής και επενεργεί η σημειακή οριζόντια συνισταμένη της ώθησης των τόξων τους. Από τις αντηρίδες αυτές έμεινε, όπως είδαμε, το κατώτερο μέρος τους μέχρι το ύψος του ισογείου. Όπως αναφέρθηκε προηγουμένως (κεφάλαιο Δ', Το πρόβλημα των υπερώων), η επιλογή της θέσης και η εκλεκτική ενίσχυση ορισμένων αντηρίδων —διπλάσιου πλάτους στα σημεία των υποτιθέμενων ποδαρικών των σταυροθολίων των υπερώων— δείχνει με σαφήνεια ότι σκοπός του κατασκευαστή δεν είναι τόσο η ενίσχυση του ισογείου, όσο κυρίως του υπερώου. Η ύπαρξη βέβαια αντηρίδων στους εξωτερικούς τοίχους του ισογείου είναι οπωσδήποτε θετική για την στατική τους λειτουργία, αλλά η διάταξή τους δεν υπήρχε λόγος να είναι η υπάρχουσα, αν τα στοιχεία αυτά είχε προβλεφθεί να εξυπηρετήσουν μόνο το ισόγειο. Στους εξωτερικούς τοίχους του περιστώου ασκείται από την κυλινδρική καμάρα της κάλυψής τους ομοιόμορφη οριζόντια ώθηση προς τα έξω σε όλο το μήκος τους, πράγμα που αντιμετωπίζεται λογικά ή από την συνολική αύξηση του πάχους του τοίχου ή από ισοκατανεμημένες και ισοδύναμες αντηρίδες. Τα υπάρχοντα στοιχεία δείχνουν ότι είχε προβλεφθεί από τον κατασκευαστή η αντιμετώπιση των ωθήσεων από τους θόλους της κάλυψης των υπερώων, με ενίσχυση των εξωτερικών τοίχων στις θέσεις των ποδαρικών, μόνο που η ενίσχυση αυτή αποδείχθηκε ότι δεν ήταν αρκετή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Ι΄

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ

Ο δυτικός εξωνάρθηκας και οι κατασκευές στην βόρεια πλευρά του περιβόλου

Πριν προχωρήσουμε στην χρονολόγηση των φάσεων που αναγνωρίζουμε στο σωζόμενο σώμα του ναού, θα αναφερθούμε με συντομία στα όψιμα προσκτίσματα της δυτικής και βόρειας πλευράς του, τα οποία κάποτε συμπλήρωναν την λειτουργία του.

Όπως έχουμε ήδη επισημάνει σε προηγούμενα κεφάλαια, η δυτική πλευρά του ναού συμπληρωνόταν αρχικά με εξωνάρθηκα και αίθριο (πιθανόν), που διατηρήθηκαν από την προηγούμενη βασιλική και ενσωματώθηκαν στο νέο κτίριο. Πάνω στα θεμέλια του παλαιοχριστιανικού αυτού νάρθηκα (εξωνάρθηκα της νεότερης εκκλησίας) βρίσκουμε σήμερα τις γνωστές κατασκευές της ΒΔ. γωνίας (Σ χ έ δ. 3, Ι) που επαναλαμβάνουν το σχήμα ενός αντίστοιχου χώρου διατηρώντας μάλιστα και τα ανοίγματά του. Πρόκειται πιθανότατα για μεταγενέστερη —ίσως την τελευταία μιας ολόκληρης σειράς αλλαγών ή επισκευών— αντικατάσταση του παλαιού εξωνάρθηκα μετά την καταστροφή του παλαιοχριστιανικού κτίσματος. Τα στοιχεία της τοιχοποιίας, με την ελεύθερη ανάμιξη πλίνθων και λίθων και την χαρακτηριστική χρήση μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών ως δόμων, μιλούν για όψιμη κατασκευή, χρονολογούμενη γενικά στα παλαιολόγεια χρόνια (Π ί ν. 18), περίοδο στην οποία τοποθετείται και το κατεστραμμένο σήμερα πρόπυλο[628] (Π ί ν. 6β, 7α).

Ορισμένες πληροφορίες από τα λειτουργικά συγγράμματα του Συμεών Θεσσαλονίκης βοηθούν πιθανόν στην ταύτιση του χώρου με κάποια μέρη του ναού που αναφέρονται σε αυτά τα κείμενα, παρέχοντας έτσι ένα όριο ante quem για τον όψιμο εξωνάρθηκα. Σε δύο σημεία της «Υποτύπωσης» γίνεται λόγος για τελετές —λυχνικόν του Μεγάλου Σαββάτου και λιτή της Κυριακής του Πάσχα— που λαμβάνουν χώρα στον «μέγαν νάρθηκα», προφανώς σε αντιδιαστολή προς τον άλλο (μικρό νάρθηκα) του ναού, στον οποίο, όταν αναφέρεται σε άλλα σημεία του κειμένου, δεν αποδίδεται χαρακτηρισμός μεγέθους[629]. Σε σχέση με τον υπάρχοντα νάρθηκα του ναού ο εξωνάρθηκας είναι αισθητά μεγαλύτερος τόσο στο μήκος όσο και στο πλάτος, δικαιολογώντας απόλυτα τον χαρακτηρισμό «μέγας». Αν η ταύτιση που προτείνουμε με τον «μέγαν νάρθηκα» του Συμεών († 1429) ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, τότε έχουμε ένα όριο ante quem για την κατασκευή του, τις αρχές του 15ου αιώνα. Σε προγενέστερη χρονολόγηση, πριν από τον 13ο αιώνα, θα μπορούσε να μας οδηγήσει η σχέση του εξωνάρθηκα προς το παρεκκλήσιο που προστέθηκε έξω από την βόρεια πλάγια θύρα του (Σ χ έ δ. Ι), αν ισχύει η ταύτιση που προτείνει η Φ. Δροσογιάννη με το παρεκκλήσιο που αναφέρει ο Π. Παπαγεωργίου[630], υπό την προϋπόθεση βέβαια ότι η χρονολόγηση του τελευταίου είναι ορθή. Με την απώλεια των σχετικών αποδεικτικών στοιχείων το πρόβλημα παραμένει ανοικτό, ενώ οι πιθανότητες για προσέγγιση της πραγματικότητας έχουν μειωθεί πάρα πολύ.

628. Βλ. παραπάνω, σ. 41-42.

629. Φουντούλης, Συμεών Θεσσαλονίκης, 140, 159.

630. Δροσογιάννη, Μεσαιωνικά 1963, 235-240· Παπαγεωργίου, Μονή Προδρόμου, Σέρραι, 225-329.

Η μορφή της τοιχοποιίας του εξωνάρθηκα, και ανατολικότερα του ΒΑ. άκρου του, πάνω στον βόρειο εξωτερικό τοίχο των βόρειων προσκτισμάτων (Σ χ έ δ. 3), οδηγεί στο συμπέρασμα ότι μέρος τουλάχιστον των προσκτισμάτων σε αυτήν την πλευρά του ναού ανάγεται σε σύγχρονη εποχή. Από τα συγγράμματα του Συμεών Θεσσαλονίκης γνωρίζουμε ότι στα βόρεια και νότια της Αγίας Σοφίας υπήρχαν εκείνη την εποχή παρεκκλήσια του Αγίου Νικολάου και της Οδηγήτριας[631]. Κατά την ανασκαφή της κόγχης του μονόχωρου παρεκκλησίου της βόρειας πλευράς (μονόχωρη βασιλική κατά τον Σ. Πελεκανίδη) βρέθηκε σύνθρονο, εγκαίνιο και σπαράγματα τοιχογραφιών, χρονολογούμενα τα τελευταία στις αρχές του 14ου αιώνα[632]. Τα ευρήματα των τοιχογραφιών πιστοποιούν, αν όχι την ίδρυση των παρεκκλησίων, τουλάχιστον μια επισκευή τους στις αρχές του 14ου αιώνα που ίσως συνδέεται με τις κατασκευές του εξωνάρθηκα, εφόσον οι μαρτυρίες του Συμεών Θεσσαλονίκης, κοινές και για τις δύο περιπτώσεις που εξετάζουμε, παρέχουν μόνο ένα όριο ante quem. Η αρχική φάση του βόρειου παρεκκλησίου παρουσιάζει μεγαλύτερα προβλήματα χρονολόγησης. Παλαιότερα ο Σ. Πελεκανίδης, παρερμηνεύοντας τα ανασκαφικά στοιχεία, θεώρησε το κτίσμα μονόχωρη βασιλική προγενέστερη του σημερινού ναού. Η χρονολόγηση, που πρότεινε μέσα στον 7ο ή 8ο αιώνα, τελικά δεν αιτιολογήθηκε[633].

Η επικοινωνία ναού και βόρειου παρεκκλησίου διά μέσου του πρώτου ανατολικού ανοίγματος του βόρειου κλίτους (βλ. παραπάνω, κεφάλαιο Α΄) αποδεικνύει πέρα από κάθε αμφιβολία ότι το παρεκκλήσιο αποτελεί μεταγενέστερο πρόσκτισμα[634]. Στην προσέγγιση της χρονολογίας της αρχικής του φάσης μπορούν να βοηθήσουν σήμερα μόνο τα στοιχεία της τοιχοποιίας της κόγχης και λιγότερο η ύπαρξη του συνθρόνου. Από τα υλικά και την μορφή της τοιχοποιίας, στην οποία χρησιμοποιείται ρόδινο υδραυλικό κονίαμα δομής και πράσινοι αργοί λίθοι, συνάγεται το συμπέρασμα ότι η φάση κατασκευής της κόγχης δεν είναι σύγχρονη προς την φάση του όψιμου εξωνάρθηκα και των συνεχόμενων με αυτόν κατασκευών στο δυτικό άκρο της βόρειας πλευράς, αλλά προηγείται χρονικά. Η ομοιότητα της τοιχοποιίας της κόγχης με την β΄ κυρίως φάση του ναού συνηγορούν στην απόδοση της αρχικής κατασκευής του παρεκκλησίου στην ίδια εποχή (μέσα στον 7ο αιώνα, όπως θα δούμε στην συνέχεια), αλλά δεν αποκλείεται και μια λίγο πιο όψιμη χρονολόγηση. Η ύπαρξη του συνθρόνου, που θα μπορούσε κατ᾽ αρχάς να οδηγήσει σε μια πρώιμη χρονολόγηση[635], δεν είναι όπως γνωρίζουμε καθοριστικό κριτήριο. Το παλαιοχριστιανικό σύνθρονο επιζεί σε αρκετούς ναούς της μέσης βυζαντινής περιόδου, κυρίως όταν πρόκειται για καθεδρικούς, αλλά δεν είναι άγνωστη η χρήση του και σε πολλούς μικρούς ναούς[636]. Η χρονολογία μέσα στον 11ο αιώνα, που προτάθηκε για την κατασκευή του παρεκκλησίου, δεν μπορεί να υποστηριχθεί με βάση την μαρτυρία της τοιχοποιίας [637] και επίσης αφήνει ανεξήγητο τον τρόπο που λειτουργούσε η είσοδος ψηλά, στο μέσο του μήκους του βόρειου υπερώου. Για ακριβέστερη χρονολόγηση του παρεκκλησίου απαιτούνται πιο λεπτομερή ανασκαφικά στοιχεία, που δεν είναι στην διάθεσή μας προς το παρόν.

631. Φουντούλης, Συμεών Θεσσαλονίκης, 175.

632. Καλλιγάς, Έρευναι 1938, 69-70.

633. Βλ. Πελεκανίδης, Μεσαιωνικά 1961/1962, 253-256, σχ. 2, όπου η άποψη δεν δικαιολογείται με ανασκαφικά ή άλλα στοιχεία.

634. Βλ. Νικολαΐδου - Τσιούμη, Ανασκαφικές εργασίες, 384, όπου προτείνεται μια χρονολογία μέσα στον 11ο αιώνα.

635. Εκτός από τα γνωστά παλαιοχριστιανικά παραδείγματα, σύνθρονο βρέθηκε σε ναούς της εικονομαχικής περιόδου στην Θεσσαλονίκη (Ευαγγελίδης, Εικονομαχικά μνημεία, 342) και στην Δυτική Στερεά Ελλάδα, όπως στην Βασιλική της Μάστρου, τέλη 7ου - αρχές 8ου αιώνα. Βλ. Βοκοτόπουλος, *Εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, 135, όπου αναφέρονται και άλλα παραδείγματα.

636. Βοκοτόπουλος, ό.π., 135, σημ. 2-5, 136, σημ. 1.

637. Νικολαΐδου - Τσιούμη, Ανασκαφικές εργασίες II, 312.

Η δ' φάση

Τα στοιχεία της τοιχοποιίας, με την χαρακτηριστική χρήση της τεχνικής της κρυφής πλίνθου στα παράθυρα του βόρειου υπερώου, παρέχουν ήδη την δυνατότητα για πιθανή χρονολόγηση της δ' φάσης στην περίοδο του 11ου - 12ου αιώνα. Όπως είπαμε προηγουμένως (κεφάλαιο Η'), η χρήση της κρυφής πλίνθου είναι τυπικό στοιχείο αυτής της περιόδου για κτίρια της Πρωτεύουσας και των περιοχών επιρροής της, ενώ στην ίδια την Θεσσαλονίκη ένα σίγουρα χρονολογημένο παράδειγμα έχουμε στην Παναγία των Χαλκέων από το 1028[638]. Βέβαια, το στοιχείο αυτό δεν θεωρείται σήμερα, μετά την αποκάλυψη της εφαρμογής του σε αρκετά οψιμότερα παραδείγματα[639], ως απόλυτο χρονολογικό κριτήριο και έτσι θα προχωρήσουμε στην προσέγγιση της χρονολόγησης της δ' φάσης βοηθούμενοι και από άλλα δεδομένα.

Για τον σκοπό αυτόν κατατοπιστικά στοιχεία παρέχει ο τοιχογραφημένος διάκοσμος των υπερώων που τα λίγα γνωστά δείγματά του περιορίζονται στα εσωρράχια των τόξων του διαφράγματος της βόρειας κεραίας —γνωστά σήμερα από φωτογραφίες[640] μετά την πυρκαγιά του 1890— και ένα τμήμα της βόρειας παρειάς του δεύτερου από τον νότο παραθύρου, στον δυτικό τοίχο του δυτικού υπερώου. Όλα παριστούν διακοσμητικά θέματα. Δυστυχώς, καμιά από τις ενπρόσωπες παραστάσεις που αναφέρει ο Ch. Diehl στις αρχές του αιώνα (σειρά αγίων και Μετάληψη των Αποστόλων σε δύο επάλληλες ζώνες)[641] δεν σώζεται, όπως αποδείχθηκε μετά την ολική καθαίρεση των επιχρισμάτων από τους τοίχους των υπερώων[642].

Στο Σ χ έ δ ι ο 10α δίνονται σε λεπτομέρεια τα διακοσμητικά θέματα των εσωρραχίων της βόρειας κιονοστοιχίας, όπως προκύπτουν από τον συνδυασμό των στοιχείων των παλιών φωτογραφιών. Όπως βλέπουμε, πρόκειται για παραλλαγές του καρδιόσχημου ανθεμίου, που σχηματίζει δύο ζώνες χωρισμένες μεταξύ τους με πλατιά ακόσμητη ταινία. Στην μια περίπτωση, οι δύο ζώνες είναι όμοιες, ενώ στην άλλη παρατηρείται ασυνήθιστη στροφή στον άξονα του ανθεμίου σε σχέση με την προηγούμενη ζώνη, με αποτέλεσμα την διαφοροποίησή τους[643]. Σύμφωνα με την περιγραφή του Ch. Diehl, τα διακοσμητικά είχαν χρώμα λευκό ή κίτρινο με μαύρα περιγράμματα μέσα σε φόντο από κοκκινωπή ώχρα.

638. Βλ. παραπάνω, σχόλια στο κεφάλαιο Η', τοιχοποιία της δ' φάσης.

639. Vokotopoulos, Concealed Course, 247-260, όπου αναφέρονται παραδείγματα χρονολογούμενα από τον 13ο έως και τον 14ο αιώνα. Στην ίδια μελέτη για το παράδειγμα της Αγίας Σοφίας προτείνεται μια χρονολόγηση μέσα στο β' τέταρτο του 11ου αιώνα (ό.π., 254).

640. Βλ. Diehl - Le Tourneau - Saladin, *Salonique*, εικ. 56 και φωτογραφίες του αρχείου του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών (Π ί ν. 39 στην παρούσα μελέτη).

641. Βλ. Diehl - Le Tourneau - Saladin ό.π., 136. Οι τοιχογραφίες, σύμφωνα με παλιές φωτογραφίες, που βρίσκονται στο αρχείο της École des Hautes Études στο Παρίσι, ήταν στον βόρειο τοίχο του νότιου υπερώου. Θερμές ευχαριστίες για την πληροφορία οφείλω στον καθηγητή R. Cormack

642. Τα επιχρίσματα δεν καθαιρέθηκαν από τα εσωρράχια των τόξων στα διαφράγματα των κεραιών του σταυρού στα υπερώα, εξαιτίας των τελευταίων υποστυλώσεων μετά τον σεισμό του 1978. Ενδεικτικός καθαρισμός σε μικρά τμήματα των εσωρραχίων της νότιας κιονοστοιχίας έφερε στο φως φθαρμένα υπολείμματα τοιχογράφησης. Όσο μπορούμε να κρίνουμε από την περιορισμένη έκταση των δειγμάτων, τα διακοσμητικά θέματα είναι ανάλογης μορφής με εκείνα της βόρειας κιονοστοιχίας. Ελάχιστα υπολείμματα τοιχογραφημένου διακόσμου σώθηκαν και στον βόρειο τοίχο του βόρειου υπερώου, ψηλά στην ζώνη της δ' φάσης, μεταξύ των δίλοβων και τρίλοβων παραθύρων, που δεν είναι ικανά όμως να δώσουν στοιχεία της μορφής του διακόσμου. Πάντως τα στοιχεία αυτά δείχνουν καθαρά ότι τα υπερώα τοιχογραφούνται μέχρι το ύψος της στέγης στην δ' φάση.

643. Ανάλογη διαίρεση σε δύο ζώνες, με διαφορετικό διακοσμητικό θέμα η κάθε μία, υπήρχε σε τοιχογραφημένα εσωρράχια τόξων στην Αχειροποίητο, όπως φαίνεται από ανέκδοτα σχέδια του W. S. George κατατεθειμένα στην Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών. Στην μία ζώνη βρίσκουμε το ίδιο ακριβώς θέμα του πρώτου παραδείγματος στο Σ χ έ δ. 10α, ενώ στην άλλη ένα εντελώς διαφορετικό με πολύπλοκο ελικοειδή βλαστό σε πολύ σχηματική απόδοση. Από τα λείψανα του διακόσμου αυτού, ο οποίος πρέπει να προέρχεται από τα υπερώα της Αχειροποιήτου, δεν σώζεται τίποτα (Π ί ν. 40γ).

Το καρδιόσχημο ανθέμιο βρίσκει ένα πλήθος από εφαρμογές στον 11ο αιώνα, αλλά και ύστερα από αυτόν. Ως θέμα είναι σασσανιδικής καταγωγής και στο Βυζάντιο πρωτοεμφανίζεται ήδη από τον 6ο αιώνα[644]. Αποκτά όμως ιδιαίτερη διάδοση στην κωνσταντινουπολίτικη τέχνη του 10ου και 11ου αιώνα[645], από όπου μεταφέρεται στην Ελλάδα και τις άλλες επαρχίες. Χαρακτηριστικά αναφέρεται η εμφάνισή του στον γλυπτό διάκοσμο της Παναγίας στην μονή του Οσίου Λουκά, έργο που εισάγει το θέμα στην μεσοβυζαντινή γλυπτική του ελλαδικού[646]. Μεγάλη εφαρμογή βρίσκει στον ψηφιδωτό και τοιχογραφημένο διάκοσμο της Αγίας Σοφίας του Κίεβου[647] (1037-040), όπου συναντάται η ίδια παραλλαγή του θέματος με εκείνη της δεξιάς ζώνης του Σ χ ε δ ί ο υ 10α[648] καθώς και της τοιχογράφησης του νάρθηκα της Αγίας Σοφίας στην Αχρίδα[649] (1037 - 1056), όπου βρίσκουμε το ανάλογο της πρώτης παραλλαγής του Σ χ ε δ ί ο υ 10ε.

Η χρονολόγηση, επομένως, του διακόσμου των υπερώων στο α' μισό του 11ου αιώνα είναι πολύ πιθανή και ενισχύεται από την ύπαρξη σύγχρονης τοιχογράφησης και σε άλλα σημεία του ναού, στα εσωράχια των δυτικών ανοιγμάτων του νάρθηκα[650]. Καθώς φαίνεται, αυτή την εποχή συντελέσθηκε μεγάλης κλίμακας ανακαίνιση του ναού που έχει ίσως σχέση με τους μεγάλους σεισμούς που, όπως αναφέρει ο Κεδρηνός[651], έπληξαν ολόκληρη την Μακεδονία από τον Νοέμβριο έως τον Ιανουάριο του 1037.

Ένα καινούργιο στοιχείο από τον εικονογραφημένο διάκοσμο του δυτικού υπερώου αποκαλύφθηκε με τις πρόσφατες εργασίες στην βόρεια παρειά του δεύτερου από τα νότια μονόλοβου παραθύρου (Σχέδ. 10β· Π ί ν. 40α). Πρόκειται πάλι για ένα διακοσμητικό θέμα σε τόνους του γκρι-γαλάζιου και σκούρου μπλε, εγγεγραμμένο σε οκταγωνικό αστεροειδές πλαίσιο.

Ανάλογα διακοσμητικά θέματα εγγεγραμμένα σε οκταγωνικά αστέρια, θέματα γεωμετρικά που κατάγονται από ισλαμικά πρότυπα, βρίσκουμε στην Αγία Σοφία της Αχρίδας[652] (Σ χ έ δ. 10ε) στον 12ο αιώνα, όπως η Stara Pavlica[653] (Σ χ έ δ. 10δ) και το Djurajeni Stupovi[654]. Σύμφωνα με τα παραπάνω, ο διάκοσμος του παραθύρου θα μπορούσε να αναχθεί στην ίδια εποχή με την τοιχογράφηση των διαφραγμάτων στα πλευρικά υπερώα, στο α' μισό του 11ου αιώνα, χωρίς όμως να μπορεί να αποκλεισθεί και η μεταγενέστερη χρονολόγησή του μέσα στον 12ο αιώνα. Άλλωστε, και για το τμήμα του τοίχου όπου σχηματίζονται τα μονόλοβα παράθυρα του δυτικού υπερώου (δ'$_1$ φάση), δεν διαθέτουμε κατηγορηματικά στοιχεία που να το ταυτίζουν με την δ' φάση, αν και τα στοιχεία τόσο της τοιχοποιίας, όσο και του διακόσμου, όπως είδαμε, οδηγούν αν όχι στην ίδια, τουλάχιστον σε κοντινή εποχή.

644. Frantz, Ornament, 62.

645. Για εφαρμογή σε σμάλτο, βλ. Grabar, *Tesoro di San Marco*, σημ. 45, πίν. XLVI. Για χειρόγραφα, βλ. Weitzmann, *Buchmalerei*, εικ. 11, 143.

646. Μπούρα, *Γλυπτός διάκοσμος*, 65, σχ. 6-7, εικ. 92-95, 145.

647. Powstenko, *St Sophia in Kiev*, πίν. 42, 116, 164, 167 κτλ.

648. Ό.π., πίν. 84.

649. Millet, *Peinture en Yougoslavie*, I, πίν. 87, σχ. 6.

650. Πελεκανίδης, Νέαι έρευναι, αποκατάστασις, 398-403.

651. *Γεώργιος Κεδρηνός*, II, 518, όπου αναφέρεται ότι ο σεισμός έπληξε την Θράκη, την Μακεδονία και την Θεσσαλία και διήρκεσε από τις 2 Νοεμβρίου έως το τέλος Ιανουαρίου, στοιχεία ενδεικτικά του μεγέθους και της πιθανής καταστροφικότητάς του.

652. Millet, *Peinture en Yougoslavie*, I, πίν. 87, 4· Janc, *Ornaments*, πίν. LII, από όπου το Σ χ έ δ. 9β. Την υπόδειξη, της σχετικής με το διακοσμητικό αυτό θέμα βιβλιογραφίας, οφείλω στην αρχαιολόγο κ. Μαρία Καμπούρη-Βαμβούκου, την οποία και ευχαριστώ θερμά από την θέση αυτή.

653. Janc, ό.π., 10, εικ. 1.

654. Millet, *Peinture en Yougoslavie*, I, σ. IX, πίν. 27, 4α, πίν. 89, σχ. 7.

Η γ' φάση

Το χαρακτηριστικό της γ' φάσης είναι, όπως είδαμε, η επαναλειτουργία των υπερώων σε όλη τους την έκταση[655], μετά την στέγαση του δυτικού τμήματος που έμενε ανοικτό στην προηγούμενη β'$_1$ φάση, διαχωρίζοντας το βόρειο από το νότιο σκέλος. Με την κανονική χρήση του συνόλου των υπερώων σχετίζεται και η κατάργηση της στενόχωρης ανόδου στο βόρειο σκέλος, που χρησιμοποιεί τον διαθέσιμο χώρο μεταξύ εξωτερικού τοίχου και εξωρραχίου (Π ί ν. 13β, 24β. Στο γέμισμα, που αποσκοπούσε στην αποκατάσταση κανονικού δαπέδου μετά την κατάργηση αυτής της εισόδου, βρέθηκαν τέσσερα νομίσματα του 10ου αιώνα, δύο από τα χρόνια του Ρωμανού Α' (κοπής 931-944) και ένα από τα χρόνια του Κωνσταντίνου Ζ' (κοπής 950 - 959). Αυτά τα νομίσματα δίνουν όριο post quem το 931 για την κατασκευή αυτής της φάσης, και προσδιορίζουν τα χρόνια 950 - 959 ως πιθανή χρονολογία, αν θεωρήσουμε ότι τα νομίσματα του Ρωμανού Α' μπορεί να συνέχιζαν να κυκλοφορούν μερικά χρόνια και μετά τον θάνατό του[656]. Νομίσματα της ίδιας περιόδου, χωρίς στρωματογραφική ένδειξη, βρέθηκαν και μέσα στα γεμίσματα μεταξύ των θόλων του δυτικού υπερώου, που είχαν σκοπό την δημιουργία του οριζόντιου δαπέδου[657].

Σε αντίστοιχη εποχή μπορεί να τοποθετηθεί και το μαρμαροθετημένο δάπεδο που αποκαλύφθηκε κατά τις πρόσφατες εργασίες στο νότιο υπερώο. Τα λείψανα του μαρμαροθετήματος δείχνουν πως το δάπεδο σχημάτιζε ορθογώνια πλαίσια[658]. Δεν έχουμε στοιχεία από τον διάκοσμο στο κέντρο των πλαισίων, αλλά σώθηκαν αρκετά τμήματα από την διαμόρφωση του περιγράμματος των πλαισίων, που σχηματίζονταν από ασπρόμαυρο γεωμετρικό κόσμημα με μικρά τετράγωνα διατεταγμένα διαγωνίως, και εναλλάξ κοσμημένα στο μέσο τους με δεύτερα μικρότερα τετράγωνα σε κάθετη κατεύθυνση (Σ χ έ δ. 41). Οι ζώνες του μαρμαροθετήματος περιβάλλονται από ταινίες λευκού μαρμάρου. Αυτός ο τύπος δαπέδων είναι συνηθισμένος στην μέση βυζαντινή περίοδο[659]. Πρόχειρα αναφέρουμε το παράδειγμα του νάρθηκα της Παναγίας του Οσίου Λουκά[660], της μονής της Μεγίστης Λαύρας στον Άγιον Όρος[661] — και τα δύο του β' μισού του 10ου αιώνα —, το δάπεδο του μαρτυρίου που ανασκάφηκε ανάμεσα στην Αγία Σοφία και την

655. Βλ. παραπάνω, σ. 113-115 και Σ χ έ δ. 29-30. Βλ. παραπάνω, κεφάλαιο Ε', η μορφή του ναού στην γ' φάση.

656. Βλ. παρακάτω, παράρτημα Ι, ανασκαφική έρευνα στο βόρειο υπερώο, και Σ χ έ δ. 12. Επίσης βλ. Νικολαΐδου - Τσιούμη, Συντήρηση μνημείων, 283-289.

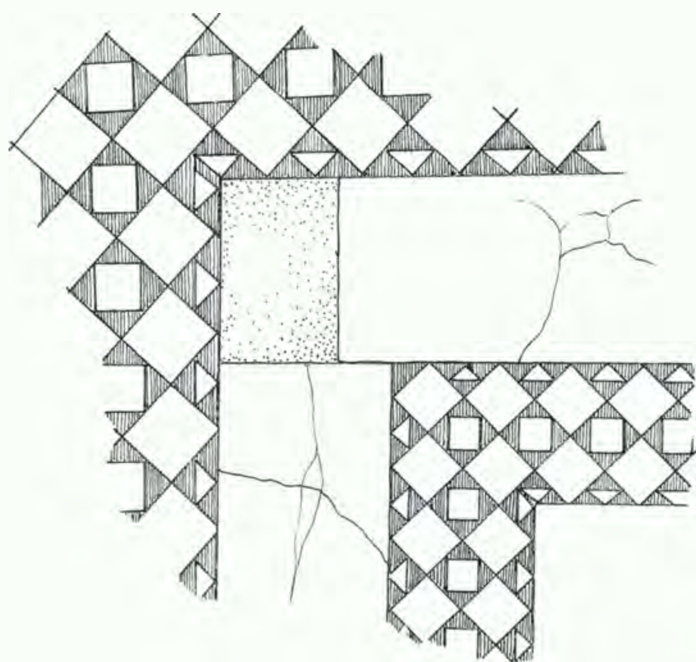
657. Βλ. παρακάτω, παράρτημα Ι, ανασκαφική έρευνα στο δυτικό υπερώο, όπου και παρατηρήσεις για την κεραμική που βρέθηκε στον ίδιο χώρο (Σ χ έ δ. 43). Το δάπεδο του δυτικού υπερώου επισκευάσθηκε πολλές φορές, όπως φαίνεται από την τουρκική κεραμική μεταξύ των αμφορέων που γέμιζαν τα κενά ανάμεσα στους θόλους. Δυστυχώς δεν έχουμε στρωματογραφικά στοιχεία από την αποχωμάτωση του υπερώου που έγινε στην συνέχεια.

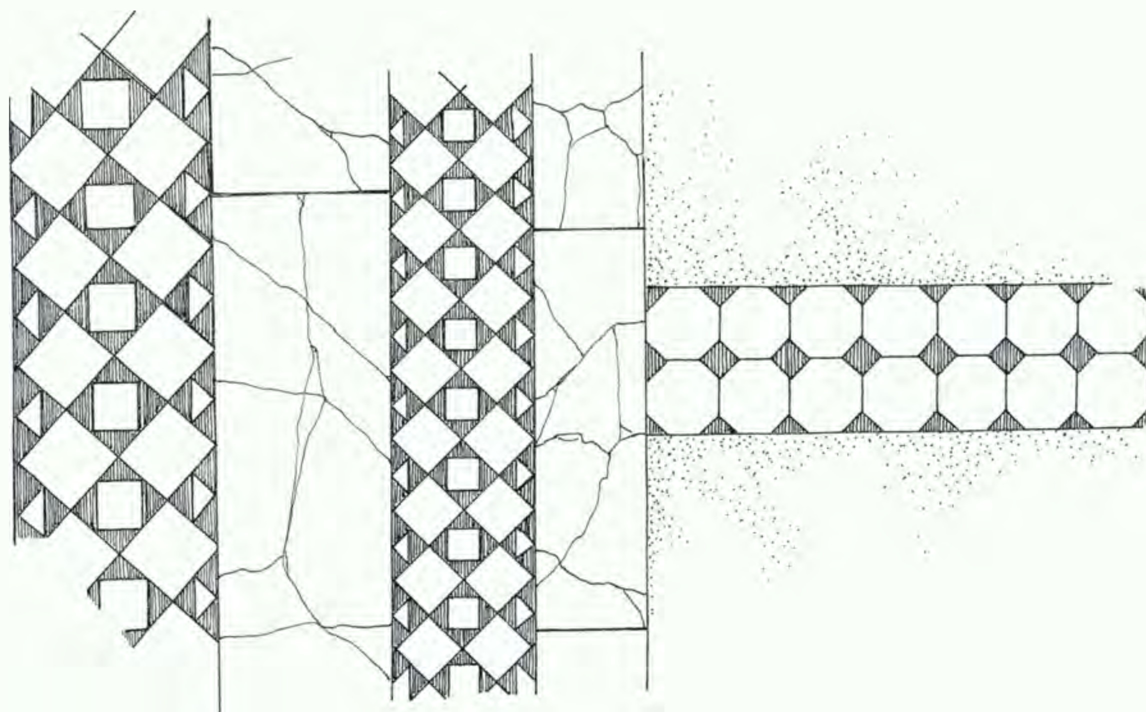
658. Σύντομη περιγραφή του μαρμαροθετημένου δαπέδου δίνεται στο, Νικολαΐδου - Τσιούμη, Ανασκαφικές εργασίες, 384-386, όπου το δάπεδο αυτό ανάγεται στον 7ο-8ο αιώνα, άποψη βασιζόμενη στο μέγεθος των μαρμάρινων κρουστών, στην απουσία κεντρικού θέματος και στην απουσία χρωμάτων στην σύνθεση.

659. Το θέμα αυτό του γεωμετρικού μαρμαροθετήματος είναι κοινό και στα παλαιοχριστιανικά δάπεδα, όπου όμως, αφ' ενός το μέγεθος των μαρμάρινων κρουστών είναι μεγαλύτερο, αφ' ετέρου τα μαρμαροθετήματα καλύπτουν μεγαλύτερη επιφάνεια πλαισιωνόμενα από πλάκες μαρμάρου, δηλαδή ακριβώς το αντίθετο από αυτό που συμβαίνει στα μεσοβυζαντινά δάπεδα (βλ. Ασημακοπούλου-Ατζακά, Τρία χωριά του Συνεχιστή του Θεοφάνη, 268-269). Μια άλλη λεπτομέρεια, που διαφοροποιεί το παράδειγμά μας από τα παλαιοχριστιανικά ανάλογα θέματα, είναι η παρουσία των μικρών τριγώνων (Σ χ έ δ. 41) στις ακραίες ζώνες του κοσμήματος (τα μικρά λευκά τριγωνάκια μέσα στα μεγαλύτερα μαύρα ακραία τρίγωνα), κάτι που παρατηρείται αποκλειστικά στα μεσοβυζαντινά δάπεδα και ποτέ στα παλαιοχριστιανικά. Την παρατήρηση οφείλω στην κ. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, την οποία και ευχαριστώ θερμά από την θέση αυτή.

660. Schultz - Barnsley, *The Monastery of St Luke*, πίν. 32.

661. Mylonas, Mont Athos, 28, εικ. 2,3.

41. Μαρμαροθέτημα του δαπέδου του νότιου υπερώου. Λεπτομέρεια.

Αγία Ειρήνη στην Κωνσταντινούπολη[662] και το δάπεδο της μονής του Αγίου Θεολόγου στην Πάτμο[663], του 11ου αιώνα.

Η πιθανή χρονολόγηση του δαπέδου στο β' μισό του 10ου ή στον 11ο αιώνα επιτρέπει τον συσχετισμό του τόσο με την γ' φάση, που τοποθετούμε γύρω στα μέσα του 10ου αιώνα, όσο και με την δ', που, όπως είδαμε, αποδίδεται στο α' μισό του 11ου αιώνα. Η ανασκαφή του χώρου του νότιου υπερώου θα έδινε ίσως ακριβέστερη απάντηση στο ερώτημα της χρονολόγησης του δαπέδου.

Η β' φάση

Η διαπίστωση, ότι ολόκληρος ο τρούλλος ανάγεται στην β' φάση του κτιρίου, παρέχει την δυνατότητα καθορισμού ενός ορίου ante quem για την φάση αυτή, από τα ψηφιδωτά που καλύπτουν την εσωτερική του επιφάνεια. Ο ψηφιδωτός διάκοσμος του τρούλλου περιλαμβάνει την παράσταση της Ανάληψης και μια ζώνη με φυτική γιρλάντα στην βάση της, σε όλο το μήκος της περιφέρειας, όπου ενσωματώνονται οι δύο γνωστές επιγραφές που αναφέρουν τον χρόνο εκτέλεσης του έργου και τον αρχιεπίσκοπο της Θεσσαλονίκης κατά την περίοδο εκείνη.

Για την παράσταση της Ανάληψης έχουν εκφρασθεί κατά εποχές διάφορες απόψεις. Παλαιότερα ο J. Laurent[664] την απέδωσε στα μέσα του 7ου αιώνα, ο E. K. Redin[665] στον 12ο, ενώ ο J. Smirnov σε δεύτερη δημοσίευσή του υποστήριξε μια χρονολογία γύρω στα 885[666]. Οι Ch. Diehl και M. Le Tourneau διέκριναν (βασιζόμενοι στις παρατηρήσεις του M. Le Tourneau που είδε το ψηφιδωτό από κοντά) δύο περιόδους, μία στον 7ο αιώνα για την μορφή του Χριστού, τις επιγραφές και το χρυσό φόντο, και μία δεύτερη στον 11ο αιώνα για την ζώνη με τους Αποστόλους και την Παναγία[667]. Η γενικότερα αποδεκτή άποψη σήμερα θεωρεί την παράσταση ενιαία και την τοποθετεί στον 9ο αιώνα για λόγους στυλιστικούς, αλλά και επειδή την συνδέει με την επιγραφή στην βάση του τρούλλου η οποία αναφέρει τον επίσκοπο Παύλο, που ταυτίζεται από τους μελετητές με τον σύγχρονο του Φωτίου επίσκοπο της Θεσσαλονίκης στα 885[668].

Σε προηγούμενη δημοσίευση, που βασίσθηκε σε εξέταση του ψηφιδωτού από κοντά, υποστήριξα ότι οι επιγραφές δεν ανήκουν στην ίδια φάση με την Ανάληψη, αλλά αποτελούν υπολείμματα προγενέστερου διακόσμου που δεν μπορεί να χρονολογηθεί αργότερα από τα τέλη του 7ου αιώνα (690-691)[669]. Η άποψη όσον αφορά στην χρονολόγηση στηρίχθηκε κατά κύριο λόγο στην παρατήρηση, ότι η βόρεια επιγραφή, που περιέχει τα στοιχεία της χρονολόγησης, σώζει ακέραιο το κείμενό της στις δύο πρώτες σειρές, πράγμα που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πολύ λίγο υπολείπεται από το αρχικό της μέγεθος. Συνεπώς, στην θέση της χρονολογίας που σήμερα είναι ελλιπής διασώζοντας μόνο το ψηφίο της 6ης χιλιετίας (στίγμα),

662. Dirimtekin, Fouilles, 175-185, εικ. 17.

663. Ορλάνδος, *Μονή Θεολόγου Πάτμου*, 66-68, εικ. 43-47.

664. Βλ. Laurent, Ste Sophie, 431-433, όπου η παράσταση συσχετίσθηκε, εξαιτίας των επιγραφών, με τον επίσκοπο Θεσσαλονίκης στα μέσα του 7ου αιώνα (645).

665. Redin, Mosaika, 370-379, πίν. XII-XVI.

666. Smirnov, Mosaiki, 60-67.

667. Diehl - Le Tourneau, Mosaïques, 39-60· Diehl - Le Tourneau - Saladin, *Salonique*, 141-147. O M. Le Tourneau, που καθάρισε πρώτος το ψηφιδωτό του τρούλλου, σημειώνει πως η γιρλάντα είναι μεταγενέστερη των επιγραφών, τις οποίες αυτή ενσωμάτωσε, όταν τα άκρα τους είχαν καταστραφεί, αλλά θεωρεί τις επιγραφές και την Ανάληψη σύγχρονες.

668. Την άποψη διατύπωσε πρώτος ο J. Smirnov (Smirnov, Mosaiki, 60-67) και την αποδέχθηκαν οι O. Wulff, N. Kondakov, V. N. Lazarev και O. Demus. Εκτενέστερη ανάλυση και δικαιολόγηση της άποψης δίνουν οι A. Grabar (Grabar, *L'iconoclasme*, 195-196) και R. Cormack (Cormack, *Ninth-century Painting and Mosaic*, 124-131). Σχετικά με το πρόβλημα των επιγραφών συγκεντρωμένη βιβλιογραφία δίνει ο J. Spiser (Spieser, Inscriptions de Thessalonique, 160).

669. Βλ. Θεοχαρίδου, Ψηφιδωτά, 265-273, όπου γίνεται λεπτομερής περιγραφή των επιγραφών και των τεχνικών χαρακτηριστικών που οδηγούν στην διάκριση των φάσεων.

υπάρχει περιθώριο μόνο για ένα γράμμα προς συμπλήρωση του χρόνου από κτίσεως κόσμου και όχι τρία, όπως απαιτούνται στην περίπτωση της προτεινόμενη συνήθως χρονολόγησης (885). Για να παρακάμψουμε την δυσκολία της σύμπτωσης των ετών, που εκφράζονται με διψήφιο αριθμό, με την τέταρτη ινδικτιώνα, προτάθηκε η χρήση της πρωτοβυζαντινής χρονολόγησης από κτίσεως κόσμου, όπως προκύπτει από το Πασχάλιο χρονικό[670].

Σε πρόσφατο άρθρο του ο καθηγητής R. Cormack αμφισβήτησε την άποψη αυτή, κυρίως όσον αφορά στον περιορισμό για την συμπλήρωση της χρονολογίας με ένα μόνο ψηφίο και την δυνατότητα σύμπτωσης με την τέταρτη ινδικτιώνα του Νοεμβρίου των ετών που εκφράζονται με διψήφιο αριθμό[671]. Θα προσπαθήσουμε στην συνέχεια να εξετάσουμε κριτικά τις παραπάνω προτάσεις. Κατ' αρχήν, η βάση των συλλογισμών στο άρθρο του R. Cormack βρίσκεται στην επικρατούσα σήμερα άποψη, ότι το κτίριο είναι σύγχρονο με τις επιγραφές του ιερού που περιέχουν τα συμπιλήματα της Ειρήνης και του Κωνσταντίνου ΣΤ', επειδή το περιεχόμενο της επιγραφής γύρω από το μέτωπο του τεταρτοσφαιρίου προέρχεται από τον ψαλμό 64 (5), ψαλμός που χρησιμοποιείται στην τελετή εγκαινίων των εκκλησιών[672]. Η σχετικότητα του κριτηρίου αυτού δεν διαφεύγει από τον ίδιο μελετητή, ο οποίος στην συνέχεια επισημαίνει το παράδειγμα της Αγίας Ειρήνης της Κωνσταντινούπολης, όπου έχουμε ανάλογη επιγραφή στην περίπτωση της ανακαίνισης του ναού, ύστερα από μια μεγάλη καταστροφή. Τελικά, παρ' όλες τις μελέτες πάνω στα ψηφιδωτά της κόγχης, το πρόβλημα των φάσεών τους δεν φαίνεται να έχει λυθεί οριστικά[673], ενώ οι σύγχρονες εργασίες επισκευής απέκρυψαν από τον σημερινό παρατηρητή ακόμη και τα ίχνη των επισκευών που ήταν ευδιάκριτα στις αρχές του αιώνα.

Επανερχόμενοι τώρα στο θέμα των επιγραφών του τρούλλου, πρέπει να παρατηρήσουμε τα ακόλουθα. Κατά τον R. Cormack δεν μπορούμε να ξέρουμε μέχρι πού έφθανε το αρχικό πλαίσιο της βόρειας επιγραφής, γιατί τα όριά της έχουν χαθεί κάτω από την γιρλάντα, και το γεγονός, ότι το νόημα των δύο πρώτων στίχων συμπληρώνεται στο σωζόμενο μήκος επιγραφής, δεν αποκλείει την προέκταση του τρίτου στίχου με δύο ή τρία επιπλέον γράμματα. Στο σημείο αυτό επικαλείται την βυζαντινή συνήθεια συμπλήρωσης των κενών, που υπολείπονται μέχρι τα πλαίσια των επιγραφών, με σταυρούς, πουλιά κτλ., και προχωράει περισσότερο, λέγοντας ότι μια συμπλήρωση του τρίτου στίχου με περισσότερα γράμματα θα έδινε στην βόρεια επιγραφή ένα μήκος ίσο με εκείνο της νότιας, πράγμα που θεωρεί ότι ήταν ο σκοπός του καλλιτέχνη και αυτό που πραγματοποιήθηκε στην αρχική μορφή του διακόσμου[674].

Η άποψη αυτή, που παρουσιάζεται ίσως θελκτική από αισθητική σκοπιά αποκαθιστώντας την —όχι απαραίτητη για την βυζαντινή αντίληψη— συμμετρικότητα των δύο επιγραφών, προσκρούει σε ορισμένα

670. Grumel, *La Chronologie*, 73-84.

671. Cormack, The Apse Mosaics of St Sophia, 111-135.

672. Σχετικά με το περιεχόμενο των επιγραφών του τεταρτοσφαιρίου καθώς και την εμφάνιση ανάλογων παραδειγμάτων σε διάφορα κτίρια, βλ. Cormack, ό.π., 119, σημ. 23.

673. Οι Ch. Diehl και M. Le Tourneau (Diehl - Le Tourneau - Saladin, *Salonique*, 136) θεωρούν τον σταυρό (αρχικά) της κόγχης και τις αφιερωτικές επιγραφές ενιαία φάση, αλλά όχι σύγχρονη του κτιρίου, και την ένθρονη Παναγία μεταγενέστερη προσθήκη. Ο Μ. Καλλιγάς (Kalligas, *Hagia Sophia*, 57 κ.ε.) πιστεύει ότι τα μονογράμματα με τα διακοσμητικά θέματα, που βρίσκονται από πάνω τους, αποτελούν προσθήκη προγενέστερης διακόσμησης, που παρίστανε έναν μεγάλο σταυρό μέσα σε χρυσό φόντο, ενώ η ένθρονη Παναγία αποτελεί τρίτη φάση. Ο Σ. Πελεκανίδης σε μια πρώτη δημοσίευση (Pelekanidis, Mosaiki, 337-349) υποστήριξε ανάλογη άποψη για να καταλήξει στην δεύτερη εργασία του (Pelekanidis, Altarmosaiken der Hagia Sophia, 29-40) στο συμπέρασμα ότι τα μονογράμματα και ο διάκοσμος της καμάρας του ιερού βήματος αποτελούν ενιαία φάση, αλλά μεταγενέστερη του διακόσμου του τεταρτοσφαιρίου (σταυρός και επιγραφές), ενώ η ένθρονη Παναγία ανάγεται σε δύο διαφορετικές φάσεις ακόμη μεταγενέστερες. Ο R. Cormack (Cormack, The Apse Mosaics of St Sophia, 111-135), κλίνει προς την άποψη ότι μόνο η Παναγία (που είναι κατά την άποψή του ενιαίας εκτέλεσης) αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη στον υπάρχοντα ενιαίο διάκοσμο του ιερού.

674. Cormack, ό.π., 124, σημ. 37.

πρακτικά ζητήματα. Οι συμπληρώσεις των επιγραφών με σταυρούς, πουλιά ή μικρά φυτικά θέματα που βρίσκουμε στους παλαιοχριστιανικούς ναούς της Θεσσαλονίκης συναντώνται, όπως είναι λογικό, στην τελευταία σειρά της επιγραφής, όπου τελειώνοντας το κείμενο μένει κενός χώρος μέχρι το πλαίσιο με το προκαθορισμένο σχήμα. Αυτό γίνεται λ.χ. στην κατεστραμμένη σήμερα επιγραφή του βόρειου κλίτους του Αγίου Δημητρίου (αμέσως ανατολικότερα της επιγραφής του Λέοντος, Π ί ν. 43α)[675]. Περίπτωση συμπλήρωσης μικρού κενού σε αρχικούς στίχους, λ.χ. με ένα μικρό φύλλο ή δύο τελείες, συναντάμε μόνο σε περίπτωση που το πέρας της τελευταίας λέξης του στίχου είναι πολύ κοντά στο πλαίσιο, και ο ψηφοθέτης δεν θέλει να διασπάσει την επόμενη, υπολογίζοντας ότι έχει αρκετό χώρο για να τελειώσει με άνεση το κείμενό του. Αυτό γίνεται λ.χ. στην επιγραφή του τριβήλου της Αχειροποιήτου[676] και στην επιγραφή του Λέοντος στο βόρειο κλίτος του Αγίου Δημητρίου[677]. Πράγματι για έναν ψηφοθέτη που έχει προκαθορίσει, σύμφωνα με την υπόθεση του R. Cormack, ένα πλαίσιο για την βόρεια επιγραφή του τρούλλου ίσο με εκείνο της νότιας, δηλαδή μεγαλύτερο από το σωζόμενο, είναι τελείως παράδοξο να σταματάει τις δύο πρώτες σειρές της επιγραφής του τρία γράμματα πριν από το όριό της, και μάλιστα κόβοντας μία λέξη στην μέση (ΙΝΔΙΚ - ΤΙΟΝΙ), για να συμπληρώσει τον χώρο με φύλλα ή σταυρούς κτλ. Το λογικότερο που μπορούμε να υποθέσουμε είναι ότι αφήνει μία ή δύο σειρές ψηφίδων του μαύρου φόντου μετά το Κ μέχρι το πλαίσιο, είτε γιατί δεν του χωράει το Τ ή γιατί δεν θέλει να διακόψει ανορθόδοξα την λέξη (ΙΝΔΙΚΤ - ΙΟΝΙ), πράγμα, που σε συνδυασμό με την μορφή της καταστροφής στην τελευταία σειρά της επιγραφής —λίγο λοξή με κλίση προς βορρά—, αφήνει περιθώριο για ένα ακόμη γράμμα και όχι περισσότερα[678] (Π ί ν. 41α).

Προχωρώντας στο θέμα της χρονολόγησης της επιγραφής ο καθηγητής R. Cormack διατυπώνει μια πρώτη αμφισβήτηση, κατά πόσο δηλαδή η από κτίσεως κόσμου χρονολόγηση μπορεί να χρησιμοποιείται πριν από τα τέλη του 7ου αιώνα. Όπως γνωρίζουμε, τα πιο πρώιμα παραδείγματα, χωρίς αυτό να σημαίνει αναγκαστικά ότι δεν υπήρχαν και άλλα που πιθανόν δεν σώθηκαν[679], προέρχονται από τα χαράγματα του Παρθενώνα[680] και ανάγονται στα 693 και 704. Οι χρονολογίες αυτές απέχουν μόλις τρία χρόνια από την προτεινόμενη τελευταία περίπτωση (γύρω στο 690), πού, όπως θα δούμε στην συνέχεια, συγκεντρώνει τις περισσότερες πιθανότητες μεταξύ των τριών χρονολογιών (540/1, 570/1 και 690/1), για τις οποίες η υποψηφιότητα δεν αποκλείεται λόγω άγνωστου επισκόπου. Η ελάχιστη χρονολογική διαφορά από τα σωζόμενα παραδείγματα δείχνει ότι για την τελευταία τουλάχιστον περίπτωση δεν υπάρχει λόγος αμφισβήτησης. Το ερώτημα είναι σοβαρότερο όσον αφορά στην πιθανότητα χρήσης του συστήματος της πρωτοβυζαντινής χρονολόγησης στην επιγραφική της Θεσσαλονίκης κατά τον 6ο ή 7ο αιώνα. Το σύστημα αυτό αναγνωρίζεται στο Πασχάλιο χρονικό[681] και, οπωσδήποτε με τις γνώσεις που έχουμε σήμερα, δεν μπορούμε να αποδείξουμε ότι ήταν όντως σε χρήση στην Θεσσαλονίκη, αλλά ούτε και το αντίθετο· η πιθανότητα νομίζω δεν μπορεί να αποκλεισθεί. Το πρόβλημα που επισημαίνει ο καθηγητής R. Cormack, σχετι-

675. Cormack, The Mosaic Decoration of St Demetrios, πίν. 5, 9.

676. Bakirtzis, Acheiropoiétos, 37-44, σχ. 1.

677. Cormack, The Mosaic Decoration of St Demetrios, πίν. 4, 8.

678. Ο καθηγητής R. Cormack (Cormack, The Apse Mosaics of St Sophia, 124) δεν λαμβάνει υπ'όψιν του την μορφή της καταστροφής και το ελάχιστο (μία ή δύο ψηφίδες) περιθώριο του βάθους μέχρι το πλαίσιο, όταν παρατηρεί ότι δεν υπάρχει χώρος για τα προτεινόμενα Ν, Π ή C.

679. Ο Γ. Σωτηρίου (Σωτηρίου Γ., Ανασκαφαί Θεολόγου Εφέσου, 167-168, εικ. 40) δημοσιεύει επιγραφή, όπου γίνεται χρήση της από κτίσεως κόσμου χρονολόγησης, προτείνοντας ως έτος το ϚΠ (6080=572 μ.Χ). Βέβαια, η επιγραφή δεν σώζεται ολόκληρη και επομένως η προτεινόμενη ακριβής χρονολογία παραμένει απλά μια υπόθεση.

680. Βλ. Ορλάνδος - Βρανούσης, *Χαράγματα*, 21, 73, και 59, 76, όπου αναφέρονται σε μία επιγραφή του 702 (πιθανόν) και του 713.

681. Grumel, *La Chronologie*, 73-94.

κά με την σύμπτωση του μηνός Νοεμβρίου στα χρόνια που εκφράζονται με διψήφιο αριθμό, την πέμπτη και όχι την τέταρτη ινδικτιώνα, είναι πραγματικό, αλλά στην περίπτωση μόνο που υπολογίζουμε την αρχή της ινδικτιώνας στην 1η Σεπτεμβρίου, κατά την βυζαντινή συνήθεια[682]. Η διαφορά προκύπτει από το γεγονός ότι η αρχή του έτους με την πρωτοβυζαντινή χρονολόγηση τοποθετείται στις 21 Μαρτίου, ενώ η αρχή της ινδικτιώνας την 1η Σεπτεμβρίου, οπότε οι μήνες από 21 Μαρτίου έως 30 Αυγούστου ανάγονται στην προηγούμενη τέταρτη ινδικτιώνα και οι μήνες από 1η Σεπτεμβρίου έως 30 Μαρτίου στην πέμπτη. Αν όμως η αφετηρία μετρήσεως των ινδικτιώνων μετατεθεί στις 25 Δεκεμβρίου, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της ρωμαϊκής ή παπικής ινδικτιώνας (indiction romaine ou pontificale), τότε ο Νοέμβριος ανήκει στην τέταρτη ινδικτιώνα και όχι στην πέμπτη. Ο τύπος αυτός της ινδικτιώνας γνωρίζουμε ότι χρησιμοποιήθηκε στην Ρώμη κατά τον 6ο και 7ο αιώνα[683], στα χρόνια δηλαδή που μας απασχολούν, κατά τα οποία η Θεσσαλονίκη υπαγόταν εκκλησιαστικά στον πάπα ως πρωτεύουσα του Ιλλυρικού, και ήταν μάλιστα έδρα βικαρίου. Δεν είναι απίθανο επομένως οι εκκλησιαστικές αρχές της Θεσσαλονίκης να χρησιμοποιούσαν αυτήν την περίοδο το σύστημα χρονολόγησης που ίσχυε στην Ρώμη.

Πέρα όμως από τα παραπάνω στοιχεία, που δείχνουν ότι η αρχική μας υπόθεση δεν μπορεί να αποκλεισθεί, υπάρχουν τα χαρακτηριστικά των ίδιων των επιγραφών που συνηγορούν στην πρώιμη χρονολόγησή τους. Αν πραγματικά συγκρίνουμε τον τύπο των γραμμάτων στις επιγραφές του ιερού βήματος της Ανάληψης και της βάσης του τρούλλου, βλέπουμε ότι οι τελευταίες διαφέρουν πολύ, τόσο ως προς τις πρώτες όσο και ως προς τις δεύτερες. Στις επιγραφές της καμάρας του ιερού βήματος —όπου τα μονογράμματα— τα γράμματα είναι πιο τετράγωνα, τα Ο πιο στρογγυλά, τα Α έχουν διαφορετική την μεσαία κεραία, και κυρίως έχουν ικανό πάχος, χαρακτηριστικό γνώρισμα όλων των επιγραφών του ναού, πλήν της ομάδας στην βάση του τρούλλου (Π ί ν. 41β-γ, 42α).

Στις επιγραφές του μετώπου και της βάσης του τεταρτοσφαιρίου (που έχουν γράμματα με τον ίδιο ακριβώς χαρακτήρα) χρησιμοποιείται ο ίδιος τύπος Α με την καμάρα του ιερού βήματος, τα Ρ έχουν μια χαρακτηριστική λεπτομέρεια απόληξης του ημικυκλίου τους, τα Μ έχουν, αντί της καμπύλης που ενώνει τα δύο κατακόρυφα σκέλη, τεθλασμένη γραμμή με τριγωνική σταγόνα στην βάση —όπως η μεσαία κεραία των Α— και γενικότερα τα γράμματα παρουσιάζουν μεταβαλλόμενο πάχος από μία μέχρι τρεις σειρές ψηφίδων, μιμούμενα επιτηδευμένη γραφή κονδυλοφόρου που είναι γνωστή από οψιμότερα παραδείγματα, κυρίως του 9ου αιώνα[684].

Τα γράμματα της επιγραφής μέσα στο χρυσό βάθος της Ανάληψης έχουν ένα γενικό χαρακτήρα πλησιέστερο με τις επιγραφές του ιερού, παρά με αυτές στην βάση του τρούλλου. Παρατηρείται η ίδια μίμηση της επιτηδευμένης γραφής με κονδυλοφόρο (συνήθης στον 9ο αιώνα), τα Ρ είναι όμοια με του ιερού, τα Μ διαφέρουν και από τα δύο άλλα παραδείγματα, και μόνον τα Α πλησιάζουν τον τύπο των επιγραφών της βάσης του τρούλλου, ίσως εξαιτίας μίμησης.

Οι επιγραφές στην βάση της Ανάληψης από την άποψη κυρίως της εκτέλεσης των γραμμάτων —λεπτή γραφή με μία σειρά ψηφίδων, όχι επιτηδευμένη μορφή— εμφανίζονται ως ξένο σώμα μέσα στην οικογένεια των υπόλοιπων ψηφιδωτών επιγραφών του ναού, πλησιάζοντας περισσότερο προς ορισμένα προεικονομαχικά παραδείγματα επιγραφών από άλλα μνημεία της Θεσσαλονίκης (Π ί ν. 43β-γ). Τόσο η μορφή των γραμμάτων όσο και η απλούστερη εκτέλεσή τους, σε συνδυασμό με την διάταξή τους σε ορισμένο πλαίσιο, μας φέρνουν πολύ κοντά στις επιγραφές του Αγίου Δημητρίου του 7ου αιώνα (επιγραφή της πα-

682. Ό.π., 202-203.

683. Ό.π., 204.

684. Τα χαρακτηριστικά αυτά αναγνωρίζονται στην επιγραφή από το μέτωπο του τεταρτοσφαιρίου της κόγχης στην Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης (Mango, *Materials*, εικ. 109-110) καθώς επίσης και στις ψηφιδωτές παραστάσεις του βόρειου τυμπάνου στον ίδιο ναό. Βλ. Mango - Hawkins, North Tympanum, 37, εικ. 12, 17, 28, όπου υπάρχουν αναφορές για ανάλογα παραδείγματα.

ράστασης των κτητόρων και επιγραφή του Λέοντος στο βόρειο κλίτος)[685]. Πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα δίνει η σύγκριση των επιγραφών που μας απασχολούν με τα επίσης πρώιμα παραδείγματα επιγραφών της α' φάσης από την κόγχη της Κοίμησης στην Νίκαια (όριο ante quem γύρω στα 730)[686]. Στις επιγραφές της Νίκαιας τα γράμματα είναι λεπτά (μία σειρά ψηφίδων), δεν έχουν ακόμη την επιτήδευση και το αυξομειούμενο πάχος —στυλ κονδυλοφόρου— των γνωστών οψιμότερων παραδειγμάτων, αλλά χρησιμοποιούν τον ίδιο τύπο Α και Ρ (με την ιδιαίτερη λεπτομέρεια στο κλείσιμο του ημικυκλίου), όπως στην κόγχη και την παράσταση της Ανάληψης στην Αγία Σοφία της Θεσσαλονίκης, πλησιάζοντας γενικότερα το μακρόστενο σχήμα των γραμμάτων και το πνεύμα της γραφής που προοιωνίζει τα μεταγενέστερα παραδείγματα[687] (Π ί ν. 42β). Θα λέγαμε ότι από πλευράς τύπου οι επιγραφές της Νίκαιας στέκονται ανάμεσα στις επιγραφές της βάσης του τρούλλου στην Αγία Σοφία της Θεσσαλονίκης αφ' ενός, και στις επιγραφές της κόγχης και της Ανάληψης του ίδιου κτιρίου αφ' ετέρου.

Η χρονολόγηση επομένως των επιγραφών, που μας απασχολούν στα προεικονομαχικά χρόνια, βρίσκει αρκετά ερείσματα και από παλαιογραφική άποψη[688].

Όπως είδαμε, και η αρχιτεκτονική του ίδιου του τρούλλου με το μεγάλο τετράγωνο εξωτερικά τύμπανο, ανάλογο της Καταπολιανής και της Δροσιανής (βλ. σ. 141-142), συνηγορεί στην άποψη. Ούτε η μορφή των χαραγμάτων (βλ. σ. 75-76) αντίκειται στην υπόθεση αυτή.

Στην συνέχεια θα προσπαθήσουμε να δώσουμε με μεγαλύτερη προσέγγιση την χρονολόγηση της β' φάσης. Σύμφωνα με την ερμηνεία που έχουμε προτείνει για τις ψηφιδωτές επιγραφές, στην βάση της Ανάληψης υπάρχουν τρεις πιθανές χρονολογίες, 540/1, 570/1 690/1, οι οποίες μπορεί να αναφέρονται

685. Spieser, Inscriptions de Thessalonique, 155-156, εικ. 3-4. Πρβλ. επίσης στην ίδια μελέτη την μαρμάρινη επιγραφή που χρονολογείται στα χρόνια του Ιουστινιανού Β' (ό.π., εικ. 2).

686. Το όριο αυτό δέχεται ο C. Mango (Mango, *Architecture*, 172), ενώ ο H. Buchwald (Buchwald, *Sige*, 44) καθορίζει ακριβέστερα την χρονολογία, στο 727. Για άλλους μελετητές (Janin, *Églises et monastères*, 121) το μόνο ασφαλές όριο ante quem είναι το 787, όταν στην Σύνοδο της Νίκαιας το μοναστήρι αναφέρεται ότι αντιπροσωπεύεται από τον ηγούμενό του Γρηγόριο.

687. Schmit, *Koimesiskirche*, πίν. XIII-XIV-XX.

688. Στο πρόσφατο άρθρο του R. Cormack (Cormack, The Apse Mosaics of St Sophia, 126, σημ. 42) προτείνεται, με βάση πάντα την χρονολόγηση της ίδρυσης του ναού στο διάστημα 780-797, μια ενδεχόμενη απόδοση των επιγραφών στην βάση του τρούλλου στα 795 (6304), δηλαδή ένας τριψήφιος αριθμός στην θέση της χρονολογίας. Η εκδοχή αυτή που θα μπορούσε να τεθεί υπό εξέταση, μόνο αν φαντασθούμε την χρήση λιγκατούρας στην επιγραφή με την μορφή γραμμάτων το ένα πάνω από το άλλο στον χώρο του ενός γράμματος που περισσεύει, δίνει συμπτώσεις με την τέταρτη ινδικτιώνα (και όχι πρωτοβυζαντινή χρονολόγηση) στα χρόνια 555, 571, 586, 600, 795 και 900. Για τα χρόνια από το 555 έως και το 600 δεν γνωρίζουμε ποιοί είναι οι αρχιεπίσκοποι Θεσσαλονίκης, αλλά η πρωιμότητα των χρόνων θέτει τα ίδια προβλήματα (χρήσης χρονολογίας από κτίσεως κόσμου, τυπολογίας κτλ.) όπως και στις πρώιμες χρονολογήσεις 541, 571 που προκύπτουν από την άλλη ερμηνεία, για τις οποίες γίνεται σχολιασμός παρακάτω.
Βέβαια, τα τελευταία χρόνια (571, 586, 600) δεν μπορούν να αποκλεισθούν εντελώς εξαιτίας μόνο τυπολογικών παρατηρήσεων, αλλά δεν είναι και πολύ πιθανά. Λόγου χάριν, δεν γνωρίζουμε πριν από τις χρονιές αυτές κάποια μεγάλη καταστροφή στην Θεσσαλονίκη, που να δικαιολογεί την επισκευή της θολωτής ανωδομής του ναού στην β' φάση.
Το έτος 900 αποκλείεται λόγω γνωστών επισκόπων (Petit, Les Éveques, 136-145, 212-221). Μένει η περίπτωση του 795, μετά τον θάνατο του αρχιεπισκόπου Θεόφιλου, εκδοχή δύσκολη κατά τον R. Cormack λόγω των στενών ορίων που αφήνουν οι επισκοπικοί κατάλογοι, για την παρεμβολή ενός Παύλου μεταξύ του Θεόφιλου και του Θωμά, που είναι γνωστός ως αρχιεπίσκοπος στα 806. Η δυσκολία στην υπόθεση αυτή δεν βρίσκεται, κατά την άποψή μας, τόσο στην στενόχωρη (αλλά λογικά όχι απίθανη) παρεμβολή ενός Παύλου στο διάστημα αυτό. Οφείλεται περισσότερο στην αδυναμία να ερμηνεύσουμε την μεγάλη διαφορά γραμμάτων μεταξύ της κόγχης και της βάσης του τρούλλου, που φαίνεται να έχουν αντίστροφη χρονολογική σχέση εξεταζόμενες στυλιστικά, αλλά και στην άλλη μεγάλη αδυναμία, να τοποθετήσουμε μια μεγάλη καταστροφή υπεύθυνη για την β' φάση του ναού, μεταξύ του 780 (κατώτερου ορίου για την ίδρυση του ναού κατά την γνωστή άποψη) και του 795, υποτιθέμενου ορίου ante quem για την επισκευή του τρούλλου (βλ. πίνακα σεισμών, σ. 30-31).

στην α' φάση της διακόσμησης του τρούλλου[689]. Το γεγονός ότι ο τρούλλος ανάγεται σε δεύτερη φάση επισκευής του κτιρίου σημαίνει ότι η ενδεχόμενη απόδοση του ψηφιδωτού διακόσμου στο 570 ή 540 μεταφέρει σε ακόμη πρωιμότερη εποχή το κτίσιμο του ναού. Κάτι τέτοιο προσκρούσει, για την περίπτωση του 540 τουλάχιστον, στα γνωστά προβλήματα τυπολογίας – σαφής διαμόρφωση τριμερούς ιερού, ανεπτυγμένο σταυρικό κέντρο.

Η χρήση τριμερούς ιερού αποκρυσταλλώθηκε, ως γνωστόν, στα τέλη του 6ου αιώνα (βλ. παραπάνω, κεφάλαιο ΣΤ'), αλλά η εμφάνισή του είχε αρχίσει καθώς φαίνεται ανεπίσημα από πιο πριν, μέσα στον 6ο αιώνα. Δύσκολα όμως μπορούμε να υποστηρίξουμε μια χρονολογία πριν από το 540 για τον σκοπό αυτό[690]. Το ίδιο ισχύει και για την εμφάνιση του ανεπτυγμένου σταυρικού κέντρου του ναού. Η χρονολόγηση πριν από το 570 θα παρουσίαζε λιγότερα προβλήματα από άποψη τυπολογική, δεδομένου ότι και το τριμερές ιερό θα μπορούσε να δικαιολογηθεί και ίσως το σταυρικό κέντρο (με αρκετή δυσκολία)[691], αλλά θα προσέκρουε στην αμφίβολη χρήση αυτά τα χρόνια της χρονολόγησης από κτίσεως κόσμου. Γενικά, χωρίς να μπορεί να αποκλεισθεί κατηγορηματικά, δεν φαίνεται πιθανή και για τον πρόσθετο λόγο ότι αυτή η εκδοχή προϋποθέτει μια μεγάλη καταστροφή στην Θεσσαλονίκη πριν από το 570/1 (ώστε να δικαιολογηθεί η πτώση της ανωδομής του ναού), πράγμα για το οποίο δεν έχουμε κανένα στοιχείο (βλ. πίνακα σεισμών, σ. 30-31).

Η πιθανότερη λοιπόν εκδοχή παραμένει το έτος 690/1 στα χρόνια του Ιουστινιανού Β', εποχή στην οποία τόσο η χρονολόγηση από κτίσεως κόσμου όσο και η τυπολογία του ναού μπορούν άνετα να δικαιολογηθούν. Επιπλέον, ιστορικά γεγονότα που συνδέονται άμεσα με την πόλη της Θεσσαλονίκης ενισχύουν αυτήν την υπόθεση. Γνωρίζουμε ότι στα 688/9 ο Ιουστινιανός Β' εισήλθε θριαμβευτικά στην Θεσσαλονίκη ύστερα από μεγάλη νίκη κατά των Σλάβων, και με την ευκαιρία της παραμονής του έκανε διάφορες δωρεές, όπως η παραχώρηση κάποιων αλυκών στον ναό του Αγίου Δημητρίου[692]. Μέσα στο κλίμα αυτό, δεν είναι απίθανο να φαντασθούμε ότι προσέφερε και τα οικονομικά μέσα για την διακόσμηση του τρούλλου της Αγίας Σοφίας, έργο που τελείωσε φυσικά λίγα χρόνια μετά την επίσκεψή του.

Το πρόβλημα που προκύπτει σε αυτό το σημείο βρίσκεται στην σχέση των επιγραφών και των μονογραμμάτων της κόγχης με κάποια από τις επισκευές του ναού, αν σύμφωνα με τα παραπάνω δεν είναι σύγχρονα με την ανέγερσή του. Όπως είδαμε στο σχετικό κεφάλαιο των φάσεων, η περίοδος που εξετάζουμε εδώ με το γενικό όνομα β' φάση, έχει δύο συγκεκριμένες υποπεριόδους β' και $β'_1$ που αναφέρονται σε δύο οικοδομικές φάσεις συγγενικές αλλά διακρινόμενες, των οποίων την χρονική απόσταση δεν γνωρίζουμε. Η απόδοση του τρούλλου σε κάποια συγκεκριμένη από τις δύο δεν μπορεί να είναι κατηγορηματική μόνο με βάση τα υλικά και την τοιχοποιία, λόγω της ομοιότητας των τελευταίων, αλλά η πρώιμη

689. Η δικαιολόγηση της άποψης αυτής δίνεται με λεπτομέρειες σε προηγούμενο άρθρο, βλ. Θεοχαρίδου, Ψηφιδωτά, πίν. 61-66.

690. Ήδη το παράδειγμα του Αγίου Βιτάλιου, στην Ραβέννα, όπου δεν έχουμε ένα κανονικό τριμερές ιερό, αλλά μια διάταξη που αμυδρά προοιωνίζει την μορφή του πλήρως ανεπτυγμένου ιερού με πρόθεση και διακονικό, χρονολογείται μόλις στο 547.

691. Η νέα αντίληψη του περίκεντρου ναού, που κορυφώνεται σε τρούλλο υποβασταζόμενο από τέσσερις καμάρες, φαίνεται πως στα χρόνια του Ιουστίνου Β' έχει επικρατήσει για τα καλά, όπως αποδεικνύεται από την μετατροπή που έγινε στον ναό της Παναγίας των Βλαχερνών με την προσθήκη βόρειου και νότιου τόξου, ώστε να δημιουργηθεί εντύπωση σταυρού. (Mango, *Sources and Documents*, 125 σημ. 14). Ένα ανεπτυγμένο όμως σταυρικό θολωτό κέντρο, όπως στην Αγία Σοφία, πριν από τα χρόνια αυτά δεν βρίσκει ερείσματα σε όσα γνωρίζουμε μέχρι σήμερα. Ο ναός της Καταπολιανής στην Πάρο που θα μπορούσε, χωρίς να ανήκει στον ίδιο τύπο, να θεωρηθεί ένας πρόδρομος, προήλθε, όπως αποδείχθηκε, από την μετατροπή παλαιοχριστιανικής σταυρικής βασιλικής (Orlandos, Paros, 159 κ.ε.).

692. Βλ. Vasiliev, An Edict, 13· Θεοχαρίδης, *Ιστορία Μακεδονίας*, 189-202, όπου συγκεντρώνεται η προηγούμενη βιβλιογραφία. Στην επιγραφή του 688/9 αναφέρεται ως επίσκοπος Θεσσαλονίκης ένας ονομαζόμενος Πέτρος, αλλά τίποτα δεν αποκλείει να άλλαξε ο επίσκοπος έως το 691.

χρονολόγηση των επιγραφών οδηγεί στην απόδοση του τρούλλου στην β' φάση. Τα στοιχεία της β'$_1$ φάσης δείχνουν ότι αυτή σχετίζεται με αλλαγές στην στέγαση των υπερώων και με προσθήκες τοίχων ή καταστροφές που επηρέασαν μέρος των υπερώων (νότιο) και όχι όλο το κτίριο. Μπορούμε λοιπόν να φαντασθούμε μια πυρκαγιά που κατέστρεψε την ξύλινη στέγη των υπερώων της β' φάσης και οδήγησε σε αλλαγές της στέγασης, προσθήκες τοίχων κτλ., στο υπερώο πάντα. Μια τέτοια πυρκαγιά μπορεί να προκάλεσε καταστροφές στον ψηφιδωτό διάκοσμο του ναού, αν μεταδόθηκε και σε άλλα στοιχεία, δεν είχε όμως επιπτώσεις στους θόλους.

Ίσως λοιπόν μπορούμε να τοποθετήσουμε την εκ νέου διακόσμηση της κόγχης στα χρόνια της Ειρήνης και του Κωνσταντίνου ΣΤ', στα πλαίσια ή μετά τις επισκευαστικές εργασίες της β'$_1$ φάσης, που έγιναν ύστερα από αυτήν την μικρότερη καταστροφή. Η απώλεια του αρχικού διακόσμου έδινε την ευκαιρία εφαρμογής ενός εικονομαχικού προγράμματος κατά τις απαιτήσεις της εποχής και, ταυτόχρονα με τις άλλες επισκευαστικές εργασίες στον ναό κατάλληλα διογκωμένες, εξυπηρετούσε την πολιτική σκοπιμότητα και την κρατική προπαγάνδα που επιχειρήθηκε με το ταξίδι του Σταυράκιου μετά την φάση εκείνη, των σλαβικών πολέμων και την αναδιάρθρωση του κράτους[693].

Για την χρονολόγηση της β' φάσης έχουμε λοιπόν ένα όριο ante quem το 690/1 από την αρχική διακόσμηση του τρούλλου. Για μεγαλύτερη προσέγγιση θα πρέπει να αναζητήσουμε μία μεγάλη καταστροφή που προκάλεσε την μερική πτώση της θολωτής ανωδομής της α' φάσης[694] ή το ενδεχόμενο μη αποπεράτωσης του κτιρίου αρχικά, εξαιτίας καταστροφών ή άλλων δυσμενών συγκυριών. Η αναζήτηση μεγάλης καταστροφής, σε συνδυασμό με την αναγνώριση επισκευών στα παλαιοχριστιανικά μνημεία της πόλης, όπου γίνεται χρήση οικοδομικών υλικών ανάλογων με αυτά της Αγίας Σοφίας (βλ. σ. 167-168), μας οδηγεί στην προσέγγιση της χρονολογίας της ίδρυσης και του ίδιου του ναού. Κατ' αρχάς, η αιτία της καταστροφής δεν μπορεί να είναι κάτι που επηρέασε μόνο αυτό το κτίριο (π.χ. πυρκαγιά), αλλά κάτι γενικότερο, όπως ένας σεισμός, που θα άφηνε σημάδια και σε άλλα κτίρια της πόλης. Τα σημάδια αυτά αναγνωρίσθηκαν από το είδος των υλικών, που, όπως είπαμε, έχουν μια ιδιαιτερότητα, θεωρημένα στο σύνολο της οικοδομικής παράδοσης της πόλης, και από τις μορφές των επισκευών που δομούνται με αυτά (κόγχες ιερών με βυζαντινή και όχι παλαιοχριστιανική αντίληψη) στην Αχειροποίητο[695], την Ροτόντα[696], πιθανόν στον Άγιο Δημήτριο (υλικά), και στα τείχη. Έχουμε δηλαδή τυπικά σημάδια επισκευών έπειτα από μεγάλο σεισμό. Οι πρώτοι σεισμοί αμέσως πριν από το 691, που γνωρίζουμε σήμερα (βλ. πίνακα σεισμών σ. 30-31), είναι οι μεγάλοι σεισμοί των ετών 620 - 630 που αναφέρονται στα θαύματα του Αγίου Δημητρίου. Η περιγραφή των γεγονότων και των καταστροφών στα κείμενα αυτά ταιριάζει με την εικόνα που μας αποκαλύπτουν τα ίδια τα κτίρια της πόλης. Μπορούμε λοιπόν να τοποθετήσουμε σε αυτούς τους σεισμούς του 7ου αιώνα την καταστροφή της α' φάσης, και επομένως το όριο post quem για την β' φάση. Η μεγάλη καθυστέρηση της διακόσμησης του τρούλλου φαίνεται αρκετά δικαιολογημένη, αν σκεφτούμε τις οικονομικές συνθήκες της εποχής (πολιορκίες και παράλληλες καταστροφές μεγάλης κλίμακας) που επέ-

693. Σύντομη σύνοψη του ιστορικού πλαισίου, που μπορεί να ερμηνεύσει την παρουσία των μωσαϊκών στην κόγχη της Αγίας Σοφίας, σε συσχετισμό με τις αλλαγές που λαμβάνουν χώρα αυτή την εποχή στο Βυζάντιο, δίνει ο R. Cormack (Cormack, The Apse Mosaics of St Sophia, 122-123) επαναλαμβάνοντας τις θέσεις που εξέφρασε στην διατριβή του, όπου και παρατίθεται η σχετική βιβλιογραφία.

694. Βεβαιωμένα έχουμε πτώση του νότιου θόλου του νάρθηκα, όπως δείχνουν οι κακώσεις στο υποκείμενο δάπεδο. Κάτω από τον χώρο του τρούλλου δεν έχει γίνει ανασκαφική έρευνα.

695. Ο W. E. Kleinbauer (Kleinbauer, Report 1978, 60) εξέφρασε επίσης την άποψη ότι το ιερό τόσο της Αχειροποιήτου όσο και της Ροτόντας είναι επισκευασμένα, αλλά τοποθετεί την φάση αυτή στον 6ο αιώνα.

696. Ο Ν. Μουτσόπουλος δέχεται μιας μεγάλης κλίμακας επισκευή (μάλλον ανακατασκευή της κόγχης μέσα στον 9ο αιώνα (Μουτσόπουλος, Παλαιοχριστιανική φάση Ροτόντας, 364, εικ. 4-5). Σε πρόσφατη μελέτη της γράφουσας αποσαφηνίσθηκαν τρεις χριστιανικές φάσεις στο ιερό της Ροτόντας (Θεοχαρίδου, Ροτόντα, νέα στοιχεία, 68-71, εικ. 2-3, 16-19), δύο παλαιοχριστιανικές και μία πρωτοβυζαντινή. Εδώ μας ενδιαφέρει η τρίτη φάση, η πρωτοβυζαντινή.

βαλαν επιτακτικά την κάλυψη βασικών αναγκών και δομικών επισκευών κατά προτεραιότητα, θέτοντας στο περιθώριο πολυδάπανες εργασίες διακόσμησης.

Η α' φάση

Ο χρονικός προσδιορισμός της ίδρυσης του ναού είναι ένα πρόβλημα που δεν έπαψε να απασχολεί τους μελετητές από τις αρχές του αιώνα μας μέχρι σήμερα. Οι διάφορες απόψεις που έχουν εκφρασθεί καλύπτουν ένα χρονικό φάσμα τριών αιώνων, από τον 6ο αιώνα έως και το β' μισό του 8ου, αρχίζοντας από μια περίοδο πριν από την Αγία Σοφία της Κωνσταντινούπολης[697] ή ύστερα από αυτήν και σχετικά κοντά της χρονικά[698]. Η μεταγενέστερη χρονολογία γύρω στα 645 προτάθηκε με βάση την επιγραφή του τρούλλου και την ταύτιση του αναγραφόμενου εκεί αρχιεπισκόπου Παύλου με τον κατέχοντα την επισκοπική έδρα της Θεσσαλονίκης στα μέσα του 7ου αιώνα[699], ενώ στην διατριβή του Μ. Καλλιγά υποστηρίχθηκε το χρονικό διάστημα της βασιλείας του Λέοντος Γ' (717-741), χωρίς να αποκλείεται και μια λίγο πρωιμότερη χρονολόγηση[700].

Τα τελευταία χρόνια οι απόψεις των μελετητών συγκλίνουν σε μια χρονολόγηση μεταξύ 780 - 797 ή ακόμη πλησιέστερα μεταξύ 780 και 787[701], η οποία υπαγορεύεται από τα μωσαϊκά της κόγχης που περιέχουν τα μονογράμματα του Κωνσταντίνου και της Ειρήνης. Η άποψη αυτή, όπως είδαμε, στηρίζεται στον τύπο της αφιερωτικής επιγραφής της κόγχης που αναφέρεται συνήθως —αλλά όχι απαραίτητα— στην καθιέρωση του ναού, στην υπόθεση ότι τα ψηφιδωτά του ιερού βήματος και του τεταρτοσφαιρίου —πλην της Παναγίας— ανήκουν σε ενιαία φάση και στην μη αποδεδειγμένη άποψη ότι ο διάκοσμος αυτός είναι ο πρώτος που πραγματοποιήθηκε στο ιερό[702].

Αν δεχθούμε την εξήγηση που δόθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο για τα ψηφιδωτά του ιερού (στην $β'_1$ φάση) και για τον προεικονομαχικό διάκοσμο του τρούλλου της β' φάσης, έχουμε ένα όριο ante quem στα 620/630 για την χρονολόγηση της α' φάσης, οπότε μένει να αναζητήσουμε ένα όριο post quem που δεν είναι άλλο από την καταστροφή της προηγούμενης βασιλικής στον ίδιο χώρο. Δύο μπορεί να είναι οι λόγοι καταστροφής ενός τέτοιου κτιρίου: ή μεγάλη πυρκαγιά, που στην περίπτωση μιας βασιλικής μπορεί να αποβεί μοιραία, σε αντίθεση με ένα θολωτό κτίριο, ή ένας άλλος σεισμός. Η πρώτη περίπτωση, πάντα πιθανή, είναι απροσδιόριστη χρονικά λόγω έλλειψης στοιχείων. Στην δεύτερη περίπτωση θα πρέπει να αναζητήσουμε έναν άλλο σεισμό ανάμεσα στα τέλη του 6ου και στις αρχές του 7ου αιώνα, πριν από την δεκαετία 620 - 630. Η μόνη γνωστή περίπτωση είναι ο σεισμός του 618, πάλι από τα θαύματα του Αγίου

697. Strzygowski, Sophienkirche, 153.

698. Την άποψη δέχονται οι C. Texier, Ch. Diehl και O. Wulff, ενώ οι R. Schultz και S. Barnsley (AM 16 (1891), 365) αναφέρονται σε μια πλάκα που είδαν στο ιερό του ναού με την χρονολογία 535, στοιχείο που δεν συνδέεται κατ' ανάγκην με αυτό το κτίριο.

699. Laurent, Ste Sophie, 431-433.

700. Kalligas, *Hagia Sophia*, 65-66. Ο R. Krautheimer, στην πρώτη έκδοσή του έργου του, *Architecture*, σ. 290, δέχθηκε την χρονολόγηση του Μ. Καλλιγά.

701. Το πρώτο χρονικό διάστημα δέχεται ο A. Grabar (Grabar, *L'Iconoclasme*, 153,172 κ.ε.) και ο R. Cormack στην διατριβή του (Cormack, *Ninth-century Painting and Mosaic*, σποραδικά).Το δεύτερο χρονικό διάστημα προτάθηκε από τον H. Buchwald (Buchwald, *Sige*, 43 κ.ε.) και ακόμα στενότερα καθορίσθηκε από τον C. Mango (Mango, *Architecture*, 164-165), γύρω στο 783. Η παλαιότερη άποψη του C. Mango (Mango, Brick Stamps, 22) για την χρονολόγηση του ναού ήταν στις αρχές του 6ου αιώνα.

702. Η απόδοση των ψηφιδωτών του ιερού βήματος και της κόγχης (πλην της Παναγίας) σε ενιαία φάση αμφισβητήθηκε από τους Μ. Καλλιγά και Σ. Πελεκανίδη (βλ. Kalligas, *Hagia Sophia*, 57-67· Pelekanidis, Mosaiki, 337-349· ο ίδιος, Altarmosaiken der Hagia Sophia, 29-40), αλλά χωρίς συγκεκριμένα στοιχεία. Ο Μ. Καλλιγάς πιστεύει πως τα μονογράμματα είναι μεταγενέστερη προσθήκη σε προηγούμενο σύνολο, που αντιπροσωπεύει ο σταυρός της κόγχης (πριν από την Παναγία), ενώ η δεύτερη άποψη του Πελεκανίδη θεωρεί τον σταυρό της κόγχης προγενέστερο του σταυρού που κοσμεί μέχρι σήμερα την καμάρα του βήματος.

Δημητρίου (βλ. σ. 29-30), που είναι όμως πολύ κοντά στα 620 - 630, αφήνοντας ένα περιθώριο 2 - 12 χρόνων ανάμεσα στην α' και β' φάση. Αυτό μπορεί να σημαίνει ότι ο δεύτερος σεισμός βρήκε το κτίριο ή μισοτελειωμένο ή όχι απόλυτα σταθεροποιημένο ακόμη, κυρίως στα τμήματα της ανωδομής (εξαιτίας των γνωστών προβλημάτων), από την αργή σκλήρυνση του μεγάλου όγκου κονιάματος. Η ομοιότητα, κυρίως στα δομικά κονιάματα, της α' και β' φάσης θα μπορούσε να δικαιολογήσει μια τέτοια σκέψη, όπως και ορισμένα άλλα στοιχεία που μπορούν να βρούν εξήγηση στην υπόθεση του σεισμού του 618. Βέβαια, δεν αποκλείεται η δυνατότητα τα στοιχεία αυτά να ισχύουν με παρόμοιο τρόπο και στην περίπτωση πυρκαγιάς ανάμεσα στα τέλη του 6ου αιώνα και στην δεκαετία 620 - 630.

Όπως είδαμε, έγινε προσπάθεια οι εργασίες ανοικοδόμησης του νέου ναού να περιορισθούν στην έκταση του αναγκαίου, ενσωματώνοντας τα τμήματα της προηγούμενης βασιλικής (του νάρθηκα και πιθανόν του αιθρίου) που είχαν διασωθεί σε καλή κατάσταση. Τόσο ο τρόπος άρθρωσης του παλαιού με το νέο κτίριο (βλ. παραπάνω, κεφάλαιο Δ') όσο και ο τρόπος θεμελίωσης μπορούν να ερμηνευθούν ως μέτρα προληπτικά που εκμεταλλεύονται την εμπειρία προηγούμενων σεισμών. Η χρήση δομικού κονιάματος, που για την παρασκευή του απαιτούνται τεράστιες ποσότητες τούβλων (υλικού εν γένει ακριβού), δείχνει την αφθονία του υλικού αυτού από διαθέσιμα χαλάσματα των κτιρίων και όχι την επί τούτω παραγωγή του στα δύσκολα χρόνια που εξετάζουμε. Τέλος, οι συγκεκριμένες χαράξεις που βρίσκουμε στο κτίριο, κωνσταντινουπολίτικης καταγωγής, όπως και η μορφή της τοιχοποιίας με τον ορθογωνισμένο ασβεστόλιθο, μιλούν για μεταφορά ανθρώπων από την Πρωτεύουσα. Η αποστολή βοηθείας από την Κωνσταντινούπολη προς τις δοκιμαζόμενες από μεγάλες καταστροφές επαρχίες δεν είναι άγνωστη, όπως φαίνεται λ.χ. από το παράδειγμα της Εφέσου, ενώ και τα ίδια τα εκστρατευτικά σώματα είχαν σώματα τεκτόνων που μπορούσαν να κατασκευάσουν από αμυντικά έργα μέχρι εκκλησιαστικά κτίρια[703].

Στην περίπτωση της πολιορκίας και των σεισμών της Θεσσαλονίκης του 618 γνωρίζουμε από τα θαύματα του Αγίου Δημητρίου ότι στην πόλη κατέφθασαν ενισχύσεις από την Πρωτεύουσα διά θαλάσσης, υπό κάποιον Χαρία, οπότε και έληξε ο αποκλεισμός της πόλης με την συνθηκολόγηση των Αβάρων[704]. Ίσως λοιπόν οι τέκτονες και οι πλώιμοι του σώματος αυτού να έλαβαν μέρος, δίνοντας και τις κύριες κατευθύνσεις στο κτίσιμο του ναού, εφόσον η όλη υπόθεση αληθεύει. Η σπουδή, να ξανακτισθεί ένας ναός σε μια εποχή που δεν φαίνεται καθόλου ανθηρή, θα μπορούσε να δικαιολογηθεί από το γεγονός ότι η παλαιοχριστιανική βασιλική στην θέση της Αγίας Σοφίας, που είχε καταστραφεί από τους σεισμούς αυτούς ήταν ένα τόσο σπουδαίο κτίριο για την πόλη —όπως αποδεικνύεται και από το τεράστιο μέγεθός του— που έπρεπε να αντικατασταθεί για λόγους γοήτρου, ως σύμβολο της πόλης και της συνέχειας της ζωής της. Μια χρονική συγγένεια της καταστροφής της βασιλικής αυτής με τους σεισμούς των ετών 620 - 630 και την φωτιά στον Άγιο Δημήτριο, θα εξηγούσε πολύ καλά την παρουσία παρόμοιων κιονοκράνων στα υπερώα της Αγίας Σοφίας (α' φάση) καθώς και στην επισκευή του Αγίου Δημητρίου στον 7ο αιώνα, τα οποία κατά την άποψή μας προέρχονται από την βασιλική κάτω από την σημερινή Αγία Σοφία (βλ. παραπάνω, κεφάλαιο Ζ'. Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού).

Αυτό που μπορούμε να υποστηρίξουμε με μεγαλύτερη ασφάλεια είναι την χρονολόγηση της κατασκευής του ναού στα χρόνια πριν από την δεκαετία 620-630 έως τα τέλη του 6ου αιώνα, με την πιθανότητα το όριο αυτό να περιορίζεται μετά το 618, στην περίπτωση καταστροφής της προηγούμενης βασιλικής από τον σεισμό που έγινε την χρονιά εκείνη.

703. Η συμμετοχή τεκτόνων σε εκστρατευτικά σώματα είναι γνωστή (Παναγιωτάκης, *Θεοδόσιος ο διάκονος*, 134) όπως επίσης και η κατασκευή εκκλησιών από τέτοια σώματα, η ανέγερση λ.χ. του ναού του Μαγίστρου στην Κρήτη από τα στρατεύματα του Νικηφόρου Φωκά, κατά τον Μιχαήλ Ατταλειάτη. Πληροφορίες για ανάλογες δυνατότητες των «πλωΐμων» δίνει ο Ιωάννης Ζωναράς (Ιωάννης Ζωναράς, *Επιτομή Ιστοριών*, III, 432, 446).

704. Βλ. *PG* 116, στ. 1344... *Ἀλλ᾽ ἔστειλεν ὕπαρχον ἐνταῦθα τοὔνομα Χαρίαν.* Οι αυτοκρατορικές ενισχύσεις αφορούσαν κατά τις πληροφορίες του κειμένου, σε τρόφιμα, πολεμοφόδια και στρατό. Αν κρίνουμε από το αποτέλεσμα που είχε η εμφάνισή τους στην εξέλιξη της πολιορκίας, θα πρέπει να ήταν πολύ σοβαρή βοήθεια.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η Αγία Σοφία της Θεσσαλονίκης είναι ένα από τα μνημεία εκείνα που η σπουδαιότητά τους συναγωνίζεται την προβληματικότητά τους και, όντας τόσο λίγο ορθόδοξα σε σχέση με τα καθιερωμένα πρότυπα της σχολαστικής σκέψης, βάζουν τον μελετητή τους απευθείας αντιμέτωπο με την σχετικότητα και την ανεπάρκεια της συνηθισμένης μεθόδου προσέγγισης της Τέχνης, αποκαλύπτοντας την διαλεκτική της με την Ιστορία.

Για τον λόγο αυτόν, πριν επιχειρήσουμε την εξαγωγή των όποιων συμπερασμάτων σχετικά με επιδράσεις, χρονικές ή τοπικές σχέσεις με άλλα κτίρια, σχολές κτλ., θα αναφερθούμε στους ιστορικούς και άλλους παράγοντες που καθόρισαν το πλαίσιο, μέσα στο οποίο εκδηλώθηκε η καλλιτεχνική αντίληψη της κάθε εποχής. Είναι φανερό ότι σε χρόνια δύσκολα, εποχές οικονομικής και κοινωνικής δυσπραγίας, ο παράγοντας «αναγκαιότητα» είναι κυριαρχικός, περιορίζοντας το πεδίο δράσης των άλλων. Αντίθετα, στα χρόνια της γενικότερης ακμής η καλλιτεχνική αντίληψη εκφράζεται αβίαστα με πληρότητα και αυτοπεποίθηση.

Παρακολουθώντας κανείς το χρονικό της Αγίας Σοφίας, όπως μπορεί να αναγνωσθεί από τα σημάδια της ίδιας της κατασκευής, βλέπει αυτήν την διαδικασία ξεκάθαρα και μαζί με αυτήν αντιλαμβάνεται τις περιπέτειες και τις οικονομικές και κοινωνικές διακυμάνσεις ολόκληρης της πόλης.

Τα χρόνια στα οποία τοποθετείται η ίδρυση του ναού συμπίπτουν με την αρχή μιας δύσκολης περιόδου για όλη την αυτοκρατορία, αλλά και τα Βαλκάνια ειδικότερα, κατά την οποία η Θεσσαλονίκη, παρ' ότι δέχθηκε ισχυρά πλήγματα ακολουθώντας την τύχη του ευρύτερου χώρου, δεν υπέκυψε ποτέ.

Από τα τέλη του 6ου αιώνα άρχισε να πέφτει το σκοτάδι στην Ελλάδα με τις πρώτες εισβολές σλαβικών κυμάτων, που στις αρχές του 7ου αιώνα έχουν πια κατακλύσει την Βαλκανική, μετά τις αποτυχημένες εκστρατείες του αυτοκράτορα Μαυρίκιου στον Δούναβη. Οι πληθυσμοί κατέφυγαν στα ορεινά ή σε ορισμένα παραθαλάσσια κέντρα, όπως η Θεσσαλονίκη, που παρέμεναν κάτω από βυζαντινό έλεγχο. Η Βαλκανική χωρίσθηκε σε πολυάριθμες σλαβικές περιοχές, τις Σκλαβινίες κατά τους Βυζαντινούς, ενώ οργανωμένη βυζαντινή δύναμη δεν υπήρχε, παρά μόνον κατά νησίδες σε αυτόν τον χώρο. Παρ' όλα ταύτα, ο μύθος του βυζαντινού κράτους δεν εξέλιπε, όσο από το μέρος των Σλάβων δεν δημιουργήθηκε μια οργανωμένη δύναμη[705].

Η ίδια η Θεσσαλονίκη υπέφερε πολλές επιδρομές από τους Αβαροσλάβους αυτά τα χρόνια, για τις οποίες τα Θαύματα του Αγίου Δημητρίου διασώζουν ζωηρές περιγραφές. Η πόλη κρατήθηκε πίσω από τα τείχη της, αλλά η αστική ζωή σε αυτήν δέχθηκε ισχυρά πλήγματα, όπως προκύπτει από τις πληροφορίες των Θαυμάτων, σύμφωνα με τις οποίες την ώρα μιας επιδρομής Αβαροσλάβων πολλοί από τους κατοίκους συνελήφθησαν έξω από τα τείχη να μαζεύουν την σοδιά τους, είχαν δηλαδή υιοθετήσει έναν αγροτικό τρόπο ζωής.

Μέσα σε μια πόλη, λοιπόν, που έχει αποδυθεί στον αγώνα της επιβίωσης δεν περιμένουμε να γίνονται μεγάλα έργα. Αυτό που μπορούμε να περιμένουμε είναι έργα οχυρωματικά και άλλα άμεσης ανάγκης, όπως επισκευές ύστερα από μεγάλες καταστροφές. Το ότι τον 7ο αιώνα δεν εξέλιπε παντελώς η οικοδομική δραστηριότητα, παρά τις αντίξοες πολιτικές και οικονομικές συνθήκες, γίνεται φανερό από την επι-

705. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, II, 159-172. Ειδικά για την περιοχή της Θεσσαλονίκης, βλ. Θεοχαρίδης, *Ιστορία Μακεδονίας*, 145-158.

σκευή του Αγίου Δημητρίου λίγο μετά την πυρκαγιά που τον κατέστρεψε αυτήν την εποχή[706]. Μάλιστα, ο ναός όχι μόνο επισκευάσθηκε, αλλά και διακοσμήθηκε στην συνέχεια με ψηφιδωτά που σχετίζονται άμεσα με το περιστατικό της φωτιάς, όπως δηλώνουν οι επιγραφές τους[707].

Επίσης, λογικό είναι να έγιναν εκτεταμένα έργα στην οχύρωση και στα μεγάλα δημόσια κτίρια της πόλης μετά τους σεισμούς του α' τρίτου του 7ου αιώνα (λίγο προ της πυρκαγιάς), και των οποίων τα ίχνη, όπως πιστεύουμε, ταυτίζονται με τις επισκευές που αναγνωρίσθηκαν στην Αχειροποίητο, την Ροτόντα, τα τείχη και πιθανολογούνται στον Άγιο Δημήτριο.

Η ανέγερση βέβαια ενός νέου ναού σε αυτήν την περίοδο γίνεται δύσκολα κατανοητή. Αν δεν αναχθεί σε λίγο προγενέστερη εποχή, θα μπορούσε να δικαιολογηθεί μόνο αν εντασσόταν σε ένα ευρύτερο πρόγραμμα αποκατάστασης των ζημιών που προκάλεσε στην πόλη μια μεγάλη καταστροφή· αν την δούμε δηλαδή ως αντικατάσταση της προηγούμενης παλαιοχριστιανικής βασιλικής στην ίδια θέση, αντικατάσταση μάλιστα που προσπάθησε να περιορισθεί σε έκταση, ενσωματώνοντας τα μέρη του παλαιού κτιρίου που διασώθηκαν σε καλή κατάσταση. Κάτι τέτοιο, αφ' ενός σημαίνει ότι η σημασία του προηγούμενου ναού ήταν πολύ μεγάλη για την πόλη, ώστε να επιζητεί την αντικατάστασή του παρ' όλες τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε, αφ' ετέρου προϋποθέτει την παροχή σημαντικής εξωτερικής βοήθειας στην χειμαζόμενη πόλη, καθώς και κάποια ασφάλεια στην γύρω περιοχή για την εξόρυξη και μεταφορά του πετρώματος που, όπως είδαμε, προέρχεται από την γειτονική Κασσάνδρα. Οι συνθήκες αυτές εκπληρώνονται στην περίπτωση των σεισμών και της πολιορκίας του 618, όταν, όπως γνωρίζουμε, καταφθάνουν στην πόλη ενισχύσεις από την Κωνσταντινούπολη υπό τον Χαρία και υπογράφεται συνθήκη με τους Αβαροσλάβους. Χωρίς να μπορούμε να υποστηρίξουμε με απόλυτη βεβαιότητα αυτήν την άποψη, πρέπει εν τούτοις να επισημάνουμε τις ευνοϊκές συνθήκες που ενισχύουν την εκδοχή αυτή.

Τα πράγματα φαίνονται πιο απλά και ευεξήγητα στην περίπτωση της επισκευής του ναού (β' φάση) μετά την καταστροφή της ανωδομής του από τους σεισμούς των ετών 620 - 630. Όπως είδαμε η μορφή που υιοθετήθηκε, με τα ξυλόστεγα υπερώα και τα ντόπια υλικά, δείχνουν απλούστευση του σχεδίου, ώστε να μπορεί να υλοποιηθεί αυτό από τα τοπικά συνεργεία με το λιγότερο δυνατό κόστος, ενώ η υπολειτουργία ορισμένων τμημάτων και η απόδοσή τους σε δευτερεύουσες χρήσεις —υπερώα— δείχνει περιορισμό των αναγκών. Όλα μιλούν για μια εποχή στενότητας στην πόλη και συμφωνούν με την εικόνα των πολιορκιών, του αποκλεισμού, των επιδημιών και της συρρίκνωσης της αστικής ζωής που περιγράφουν οι Διηγήσεις των Θαυμάτων αυτήν την εποχή.

Την ίδια περίοδο η αυτοκρατορία και αυτή ακόμη η Κωνσταντινούπολη περνούν κρίσιμες ώρες. Με την κατάκτηση της Αιγύπτου από τους Πέρσες το 619 συμπληρώνεται η απώλεια των ανατολικών επαρχιών που άρχισε με την Συρία και την Παλαιστίνη. Το 622 ο Ηράκλειος ξεκινάει από την Κωνσταντινούπολη για μια πολύχρονη εκστρατεία κατά των Περσών και στην διάρκεια της απουσίας του εκδηλώνεται διπλή επίθεση Αβάρων - Περσών εναντίον της Πρωτεύουσας (628). Η πολιορκία λύνεται με την συντριπτική ήττα των επιδρομέων και ο αυτοκράτορας γυρίζει θριαμβευτής το 628, αλλά το κράτος ανασαίνει για λίγα μόνο χρόνια. Στα ανατολικά σύνορα εμφανίζεται νέος δυναμικός εχθρός, οι Άραβες, που θα αποσπάσουν σύντομα τις πάντα προβληματικές επαρχίες, Συρία, Παλαιστίνη (638) και Αίγυπτο[708].

Η κατάσταση στην Βαλκανική εξακολουθεί να είναι προβληματική με την δεδομένη εγκατάσταση των σλαβικών φύλων και την μετέπειτα εμφάνιση των Βουλγάρων. Στα 658 ο Κώνστας Β' αναλαμβάνει εκστρατεία κατά των Σλάβων, της οποίας το μέγεθος δεν γνωρίζουμε, ενώ στα 680 ο Κωνσταντίνος Δ' ηττάται από τους Βουλγάρους στον Δούναβη και αναγκάζεται να αναγνωρίσει το κράτος τους[709].

706. Σωτηρίου Γ.- Μ., *Άγιος Δημήτριος*, Ι, 143-146· Spieser, *Thessalonique*, 198-214.
707. Cormack, The Mosaic Decoration of St Demetrios, 41-42.
708. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού Κράτους*, ΙΙ, 167-175.
709. Ό.π., 185, 195-197.

Η Θεσσαλονίκη αυτήν την περίοδο πρέπει να είναι μια αποκλεισμένη πόλη, στην οποία η επίσκεψη του Ιουστινιανού Β' μετά τις επιτυχείς εκστρατείες του κατά των Σλάβων αποτελεί ένα τονωτικό διάλειμμα και γίνεται η αφορμή για κάποιες αυτοκρατορικές δωρεές. Από ένα διάταγμα του έτους 688/9 γνωρίζουμε ότι ο αυτοκράτορας παραχώρησε κάποιες αλυκές στον Άγιο Δημήτριο[710] και μπορούμε ίσως να υποθέσουμε ότι χρηματοδότησε επίσης διάφορα έργα διακόσμησης ναών, όπως τον τρούλλο της Αγίας Σοφίας που πιθανόν παρέμενε ακόσμητος μετά την επισκευή, λόγω της γενικής ενδείας.

Όπως και να έχει το πράγμα, οι επιπτώσεις της αυτοκρατορικής νίκης δεν φαίνεται να άλλαξαν ριζικά και για μεγάλο χρονικό διάστημα τις συνθήκες στην περιοχή . Στα επόμενα χρόνια η δύσκολη πολιτική και οικονομική κατάσταση συνεχίζεται. Αυτήν την εντύπωση δημιουργεί και η ανορθόδοξη μορφή και λειτουργία που δόθηκε κατά την επόμενη επισκευή του ναού (β', φάση), όταν τα υπερώα σαφέστατα υπολειτουργούν και περιορίζονται μόνο στο βόρειο και νότιο τμήμα τους. Τα πάντα δείχνουν ότι ο ναός σε αυτήν την φάση απλώς «έκλεισε τα κενά του», οι ανάγκες καλύφθηκαν εκ των ενόντων, δεν δόθηκε βάρος στις αισθητικές απαιτήσεις, ενώ και οι χρηστικές απαιτήσεις περιορίσθηκαν.

Η όξυνση εκ νέου του σλαβικού προβλήματος στην Μακεδονία, αρκετά χρόνια μετά την νίκη του Ιουστινιανού Β', αποδεικνύεται από τις εκστρατείες που οργάνωσαν οι επόμενοι αυτοκράτορες μέσα στον 8ο αιώνα, ο Κωνσταντίνος Ε' στα 758 και ο Κωνσταντίνος ΣΤ' με την μητέρα του Ειρήνη στα 783. Μετά την τελευταία αυτή νικηφόρα εκστρατεία του 783, κατά την οποία ο ευνούχος Σταυράκιος, στρατηγός της Ειρήνης, έφθασε μέχρι την Πελοπόννησο, οι Σλάβοι καθυποτάχθηκαν και σταθεροποιήθηκε πλέον η βυζαντινή κυριαρχία στην Μακεδονία, όπως δείχνει η δημιουργία του θέματος της Θεσσαλονίκης στα τέλη του 8ου-αρχές του 9ου αιώνα[711].

Η διακόσμηση της κόγχης της Αγίας Σοφίας, μητρόπολης της Θεσσαλονίκης, με ανεικονικά θέματα κατά το επίσημο δόγμα της αυλής αυτά τα χρόνια, είναι έργο κρατικής προπαγάνδας που έχει σκοπό να επισφραγίσει την αποκατάσταση του βυζαντινού ελέγχου στην περιοχή και να σηματοδοτήσει την αρχή της νέας εποχής στην πόλη.

Σε αυτό το σημείο είναι σκόπιμο να αναφερθούμε στα ιδιαίτερα εκκλησιαστικά προβλήματα της Θεσσαλονίκης. Η πόλη ως τμήμα του ανατολικού Ιλλυρικού υπαγόταν έως τον 8ο αιώνα πολιτικά μεν στην Κωνσταντινούπολη, εκκλησιαστικά δε στην Ρώμη, όντας μάλιστα έδρα παπικού βικαρίου. Το βικαριάτο της Θεσσαλονίκης, που υπήρξε αντικείμενο διενέξεων μεταξύ Ρώμης και Κωνσταντινούπολης, αναγνωρίσθηκε επίσημα από τον Ιουστινιανό Α' και δεν καταργήθηκε παρά στα χρόνια του Λέοντος Γ' Ίσαυρου (717-741), όταν προσαρτήθηκε και η εκκλησία του ανατολικού Ιλλυρικού στην Κωνσταντινούπολη[712]. Δεν είναι γνωστό σε ποιό βαθμό επηρεάστηκε η Θεσσαλονίκη από τις αντιθέσεις των δύο εκκλησιαστικών κέντρων πάνω σε δογματικά ζητήματα, αντιθέσεις που οξύνθηκαν ιδιαίτερα με το ζήτημα του Μονοθελητισμού και την εξορία και τον θάνατο του πάπα Μαρτίνου, αλλά είναι γνωστό λ.χ. ότι ο αρχιεπίσκοπος της πόλης δεν πήρε μέρος στην Πενθέκτη Σύνοδο, της οποίας οι αποφάσεις απορρίφθηκαν από τον πάπα. Είναι πάντως φυσικό μετά την εκκλησιαστική υπαγωγή της Θεσσαλονίκης στην Κωνσταντινούπολη να δόθηκε μεγάλη προσοχή από τη μεριά της Πρωτεύουσας στον σαφή προσανατολισμό της πόλης προς ανατολάς.

Από τα τέλη του 8ου αιώνα, με την συντριβή των Σλάβων και την αναδιοργάνωση του κράτους στον χώρο της Ελλάδας και της Βαλκανικής, πρέπει να άρχισε η πορεία προς την οικονομική και πολιτική ανόρθωση της Θεσσαλονίκης. Στην ίδια την Αγία Σοφία τα αποτελέσματα αυτής της ακμής γίνονται φανερά με την εκτέλεση ενός πολυδάπανου ψηφιδωτού διακόσμου στον τρούλλο, την σύνθεση της Ανάληψης

710. Vasiliev, En Edict, 1-13· Θεοχαρίδης, *Ιστορία Μακεδονίας*, 189-202.

711. Βλ. Καραγιαννόπουλος, *Βυζαντινή Ιστορία*, ΙΙΙ, 68-69, για την επίσκεψη του Σταυράκιου στην Θεσσαλονίκη. Για το θέμα της Θεσσαλονίκης, βλ. Θεοχαρίδης, *Ιστορία Μακεδονίας*, 220-223.

712. Για το βικαριάτο της Θεσσαλονίκης, βλ. Θεοχαρίδης, ό.π., 103-125.

που γενικά τοποθετείται στο β' μισό του 9ου αιώνα καθώς και την επαναφορά των υπερώων σε κανονική λειτουργία κατά την γ' φάση, πριν από τα μέσα του 10ου αιώνα.

Η δ' φάση, που έχει τον χαρακτήρα ανακαίνισης μεγάλης κλίμακας με την αύξηση του όγκου των υπερώων, την δημιουργία εκεί παρεκκλησίων καθώς και την τοιχογράφηση του ναού, συμπίπτει με το απόγειο της δύναμης του βυζαντινού κράτους, μετά τις λαμπρές νίκες του Βασιλείου Β' κατά των Βουλγάρων και την διάλυση του κράτους τους. Η μητρόπολη της Θεσσαλονίκης λαμπρύνεται για να ανταποκριθεί στον νέο της ρόλο στα Βαλκάνια, ρόλο που έγινε αμέσως εμφανής και στα θέματα της τέχνης, αν κρίνουμε από την καταπληκτική ομοιότητα των μορφών στις τοιχογραφίες του νάρθηκα της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης με τις περίπου σύγχρονες τοιχογραφίες στην Αγία Σοφία της Αχρίδας.

Περνώντας στα θέματα καταγωγής και επιδράσεων στον τομέα της αρχιτεκτονικής, πρέπει να τονίσουμε ότι η Αγία Σοφία είναι ο πρώτος μεγάλος θολωτός βυζαντινός ναός που εισάγει, θα λέγαμε, τις νέες αντιλήψεις της ναοδομίας στην περίφημη για τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές της Θεσσαλονίκη.

Το σχέδιο και οι μεγάλες διαστάσεις του κτιρίου, όπως και οι γενικές τετράγωνες αναλογίες, ο χειρισμός του εξωτερικού με τις απλές ακόσμητες επιφάνειες και τους ψηλούς συνεχείς τοίχους θυμίζουν τα μεγάλα πρότυπα του 6ου αιώνα. Από την άλλη μεριά, η κωνσταντινουπολίτικη καταγωγή στην σύλληψη και κατασκευή του έργου γίνεται φανερή τόσο από την μορφή της αρχικής τοιχοποιίας, άγνωστης από άλλα παραδείγματα στην πόλη, όσο και στην εφαρμογή των συγκεκριμένων κανόνων χάραξης του κτιρίου που αποδίδονται στην σχολή του Παλατιού. Θεωρείται πολύ πιθανό στο κτίσιμο του ναού να έλαβαν μέρος τεχνίτες από την Πρωτεύουσα, που μετέφεραν την τεχνολογία και τις αισθητικές τους αντιλήψεις. Αντίθετα, η υιοθέτηση του συγκεκριμένου συνδυασμού τρίπλευρης εξωτερικά αψίδας στο ιερό και ημικυκλικών στα παραβήματα, μπορεί ίσως να σημαίνει την επικράτηση κάποιων τοπικών χαρακτηριστικών (Άγιος Ανδρέας Περιστεράς, Παναγία Χαλκέων κτλ.), αν ο ναος που εξετάζουμε δεν στάθηκε ο εμπνευστής των μεταγενέστερων αυτών παραδειγμάτων[713].

Η θέση του κτιρίου στην εξέλιξη της βυζαντινής ναοδομίας γίνεται νομίζουμε καλύτερα κατανοητή με βάση τον γενικό του χαρακτήρα, παρά με τις αμφίβολες παρατηρήσεις σε λεπτομέρειες τυπολογικές, οι οποίες όπως είδαμε προηγουμένως επηρεάστηκαν ουσιαστικά από το σχέδιο και τις διαστάσεις του προγενέστερου κτιρίου στην ίδια θέση. Αυτό αποτελεί ένα γενικότερο πόρισμα από την μελέτη του κτιρίου, ιδιαίτερα σημαντικό για την αξιολόγηση των συμπερασμάτων που συνήθως εξάγονται από μια τέτοιου είδους μονομερή προσέγγιση.

Ο βαρύς γενικός χαρακτήρας του κτιρίου και η ογκηρότητά του, που εκφράζεται τόσο με τις αναλογίες των ίδιων των δομικών στοιχείων όσο και με την επικράτηση των πλήρων πάνω στα κενά και τον περιορισμένο αριθμό ανοιγμάτων, εισάγει στην αρχιτεκτονική των σκοτεινών χρόνων. Από την άλλη πλευρά, τα χαρακτηριστικά που αναφέρθηκαν προηγουμένως μας συνδέουν με ιουστινιάνεια κτίρια. Επιπλέον, ορισμένα χαρακτηριστικά από την διάπλαση του σταυρικού κέντρου με την επέκταση των κεραιών μέχρι τους εξωτερικούς τοίχους, όπου εμφανίζονται τα ψηλά μέτωπα των τυμπάνων, είναι ιδέες που διαμορφώθηκαν προηγουμένως στις βασιλικές με τρούλλο και εγκάρσιο κλίτος, όπως η Βασιλική Β' των Φιλίππων, ή στους σταυρικούς θολωτούς ναούς, όπως η Καταπολιανή της Πάρου, και οι ιδέες αυτές πέρασαν στην συνέχεια στους ναούς του τύπου της Compact Domed Basilica, όπως η Αγία Ειρήνη της Κωνσταντινούπολης, η Αγία Σοφία Βιζύης, ο ναός στο Dereağsi.

Η Αγία Σοφία της Θεσσαλονίκης δείχνει να συνδέεται τόσο με τα μεγάλα οικοδομήματα του 6ου αιώνα όσο και με τα μεταγενέστερα κτίρια της σκοτεινής λεγόμενης περιόδου. Μοιάζει γενικά με το τελευταίο μνημείο της σειράς μιας μεγάλης σε αντίληψη και μέγεθος αρχιτεκτονικής που, στην περιοχή της

713. Πρόσφατες απόψεις θεωρούν τον ναό του Αγίου Ανδρέα Περιστεράς ως παλαιοχριστιανικό κτίριο στην βάση του, που μετατράπηκε τον 9ο αιώνα (Μαυροπούλου-Τσιούμη - Κούντουρας, Άγιος Ανδρέας Περιστεράς, 487-496).

τουλάχιστον, έμεινε χωρίς αντάξιους συνεχιστές, εξαιτίας των δύσκολων ιστορικών συνθηκών που ακολούθησαν. Λίγα πρώιμα επαρχιακά παραδείγματα, όπως ο ναός της Πύδνας και ο ναός της Παναγίας στην Κουντουριώτισσα, ακολουθούν τον τύπο της σε απλουστευμένη εκδοχή, και πρέπει να περιμένουμε έως μια όψιμη περίοδο των μέσων βυζαντινών και πρώιμων παλαιολόγειων χρόνων για να δούμε την αναβίωσή του στην ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας.

Συν τοις άλλοις, η μελέτη της Αγίας Σοφίας συμβάλλει εξαιρετικά στις γνώσεις μας και σε άλλους τομείς, όπως στην κατανόηση της βυζαντινής αντίληψης για τον σχεδιασμό και την αρχιτεκτονική σύνθεση, καθώς και στην αναγνώριση του επιπέδου γνώσης της εποχής πάνω σε θέματα μηχανικού κατασκευών —κυρίως θεμελιώσεις και συμπεριφορά κτιρίου σε σεισμό. Αυτές οι πληροφορίες είναι ιδιαίτερα πολύτιμες, δεδομένου ότι δεν διαθέτουμε γραπτές πηγές αναφορικά με την εκπαίδευση και την επαγγελματική κατάρτιση του βυζαντινού αρχιτέκτονα.

Όπως είδαμε στο κεφάλαιο Δ', ο πρωτοβυζαντινός ναός της Αγίας Σοφίας κατέλαβε το δυτικό μέρος της τεράστιας βασιλικής στην ίδια θέση και συμπεριέλαβε επίσης στην κατασκευή του τον νάρθηκα της βασιλικής που είχε επιβιώσει. Συνεπώς, ο αρχιτέκτονας του 7ου αιώνα ήταν υποχρεωμένος να σχεδιάσει και να συνθέσει το νέο κτίριο μέσα στους περιορισμούς που επέβαλαν τα λείψανα του παλαιού, τόσο όσον αφορά στην κάτοψη—σε συσχετισμό με τα θεμέλια της βασιλικής που ήθελε να αποφύγει πάση θυσία—, όσο και κατά την κατακόρυφη έννοια, στην τομή του κτιρίου —σε συσχετισμό με τις υπάρχουσες στάθμες δαπέδων και την θέση των ανοιγμάτων του παλαιού νάρθηκα, με τον οποίο η νέα εκκλησία έπρεπε να επικοινωνεί και στο ισόγειο και στα υπερώα. Επιπλέον, όπως είδαμε στο κεφάλαιο Β', ακόμα και με αυτούς τους πολλαπλούς περιορισμούς κατάφερε να σχεδιάσει το νέο κτίριο σύμφωνα με όλους τους κανόνες των αρχιτεκτονικών αναλογιών, που βρίσκουμε σε άλλα μεγάλα κτίρια αυτής της περιόδου. Κύριο μέλημά του σε αυτήν την επιχείρηση ήταν να λειτουργήσει κατ' οικονομίαν και πράγματι κατόρθωσε να λύσει τα σύνθετα αρχιτεκτονικά προβλήματα της σύνδεσης του παλαιού με το νέο κτίριο κατά τον πιο ευθύ και ακίνδυνο δυνατό τρόπο. Έτσι για παράδειγμα, προκειμένου να μην διαταράξει το σύστημα αναλογιών στην ανωδομή του κεντρικού σταυρικού πυρήνα —πάνω στο οποίο βασιζόταν όλη η αρχιτεκτονική του σύνθεση—, ενώ ήθελε να τον συνδέσει με τον ψηλότερο νάρθηκα της βασιλικής, δημιούργησε τις δύο πιο ψηλές περιοχές στο δυτικό υπερώο, που δεν ήταν ορατές από το κέντρο, και άφησε την υπόλοιπη σύνθεση όπως την σχεδίασε.

Ταυτόχρονα, καθώς συνέθετε αυτό το πολύπλοκο κτίριο με τους περιορισμούς που επέβαλε η παλαιά βασιλική, πρόσεχε επίσης να δώσει λύσεις σε δύσκολα στατικά προβλήματα, λύσεις που δείχνουν ότι είχε πολύ εξειδικευμένη γνώση πάνω στις θεμελιώσεις και τον τρόπο που τα κτίρια συμπεριφέρονταν στον σεισμό. Είδαμε πόσο προσεκτικά απέφυγε να εδράσει οποιοδήποτε τμήμα του νέου κτιρίου απευθείας πάνω στα παλαιά θεμέλια, σχεδιάζοντας ανοίγματα ή ανακουφιστικά τόξα, όπου τα δύο ήταν αναγκασμένα να συναντηθούν. Αυτό δείχνει ότι ανησυχούσε για το πρόβλημα των διαφορετικών καθιζήσεων στα θεμέλια και την ζημιά που αυτές μπορούν να προκαλέσουν σε περίπτωση σεισμού. Έχουμε δει επίσης πως απέφυγε να δημιουργήσει απόλυτα ισχυρή σύνδεση μεταξύ της νέας εκκλησίας και του διατηρούμενου τμήματος της βασιλικής, ενώ επιπρόσθετα δημιούργησε μεγάλο αρμό διαστολής μεταξύ τους. Σίγουρα φοβόταν ότι σε περίπτωση σεισμού —πράγμα πολύ συχνό στην πόλη, που άλλωστε είχε καταστρέψει και την προηγούμενη βασιλική— το ογκώδες νέο κτίριο θα προκαλούσε σημαντική ζημιά στην διατηρούμενη πιο ευαίσθητη κατασκευή της παλαιάς βασιλικής.

Ο ευφυής τρόπος που χειρίσθηκε το όλο θέμα αποκαλύπτει έναν πεπειραμένο μηχανικό κατασκευών και ταυτόχρονα έναν ικανότατο αρχιτέκτονα. Η μεγάλη αφοσίωσή του στους κανόνες των αρχιτεκτονικών αναλογιών, που συναντάμε και σε άλλα κτίρια, παρά τους ιδιαίτερους περιορισμούς που υπήρχαν στην ειδική αυτή περίπτωση, δείχνει πόσο αυτός ο τρόπος σχεδιασμού ήταν βαθιά ριζωμένος στην εκπαίδευσή του. Το εξαιρετικό αρχιτεκτονικό αποτέλεσμα που κατόρθωσε τελικά, αφού επέλυσε και άλλα πολύπλοκα προβλήματα, αποκαλύπτει έναν αρχιτέκτονα μεγάλης συνθετικής ικανότητας, με ευκολία να χειρίζεται τέτοια θέματα που ασφαλώς δεν θα αντιμετώπιζε για πρώτη φορά.

Το σύνολο της σύνθεσης που αναγνωρίζουμε στον σχεδιασμό της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης δείχνει ζωντανά την δυναμική φύση της βυζαντινής αρχιτεκτονικής. Είναι μια αρχιτεκτονική που δεν δίσταζε, όπως φανερώνουν ένα πλήθος μικρότερων και μεγαλύτερων παραδειγμάτων, να κτίζει πάνω και μέσα σε παλαιότερες κατασκευές, να συνθέτει τα διάφορα μέρη τους και να ξαναδημιουργεί μορφές, οι οποίες ως τελικό αποτέλεσμα αποτελούσαν, σε κάθε περίπτωση, έκφραση των αρχιτεκτονικών αντιλήψεων της εκάστοτε περιόδου.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΑ ΥΠΕΡΩΑ

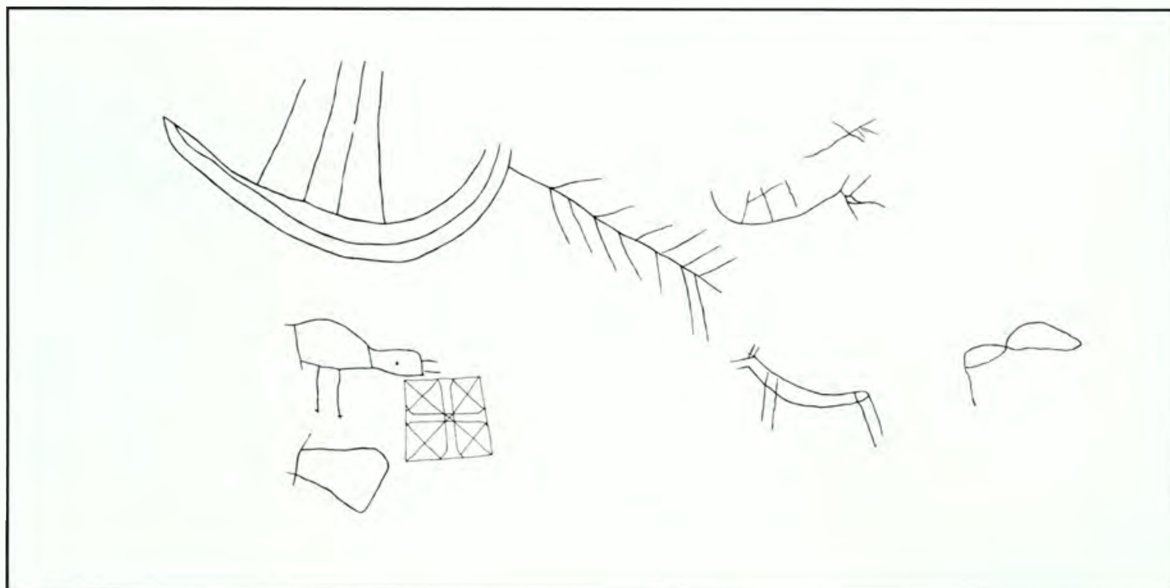
Την άνοιξη και το καλοκαίρι του 1979 διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα στο βόρειο και το δυτικό υπερώο του ναού με σκοπό την αποσαφήνιση ορισμένων προβλημάτων λειτουργίας των χώρων αυτών. Συγκεκριμένα, έγιναν δύο τομές στο βόρειο και μία στο δυτικό υπερώο.

Βόρειο υπερώο

Η πρώτη τομή έγινε κατά μήκος του εξωτερικού βόρειου τοίχου με σκοπό την διερεύνηση του ανοίγματος που ήταν ορατό στην εξωτερική όψη, πάνω από την μεσαία αντηρίδα (βλ. β' φάση του ναού, σ.73). Το ανώτατο σημείο του τοξωτού ανοίγματος, που έχει φραχθεί σε μεταγενέστερη εποχή, ήταν συνεπίπεδο με το δάπεδο των ετών 1908 - 1910, γεγονός που έδειχνε ότι για την δημιουργία του ανοίγματος εκμεταλλεύθηκαν για πέρασμα και άνοδο τον χώρο που μεσολαβεί ανάμεσα στο εξωρράχιο και τον τοίχο. Πράγματι, η ανασκαφή έφερε στο φως μια συμμετρική διάταξη ανόδου με τρεις βαθμίδες ανατολικά και δυτικά του ανοίγματος και κεκλιμένα επίπεδα στην συνέχεια (Σ χ έ δ. 12, 13· Π ί ν. 24).

Σε βάθος 16 εκ. από το σημερινό δάπεδο βρέθηκε επίστρωση από βυζαντινά τούβλα σε δεύτερη χρήση, που πατούν σε υπόστρωμα από πατημένο χώμα. Τα τούβλα, ανάμικτα παχιά και λεπτά, φέρουν συχνά σφραγίδες (Σ χ έ δ. 37-38) και συνδέονται μεταξύ τους με ασβεστοκονίαμα που περιέχει άχυρο. Πρόκειται για το δάπεδο που βλέπουμε στις φωτογραφίες των υπερώων μετά την πυρκαγιά του 1890 και πριν από τις επισκευές των αρχών του αιώνα. Σε αυτό το δάπεδο αντιστοιχούν δύο επάλληλες στρώσεις επιχρίσματος, ένα ρόδινο σε επαφή με τον τοίχο και ένα λευκό εξωτερικά, που ανιχνεύονται σε όλη την έκταση των υπερώων, αλλά και σε πολλά άλλα σημεία του ναού. Στο στρώμα που κάλυπτε το δάπεδο βρέθηκαν μόνο τουρκικά νομίσματα. Κάτω από το δάπεδο αυτό ο χώρος μπροστά στο άνοιγμα μπαζώνεται με υλικά που προέρχονται από χαλάσματα κτιρίου και περιέχουν σπαράγματα τοιχογραφιών, κομμάτια από εντοίχια ψηφιδωτά και μωσαϊκά δάπεδα, σπασμένα τούβλα (συχνά με σφραγίσματα) και κομμάτια από μαρμάρινες ζεύξεις και μαρμαροθετήματα. Μέσα στο γέμισμα του χώρου των βαθμίδων βρέθηκαν νομίσματα του 4ου αιώνα καθώς και δύο χάλκινα των μέσων του 7ου αιώνα (Κώνστας Β'), πράγμα που δείχνει ότι αυτό προέρχεται, εν μέρει τουλάχιστον, από υλικά κατεδάφισης κτιρίου του 4ου αιώνα από το άμεσο περιβάλλον του ναού. Η ανασκαφή του βόρειου υπερώου έδωσε συνολικά 15 νομίσματα[714], από τα οποία, επτά ανήκαν στον 4ο αιώνα (μεταξύ αυτών, δύο του Θεοδόσιου Α', 379 - 395 και ένα του Αρκάδιου, 395 - 408), δύο στα μέσα του 7ου αιώνα (αυτά που αναφέρθηκαν προηγουμένως), τέσσερα στο α' μισό του 10ου αιώνα και δύο στον 14ο αιώνα, το ένα στις αρχές και το άλλο στα τέλη (ένα του Ανδρόνικου Γ', 1328 - 1341, και ένα του Ιωάννη Ζ', 1399 - 1401). Στην συνέχεια δίνεται η στρωματογραφική ένδειξη για όσα από τα νομίσματα διαθέτουμε τέτοια στοιχεία.

714. Για μια σύντομη αναφορά των πρώτων σταδίων της ανασκαφής στο βόρειο υπερώο και τα νομίσματα του 10ου αιώνα, βλ. επίσης Νικολαΐδου - Τσιούμη, Συντήρηση μνημείων, 284. Η ανασκαφή του βόρειου υπερώου ολοκληρώθηκε αργότερα από την 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, στα πλαίσια των εργασιών για την επισκευή του ναού.
Από την θέση αυτή θα ήθελα να εκφράσω τις ευχαριστίες μου στις αρχαιολόγους κ. Πέπη Μαρκή και κ. Δέσποινα Ευγενίδου για την πολύτιμη βοήθειά τους στην χρονολόγηση των νομισμάτων της ανασκαφής.

42. α. Χαράγματα στο βόρειο υπερώο, δίπλα στην άνοδο. β. Χαράγματα στο βόρειο υπερώο.

Σε βάθος 1,90 μ. από το σημερινό δάπεδο, και σε απόσταση 22 εκ. από τον βόρειο τοίχο, βρέθηκε βαθμίδα πλάτους 38 εκ. και μήκους 1,60 μ., όσο το πλάτος του ανοίγματος, πάνω στην οποία καταλήγει ο κυλινδρικός θόλος (Σ χ έ δ. 12, 13). Το ορατό ύψος της βαθμίδας που μπαζώθηκε εν μέρει από το φράξιμο του ανοίγματος είναι 20 εκ., πράγμα που δίνει για το τελευταίο ένα ελεύθερο ύψος πάνω από 2,10 μ. Σε κατεύθυνση κάθετη προς την προηγούμενη κτίζονται τρεις βαθμίδες συμφυείς με την διαπλάτυνση του εξωτερικού τοίχου που οδηγούν αντίστοιχα σε δύο πλατύσκαλα. Στην συνέχεια δύο ράμπες ανέβαζαν σε ένα επίπεδο 51 εκ. κάτω από το σημερινό δάπεδο. Τόσο τα δύο πλατύσκαλα όσο και οι ράμπες δέχονται επάλειψη από ασθενές κουρασάνι, που σε ορισμένα σημεία στρώνονται με σπασμένα τούβλα ή μικρά κομμάτια μαρμάρου, άτακτα τοποθετημένα (Σ χ έ δ. 13· Π ί ν. 24α). Στην συνέχεια της ράμπας η επάλειψη από ασθενές κουρασάνι επεκτείνεται σε όλο το εμβαδόν του υπερώου σχηματίζοντας δάπεδο χρήσης, σε βάθος περίπου 45 εκ. από το δάπεδο των ετών 1908 - 1910. Άφηνε δηλαδή ακάλυπτο το ανώτατο σημείο του εξωρραχίου της κυλινδρικής καμάρας. Κάτω από το στρώμα αυτό βρίσκουμε γέμισμα από οικοδομικό υλικό που περιέχει κομμάτια από μωσαϊκά, ψηφίδες, θραύσματα από γυαλιά φεγγιτών και στο βάθος, καθ' όλο το μήκος της νότιας πλευράς της καμάρας ανάμεσα στο εξωρράχιο και τον τοίχο, δύο σειρές οξυπύθμενες στάμνους τακτικά τοποθετημένες με το στόμιο γυρισμένο προς τα κάτω (Σ χ έ δ. 12 και 43, τύπος Α). Και το γέμισμα αυτό έδωσε νομίσματα του 4ου αιώνα, πράγμα που δείχνει μαζί με τα υπόλοιπα κοινά στοιχεία (μωσαϊκά κτλ.) την ίδια προέλευση, δηλαδή τα γύρω από τον ναό στρώματα με λείψανα κτιρίου του 4ου αιώνα[715].

Όταν το άνοιγμα του βόρειου τοίχου φράζεται και γεμίζεται ο χώρος των βαθμίδων με τις ράμπες, όλο το υπερώο καλύπτεται με ένα στρώμα χώματος. Στο στρώμα αυτό, και σε διαφορετικές θέσεις πάνω στο ανώτατο σημείο του εξωρραχίου της καμάρας, βρέθηκαν δύο νομίσματα του 10ου αιώνα, από τα οποία το ένα (931-944) του Ρωμανού Α'. Άλλα δύο νομίσματα της ίδιας εποχής, ένα (950-954) του Κωνσταντίνου Ζ' και ένα δεύτερο του Ρωμανού Α' βρέθηκαν στο κοσκίνισμα των μπάζων. Στην συνέχεια της ανασκαφής δεν διαχωρίσθηκε το μπάζωμα πάνω από το στρώμα του κουρασανιού, ίσως γιατί το τελευταίο ήταν κατεστραμμένο σε μερικά σημεία και αρκετά δυσδιάκριτο. Έτσι και για τα δύο νομίσματα του 14ου αιώνα, ένα του Ανδρόνικου Γ' (1328-1341) και ένα του Ιωάννη Ζ' (1399-1401) που βρέθηκαν στο κοσκίνισμα των μπάζων δεν γνωρίζουμε την ακριβή θέση. Αν τα συσχετίσουμε με τα προηγούμενα ευρήματα, που η θέση τους είναι γνωστή, θα πρέπει μάλλον να προέρχονται από το στρώμα του χώματος που κάλυπτε την επίστρωση με το κουρασάνι, πράγμα που δείχνει ότι το υπερκείμενο δάπεδο με τις πλίνθους κατασκευάζεται μετά τα τέλη του 14ου ή στις αρχές του 15ου αιώνα και πιθανόν συνδέεται με την μετατροπή του ναού σε μουσουλμανικό τέμενος. Η εσωτερική επιφάνεια του βόρειου τοίχου, δεξιά και αριστερά του ανοίγματος με τις βαθμίδες και πάνω από ένα ύψος που αντιστοιχεί στην στάθμη του χώματος που σκεπάζει το μπάζωμα της ανόδου, αρμολογείται κανονικά, σε αντίθεση με την τραχιά όψη που εμφανίζει χαμηλότερα. Πάνω στο αρμολόγημα αυτό βρίσκουμε τα χαράγματα των Σ χ ε δ ί ω ν 42α, β, που αποκτούν έτσι ένα όριο post quem στις αρχές του β' μισού του 10ου αιώνα.

Η δεύτερη τομή έγινε στην ΝΔ. γωνία του βόρειου υπερώου, κατά μήκος του μεταγενέστερου αναλημματικού τοιχαρίου που συγκρατούσε το γέμισμα του ψηλότερου θόλου στην βόρεια γωνία του νάρθηκα. Κάτω από το δάπεδο των ετών 1908 - 1910 βρέθηκε το δάπεδο με τις βυζαντινές πλίνθους που γνωρίζουμε από τα τέλη του προηγούμενου αιώνα. Στο ενδιάμεσο ύψος σώζεται επίχρισμα του αρχικού τοίχου (που ανήκει στον σταυρικό πυρήνα του ναού) σε δύο επάλληλες στρώσεις, η πρώτη σε επαφή με τον τοίχο, από ρόδινο κονίαμα, η δεύτερη από λευκό ασβεστοκονίαμα. Το δεύτερο στρώμα του λευκού επιχρίσματος

715. Η χρήση αυτού του υλικού για το μπάζωμα και των δύο φάσεων δηλώνει ότι το στρώμα καταστροφής του πρώιμου κτιρίου ήταν ακόμη αρκετά επιφανειακό την εποχή που φράζεται το άνοιγμα της β' φάσης. Την απουσία σημαντικών επιχώσεων δείχνει και ο συσχετισμός των υψομέτρων των δαπέδων του υπάρχοντος ναού και της βασιλικής, που βρέθηκε κάτω από αυτόν.

καλύπτει και το μεταγενέστερο αναλημματικό τοιχάριο. Το τοιχάριο αυτό θεμελιώνεται ψηλά, μόλις 28 εκ. κάτω από το σημερινό δάπεδο, και έχει πρόχειρη τοιχοποιία από πέτρες και σπασμένα τούβλα ενδιάμεσα.

Στην συνέχεια της ανασκαφής αποκαλύφθηκε το εξωρράχιο του ΝΑ. λοφίου του θόλου που καλύπτει τον βόρειο χώρο του νάρθηκα. Το λοφίο αυτό είναι συμφυές με την βάση του τοίχου της α' φάσης μέχρι το ύψος του αναβαθμού, που σημειώνει το μη ορατό τμήμα του τοίχου του κεντρικού πυρήνα. Η σωζόμενη στάθμη του λοφίου, που ανάγεται και αυτό στην αρχική φάση, δίνει για τον γωνιακό θόλο, ακόμη και αν ήταν αρχικά μια ασπίδα χαμηλότερη από την σημερινή, ύψος ανώτερο από εκείνο της κυλινδρικής καμάρας του βόρειου κλίτους. Δηλαδή σε αυτό το σημείο είχαμε διαφοροποίηση στο δάπεδο του υπερώου από την αρχική φάση.

Η ανασκαφική έρευνα δεν έδωσε κανένα στοιχείο που να δικαιώνει τις παλαιότερες απόψεις για ύπαρξη αρχικά πύργων στα δυτικά άκρα του βόρειου και νότιου υπερώου[716]. Κάτι τέτοιο ήταν αναμενόμενο για την α' φάση, εφόσον σε κανένα σημείο η τοιχοποιία αυτής της εποχής δεν παρουσιάζει σημάδια συναρμογής τοίχων. Ούτε όμως υπολείμματα μεταγενέστερης έστω κατασκευής που να υποδηλώνει ανάλογη λύση βρέθηκαν, εκτός από ελάχιστες πέτρες κολυμπητές στο κονίαμα, πάνω στο εξωρράχιο της καμάρας κοντά στο ΒΑ. σφαιρικό τρίγωνο. Ο βόρειος τοίχος του σταυρικού πυρήνα στο υπερώο (α' φάση) σχηματίζει στην ΒΔ. γωνία του καθαρή ακμή, που συνεχίζεται και κάτω από το σημερινό δάπεδο μέχρι ύψος 26 εκ. πάνω από την πατούρα στην βάση του, μέχρι δηλαδή το ύψος που η επιφάνειά του αρμολογείται κανονικά, όπως μια ορατή επιφάνεια. Σε αυτό το ύψος θα πρέπει να αναζητηθεί και το αρχικό δάπεδο του υπερώου.

Δυτικό υπερώο

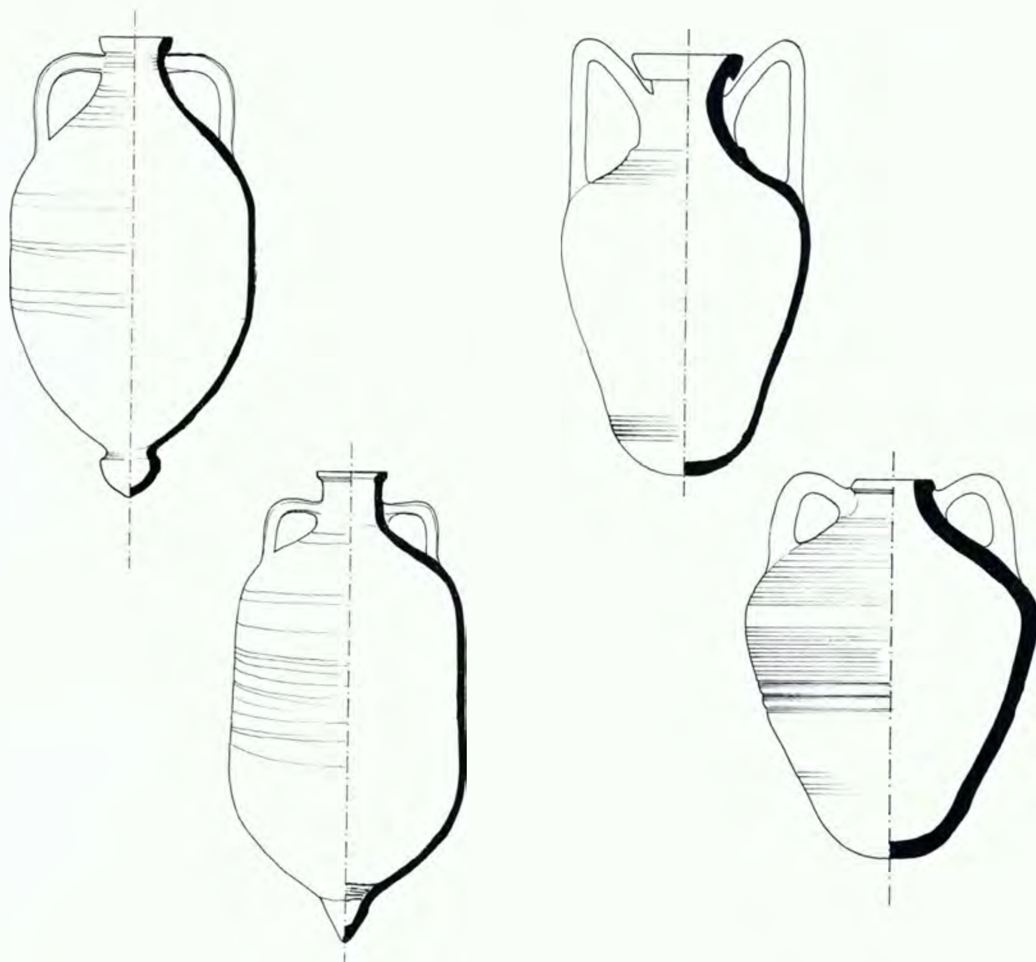
Η ανασκαφή του άρχισε τον Ιούλιο του 1979 με μία τομή παράλληλη προς τον δυτικό τοίχο του κεντρικού πυρήνα του ναού και σκοπό είχε την διερεύνηση του υπερυψωμένου στυλοβάτη του διαφράγματος της δυτικής κεραίας[717]. Η έρευνα αποκάλυψε τον αρχικό στυλοβάτη και τρεις διαδοχικές φάσεις της υπερυψωμένης μορφής του, που έφερε τους κίονες του τετράλοβου ανοίγματος στο διάφραγμα της δυτικής κεραίας (Σ χ έ δ. 14).

Σε βάθος 22 εκ. από το σημερινό δάπεδο, που είναι στο δυτικό σκέλος του δυτικού υπερώου κατά 1,20 μ. ψηλότερο από το αντίστοιχο του βόρειου και νότιου σκέλους, βρέθηκε στρώμα από ασβεστοκονίαμα, πάχους 6 εκ., που περιείχε λίγο τριμμένο κεραμίδι. Με το στρώμα αυτό σχετίζονται δύο επάλληλα στρώματα επιχρισμάτων, το πρώτο από κουρασάνι και το δεύτερο από λευκό ασβεστοκονίαμα, γνωστά και από άλλες θέσεις στο κτίριο. Κάτω από το στρώμα αυτό, που σωζόταν σε ζώνη πλάτους 1 μ. από τον ανατολικό τοίχο, υπήρχε γέμισμα από χώμα[718]. Σε βάθος 47 εκ. κοντά στον ανατολικό τοίχο βρέθηκε στρώμα πηλού, πάχους 10 εκ., που ανηφόριζε προς το κέντρο του χώρου, ακολουθώντας τις κλίσεις των θόλων, σχηματίζοντας ρύσεις καμπύλης επιφανείας στα ενδιάμεσά τους. Το ίδιο στρώμα βρέθηκε σε βάθος 10 εκ. από το σημερινό δάπεδο στο μέσο του πλάτους του υπερώου, πάνω από κορυφή θόλου, δηλαδή κάλυπτε

716. Την άποψη διατύπωσε αρχικά ο Μ. Καλλιγάς (Καλλιγάς, Έρευναι 1938, σχ. 723, εικ. 7) και επανέλαβε αργότερα ο Σ. Πελεκανίδης (Πελεκανίδης, Νέαι έρευναι, αποκατάστασις, σχ. 398-403, εικ. 1).

717. Το υπόλοιπο τμήμα του δυτικού υπερώου όπως και ένα επιφανειακό στρώμα του νότιου ανασκάφηκαν από την ομάδα εποπτείας για την στερέωση του μνημείου. Στο νότιο υπερώο εκτός από το δάπεδο με το μαρμαροθέτημα βρέθηκαν επίσης στην ΝΔ. γωνία λείψανα υστεροβυζαντινού δαπέδου. Στο δυτικό υπερώο βρέθηκαν πολλά μεσοβυζαντινά αγγεία και δύο νομίσματα Κωνσταντίνου Ζ' (Νικολαΐδου - Τσιούμη, Ανασκαφικές εργασίες, 384-386).

718. Το δάπεδο με τις βυζαντινές πλίνθους, που βλέπουμε στις φωτογραφίες μετά την πυρκαγιά του 1890, φαίνεται ότι καταστράφηκε με τις επισκευές των ετών 1908-1910.

43. Αγγεία από το γέμισμα μεταξύ των θόλων του βόρειου και του δυτικού υπερώου.

τα εξωρράχια σε όλη την έκταση, σχηματίζοντας κλίσεις απορροής. Η επίστρωση αυτή ήταν κατεστραμμένη σε διάφορα σημεία και καλυπτόταν με το μπάζωμα που περιείχε μεγάλο αριθμό αγγείων διαφόρων τύπων και μεγεθών, άτακτα τοποθετημένων (Σ χ έ δ. 43). Ο συνηθέστερος τύπος είναι ο Γ [718] (Σ χ έ δ. 43) και ένας δεύτερος χαρακτηριστικός ο Β [720], με αρκετά παραδείγματα. Πρέπει να παρατηρήσουμε ότι τα αγγεία που χρησιμοποιήθηκαν στο γέμισμα των κενών για την διαμόρφωση οριζόντιου δαπέδου περιλαμβάνουν παραδείγματα που ανάγονται σε διαφορετικές εποχές και φθάνουν έως και τα χρόνια της τουρκοκρατίας. Κανένα αγγείο τύπου Α, που χρησιμοποιήθηκε στο βόρειο υπερώο, δεν βρέθηκε στην έρευνα του δυτικού χώρου. Σε βάθος 1,22 μ. από το δάπεδο των ετών 1908 - 1910 σταματάει ο αρμός που χωρίζει την τοιχοποιία της α' φάσης (παρειά του ανοίγματος της δυτικής κεραίας) από την μετεγενέστε-

719. Παρόμοιου τύπου αμφορείς βρέθηκαν σε ανασκαφή του ανακτόρου στην περιοχή των Μαγγάνων στην Κωνσταντινούπολη (Demangel - Mamboury, *Manganes*, 149, εικ. 197-199) και στα υπερώα του Kalenderhane στην Κωνσταντινούπολη (Striker - Kuban, Kalenderhane 1975, 315). Ένα παράδειγμα αμφορέα αυτού του τύπου έχουμε από τις αρχές του 9ου αιώνα στην Κύπρο (Megaw, Excavations at Paphos, 328, εικ. C).

720. Ανάλογος τύπος στην ανασκαφή των Μαγγάνων. Βλ. Demangel - Mamboury, *Manganes*, 149, εικ. 197-199.

ρη κατασκευή του στυλοβάτη του δυτικού διαφράγματος και συνεχίζει με συμφυή στυλοβάτη από τέσσερις σειρές τούβλων, ύψους 32 εκ. Ο τοίχος αρμολογείται κανονικά ως ορατή επιφάνεια μέχρι το ύψος του αρχικού πλίνθινου στυλοβάτη, που συμπίπτει με την στάθμη του ανάλογου στυλοβάτη στο βόρειο και το νότιο υπερώο.

Πάνω στον αρχικό στυλοβάτη, και σε θέση που αντιστοιχεί στους τρεις κίονες του τετράλοβου ανοίγματος, κτίζονται τρία βάθρα με τοιχοποιία που σχηματίζει ζώνες από τούβλα και λιθοδομή με πράσινο σχιστόλιθο, συνδεδεμένα με ισχυρό κουρασάνι. Σε βάθος 23 εκ. από το σημερινό δάπεδο τα βάθρα της β' φάσης σχηματίζουν πατούρα, πλάτους 10 εκ., που σημειώνει την θέση του δαπέδου. Κάτω από την πατούρα ο τοίχος έχει αμελή εμφάνιση και δεν αρμολογείται, όπως όταν έχουμε μη ορατό θεμέλιο. Πάνω από την πατούρα βρίσκουμε μαρμάρινη πλάκα, πάχους 10 εκ., όπου πατούσε προφανώς η βάση του κίονα. Ο μαρμάρινος κοσμήτης, που σημειώνει την γένεση μεγάλου δυτικού τόξου (μέτωπο της κεραίας του σταυρού) και στέφει τους δύο «ώμους», όπου πατά αργότερα η τοξοστοιχία του διαφράγματος, φέρει στην παρειά του ανοίγματος, και σε απόσταση 63 εκ. από την δυτική όψη του τοίχου στην κάτω επιφάνειά του, εγκοπή, πλάτους 7 εκ. και ύψους 3 εκ., για στερέωση θωρακίου. Το ύψος του θωρακίου πρέπει να ήταν γύρω στα 1,10 μ.

Από τα τρία βάθρα, το βόρειο καταστρέφεται στην βόρεια παρειά του, το νότιο στην νότια, ενώ το κεντρικό και στις δύο, όταν σε μεταγενέστερη εποχή εφαρμόζονται διαφράγματα στα μεσοδιαστήματά τους. Το αρχικό πλάτος των βάθρων που σώζεται κάτω από τα μαρμάρινα κατώφλια των μεταγενέστερων διαφραγμάτων είναι 1,16 - 1,17 μ. με ίσα μεταξύ τους μεσοδιαστήματα, πλάτους 1,18 μ. Σε βάθος 85 εκ. από την δυτική τους όψη τα βάθρα της β' φάσης καταστρέφονται επίσης και το υπόλοιπο του βάθους κτίζεται, όπως και το φράξιμο των ενδιάμεσων κενών, με την τοιχοποιία της τελευταίας φάσης. Εξαιτίας της μεγάλης δυσκολίας που παρουσίαζε η αφαίρεση του νεότερου φραξίματος, δεν ερευνήθηκαν στο ίδιο βάθος όλα τα βάθρα. Φαίνεται όμως πιθανό να υπήρχε τοίχος, που ένωνε τα τρία βάθρα της β' φάσης κατά την ανατολική πλευρά τους, ο οποίος κόπηκε μαζί με μερικές από τις παρειές τους, όταν εφαρμόσθηκαν τα διαφράγματα της γ' φάσης.

Στην γ' φάση, τα μεσοδιαστήματα των βάθρων της β' φάσης διευρύνονται, όπως είδαμε, με κόψιμο των τελευταίων, οπότε σε βάθος 1,05 μ. από το σημερινό δάπεδο στρώνονται με μαρμάρινες πλάκες, όπου πατούσαν θωράκια. Στις παρειές των νέων ανοιγμάτων, πλάτους 1,40 τα μεσαία και 1,50 μ. τα ακραία, και σε βάθος 56 εκ. από το δυτικό πρόσωπο, βρίσκουμε υπολείμματα του κονιάματος που συγκρατούσε τα θωράκια (Σ χ έ δ. 14· Π ί ν. 23).

Το πάχος των διαφραγμάτων ήταν 7 - 8 εκ. και το ύψος τους πρέπει να έφθανε τουλάχιστον μέχρι την μαρμάρινη πλάκα, στην στέψη των πεσσών της β' φάσης η οποία κόβεται στην αντίστοιχη θέση για να περάσει το διάφραγμα, δηλαδή γύρω στα 1,05 μ. Το μαρμάρινο κατώφλι, όπου πατούν τα διαφράγματα, σχηματίζει βαθμίδα ύψους 9 - 15 εκ. πάνω από μια επίστρωση με κουρασάνι που καλύπτει το διάστημα μέχρι τα εξωράχια των θόλων, που μένουν έτσι ακάλυπτα στο υπόλοιπο ύψος τους.

Ο μεταγενέστερος τοίχος, δ' φάσης, που φράζει όλα τα ανοίγματα μέχρι το ύψος του δαπέδου των ετών 1908 - 1910, κτίσθηκε με πρόσωπο μόνο προς το εσωτερικό του ναού, δηλαδή κατά την κατασκευή του βρήκε μπαζωμένο το δυτικό υπερώο μέχρι το ύψος του δαπέδου, και συνδέεται με τα επιφανειακά στρώματα του μπαζώματος που είδαμε προηγουμένως.

Η τομή του δυτικού υπερώου έδωσε τέσσερα νομίσματα, από τα οποία δύο ανήκουν στα τέλη του 4ου αιώνα, ένα στα μέσα του 10ου και ένα στο α' μισό του 11ου αιώνα. Αργότερα, στην ανασκαφή του δυτικού υπερώου που διενεργήθηκε από την 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων βρέθηκαν δύο ακόμη νομίσματα από την εποχή του Κωνσταντίνου Ζ' [721], αλλά η γρήγορη αποχωμάτωση του υπόλοιπου χώρου

721. Νικολαΐδου - Τσιούμη, Ανασκαφικές εργασίες, 384-386.

του υπερώου που έγινε στο ενδιάμεσο χρονικό διάστημα μας έχει στερήσει από περισσότερα στοιχεία.

Συνοψίζοντας καταλήγουμε στα ακόλουθα συμπεράσματα σχετικά με το δυτικό υπερώο:

– Το ύψος του στυλοβάτη της α' φάσης στην δυτική κεραία, σχετιζόμενο με το ορατό πρόσωπο της γειτονικής τοιχοποιίας που φθάνει στο ίδιο βάθος, δίνει δάπεδο σε βάθος 1,20 μ. κάτω από το σημερινό, ίδια στάθμη δηλαδή με το βόρειο και νότιο υπερώο.

– Η υπερύψωση της β' φάσης σχετίζεται με την διαμόρφωση που βλέπουμε σήμερα στο διάφραγμα της δυτικής κεραίας, το τετράλοβο άνοιγμα σε ψηλή στάθμη και με ένα δάπεδο πάνω από τους θόλους που καλύπτουν τον νάρθηκα.

– Στην γ' φάση τοποθετούνται θωράκια μεταξύ των κτιστών βάθρων που πατούν οι κίονες του διαφράγματος, πράγμα που σημαίνει ότι οι θόλοι αφήνονται ακάλυπτοι. Ίσως με αυτήν την φάση σχετίζονται οι κλίσεις που διαμορφώνονται με την επίστρωση του πηλού.

– Σε επόμενη φάση όλο το υπερώο μπαζώνεται με αγγεία και χώμα, για να διαμορφωθεί δάπεδο σε στάθμη αντίστοιχη με το σημερινό.

– Η δ' φάση της υπερύψωσης του στυλοβάτη στο διάφραγμα της δυτικής κεραίας φαίνεται ότι έγινε μετά το προηγούμενο μπάζωμα, και ίσως στα χρόνια της τουρκοκρατίας. Τότε αφαιρέθηκαν πιθανόν τα θωράκια μεταξύ των βάθρων, γιατί θα περιείχαν χριστιανικά σύμβολα, ανεπιθύμητα στην μετατροπή του ναού σε μουσουλμανικό τέμενος.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ II

ΕΡΕΥΝΑ ΣΤΟ ΤΥΜΠΑΝΟ ΤΟΥ ΤΡΟΥΛΛΟΥ ΕΞΩΤΕΡΙΚΑ

Στα πλαίσια των εργασιών για την στεγανοποίηση της βάσης του τρούλλου, το καλοκαίρι του 1977, καθαιρέθηκε το εξωτερικό επίχρισμα από το χαμηλό κυλινδρικό τύμπανο εξωτερικά και αποκαλύφθηκε η κατάληξη της σκάλας που οδηγεί μέσα από το ΒΑ. παράθυρο του τρούλλου στην στέγη της κυβόσχημης βάσης του. Με την αφαίρεση του επιχρίσματος από το χαμηλό κυλινδρικό τύμπανο αποκαλύφθηκε η τοιχοποιία του από αργολιθοδομή με τον γνωστό πράσινο σχιστόλιθο και κουρασάνι. Σε όλη την έκταση του τυμπάνου βρέθηκαν οι σειρές των καρφιών, τα οποία συχνά διατηρούσαν και τις μολύβδινες τετράγωνες «ροδέλλες» για την στερέωση των φύλλων της μολύβδινης επένδυσης που βλέπουμε στην κατακόρυφη επιφάνεια του τυμπάνου στις φωτογραφίες πριν και μετά την πυρκαγιά του 1890 (Π ί ν. 1α). Πριν από την επένδυσή του με μολύβι, ο τοίχος θα πρέπει να είχε επιχρισθεί δύο φορές[722], αρχικά με ρόδινο κονίαμα και στην συνέχεια με λευκό ασβεστοκονίαμα, μία σειρά γνωστή και από άλλα σημεία του κτιρίου (υπερώα, βόρειο κλίτος).

Μετά την απομάκρυνση των κεραμιδιών που σχημάτιζαν την επικάλυψη της κυβόσχημης βάσης του τρούλλου βρέθηκε η παλιά επίστρωση από βυζαντινά τούβλα, πολλά από τα οποία έφεραν σφραγίσματα (Σ χ έ δ. 39 και σελ. 172, κ.ε.), και οι βάσεις από τις τουρκικές αντηρίδες που είχαν προστεθεί σε κάθε γωνία του τετραγώνου κατά ζεύγη[723]. Η επίστρωση με τα βυζαντινά τούβλα, που σχημάτιζε κανονικές κλίσεις για την απομάκρυνση των ομβρίων, πρέπει να είναι σύγχρονη ή μεταγενέστερη από τις γωνιακές μικρές αντηρίδες τις οποίες περιβάλλει κανονικά.

Στην ΒΑ. γωνία του τετραγώνου αποκαλύφθηκε η κατάληξη της σκάλας που οδηγεί από το εσωτερικό του τρούλλου στην στέγη του[724]. Αμέσως μετά την στροφή της σκάλας, συνέχιζε ευθύγραμμος κλάδος παράλληλος με τον ανατολικό τοίχο του τετράγωνου τυμπάνου ο οποίος καταλήγει σε ράμπα, μήκους 2 μ. και πλάτους 65 εκ. στο πέρας της, με ανώτατο σημείο συνεπίπεδο περίπου με την επικάλυψη του τυμπάνου. Οι δύο τοίχοι που περικλείουν την σκάλα έχουν πάχος 40 εκ. και κτίζονται αποκλειστικά με πλίνθους, διαστάσεων 40x30-32x5 εκ., και ρόδινο κουρασάνι πλούσιο σε σκόνη και κόκκους από τούβλα (Π ί ν. 22β-γ). Η θολωτή κάλυψη της ράμπας και οι πλάγιοι τοίχοι έχουν καταστραφεί σχεδόν μέχρι την βάση τους. Μόνο το ΝΔ. άκρο της ράμπας σώζεται σε αρκετό ύψος, ενσωματωμένο μέσα στην μάζα του κυλινδρικού τυμπάνου το οποίο διακόπτεται στο σημείο της συνάντησης. Ο πλάγιος τοίχος της ράμπας είναι συμφυής με την κατασκευή του κυλινδρικού τυμπάνου, πράγμα που σε συνδυασμό με την μορφή της αλληλοτομίας των δύο στοιχείων δείχνει ότι η λειτουργία της ράμπας προϋποθέτει ή μείωση του πάχους της τοιχοποιίας του τυμπάνου στην ανατολική πλευρά ή διακοπή και παράλληλη παρουσία μιας διάταξης,

722. Τα επιχρίσματα αυτά διακρίνονται και στην κυβική βάση του τρούλλου (Π ί ν. 4β), και σχετίζονται με διαδοχικές φάσεις ανύψωσης της στέγης που κάλυπτε με ενιαίο τρόπο τα υπερώα και τον πυρήνα του ναού, στα τελευταία χρόνια της τουρκοκρατίας.

723. Ανάλογη χρήση αντηρίδων σε τουρκικό τέμενος έχουμε στο Hatuniye Camii, Manisa. Βλ. Goodwin, *Ottoman Architecture*, 158-159, πίν. 149.

724. Δίπλα στα λείψανα του θόλου και των πλάγιων τοίχων της σκάλας αυτής βρέθηκαν μέσα στα μπάζα μερικά αγγεία, ανάλογα με εκείνα του τύπου Α, που γνωρίζουμε από το γέμισμα των θόλων του βόρειου υπερώου.

που θα εξασφάλιζε την δυνατότητα λειτουργίας της ανόδου (Σ χ έ δ. 15,16· Π ί ν. 22γ).

Σε μεταγενέστερη φάση, στον χώρο μπροστά στην έξοδο της καλυμμένης ράμπας κτίζεται σκάλα με τέσσερα σκαλοπάτια που οδηγούν στην στάθμη της επίστεψης του κυλινδρικού τυμπάνου (Σ χ έ δ. 15, 16). Η νέα κατασκευή κτίζεται με λεπτότερα τούβλα και λευκό ασβεστοκονίαμα που περιέχει κόκκους άλιωτου ασβέστη, κονίαμα που μοιάζει πολύ με το υλικό που κτίζεται η ΒΔ. γωνία του βόρειου υπερώου με το οξυκόρυφο τόξο στο παράθυρο κοντά στην σύνδεση με τον πύργο ανόδου.

Σε μια τρίτη φάση το τμήμα της ράμπας κοντά στην έξοδό της γεμίζεται, πάνω στο γέμισμα θεμελιώνεται ένα σκαλοπάτι που καμπυλώνεται σύμφωνα με το σχήμα του τυμπάνου και το σημείο συνάντησης ράμπας και μεταγενέστερης σκάλας φράζεται, για να συμπληρωθεί το κυκλικό σχήμα[725]. Τότε καταστρέφεται το τμήμα του πλάγιου τοίχου της ράμπας που προεξέχει από το κυκλικό τύμπανο και απολαξεύεται επίσης μέρος της ανατολικής όψης της νεότερης σκάλας που προστέθηκε μπροστά στην έξοδο της ράμπας, για να επιτευχθεί ακριβώς μια κυλινδρική επιφάνεια που τελικά επιχρίεται με τα δύο στρώματα ρόδινου και λευκού επιχρίσματος, ίχνη των οποίων διατηρούνται πάνω στην τοιχοποιία της.

Η έρευνα στην επίστρωση του χαμηλού κυλινδρικού δακτυλίου πάνω από την κυβική βάση του τρούλλου αποκάλυψε, μετά την απομάκρυνση των νεότερων κεραμιδιών, την ακόλουθη σειρά στρωμάτων:

α) λεπτό στρώμα χώματος, πάχους 1-2 εκ.

β) επίστρωση, πάχους 11 εκ., από άτακτα τοποθετημένα βυζαντινά τούβλα μέσα σε ελαφρά ρόδινο αδύνατο κουρασάνι (Σ χ έ δ. 16).

γ) δύο στρώσεις τούβλων, κτισμένες με ισχυρό κουρασάνι, οι οποίες αποτελούν την πάνω κατάληξη του κυλινδρικού δακτυλίου που κτίζεται στο υπόλοιπο ύψος του, όπως αναφέραμε, με αργολιθοδομή.

Στο ΒΑ. μέρος του δακτυλίου, κοντά στο σημείο συνάντησης με την ράμπα, οι στρώσεις των τούβλων, που σημειώνουν την στέψη του δακτυλίου, διακόπτονται, αποκαλύπτοντας την συναρμογή του κυλινδρικού δακτυλίου με το κέλυφος του τρούλλου (Σ χ έ δ. 16). Όπως διαπιστώθηκε, στην βάση του κελύφους υπάρχει ζώνη μεγαλύτερου πάχους, που φθάνει σε ύψος λίγο πιο κάτω από την επικάλυψη του εξωτερικού κυλινδρικού δακτυλίου, και σχηματίζει οριζόντια βαθμίδα, πλάτους τουλάχιστον 50 εκ. από το εξωράχιο του ημισφαιρίου. Οι δύο σειρές τούβλων, που δημιουργούν την επίστεψη του εξωτερικού δακτυλίου με την αργολιθοδομή, περνούν πάνω από την βαθμίδα αυτή στην βάση του κελύφους, καλύπτοντας έτσι την διπλή κατασκευή.

Το γεγονός ότι ο κυλινδρικός δακτύλιος έχει προστεθεί εξωτερικά στην βάση του ημισφαιρίου δεν σημαίνει κατ᾽ ανάγκην ότι ανάγεται σε μεταγενέστερη εποχή, δεδομένου ότι η κατασκευή του φυσιολογικά γίνεται μετά την αποπεράτωση του κελύφους. Τα υλικά δομής και η συνέχεια της τοιχοποιίας του με την τοιχοποιία της ανωδομής της σκάλας, που δημιουργείται μέσα στην μάζα της κυβικής βάσης του τρούλλου, δείχνουν ότι η κατασκευή του ανάγεται στην ίδια εποχή και μόνο επισκευές έχει δεχθεί σε μεταγενέστερες φάσεις.

725. Πάνω από την επισκευή αυτήν και σε στρώματα που περιέχουν, όπως και η επισκευή, κομμάτια προηγούμενων κονιαμάτων (κουρασάνι) από καταστροφή αρχικών τοίχων, διαμορφώνεται το αποτύπωμα ενός σταυρού (Σ χ έ δ. 18), το οποίο προέκυψε από την χρήση ξύλινου τύπου στην περίοδο σκλήρυνσης του κονιάματος επίστρωσης.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ III

ΟΙ ΤΟΥΡΚΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΕΠΙΣΚΕΥΗΣ ΤΟΥ ΝΑΟΥ ΣΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20ού ΑΙΩΝΑ

Μετά την πυρκαγιά τον Αύγουστο του 1890, που κατέστρεψε και όλη την γύρω συνοικία, ο ναός της Αγίας Σοφίας παρέμεινε εγκαταλελειμμένος και σε μισοερειπωμένη κατάσταση έως τα πρώτα χρόνια του αιώνα μας (Π ί ν. 1β-6α).

Ανάμεσα στα 1908 και 1910, η τουρκική διοίκηση πραγματοποίησε, όπως μας πληροφορεί ο Ch. Diehl, δραστικές εργασίες συντήρησης στο τζαμί, στα πλαίσια των οποίων ο Μ. Le Tourneau ανέλαβε τον καθαρισμό και την συντήρηση των ψηφιδωτών[726]. Αφορμή για την αφύπνιση του ενδιαφέροντος του τουρκικού κράτους για το κτίριο στάθηκε, όπως αναφέρει ο Μ. Le Tourneau, η αποκάλυψη των ψηφιδωτών του τρούλλου, που άρχισε το 1907 από τον ίδιο με έξοδα της γαλλικής κυβέρνησης. Οι τουρκικές αρχές της πόλης, που αγνοούσαν την ύπαρξή τους, εντυπωσιάσθηκαν και ζήτησαν να τους υποδείξει τα αναγκαία μέτρα για την συντήρηση του κτιρίου και των ψηφιδωτών, καθώς και έναν προϋπολογισμό του απαιτούμενου κόστους[727]. Με βάση αυτήν την μελέτη εγκρίθηκε ποσό 32.000 φράγκων περίπου για την στερέωση των ψηφιδωτών, που άρχισε μέσα στο 1908.

Για τις εργασίες στερέωσης του κτιρίου, την έκταση των επεμβάσεων, τον ακριβή χρόνο, καθώς επίσης και τα πρόσωπα που ανέλαβαν το έργο δεν έχουμε καμία γραπτή πληροφορία. Δυστυχώς, και όσες από τις τοπικές εφημερίδες της περιόδου αυτής ερευνήθηκαν, πλούσιες γενικά σε πληροφορίες αυτού του είδους για τα ιστορικά κτίρια της πόλης, δεν έρριξαν περισσότερο φως προς αυτήν την κατεύθυνση.

Φαίνεται πάντως πιθανόν ότι ο ίδιος ο Μ. Le Tourneau, αρχικά τουλάχιστον, βοήθησε ως σύμβουλος στην επισκευή, αφού, όπως αναφέρει, αυτός συνέταξε την πρώτη μελέτη για την συντήρηση του κτιρίου και των ψηφιδωτών με τον σχετικό προϋπολογισμό[728]. Εκείνο όμως που μπορεί να θεωρηθεί βέβαιο είναι ότι τελικά η έκταση των επισκευών και αντικαταστάσεων ξεπέρασε το πλαίσιο που είχαν υποδείξει αρχικά οι γάλλοι ειδικοί, αν κρίνουμε από την διακριτική αλλά σαφή αποδοκιμασία, που εκφράζει ο Ch. Diehl, για το μέγεθος των τουρκικών επεμβάσεων[729].

Το πρόγραμμα των επισκευών της περιόδου αυτής ήταν πραγματικά μεγαλεπήβολο. Στις επισκευές αυτές εντάσσονται:

– Η επαναστέγαση των υπερώων με ξύλινη στέγη με την μορφή και το ύψος που βλέπουμε σήμερα[730].

726. Diehl - Le Tourneau - Saladin, *Salonique*, 117· Diehl - Le Tourneau, Mosaïques, 39-60.

727. Diehl - Le Tourneau, Mosaïques, 58-60.

728. Στο ίδιο άρθρο (ό.π.) ο Μ. Le Tourneau αναφέρει έναν ακόμη γάλλο αρχιτέκτονα, τον Μ. Thirion «qui dirige d' important travaux à Salonique», αλλά δεν διευκρινίζει αν αυτές οι εργασίες αφορούσαν στα μωσαϊκά ή το κτίριο. Πιθανότερο πάντως είναι το πρώτο, αν λάβουμε υπ' όψιν ότι αυτή η διάλεξη, όπου αναφέρεται η πληροφορία, δόθηκε τον Ιανουάριο του 1908, όταν οι εργασίες στο κτίριο δεν πρέπει να είχαν ακόμη αρχίσει, όπως σημειώνεται παρακάτω.

729. Βλ. Diehl - Le Tourneau - Saladin, *Salonique*, 117, όπου γράφεται χαρακτηριστικά ότι η τουρκική διοίκηση ανέλαβε τις εργασίες με ζήλο λίγο άμετρο (που ξεφεύγει από τα όρια) και με υπερβολική επιθυμία να ανακαινίσει εντελώς το κτίριο.

730. Η στέγη πριν από την πυρκαγιά του 1890 είχε μεγαλύτερη κλίση και κάλυπτε εντελώς τον κυβικό όγκο που σχηματίζουν ψηλά οι κεραίες του σταυρού με τα γωνικά διαμερίσματα του δεύτερου ορόφου (Π ί ν. 1α). Με τον τρόπο αυτόν έφραζε ένα σημαντικό μέρος από την βάση των παραθύρων του τρούλλου.

– Η ενίσχυση και συγκράτηση του δυτικού τοίχου των υπερώων με σιδηρούς ιμάντες (Σ χ έ δ. XI· Π ί ν. 11β, 12α).
– Η αντικατάσταση όλων των κιόνων των υπερώων και η κατασκευή δαπέδου από κεραμικά πλακίδια.
– Η απόφραξη των φεγγιτών στην κορυφή των τυμπάνων των κεραιών του σταυρού στα υπερώα.
– Η διάνοιξη ορισμένων παραθύρων στο νότιο υπερώο: τέσσερα παράθυρα στον νότιο τοίχο, στην θέση παλαιών φραγμένων παραθύρων (Π ί ν. 2, 11α) και ένα παράθυρο στον δυτικό, σε θέση όπου δεν υπήρχε αρχικά παράθυρο (Π ί ν. 5β).
– Η ενσωμάτωση ανακουφιστικών δοκών διατομής Ι, πάνω από τα ανατολικά και δυτικά παράθυρα των υπερώων (Σ χ έ δ. VIII, XI).
– Η επένδυση με μεταλλικά φύλλα των κορμών των κιόνων του ισογείου της νότιας πλευράς, οι οποίοι υπέστησαν μεγάλες ζημιές από την πυρκαγιά και η γύψινη συμπλήρωση των αμορφοποιημένων κιονοκράνων τους (Π ί ν. 6α).
– Ο εσωτερικός τοιχογραφημένος διάκοσμος του ναού που βλέπουμε.

Στην ίδια εποχή ανάγονται τα πλίνθινα πλαίσια όλων των παραθύρων των υπερώων, τα εξωτερικά πλαίσια από επίχρισμα των ανοιγμάτων του ισογείου καθώς και η διαμόρφωση της δυτικής εισόδους με τους κίονες και το τόξο με τις ανάγλυφες (έκτυπες) σε ισχυρό κονίαμα διακοσμήσεις. Τα κιονόκρανα, που στέφουν τους δύο κίονες της εισόδου, προέρχονται από την νότια πλευρά του παλαιολόγειου προπύλου του περιβόλου[731], που κατεδαφίστηκε στην φάση αυτή για να αντικατασταθεί με πύλη οθωμανικού τύπου. Η ανακαίνιση συμπληρώθηκε στο εξωτερικό του ναού με την επισκευή της δυτικής στοάς, την στέψη του πύργου ανόδου στα υπερώα με έναν χαρακτηριστικό των αρχιτεκτονικών προτιμήσεων της εποχής κρεμμυδοειδή τρουλλίσκο και την κατασκευή μνημειώδους κρήνης με μαρμάρινη εξέδρα στην δυτική αυλή, πάνω στον άξονα εισόδου - προπύλου, στην θέση παλαιότερου συντριβανιού.

Φαίνεται πάντως ότι έως και το καλοκαίρι του 1909, οπότε ο W. S. George αποτυπώνει τον ναό και ετοιμάζει τις ακουαρέλες του, δεν πρέπει να έχουν γίνει πολλά πράγματα για την επισκευή του. Στο σκίτσο του με το κιονόκρανο του υπερώου (Π ί ν. 34α) καθώς και στις αντίστοιχες φωτογραφίες (Π ί ν. 5) φαίνεται ότι δεν έχει γίνει ακόμη ούτε η αντικατάσταση των κιόνων ούτε η στέγαση των υπερώων.

Στην συνέχεια θα πρέπει οι εργασίες να επισπεύσθηκαν ιδιαίτερα, με αφορμή την επίσκεψη του Σουλτάνου Μεχμέτ Ε' Ρεσάτ στην πόλη, που τελικά πραγματοποιήθηκε στις 27 Μαΐου 1911[732]. Κάποια στιγμή όμως στο χρονικό διάστημα αυτό βρίσκουμε τον Pierro Arrigoni, ιταλό αρχιτέκτονα εγκατεστημένο στην Θεσσαλονίκη, γνωστό και από άλλα έργα του στην πόλη[733], να διευθύνει τις εργασίες επισκευής στον ναό. Οι προφορικές πληροφορίες που έχουμε από τον γιο του αρχιτέκτονα συνδέουν τις εργασίες αυτές με την επίσκεψη του Σουλτάνου Μεχμέτ Ε' Ρεσάτ και το προσκύνημά του στο τέμενος της Αγίας Σοφίας, αλλά δυστυχώς δεν αποσαφηνίζουν αν ο P. Arrigoni είχε αναμιχθεί εξαρχής στην επισκευή του συνόλου του κτιρίου ή κλήθηκε σε κάποια φάση των εργασιών.

731. Σε μια φωτογραφία μετά την πυρκαγιά του 1890 (Π ί ν. 6β), που βρίσκεται στην συλλογή της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, το πρόπυλο σώζεται ολόκληρο, αν και επικίνδυνα ρηγματωμένο στο νότιο μισό τμήμα του, που φαίνεται και το παλαιότερο. Τα άλλα δύο κιονόκρανα του προπύλου (της βόρειας πλευράς) όπως και τα επιθήματά τους βρίσκονται σήμερα στην συλλογή της Ροτόντας. Για την χρονολόγηση και την προέλευση των κιονοκράνων αυτών, βλ. Βελένης, Τέσσερα κιονόκρανα, 669-679.

732. Η επίσκεψη είχε αρχικά σχεδιασθεί για τις 10 Ιουλίου του 1909 με αφορμή τον εορτασμό της ανακήρυξης του νέου τουρκικού συντάγματος, όπως διαβάζουμε στο φύλλο της 11 Ιουνίου 1909, της ημερήσιας εφημερίδας της Θεσσαλονίκης «Νέα Αλήθεια». Το ταξίδι τελικά αναβλήθηκε για τον Μάϊο του 1911, όπως αναφέρεται στο φύλλο της 7-12-1910 της ίδιας εφημερίδας.

733. Μεταξύ των έργων του, αναφέρεται το ιταλικό νοσοκομείο (Κολώνας - Παπαματθαιάκη, *Vitaliano Poselli*, 11) και το πρώην κτίριο του ΝΑΤΟ.

Η επίσκεψη του Σουλτάνου υπήρξε γεγονός καθοριστικό για την εμφάνιση της πόλης, καθώς οι προετοιμασίες για την υποδοχή πήραν την μορφή γενικού εξωραϊσμού με διανοίξεις δρόμων, επισκευές κτιρίων και κατεδαφίσεις μέρους των θαλάσσιων οχυρώσεων[734]. Στην περίπτωση της Αγίας Σοφίας οι τοπικές εφημερίδες μιλούν για εξωραϊσμό του κτιρίου και δενδροφυτεύσεις του προαυλίου, αλλά όχι για γενική επισκευή όπως σε άλλα κτίρια, πράγμα που σημαίνει ότι οι βασικές εργασίες στο κτίριο είχαν τελειώσει. Οι εργασίες που υπολείπονταν φαίνεται πιθανότερο να σχετίζονται με εξωτερικά στοιχεία, κυρίως της δυτικής πλευράς και της διαμόρφωσης του προαυλίου, γεγονός με το οποίο συμφωνούν και οι λίγες ενθυμήσεις του υιού Arrigoni.

Στο σύνολο αυτής της διαμόρφωσης, που παρουσιάζει χαρακτήρα ενιαίας σύλληψης, ανήκει: α) το δυτικό πρόπυλο της αυλής πάνω στην οδό Αγίας Σοφίας (Π ί ν. 8α), β) το περιρραντήριο[735] με το σύνθετης κοιλόκυρτης διατομής στέγαστρο, μια κομψή υπόστυλη κατασκευή οκταγωνική σε κάτοψη και μια τετράγωνη μαρμάρινη εξέδρα ανατολικότερα, που περιβάλλονταν από πεταλόσχημο χαμηλό τοίχο (Π ί ν. 7β), γ) η επισκευή της δυτικής στοάς με την προσθήκη των δύο ακραίων πεσσών που ορίζουν το πέρας της και δ) ο κρεμμυδοειδής τρουλλίσκος πάνω στο βόρειο σημερινό κωδωνοστάσιο.

Φαίνεται ότι στις κατασκευές της αυλής ξαναχρησιμοποιήθηκε και υλικό από τον προηγούμενο μαρμάρινο τουρκικό διάκοσμο του τεμένους (πριν από το 1890)[736], αλλά παρ' όλες τις απλοποιήσεις αυτές οι εργασίες δεν τελείωσαν έγκαιρα για την επίσκεψη του Σουλτάνου, τον Μάιο του 1911 που βρήκε κάποια τμήματα του κτιρίου ημιτελή[737].

Μετά την απελευθέρωση της Θεσσαλονίκης το 1912 τα στοιχεία της μνημειώδους αυτής διαμόρφωσης άρχισαν να κατεδαφίζονται το ένα μετά το άλλο, θύματα των αντιλήψεων της εποχής για την ανάδειξη των μνημείων. Τα πρώτα μόλις χρόνια μέσα στην δεκαετία 1915 - 1925 θα πρέπει να κατεδαφίστηκε το υπόστυλο στέγαστρο του περιρραντηρίου[738] και τον Αύγουστο του 1925 ο μιναρές στην ΝΔ. γωνία του ναού[739].

Η βόμβα που έπληξε τον Αύγουστο του 1941 την ΒΔ. γωνία του τρούλλου κατέστρεψε τον κρεμμυδοειδή τρουλλίσκο του κωδωνοστασίου και εν μέρει το δυτικό προστώο, το οποίο τελικά κατεδαφίστηκε το 1948, όπως προκύπτει από το αρχείο της 9ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Θεσσαλονίκης.

734. Στο φύλλο της 20-3-1911 της εφημερίδας «Νέα Αλήθεια», διαβάζουμε ότι πυρετώδης κίνηση παρατηρείται σε όλη την πόλη που προετοιμάζεται για την υποδοχή. «Εἰς τὸ τέμενος τῆς Ἁγίας Σοφίας πολλοὶ ἐργάται καὶ τεχνῖται καταγίνονται εἰς τὸν ἐξωραϊσμὸν αὐτοῦ καὶ τὴν δενδροφύτευσιν τοῦ προαυλίου του. Τὸ παρὰ τὸ Ἐσκῆ Τζουμᾶ τέμενος τῆς Ἁγίας Παρασκευῆς (:) ὑφίσταται γενικὴν ἐπισκευήν. Ἡ πλησίον αὐτοῦ πλατεῖα ἰσοπεδοῦται καὶ δενδροφυτεύεται. Ὁ περίβολος τοῦ Λευκοῦ Πύργου, ἀπὸ τῆς προχθὲς ἤρξατο κατεδαφιζόμενος. Τὸ πᾶν ἐξωραΐζεται καὶ ἐπιδιορθοῦται».

735. Την μορφή του συντριβανιού πριν από το 1890 δίνει ο N. Kondakov (Kondakov, Makedonija, εικ. 30).

736. Το υλικό της τετράγωνης εξέδρας λ.χ., τόσο οι κοσμήτες με τα λογχωτά φύλλα και οι άλλοι με τους σταλακτίτες, όσο και τα θωράκια που σήμερα βρίσκονται ανάμεσα στα μαρμάρινα μέλη τα συγκεντρωμένα στην αυλή της Αγίας Σοφίας, προέρχονται από το μαχφίλ, που βλέπουμε μέσα στον ναό πριν από τις εργασίες επισκευής, στην νότια πλευρά του κυρίως ναού (Π ί ν. 47β).

737. Αυτή η καθυστέρηση ήταν η αιτία, όπως μας πληροφόρησε ο γιος του αρχιτέκτονα, να μην πληρωθεί ποτέ ο Arrigoni για το έργο, γιατί με την έκρηξη του ιταλοτουρκικού πολέμου (Νοέμβριος 1911-καλοκαίρι 1912) οι Ιταλοί εκδιώχθηκαν από το τουρκικό έδαφος, μετά δε την απελευθέρωση του 1912 το τουρκικό κράτος δεν αναγνώρισε παραλαβή του έργου.

738. Μια ωραία φωτογραφία του (Π ί ν. 7β) με χρονολογία 1915, έχουμε από ένα ταξίδι του αρχιτέκτονα Α. Ζάχου στην Θεσσαλονίκη (βλ. ΖΥΓΟΣ, αριθ. 25/Μάρτιος-Απρίλιος 1977), ενώ σε μια φωτογραφία της Συλλογής του Μουσείου Μπενάκη, μετά την απελευθέρωση, το στέγαστρο έχει κατεδαφιστεί, αλλά ο μιναρές στα νότια διατηρείται ακόμη.

739. Στο φύλλο της 13-8-1925 της εφημερίδας «Νέα Αλήθεια» διαβάζουμε ότι έγινε μειοδοτική δημοπρασία για την κατάρριψη των 26 μιναρέδων της πόλης, εκτός από αυτόν του Αγίου Γεωργίου που κρατήθηκε ως δείγμα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ IV

ΜΑΡΜΑΡΙΝΑ ΜΕΛΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΚΟ ΕΞΟΠΛΙΣΜΟ ΤΟΥ ΜΟΥΣΟΥΛΜΑΝΙΚΟΥ ΤΕΜΕΝΟΥΣ

Στις Συλλογές των μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών της Ροτόντας και της Αγίας Σοφίας διατηρούνται ένα πλήθος μελών από το μιμπάρ, το μαχφίλ και το μιχράμπ του τζαμιού, στο οποίο είχε μετατραπεί η Αγία Σοφία στα 1523/4, σύμφωνα με την επιγραφή της εισόδου[740] (Π ί ν. 46). Τα περισσότερα από αυτά τα μέλη ανήκουν στο μιμπάρ, λιγότερα στο μαχφίλ και πολύ λίγα στο μιχράμπ, και είναι δυνατόν να αναγνωρισθούν από τις φωτογραφίες που σώζονται στο Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών (Π ί ν. 47), το Μουσείο Μπενάκη (Π ί ν. 48) και την Αγγλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών [741].

Σκοπός αυτής της εργασίας είναι μια πρώτη παρουσίαση του αναγνωρισμένου υλικού και όχι η πλήρης εξάντληση του θέματος.

Το Μιχράμπ

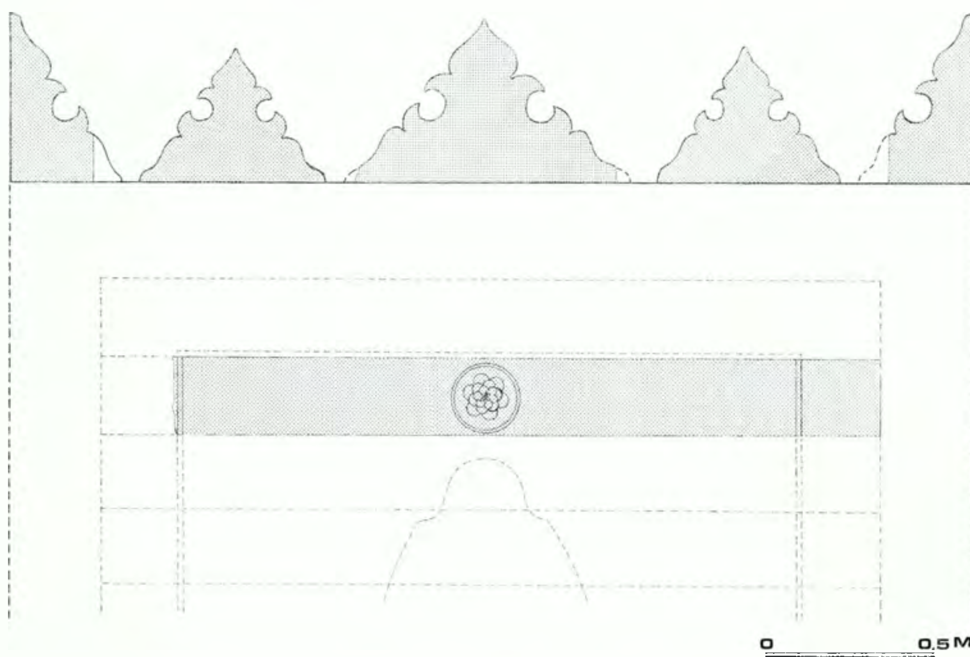
Το μιχράμπ βρισκόταν στην κλασική θέση για τους χριστιανικούς ναούς της Θεσσαλονίκης που είχαν μετατραπεί σε τζαμί, στην κόγχη του ιερού, όχι απόλυτα αξονικά αλλά ελαφρά μετατοπισμένο προς νότο. Ήταν κατασκευασμένο από λαξευτούς μαρμάρινους δόμους κατά το ισόδομο σύστημα, με τρόπο ώστε να σχηματίζεται η γνωστή κόγχη με σταλακτίτες στο μέσο ενός ορθογώνιου κορμού. Το βασικό ορθογώνιο πλαισιωνόταν από κυμάτιο κοιλόκυρτης μορφής και στην στέψη του υπήρχαν πέντε τριγωνικά κορυφώματα. Στην κορυφή και εκατέρωθεν της εκφορικά κατασκευασμένης κόγχης με τους σταλακτίτες σχηματίζονταν τρεις ρόδακες.

Από τα στοιχεία αυτά αναγνωρίσθηκαν στην Συλλογή της Αγίας Σοφίας τα παρακάτω μέλη: τα πέντε τριγωνικά κορυφώματα (Π ί ν. 49), ένας μονοκόμματος μαρμάρινος δόμος (μήκους 2,10 μ. και ύψους 22 εκ.) με λαξευτό ρόδακα στο κέντρο (Π ί ν. 50α) και λίγα κομμάτια από τους σταλακτίτες της κόγχης του μιχράμπ. Με βάση τα στοιχεία αυτά μπορεί να αποκατασταθεί το άνω τμήμα του μιχράμπ, συνολικού πλάτους 2,90 μ. (Σ χ έ δ. 44).

Είναι χαρακτηριστικό ότι τα μέλη αυτά, παρ' ότι αποτελούν στοιχεία του ίδιου συνόλου, δεν έχουν κατασκευασθεί από το ίδιο μάρμαρο. Διακρίνονται δύο ποιότητες, ένα λεπτόκοκκο (στο κεντρικό τριγωνικό και το βόρειο ακραίο κορύφωμα) και ένα χονδροκρυσταλλικό (στα υπόλοιπα κορυφώματα και τον δόμο με την ροζέτα), ενώ μερικά κομμάτια με σταλακτίτες είναι λαξευμένα (β' χρήση) πάνω σε παλαιότερα χριστιανικά μαρμάρινα μέλη. Παράλληλα διακρίνονται ελαφρές διαφορές στην απόδοση του αναγλύφου, μεταξύ των μελών με το χονδρόκοκκο μάρμαρο και αυτών με το λεπτόκοκκο, όπως γίνεται φανερό στην ομάδα των πέντε τριγωνικών κορυφωμάτων. Δίνεται η εντύπωση ότι έχουν δουλέψει διαφορετικά χέρια σε κάθε ποιότητα μαρμάρου.

740. Βλ. εισαγωγή, σ. 26-27.

741. Πρόκειται για μια φωτογραφία του W. S. George στον χώρο του ιερού, όπου διακρίνεται καθαρά το μιχράμπ και η δυτική όψη του μιμπάρ.

44. Γραφική αποκατάσταση του πάνω τμήματος του μιχράμπ.

Το Μιμπάρ

Το μιμπάρ βρισκόταν, ως συνήθως, στα νότια του μιχράμπ σε μικρή απόσταση από αυτό, μέσα στην κόγχη του χριστιανικού ιερού, δίπλα στην είσοδο προς το διακονικό (Π ί ν. 48). Είχε την κλασική μορφή με την πύλη μπροστά στην ψηλή ευθύγραμμη σκάλα, που οδηγεί στο κάθισμα με το ψηλό οξυκόρυφο κάλυμμα (Π ί ν. 47α).

Η βόρεια πλευρά, που ήταν ορατή, είχε πλούσιο διάκοσμο και διαρθρωνόταν με πλάκες μαρμάρου που ακολουθούσαν την υποδιαίρεση της επιφανείας σε απλές γεωμετρικές μορφές, τρίγωνα, τετράγωνα, ορθογώνια και λοξά παραλληλόγραμμα, αλλά και μερικές τοξωτές μορφές στην θέση των κογχών. Από τις μαρμάρινες πλάκες αυτής της πλευράς έχουν διασωθεί και αναγνωρίσθηκαν πολλά κομμάτια που βρίσκονται στην Συλλογή των τουρκικών γλυπτών της Ροτόντας. Πρόκειται για : την μικρή[742] και την μεγάλη τριγωνική πλάκα κάτω από το στηθαίο της σκάλας (Π ί ν. 50β, 51α), διάφορα τμήματα του στηθαίου της σκάλας (Π ί ν. 51β), τα δύο τμήματα της ανατολικότερης κόγχης κάτω από το μεγάλο τρίγωνο (Π ί ν. 52β), τα δύο τμήματα του ψηλού ακραίου οξυκόρυφου τόξου και μέρος της υπερκείμενης ορθογώνιας πλάκας (Π ί ν. 53α), την τετράγωνη πλάκα που σχημάτιζε την βόρεια παρειά του καθίσματος (Π ί ν. 53β) και άλλα μικρότερα τμήματα.

Από την πύλη που οδηγούσε στην κλίμακα ανόδου σώζεται το μεγαλύτερο μέρος. Το άνω τμήμα με το οξυκόρυφο τόξο και την επιγραφή (Π ί ν. 54) και δύο τμήματα από τους δύο ορθοστάτες στην βάση της πύλης (Π ί ν. 55α, πρόσοψη του βόρειου ορθοστάτη και Π ί ν. 55γ, πλάγια όψη του ίδιου). Η επιγραφή

742. Η πλάκα είναι λαξευμένη στην πίσω πλευρά παλαιότερου χριστιανικού θωρακίου που φέρει σταυρό με πλατιές κεραίες εντός κύκλου. Στον Π ί ν. 6α διακρίνεται και η αντίστοιχη τριγωνική πλάκα της νότιας πλευράς του μιμπάρ.

της πύλης μεταγράφεται Lâ ilâhe illallah Muhammed Resullullah που μεταφράζεται ως εξής: Υπάρχει ένας και μόνος Θεός ο Μωάμεθ[743].

Με βάση τα σωζόμενα στοιχεία μπορούμε να προχωρήσουμε στην γραφική αποκατάσταση του μιμπάρ (Σχέδ. 45, 46). Το συνολικό ύψος του μιμπάρ, χωρίς την οξυκόρυφη απόληξη πάνω από το κάθισμα, ήταν 5,60 μ., το συνολικό μήκος 4,70 μ., η δε πύλη είχε ύψος 3,30 μ. και πλάτος 93 εκ.

Και στην περίπτωση του μιμπάρ έχουμε να παρατηρήσουμε την ίδια ανάμιξη μαρμάρων που αναφέραμε και για το μιχράμπ, την χρήση δηλαδή ανάλογου λεπτόκοκκου και χονδροκρυσταλλικού μαρμάρου για διάφορα τμήματα, (λεπτόκοκκο π.χ. στην πύλη και χονδροκρυσταλλικό στα τριγωνικά κομμάτια, στο στηθαίο κτλ.). Επίσης παρατηρείται χριστιανικό υλικό σε β' χρήση (όπως θωράκια), πιθανότατα μαρμάρινα μέλη από την ίδια την Αγία Σοφία, που καταργήθηκαν με την μετατροπή της σε τζαμί.

Τέλος, χαρακτηριστικό στοιχείο στον διάκοσμο της πύλης του μιχράμπ είναι η χρήση λεπτών κρουστών από γκρίζο σχιστόλιθο γύρω από την επιγραφή καθώς και στην απομίμηση των σύνθετης μορφής θολιτών στο οξυκόρυφο τόξο της εισόδου (Πίν. 54α).

Το Μαχφίλ

Το μαχφίλ, εξέδρα προσευχής για τον Σουλτάνο, βρισκόταν στην νότια πλευρά του κεντρικού χώρου της Αγίας Σοφίας (Πίν. 47β) με την κλίμακα ανόδου του προσπελάσιμη μέσα από το νότιο κλίτο (Πίν. 29). Είχε την κλασική μορφή της ορθογώνιας εξέδρας με περιμετρικά υποστυλώματα στην βάση, μορφής ορθογώνιων πλαισίων χωρίς τόξα, που κρατούσαν ξύλινο δάπεδο[744]. Ψηλά υπήρχε περιμετρικό στηθαίο με πλούσιο φυτικό διάκοσμο, που στηριζόταν σε επάλληλες ζώνες σταλακτιτών με διαδοχική εκφορά. Μεταξύ της κυρίως εξέδρας και της κλίμακας ανόδου σε αυτήν μεσολαβούσε ευθύγραμμος διάδρομος χωρίς υποστυλώματα.

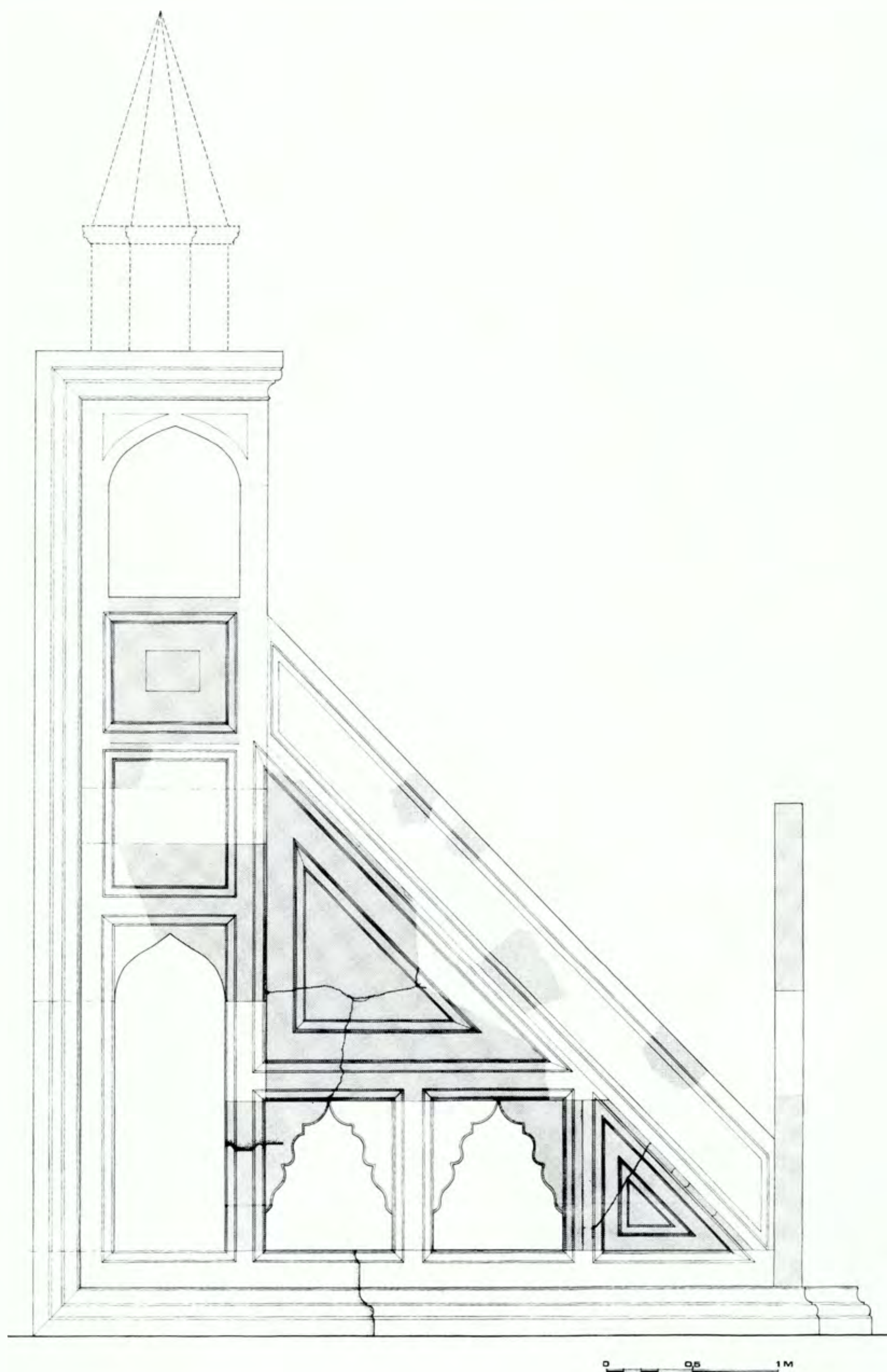
Τα σωζόμενα στοιχεία του μαχφίλ βρίσκονται στην Συλλογή γλυπτών στον περίβολο της Αγίας Σοφίας και προέρχονται από τα στηθαία της εξέδρας, τις υποκείμενες ζώνες με τους σταλακτίτες και από την βάση με τα ορθογώνια πλαίσια - υποστυλώματα. Από τα στηθαία με τον φυτικό διάκοσμο (Πίν. 55β) έχουν εντοπισθεί τέσσερα μεγάλα ολόκληρα κομμάτια, μήκους 1,87 μ., 1,82 μ., 1,73 μ., 1,50 μ. και ένα σπασμένο με σωζόμενο μήκος 1,43 μ. καθώς επίσης και ένα μικρότερο ολόκληρο κομμάτι μήκους 60 εκ. Επίσης, σώζονται δύο γωνιακά κομμάτια (Πίν. 52α) από την θέση συναρμογής της εξέδρας με τον ευθύγραμμο εναέριο διάδρομό της προς την κλίμακα ανόδου. Από τις δύο επάλληλες κορνίζες με τους σταλακτίτες που υποβάσταζαν τα στηθαία έχουν εντοπισθεί μερικά κομμάτια μήκους 1,52 - 1,56 μ., 1,17 -1,18μ. και 1,07 - 1,10 μ. και άλλα μικρότερα. Αρκετά κομμάτια έχουν διατηρηθεί και από τα οριζόντια και κατακόρυφα στοιχεία του συστήματος της βάσης του μαχφίλ.

Με βάση τα σωζόμενα μαρμάρινα μέλη μπορούμε να αποκαταστήσουμε την τετραγωνική κατασκευή του μαχφίλ, που στην στάθμη των στηθαίων της εξέδρας η πλευρά της θα πρέπει να έφθανε τα 3,50 μ.

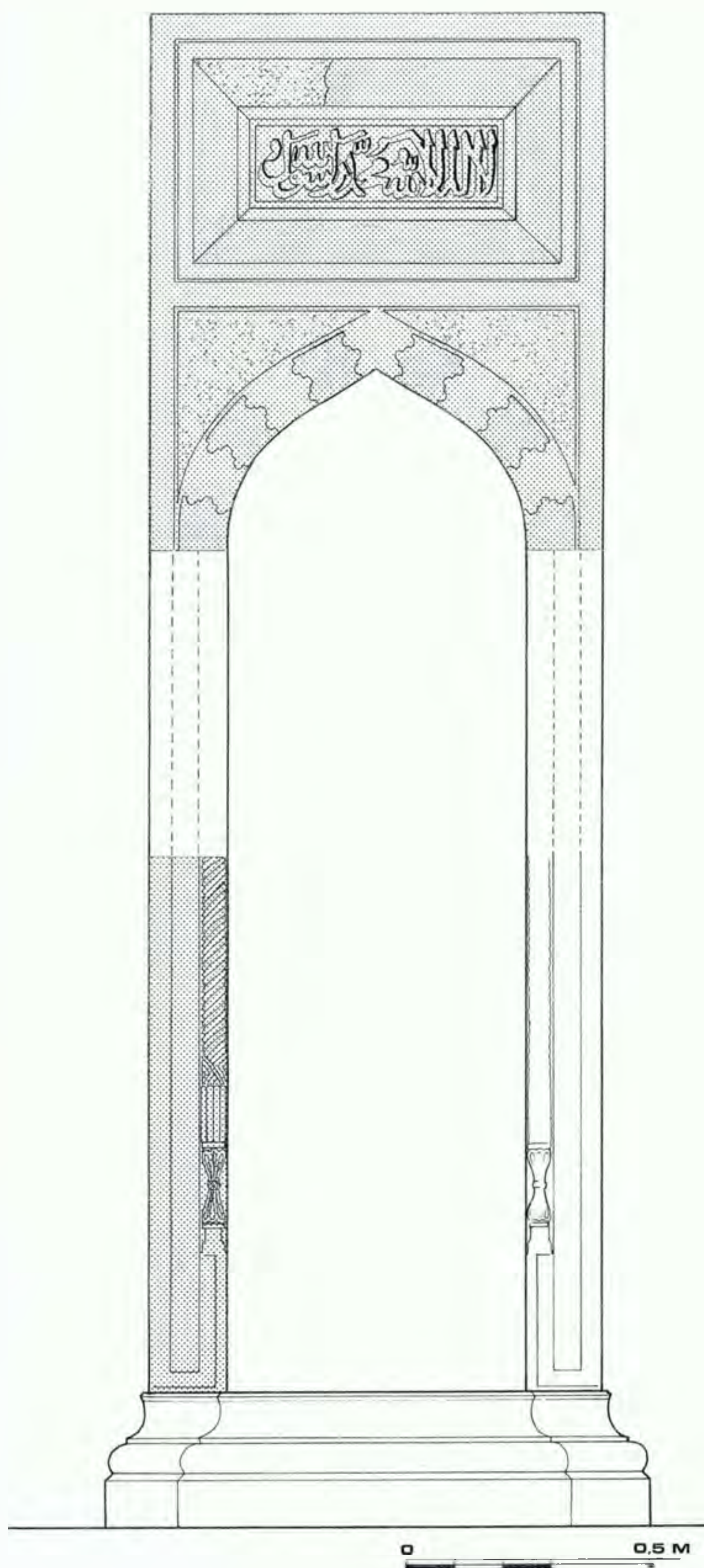
Και στην περίπτωση του μαχφίλ βρίσκουμε την ίδια ανάμιξη δύο ποιοτήτων μαρμάρου, όπως και στο μιχράμπ και το μιμπάρ. Λεπτόκοκκο μάρμαρο χρησιμοποιήθηκε λ.χ. και σε ορισμένα στηθαία με τον φυτικό διάκοσμο, αλλά και σε τμήματα της βάσης, όπως επίσης χονδροκρυσταλλικό μάρμαρο χρησιμοποιήθηκε εξίσου και σε τμήματα της βάσης, αλλά και σε μερικά κομμάτια από τα στηθαία.

743. Την μεταγραφή οφείλω στον συνεργάτη του ΙΜΧΑ τουρκολόγο κ. Γ. Ιορδάνογλου, τον οποίο ευχαριστώ από την θέση αυτή.

744. Στην φωτογραφία του Πίν. 47β διακρίνονται στην πίσω όψη της ανατολικής πλευράς του μαχφίλ οι πυκνές υποδοχές για τα ξύλινα δοκάρια που στήριζαν το δάπεδο της εξέδρας.

45. Γραφική αποκατάσταση του μιμπάρ, βόρεια όψη.

46. Γραφική αποκατάσταση του μιμπάρ, δυτική όψη.

Χρονολόγηση

Τόσο από τα τεχνικά τους χαρακτηριστικά (η ανάμικτη και τυχαία χρήση μαρμάρων δύο ποιοτήτων και παράλληλα η ενσωμάτωση παλαιότερου υλικού σε β' χρήση), όσο και από τα τυπολογικά και στυλιστικά στοιχεία του διακόσμου τους, το μιχράμπ, το μιμπάρ και το μαχφίλ φαίνονται σύγχρονα μεταξύ τους και αποτελούν στοιχεία ενός συνόλου.

Στο μιμπάρ η τυπολογία της πλάγιας όψης με την χρήση των συγκεκριμένων κογχών στην βάση του μικρού ακραίου τριγώνου, το μεγάλο τοξωτό άνοιγμα κάτω από το κάθισμα, το μεγάλο τρίγωνο στον κορμό της σκάλας κάτω από το στηθαίο και τα ορθογώνια διάχωρα στα στηθαία του καθίσματος, απηχεί τις αποκρυσταλλωμένες ήδη στις αρχές του 16ου αιώνα αντιλήψεις[745]. Απόλυτα ανάλογη διάταξη σε συνδυασμό και με τον συγκεκριμένο διάκοσμο βρίσκουμε στο μιμπάρ του Σελιμιγιέ στο Ικόνιο, που ανάγεται στο α' τέταρτο του 16ου αιώνα και αποδίδεται στον Σινάν[746], στο μιμπάρ του τζαμιού του Σουλτάν Σελίμ της Κωνσταντινούπολης, που τελείωσε το 1522[747] και στο Αλατζά τζαμί στην Foča της Γιουγκοσλαβίας, που αποδίδεται επίσης στα χρόνια του Σινάν[748].

Αντίστοιχα για το μαχφίλ έχουμε να παρατηρήσουμε ότι η μορφή των στηριγμάτων της εξέδρας ακολουθεί μια αντίληψη γνωστή ήδη από τον 15ο αιώνα, όπως φανερώνουν τα παραδείγματα υπόστυλων προσόψεων από το τζαμί του Βαγιαζήτ στην Προύσα ή τον τουρμπέ του Μαχμούτ στο Μουρατιγιέ, επίσης στην Προύσα[749]. Αυτή όμως η αντίληψη είναι υπαρκτή και στις αρχές του 16ου αιώνα, όπως στο μαχφίλ του Σελιμιγιέ στο Ικόνιο[750].

Παράλληλα, μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο διάκοσμος και από πλευράς θεματολογίας. Χαρακτηριστική είναι η ανάμιξη ποικίλων ή και ετερόκλιτων στοιχείων, τα οποία επιπλέον οργανώνονται με διαφορετικό τρόπο. Υπάρχουν τα καθαρά γραμμικά γεωμετρικά θέματα που σχηματίζουν πυκνό ανάγλυφο σε μπορντούρες, όπως λ.χ. στο στηθαίο της σκάλας του μιμπάρ, αλλά και τα φυτικά διακοσμητικά θέματα, άλλοτε περισσότερο και άλλοτε λιγότερο ελεύθερα στην σύνθεσή τους. Ο ένας τρόπος, το πυκνό χωρίς κεντρικό θέμα ανάγλυφο, που σχηματίζει μπορντούρες ή σύνολα με θέματα ίσης βαρύτητας, ονομάζεται διακόσμηση Roumi, σύστημα που προέρχεται από τους Σελτζουκίδες της Roum της Μικράς Ασίας . Τα θέματά του, που εμπλουτίσθηκαν έκτοτε με νέες λεπτομέρειες, χαρακτηρίζονται από έντονο στυλιζάρισμα. Ο δεύτερος τρόπος, που παρουσιάζει σύνθεση με κεντρικό θέμα, λ.χ. ένα μεγάλο άνθος γύρω από το οποίο οργανώνονται τα υπόλοιπα, όπως στο μεγάλο τρίγωνο της πλάγιας όψης του μιμπάρ, έχει στην ουσία κινεζική αντίληψη, η οποία στην περσική τέχνη συχνά ανακατεύεται με διακόσμηση Roumi.

Το διακοσμητικό ρεπερτόριο των τουρκικών εργαστηρίων της Πρωτεύουσας στο α' μισό του 16ου αιώνα περιείχε πολυάριθμα θέματα συχνά ετερογενή, των οποίων τα πρότυπα είχαν διάφορες προελεύσεις. Εκτός από τα φολκλορικά στοιχεία των περιοχών της αρχικής τουρκικής καταγωγής, το ρεπερτόριο αυτό εμπλουτίσθηκε με φυτικά θέματα της αραβικής στέπας, φυτά περσικών περιοχών ή ακόμη και κινεζικά. Δουλεύοντας πάντα πάνω στον φυτικό διάκοσμο οι οθωμανοί τεχνίτες μετέφεραν με χαρακτηριστικό τρόπο, πιστά ή ελεύθερα, την χλωρίδα της περιοχής τους ή στυλιζάριζαν εξελικτικά τα παλαιά γνωστά

745. Στο ξύλινο μιμπάρ στο Ulu τζαμί της Προύσας (1390-1395) αντίθετα, ολόκληρη η πλάγια όψη διαρθρώνεται από ένα μεγάλο τρίγωνο, με διάκοσμο ενιαίο και ισοβαρή (Goodwin, *Ottoman Architecture*, 53, εικ. 47).

746. Ό.π., 118-120, εικ. 110, όπου μάλιστα στην πύλη του μιμπάρ γίνεται ανάλογη χρήση ένθετων κρουστών για την υποδήλωση εναλλαγής δόμων με διακοσμητικά περιθώρια, όπως αυτά των θολιτών στο τόξο της πύλης του μιμπάρ της Αγίας Σοφίας που εξετάζουμε.

747. Ό.π., 184-186, εικ. 180.

748. Andrejević, *Aladza Mosque*, 83.

749. Gabriel, *Bursa*, II, πίν. LVIII, 1.

750. Goodwin, *Ottoman Architecture*, 118-120, εικ. 110.

θέματα καθώς και τα νεοεισαγόμενα. Η ποικιλία του στυλ στο α' μισό του 16ου αιώνα και η έντονη περσική επίδραση έχει την ιστορική της εξήγηση στο γεγονός των μεγάλων οθωμανικών κατακτήσεων αυτής της περιόδου, οι οποίες συνετέλεσαν στην συγκέντρωση άξιων τεχνιτών από όλη την κατακτημένη ζώνη στην οθωμανική πρωτεύουσα.

Τα χαρακτηριστικά του γλυπτού διακόσμου του μιχράμπ, του μιμπάρ και του μαχφίλ της Αγίας Σοφίας, που εξετάσαμε προηγουμένως ταιριάζουν πολύ με το γενικότερο κλίμα και τις τάσεις του α' μισού του 16ου αιώνα, της περιόδου δηλαδή που έγινε η μετατροπή του ναού σε μουσουλμανικό τέμενος. Θα μπορούσαμε λοιπόν να υποστηρίξουμε βάσιμα ότι έχουμε να κάνουμε με το πρώτο σύνολο μαρμάρινου λειτουργικού εξοπλισμού του τζαμιού μετά την μετατροπή του χριστιανικού ναού σε μουσουλμανικό τέμενος στα 1523/4.

Résumé

L'ARCHITECTURE D'HAGHIA SOPHIA À THESSALONIQUE DEPUIS LA FONDATION DE L'ÉDIFICE JUSQU'À L'ÉPOQUE DE LA DOMINATION OTTOMANE

Monument clé pour la connaissance de l'architecture byzantine, des lendemains obscurs du règne de Justinien jusqu'au milieu du IXe siècle, Haghia Sophia n'a cessé de faire l'objet d'études et de recherches, depuis le siècle dernier surtout.

Le premier témoignage sur l'église remonte à 795 : Saint Théodore Stoudités, exilé à Thessalonique, fait allusion au monument dans une de ses lettres. Par la suite Haghia Sophia est mentionnée dans le récit que Jean Cameniate nous livre de la prise de la ville par les Sarrasins, en 904, dans les actes athonites de 1097 puis, sous la domination franque, dans trois lettres du Pape Innocent III, datées respectivement de 1208, 1209 et 1212. Enfin au XVe siècle, l'église est citée par Ignace Smolensk, dans son Journal de voyage (1405), et par Jean Anagnostès, dans son récit de la prise de Thessalonique par les Turcs, en 1430.

Pendant les premières années de la domination ottomane, Haghia Sophia parvint à se maintenir comme église chrétienne. Mais en 1459, Mahommed II déclara l'église propriété de la Sultane Mara, sa belle mère, et en 1524 (l'an 930 de l'Hégire), elle fut finalement transformée en mosquée.

On sait qu'au moment de sa conversion en mosquée, Haghia Sophia était la cathédrale de la ville. Elle jouait ce rôle, depuis l'époque de la domination franque, voire antérieurement comme tend à le prouver un certain nombre d'indices. Peut-être même fut-elle érigée pour remplir cette fonction, succédant à une cathédrale paléochrétienne inconnue.

ÉDIFICES ANTÉRIEURS - PLAN DE L'ÉGLISE D'HAGHIA SOPHIA

Haghia Sophia s'élève sur l'emplacement d'un vaste ensemble architectural d'époque romaine, vraisemblablement des thermes.

A l'époque paléochrétienne, le bâtiment romain fit place à une gigantesque basilique à cinq nefs qui mesurait 115 m. de long (narthex et abside compris) et 53 m. de large. Précédée d'un vaste atrium (55 × 53 m.), elle constituait le plus imposant édifice de la ville et l'un des plus grands de toute la Grèce. Les fondations de la basilique paléochrétienne sont parallèles et adjacentes aux murs de l'église actuelle, que l'on a visiblement évité de construire par dessus les édifices antérieurs. Un examen de ces fondations atteste clairement que les proportions et la distribution des espaces dans l'édifice paléochrétien ont déterminé, dans ses grandes lignes, le plan de l'église postérieure, construite à l'intérieur des murs de la basilique, et qu'ils ont imposé des compromis et des solutions peu conventionnelles.

En dépit de la dépendance d'Haghia Sophia à un plan basilical plus ancien, certains principes fondamentaux qui régissent les édifices d'époque justinienne de Constantinople, ont été appliqués au plan de cette nouvelle église :

a) L'utilisation d'un carré de 100 pieds de côté comme principe de base du plan général. Le côté du carré (largeur intérieure ; longueur sans l'abside, mais l'épaisseur des murs comprise) étant une longueur clé divisible par 10, dont les sous-multiples déterminent les autres dimensions de l'édifice.

b) L'utilisation de la moitié de la longueur clé — 50 pieds — pour calculer la longueur totale de l'église : on ajoute la moitié de la longueur clé à l'est et à l'ouest de l'espace carré compris entre les piliers qui soutiennent la coupole.

c) L'utilisation du tiers de la longueur clé (33 pieds) pour chaque côté du carré compris entre les piliers

qui soutiennent la coupole. Ce sous-multiple de la longueur clé (1/3) se retrouve également en coupe : il régit les relations entre les principales hauteurs de l'édifice.

LES DIFFÉRENTES PHASES DE CONSTRUCTION DE L' ÉGLISE

La première phase de construction (phase A) se caractérise par une maçonnerie faite d'assises de moellons équarris, séparées par des rangs de briques, noyées dans un mortier rose très résistant.

A cette phase appartiennent :

1) Tout le rez-de-chaussée y compris la naissance des voûtes des collatéraux.

2) Le sanctuaire tripartite sur la plus grande partie de sa hauteur.

3) Les éléments principaux du noyau cruciforme central à hauteur des galeries, autrement dit le premier étage des tribunes réservées aux femmes (*gynaikonitis*) ainsi que les larges voûtes en berceau des branches de la croix et leurs fronts visibles dans les galeries.

Une partie du mur est, dans les deux galeries nord et sud, à l'endroit de l'intersection du mur avec le noyau cruciforme central de la croix présente une maçonnerie que l'on date également de la phase A. En revanche, les tympans arqués des branches nord et sud de la croix, à hauteur des galeries n'appartienent pas à cette phase initiale. Par ailleurs, dans la galerie ouest au sol surélevé, le tympan n'est pas d'origine comme l'indiquent les piédestaux des trois colonnes de l'arcade, surélevés d'1 m. 20 par rapport au stylobate initial qui était de niveau avec les galeries latérales.

La seconde phase de construction – phase B – se caractérise par une maçonnerie d'assises de pierres vertes en gneiss brut et de briques noyées dans un mortier très similaire à celui de la phase A. Tous les éléments qui appartiennent à la phase B sont situés au-dessus du rez-de-chaussée. Ce sont :

1) Les murs extérieurs des galeries jusqu'à une hauteur de 2 m. 55 au-dessus du sol des galeries.

2) Le second étage du *gynaikonitis* et les tympans des bras de la croix au niveau des galeries, ainsi que les calottes qui couvrent la partie centrale du narthex et la voûte d'arête qui couvre l'angle sud-ouest du narthex.

3) La coupole toute entière y compris son tambour de plan carré.

C'est à une phase B1, très voisine de la phase B, que l'on attribue les deux murs transversaux de la galerie ouest (murs de séparation avec les galeries latérales) et la partie basse du mur ouest de la galerie sud, dont le sommet en plan incliné atteste l'existence d'un toit à une seule pente.

En outre, des sections du mur sud de la galerie sud sont vraisemblablement des remaniements de la phase B1.

A la troisième phase – phase C – appartient le mur extérieur de la galerie ouest compris entre les deux murs transversaux de la phase B1. Sur toute la longueur de sa face ouest, il présente des traces de la naissance d'une voûte en berceau inclinée (située sous une rampe).

La quatrième phase – phase D – se caractérise par une maçonnerie cloisonnée imparfaite et par la technique des assises de briques cachées pour les arcs.

On attribue à cette phase de construction la partie supérieure des murs extérieurs est et nord de la galerie nord avec leurs fenêtres bilobées et une section du mur est de la galerie sud. La bande étroite au sommet du mur extérieur de la galerie ouest, percé de petites fenêtres arquées, appartient probablement à la phase D ou à une phase D1 proche de la phase D.

La partie supérieure des murs extérieurs et des absides des parabemata ainsi que le mur aveugle qui, dans la partie supérieure de la galerie sud, a remplacé une élévation d'époque médio-byzantine, sont à mettre au compte de phases de construction plus tardives (vraisemblablement d'époque ottomane).

Enfin, l'angle nord-ouest et la tour de l'escalier de la galerie nord sont des constructions turques à proprement parler.

RECONSTITUTION DE L'ASPECT INITIAL DE L'ÉGLISE

Les éléments de la première phase de construction nous permettent de conclure à l'existence de galeries voûtées. La couverture de ces galeries laissait libres les fronts des voûtes des bras de la croix, dès lors qu'elle prenait appui sur des arcs transversaux dont la position, en plan, coïncide avec les contreforts des murs nord et sud, au rez-de-chaussée de l'édifice. Ainsi la fonction de ces contreforts est-elle évidente. La restitution de ces galeries voûtées comme un prolongement des bras de la croix jusqu'aux murs extérieurs, par l'intermédiaire de larges voûtes d'arêtes, évoque des exemples de basiliques à coupole où la croix n'est visible qu'à l'extérieur, à l'étage supérieur.

A l'origine, la galerie ouest, voûtée elle aussi, était de niveau avec les galeries latérales et seules les extrémités sud-ouest et nord-ouest étaient surélevées d'1 m. 20 pour assurer la communication avec le narthex de la basilique précédente, probablement plus élevé, qui fut inclus dans l'église byzantine primitive.

L'hypothèse de la conservation de l'ancien narthex dans la première église byzantine explique la présence dans la façade actuelle de l'église, à 36 cm.au-dessus de son sol, des fondations ouest de l'ancienne basilique ; elle explique également la présence tout à fait inhabituelle, dans la façade ouest, de deux ouvertures qui surplombent le stylobate de la basilique. Cette hypothèse justifie en outre l'absence d'articulation sur la façade ouest de l'église, car elle n'aurait pas été visible. Enfin, elle apporte une réponse à la question de l'absence d'accès aux galeries dans l'église byzantine primitive : il devait s'effectuer par l'intermédiaire de l'ancien narthex.

L'ASPECT DE L'ÉGLISE DANS LES PHASES DE CONSTRUCTION ULTÉRIEURES

La seconde phase (B) de construction du monument se caractérise par une reconstruction radicale des galeries, couvertes à présent d'un toit de bois incliné. Situé à un niveau nettement moins élevé que le système de couverture actuel, ce toit incliné faisait apparaître la partie supérieure du noyau cruciforme.

Durant cette même phase de construction furent ajoutées, le long des côtés nord et sud de l'église, des annexes à un seul étage, couvertes d'un toit de bois incliné. En largeur, ces annexes recouvraient, semble-t-il, l'espace occupé par les nefs extérieures de la précédente basilique. Elles communiquaient avec l'église par des portes ménagées dans les collatéraux. L'annexe nord, dont l'abside semi-circulaire et le synthronon ont été conservés, assurait le passage à la galerie nord par une ouverture percée au niveau de la voûte en berceau qui couvre le collatéral nord. Ce dispositif indique clairement que les galeries avaient une fonction limitée à cette époque.

Durant la phase B1, l'espace occupé par les galeries latérales ne dépasse pas celui des collatéraux nord et sud. Elles conservent le même type de couverture. Des murs transversaux les séparent de la galerie ouest qui, elle, n'est pas couverte. A cette époque encore, l'église continue d'être précédée, à l'ouest, d'un espace couvert, l'exonarthex.

Les modifications opérées durant la troisième phase (C) se limitent au côté ouest de l'église, plus précisément à la galerie ouest et aux extrémités ouest des galeries latérales transformées en sortes de tours.

La galerie ouest est couverte (ce qui permet à l'ensemble des galeries de retrouver leur fonction) et fermée par un mur, à l'ouest. Au centre du parement extérieur de ce mur une rampe est construite pour permettre l'accès à l'étage supérieur de la «tour» nord-ouest et de là, par l'extérieur, à la base de la coupole.

C'est durant la quatrième phase de construction (D) que l'église acquiert la forme cubique qu'elle présente de nos jours, grâce à l'augmentation notable de la hauteur des murs des galeries latérales. Ces galeries sont à présent couvertes d'un toit incliné uniforme, en bois, dissimulant complètement la structure des bras de la croix au-dessus du noyau cruciforme.

Aux angles nord-ouest et sud-ouest des galeries latérales, les «tours» à deux étages sont conservées. En revanche, la rampe ouest est abandonnée dès lors qu'un passage couvert, à l'intérieur des galeries, est assuré : le toit en pente inclinée des galeries ayant été rehaussé, on passe aisément, grâce à des escaliers de bois, au second étage des «tours».

Durant cette phase D, les galeries acquièrent une importance particulière. Elles sont décorées de fresques et leur sol est couvert de marbre. Différents indices nous incitent à croire que la galerie sud aurait servi de chapelle durant cette période.

DATATION

Les constructions les plus tardives liées au fonctionnement d'Haghia Sophia, et dont les traces sont visibles devant l'angle nord-ouest de l'église, proviennent vraisemblablement d'un exonarthex byzantin tardif qui a remplacé le narthex de la basilique paléochrétienne, conservé jusqu'à cette époque.

L'exonarthex est attesté à l'époque de Syméon de Thessalonique (mort en 1429), qui le désigne sous le nom de «grand narthex». Il serait antérieur au XIIIe siècle, époque à laquelle, selon Papayeoryiou, on construisit la chapelle nord-ouest, à condition, bien sûr, que cette chronologie soit fondée. Mais des éléments de la maçonnerie notamment indiquent que l'exonarthex est contemporain d'un remaniement de la chapelle située le long de la face nord de l'église (dont les fresques sont datées du début du XIVe siècle) et du propylée, aujourd'hui détruit, qui s'élevait sur le côté ouest de l'enceinte.

Le décor peint de l'église et la maçonnerie caractéristique, qui utilise la technique des assises de briques cachées pour les arcs, permettent de dater la quatrième phase de construction (D) de la première moitié du XIe siècle. Par ailleurs, il faut, semble-t-il, mettre la phase D en relation avec le grand tremblement de terre que Cedrenus date de 1037.

Deux faits essentiels, nous l'avons vu, caractérisent la troisième phase (C) :

— La remise en fonction de l'ensemble des galeries grâce à la toiture que reçoit la galerie ouest (qui n'était pas couverte durant la phase B).

— L'abandon de l'accès, inhabituel et peu commode, à la galerie nord, grâce à la création d'un sol uniforme. Les monnaies mises au jour par la fouille de la couche de terre, nécessaire à la création de ce sol uniforme, nous donnent un *terminus ante quem* — 944 — et permettent de dater la phase C du deuxième tiers du Xe siècle.

En ce qui concerne la deuxième phase de construction, à laquelle appartient la coupole toute entière, les mosaïques qui en décorent l'intérieur nous fournissent un *terminus ante quem*. Un élément déterminant nous est donné par l'identification, sur la mosaïque de la coupole, d'une phase antérieure à la représentation de l'Ascension ; il s'agit des deux inscriptions incomplètes conservées à la base de la coupole.

La chronologie la plus vraisemblable pour ces inscriptions — 690/1 — résulte de la combinaison de plusieurs indices :

— La mention dans l'inscription de la quatrième indiction.

— Le chiffre vraisemblablement à deux lettres (si l'on en juge à l'espace qui le contenait et aux caractères de l'inscription) qui se réfère à la date de l'*Anno mundi*.

Cette datation s'accorde, du reste, parfaitement à l'aspect extérieur de la coupole (avec son tambour bas de plan carré) et elle se voit confirmée par les événements historiques directement liés à la ville : l'entrée triomphale de Justinien à Thessalonique (688/9), après son éclatante victoire sur les Slaves et son séjour dans la ville pendant lequel il la dota de plusieurs monuments.

La cause de la destruction des structures de la phase A, et partant l'origine de la phase B, est de toute évidence liée au grand tremblement de terre que ébranla la ville toute entière et dont les traces sont visibles aussi sur d'autres monuments, l'Acheiropoietos et la Rotonde notamment. Les réfections de ces édifices sont contemporaines de la phase B d'Haghia Sophia, comme l'indiquent l'étonnante similitude de

la maçonnerie, des matériaux utilisés et des nouvelles formes adoptées, pour la restauration des églises paléochrétiennes.

Le dernier tremblement de terre antérieur à 690/1 remonte, à notre connaissance, à la première moitié du VIIe siècle (vers 630) et est mentionné dans le récit des Miracles de Saint Démétrius. La description de l'événement et de l'intensité du désastre, dans les textes, s'accorde parfaitement à l'image qui ressort des travaux considérables de réfection sur les églises en question.

La mosaïque de l'abside aux monogrammes de Constantin VI et d'Irène n'est contemporaine ni de la première phase de construction, ni de la phase B, semble-t-il, mais d'une réfection postérieure, qui correspond à la phase B1, localisée à l'étage des galeries (changement de toiture, réfection ou addition de murs). On présume que ces réfections ont suivi un violent incendie : détruisant la toiture de bois qui couvrait les galeries durant la phase B, il aurait également endommagé les mosaïques. La disparition du décor initial fut l'occasion d'appliquer un programme iconoclaste, respectueux des nouvelles exigences religieuses et s'inscrivant dans l'opportunisme politique de l'époque dont témoigne notamment la visite de Stauracius à Thessalonique.

Sur la base de ces réflexions, nous pouvons placer le *terminus ante quem* de la construction de l'église aux environs de 630, date de la destruction de la phase A à la suite du désastreux tremblement de terre. Il nous faut maintenant déterminer le *terminus post quem* qui n'est autre que le moment de la destruction de la basilique paléochrétienne qui occupait l'emplacement au préalable. Ne disposant d'aucune information sur la destruction de la basilique, c'est sur la foi de critères morphologiques et typologiques que nous datons la construction de Haghia Sophia au plus tôt de la fin du VIe siècle. Cette datation semble pouvoir être reculée jusqu'en 618, si l'on considère comme cause de la destruction de la basilique le séisme qui ébranla Thessalonique, durant le siège de la ville par des envahisseurs arabo-slaves. Mentionnant ces tragiques événements, le récit des Miracles de Saint Démétrius nous apprend que d'imposants renforts furent envoyés par Constantinople pour mettre fin à la mise à sac de la ville.

Un rapprochement chronologique entre la destruction de la basilique, le grand tremblement de terre de 630 et l'incendie qui ravagea l'église de Saint-Démétrius permet, par ailleurs, d'expliquer la présence de chapiteaux semblables dans les galeries d'Haghia Sophia (phase A) et dans l'église de Saint-Démétrius restaurée après l'incendie. Ces chapiteaux proviennent, à mon sens, de la gigantesque basilique qui fut recouverte par Haghia Sophia.

Traduction : Paola Staraki

Zusammenfassung

DIE ARCHITEKTUR DER SOPHIENKIRCHE IN THESSALONIKI VON IHRER GRÜNDUNG BIS ZUR TÜRKENHERRSCHAFT

Die Sophienkirche von Thessaloniki gilt als Schlüssel zum Verständnis der Architektur in der dunklen Zeit nach Justinian bis zur Mitte des 9. Jhs. und ist deshalb bereits seit dem 19. Jh. ständig Gegenstand der Forschung.

Das erste schriftliche Zeugnis zur Sophienkirche stammt von 795 und ist in einem Brief des hl. Theodoros Studites aus seinem Exil in Thessaloniki enthalten. In der folgenden Zeit wird die Agia Sofia erwähnt im Bericht des Ioannes Kameniates über die Belagerung durch die Sarazenen 904, in den Athoskodices von 1097, in drei Briefen des Papstes Innozenz III. aus der Periode der Lateinerherrschaft (1208, 1209, 1212) sowie im 15. Jh. im Reisebericht des Ignatius Smolensk (1405) und in der Erzählung des Ioannes Anagnostes über die Eroberung (1430).

In den ersten Jahren der Türkenherrschaft ist der Bau weiterhin christliche Kirche; im Laufe des Jahres 1459 wird er der Sultanin Mara, Stiefmutter Mehmets, übergeben und wird schließlich 1524 (930 n.d. Hedschra) zur Moschee.

Daß die Sophienkirche von der Zeit der Lateinerherrschaft bis zu ihrer Umwandlung in eine Moschee die Metropolis von Thessaloniki war, ist gesichert, aber mehrere Anhaltspunkte lassen vermuten, daß sie diese Funktion schon vorher hatte, vielleicht sogar als solche gegründet wurde, um eine uns unbekannte frühchristliche Metropolis abzulösen.

VORGÄNGERBAUTEN - BAUPLAN

Das Gelände, auf dem die Sophienkirche steht, war ursprünglich von einem ausgedehnten römerzeitlichen Komplex, wahrscheinlich Thermen, eingenommen. In der frühchristlichen Periode wurde an derselben Stelle eine riesige fünfschiffige Basilika errichtet, die 115 m lang (einschließlich Narthex und Apsis) und 53 m breit war und ein Atrium von 55 x 54 m hatte. Es war das größte Gebäude der Stadt und - soweit bekannt - eines der größten Griechenlands.

Das Verhältnis der Basilikafundamente zu den Mauern der heutigen Kirche, die parallel dazu verlaufen und daran anschließen, aber vermeiden, auf der älteren Anlage aufzuliegen, läßt erkennen, daß Maße und Gliederung des Vorgängers den Plan des jüngeren, innerhalb seiner Grenzen errichteten Baus in seinen großen Zügen bestimmt und ihm außerdem besondere Beschränkungen in der Detailgestaltung und unübliche Lösungen aufgezwungen haben.

Trotz dieser Abhängigkeit wurden bei der Entwurfsplanung des Baues die Grundprinzipien angewandt, die von Bauwerken der hauptstädtischen Schule der iustinianischen Zeit her bekannt sind, so die Verwendung des Proportionsschlüssels:10 Moduln (100 Fuß) ergeben die Länge des Baues ohne Apsis, während die Gesamtlänge durch je 5 Moduln östlich und westlich der Kuppel bestimmt und für die Vierung und den Aufbau, d. h. die Höhenverhältnisse, die 10 Moduln durch eine ganze Zahl geteilt werden.

DIE BAUPHASEN

Die Bauphase A kennzeichnet sich durch Mauerwerk aus wechselnden Kalksteinquader- und Ziegelsteinschichten mit außerordentlich festem, rosa Mörtel. Aus dieser Phase stammen: 1) das gesamte

Erdgeschoß bis zur Höhe der Gewölbeansätze an den Außenmauern der Schiffe, 2) der größte Teil des aufgehenden Mauerwerks vom dreiteiligen Hieron und 3) die Hauptelemente des kreuzförmigen Baukerns in den Emporen, und zwar das 1. Obergeschoß der Eckräume und die Stirnbögen mit den Tonnengewölben der Kreuzarme. Zu dieser Phase gehören auch je ein an den Kernbau anschließendes Stück Mauerwerk der Ostwände der Nord- und der Südempore. Die Teile der Kreuzarmschildwände in Höhe der Emporen sind nicht ursprünglich. Außerdem liegt auf der Westempore, deren Fußboden um 1,2 m erhöht worden ist, die Standfläche der Schildwandsäulen höher als der ursprüngliche, auf dem Niveau der Seitenemporen gefundene Stylobat.

In der Phase B entstand Mauerwerk aus wechselnden Schichten von Ziegel- und grünen Bruchsteinen in ähnlicher rosa Mörtelbettung. Der Baubestand dieser Phase findet sich ausschließlich oberhalb des Erdgeschosses: 1) die Außenmauern der Emporen bis zu 2,55 m Höhe, 2) das 2. Obergeschoß der Eckräume, die Teile der Kreuzarmschildmauern in Höhe der Emporen, die Kappen im Mittelteil des Narthex und das Kreuzgewölbe in der Südwestecke sowie 3) die ganze Kuppel mit ihrem vierseitigen Tambour.

In einer Phase B1, die in ihrer Bauweise mit der Phase B verwandt ist, entstanden in der Westempore die zwei querliegenden Trennwände und in der Südempore die Westwand, die entsprechend der Neigung eines Pultdaches oben schräg abschließt. Vielleicht wurde in dieser Phase auch die Südwand der Südempore repariert.

Der Phase C entstammt die Außenmauer der Westempore zwischen den beiden Querwänden der Phase B1; auf der Westseite dieses Mauerabschnitts, und zwar auf seiner ganzen Länge, finden sich Reste von Gewölbeanfängen einer steigenden Rundbogentonne.

In der Phase D entstand grobes Mauerwerk aus ziegelumrahmten Natursteinen, und in den Bögen wurde die Verdeckte-Schicht-Technik angewandt. Dieser Phase entstammen der Aufbau der Ost- und der Nordwand der Nordempore mit den Zwillingsfenstern un ein Teil der Ostwand der Südempore. Die obere Zone der Westempore mit den schmalen Bogenfenstern wurde in dieser oder einer zeitlich sehr naheliegenden Phase D1 geschaffen.

In jüngeren Phasen wurden die Außenmauern der Pastophorien einschließlich der Apsiden erhöht und die geschlossene Wand in der oberen Zone der Südempore errichtet, die die mittelbyzantinische an dieser Stelle ersetzt. Die Nordwestecke der Nordempore und die Treppe tragen deutliche Merkmale einer türkischen Phase.

REKONSTRUKTION DES URSPRÜNGLICHEN ZUSTANDES

Der Baubestand der Phase A in Höhe der Emporen führt zu dem Schluß, daß die Emporen der Kirche ursprünglich mit Gewölben überdeckt waren, die die Stirnbögen der Kreuzarme offen ließen. Die Emporengewölbe müssen auf Gurtbögen geruht haben, die in einer Fluchtlinie mit den Strebepfeilern außen an der Nord- und der Südwand des Erdgeschosses lagen. Durch diese Hypothese wird die Funktion der Strebepfeiler vollkommen verständlich. Die rekonstruierte Form der überwölbten Emporen, bei der die Kreuzarme durch große Kreuzgewölbe praktisch über die Emporen bis zu den Außenwänden verlängert sind, führt uns in die Nähe bestimmter Kuppelbasiliken, deren kreuzförmiger Kernbau im zweiten Obergeschoß außen sichtbar hervortritt.

Die ebenfalls überwölbte Westempore hatte ursprünglich das gleiche Fußbodenniveau wie die Seitenemporen, und nur der Südwest-und der Nordwestraum lagen 1,2 m höher, da sie als Zugänge zu dem wahrscheinlich damals noch erhaltenen höheren Narthex der ehemaligen Basilika dienten, die in den frühbyzantinischen Kirchenbau mit einbezogen war. Die Vermutung, daß der Basilikanarthex damals noch erhalten war, liefert auch eine Erklärung für die Tatsache, daß die westlichen Fundamente der Kirche das Niveau ihres Bodens überragen und bis heute in der Fassade sichtbar sind, sowie für das Vorhandensein

der beiden eigenartigen vermauerten Öffnungen and der Stelle der Basilikastylobate. Außerdem macht diese Annahme verständlich, daß die Westfassade keine Gliederung aufweist, und beantwortet in befriedigender Weise die alte Frage nach dem ursprünglichen Aufgang zu den Emporen, der in diesem Fall im älteren Narthex gelegen haben kann.

DIE BAUGESTALT IN DEN FOLGENDEN PHASEN

In der Phase B werden vor allem einschneidende Umbauten im Bereich der Emporen durchgeführt, die nun mit Holz überdeckt werden. Die neuen Dächer sind wesentlich niedriger als die heutigen, sodaß die obere Zone des kreuzförmigen Kernbaus sichtbar die Emporen überragt. In derselben Periode werden längs der nördlichen und der südlichen Kirchenfassade einstöckige, ebenfalls mit Holz überdeckte Räume angebaut. Diese Räume nehmen die Breite der äußeren Schiffe der ehemaligen Basilika ein und haben durch die Seitentüren der Kirche direkten Zugang zu ihren Seitenschiffen. Im nördlichen Anbau, von dem eine halbrunde Apsis mit Synthronon erhalten ist, befindet sich der Aufgang zur Nordempore. Er führt durch eine eigentümliche Öffnung in Höhe des Tonnengewölbes, daß das Schiff überdeckt. Diese Anlage zeugt von der geringen Benutzung der Emporen in dieser Zeitspanne.

In der folgenden Phase B1 sind nur noch die beiden Seitenemporen im Norden und Süden in Gebrauch. Sie behalten ihre Dachform und werden durch zwei Querwände von der Westempore getrennt, die ohne Überdachung gelassen wird. In dieser Periode besteht weiterhin ein überdeckter Raum als Exonarthex an der Westseite der Kirche.

Die in der Phase C an der Bauform der Kirche vorgenommenen Änderungen beschränken sich auf ihre Westseite und betreffen hauptsächlich die Westempore. Durch ihre neue Überdachung erhalten die Emporen in ihrer ganzen Ausdehnung ihre Funktion zurück. Auch die Westenden der Seitenemporen werden umgestaltet und erhalten turmartige Form. Eine auf einem steigenden Tonnengewölbe ruhende Rampe, die in Höhe der Emporen außen am Mittelteil der Kirchenwestwand entlangläuft, fürhrt ins 2. Obergeschoß des «Turmes» im Nordwesten und von dort außen am Bau zum Fuß der Kuppel.

In der Phase D erhält der Bau seine heutige würfelähnliche Form durch die drastische Erhöhung der Seitenemporen, die nun ein einheitliches Dach mit hölzernem Dachstuhl erhalten und die Kreuzarme des Kernbaus völlig verdecken. Die zweistöckigen turmartigen Räume in der Nordwest - und der Südwestecke der Emporen bleiben bestehen, aber die Rampe im Westen wird nach Errichtung eines bequemen, überdachten, durch die erhöhten Emporen führenden Aufgangs abgerissen. In dieser Phase erhalten die Emporen wesentliche Bedeutung und werden mit Wandmalereien und Marmorfußböden ausgeschmückt; die Südempore dient höchstwahrscheinlich als Kapelle.

DATIERUNG

Reste der jüngsten, mit der Funktion der Agia Sofia als Kirche zusammenhängenden Bauarbeiten finden sich vor ihrer Nordwestecke und stammen höchstwahrscheinlich von einem spätbyzantinischen Exonarthex, der den anfänglich noch erhaltenen Narthex der christlichen Basilika ersetzte. Dieser «großartige» Narthex besteht zur Zeit des Symeon von Thessaloniki (+ 1429) und ist vielleicht bereits vor dem 13. Jh. entstanden, in dem P. Papageorgiou zufolge die jüngere Nordwestkapelle errichtet wird, sofern diese Datierung zutrifft. Jedenfalls wird diese längs der Kirchennordwand liegende Kapelle (Ausmalung zu Beginn des 14. Jhs.) zur gleichen Zeit instandgesetzt, als der Exonarthex und das heute zerstörte Propylon and der Westseite der Umfassungsmauer entstehen.

Die Datierung der Phase D in die erste Hälfte des 11. Jhs. gründet sich auf den bekannten Freskenschmuck und das charakteristische Mauerwerk in der Technik der verdeckten Schichten. Vielleicht steht die Phase D in Zusammenhang mit den großen, von Kedrinos erwähnten Erdbeben im Jahr 1037.

Die Phase C, in der, wie erwähnt, die Emporen in ihrer ganzen Ausdehnung ihre Funktion zurückerhalten, indem der Westteil überdacht wird, die Fußböden auf ein einheitliches Niveau verlegt werden und dadurch der unangemessene Aufgang zur Nordempore abgeschafft werden kann, läßt sich durch Münzen aus den Ausgrabungen ins zweite Drittel des 10. Jhs. (Terminus ante quem 944) datieren.

Ein Anhaltspunkt, der einen Terminus ante quem für die Errichtung der Kuppel liefert und damit von entscheidender Bedeutung für die Datierung der Phase B ist, wird durch die Feststellung gewonnen, daß die Kuppelmosaiken einer Phase entstammen, die der Himmelfahrtsdartstellung vorangeht und die in den Inschriften am Kuppelfuß genau angegeben ist. Die größte Wahrscheinlichkeit wird – entsprechend den Charakteristiken der Inschrift und dem Ort ihrer Anbringung – dem Datum 690/1 zugesprochen, das aus der Verbindung der erwähnten 4. Indiktion mit einer zweistelligen Zahl für die Zeit seit Erschaffung der Welt hervorgeht. Die vorgeschlagene Datierung der Inschrift in die Zeit vor dem Bilderstreit (Ende des 7. Jhs.) findet genügend paläographische Stützen, steht nicht in Gegensatz zur hier angewandten und für diese Periode belegten Zeitrechnung nach Erschaffung der Welt (693 und 704 am Parthenon), entspricht der äußeren Form der Kuppel (niedriger, außen vierseitiger Tambour) und wird durch historische, mit der Stadt zusammenhängende Ereignisse bekräftigt: Nach einem großen Sieg über die Slawen machte Iustinian II. anläßlich seines thriumphalen Einzuges und Aufenthaltes in Thessaloniki 688/9 verschiedene Stiftungen.

Die Ursache für die Zerstörung, die die Reparaturen der Phase B notwendig machten, waren vermutlich große Erdbeben, die die ganze Stadt erschütterten, und deren Spuren auch an anderen Baudenkmälern von Thessaloniki zu erkennen sind (Achiropiitos, Georgskirche). Die Gleichzeitigkeit dieser Reparaturen mit der Phase B der Sophienkirche wird durch die erstaunliche Gleichartigkeit des Mauerwerks belegt, und zwar sowohl im Baumaterial als auch im Charakter der neuen Formen, die bei den Instandsetzungen auf die frühchristlichen Kirchen übertragen wurden.

Die letzten großen Erdbeben vor 690/1 waren die vom ersten Drittel des 7. Jhs. (um 630), deren Heftigkeit in den Wundergeschichten vom hl. Demetrios beschrieben wird und mit dem Bild übereinstimmt, daß uns die damaligen umfangreichen Reparaturen der erwähnten Gebäude vermitteln.

Der kunstlose, unter Konstantin VI. und Irene angebrachte Schmuck der Hauptapsis ist infolgedessen nicht mit der Entstehungszeit des Baues in Verbindung zu bringen, sondern mit einer Instandsetzung nach der Phase B, wahrscheinlich mit B1, die sich im Bereich der Emporen feststellen läßt (Änderungen am Dach, Ausbesserung und Neuerrichtung von Wänden). Diese Reparaturen waren vielleicht durch einen Brand notwendig geworden, der den hölzernen Dachstuhl zerstörte und den Mosaikschmuck beschädigte. Die Renovierung bot die Gelegenheit, neue Mosaiken ikonoklastischen Charakters zu schaffen, die den damaligen religiösen Forderungen und dem politischen Kalkül entsprachen, das sich auch in der Reise des Stavrakios nach Thessaloniki ausdrückt.

So haben wir für die Entstehungszeit der Sophienkirche einen Terminus ante quem gewonnen, nämlich das Jahr 630, in dem der ursprüngliche Baubestand durch die damaligen großen Erdbeben beschädigt wurde. Offen bleibt als Terminus post quem das Datum, in dem die zuvor hier bestehende Basilika zerstört wurde. Da wir hierfür jedoch keine Anhaltspunkte haben, datieren wir auf Grund typologischer und morphologischer Kriterien die Errichtung der heutigen Sophienkirche frühestens an den Anfang des 7. Jhs. Das Datum 618 können wir mit großer Wahrscheinlichkeit annehmen, wenn wir als Ursache der Zerstörung der Basilika das Erdbeben ansehen, das in diesem Jahr während der Belagerung Thessalonikis durch die Awaren geschah, die erst durch große Verstärkung aus Konstantinopel abgewehrt werden konnten. Eine zeitliche Annäherung der Zerstörung der Basilika an die Erdbeben von 630 und den Brand der Demetrioskirche wäre eine sehr gute Erklärung für die Ähnlichkeit zwischen den Kapitellen in den Emporen der Sophien- und denen der Demetrioskirche, die bei der Renovierung dort verwendet wurden und unserer Meinung nach aus der Basilika, dem Vorgängerbau der Agia Sofia, stammen.

Übersetzung: Ingrid Livieratou

ΠΙΝΑΚΕΣ

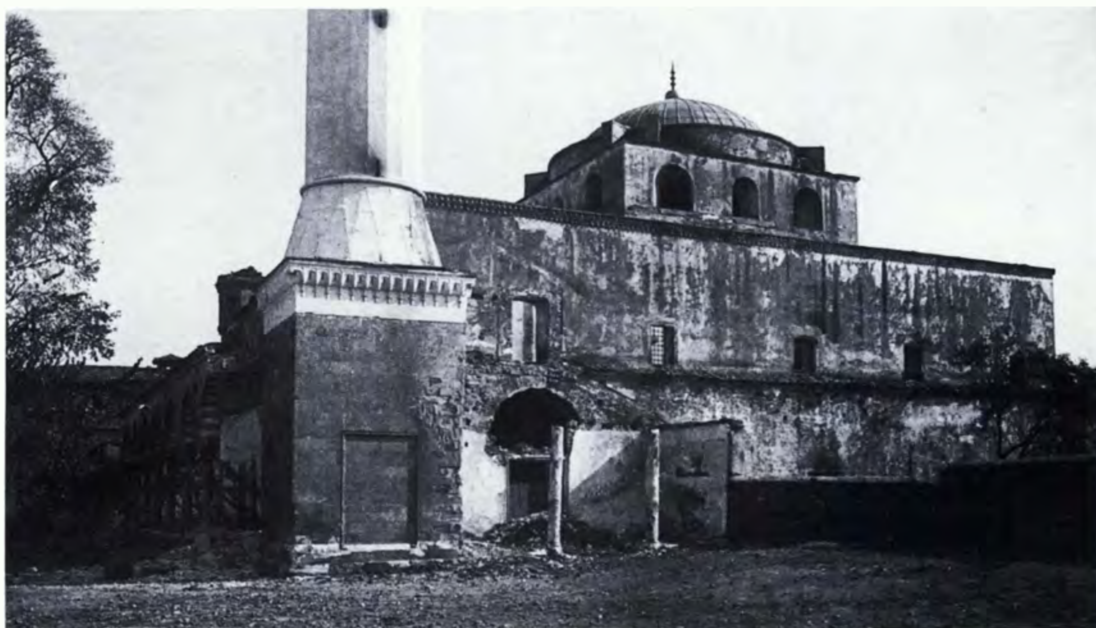
ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΩΝ

1,18α : 9η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων
2, 5, 6β, 31α, 32γ, 33α, 33γ, 34α, 40γ, 42β: Schultz-Barnsley Collection, Courtauld Institute.
3α, 4, 7α, 30, 32δ, 33β, 39, 46, 47: Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αθηνών
3β, 8α, 48: Μουσείο Μπενάκη
6α, 21β, 44, 45: Μ. Καλλιγάς
7β: Α. Ζάχος
29: Χ. Μακαρόνας
35α: Γ. Σωτηρίου
35β: Λ. Μπούρα
Οι υπόλοιπες φωτογραφίες ανήκουν στην συγγραφέα.

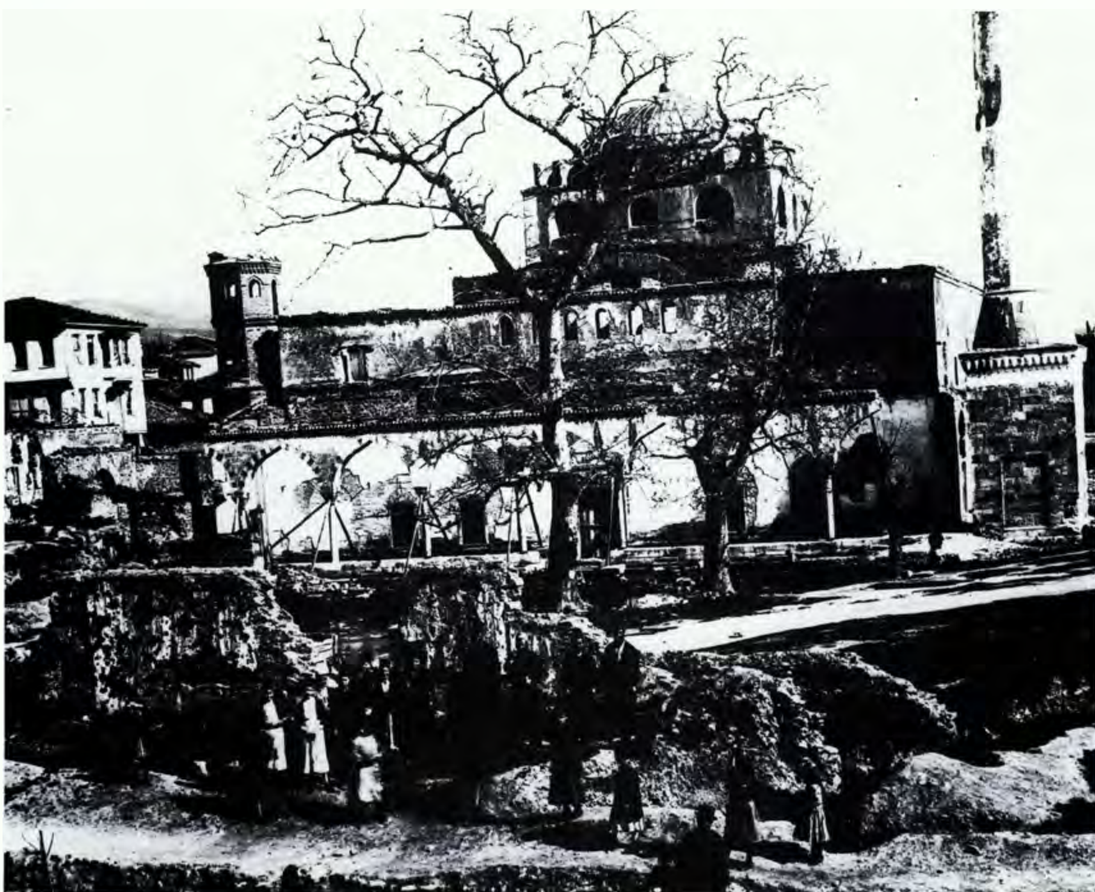

Ο ναός από ΒΔ.: α. Πριν από την πυρκαγιά του 1890, β. Πριν από το 1909.

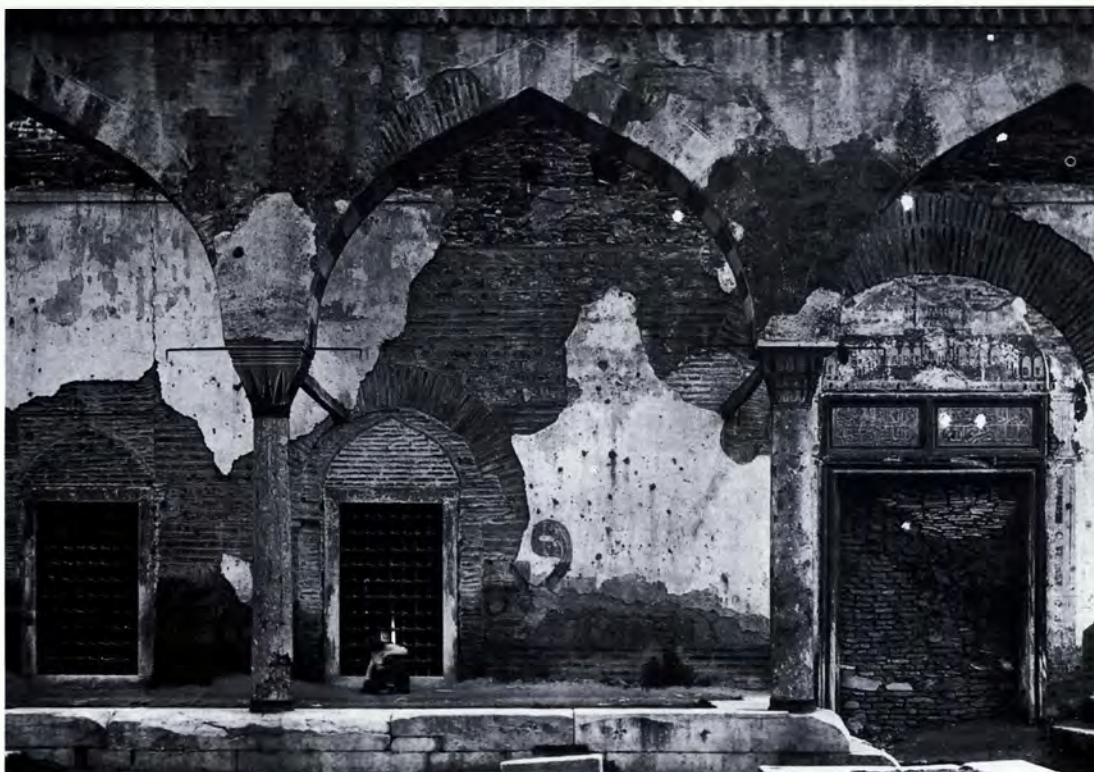

Ο ναός στα 1890: α. Από ΝΔ., β. Η νότια όψη.

α. Η δυτική όψη του ναού πριν από το 1909, β. Ο ναός και ο περιβάλλων χώρος από δυτικά.

Ο ναός πριν από το 1909: α. Η δυτική είσοδος και το τουρκικό προστώο, β. Ο τρούλλος από ΒΔ.

Ο ναός στα 1890: α. Το δυτικό υπερώο. Άποψη προς βορρά, β. Το νότιο υπερώο. Άποψη προς τα δυτικά.

Ο ναός πριν από το 1909: α. Το νότιο κλίτος. Άποψη προς τα ανατολικά, β. Το παλαιολόγειο πρόπυλο.

α. Το παλαιολόγειο πρόπυλο μετά την μερική κατεδάφισή του.
β. Γενική άποψη του ναού από τα δυτικά, στα 1915.

α. Η δυτική όψη του ναού, β. Ο τρούλλος εσωτερικά με τις τέσσερις κεραίες του σταυρού.

Απόψεις των υπερώων από τον κυρίως ναό: α. Η δυτική κεραία του σταυρού και η τοξοστοιχία του δυτικού υπερώου, β. Η βόρεια κεραία του σταυρού και ο ΒΑ. πεσσός.

α. Το ιερό βήμα και η αψίδα του ιερού,
β. Η βόρεια όψη πριν από τις εργασίες αναστήλωσης των ετών 1991/92.

Ο ναός πρίν από τις εργασίες αναστήλωσης των ετών 1991/92:
α. Η νότια όψη, β. Η δυτική όψη, κεντρικό τμήμα.

α. Το νότιο τμήμα της δυτικής όψης του ναού, πριν από τις εργασίες αναστήλωσης των ετών 1991/92.
β-γ. Το βόρειο υπερώο. Η ΒΑ. γωνία του ανατολικού τοίχου εξωτερικά και λεπτομέρεια.

α. Ο νότιος τοίχος του διακονικού εξωτερικά,
β-γ. Ο βόρειος τοίχος του ναού. Το κεντρικό τμήμα στο ισόγειο (λεπτομέρειες).

Ο βόρειος τοίχος στο ύψος του υπερώου: α. Το κεντρικό τμήμα, β.Το δυτικό τμήμα .

α. Ο δυτικός τοίχος εξωτερικά. Λείψανα της κεκλιμένης κυλινδρικής καμάρας της ράμπας.
β. Ο νότιος τοίχος. Ανατολικό τμήμα στο ύψος του υπερώου.

α. Η αψίδα. Εξωτερικός διάκοσμος (λεπτομέρεια), β. Το δυτικό υπερώο. Η νότια όψη του δυτικού άκρου του νότιου εγκάρσιου τοίχου.

α-β. Το θεμέλιο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, μπροστά από την δυτική όψη του ναού.

Εξωνάρθηκας: α. Ο βόρειος τοίχος και το μεταγενέστερο προς τα ΒΔ. παρεκκλήσιο.
β. Η βόρεια είσοδος, μαρμάρινο δάπεδο και βάσεις του προπύλου.

α. Η πρόθεση. Ο βόρειος τοίχος, εξωτερικά, β. Το βόρειο υπερώο.
Ο νότιος τοίχος και το τύμπανο της κεραίας του σταυρού, εσωτερικά.

α. Η κεντρική αψίδα. Η βόρεια πλευρά της ανώτερης ζώνης (αναβαθμού),
β-γ. Το τετράγωνο τύμπανο του τρούλλου. Η ΝΑ. γωνία (β), η ανατολική πλευρά (γ).

α. Το κυλινδρικό τύμπανο του τρούλλου (λεπτομέρεια), β. Η κλίμακα ανόδου στο εξωρράχιο της κυλινδρικής καμάρας της βόρειας κεραίας του σταυρού.

Η κλίμακα ανόδου στον τρούλλο: α. Ο κεκλιμένος κυλινδρικός θόλος,
β. Η αρχή της ράμπας, γ. Το άκρο της ράμπας και οι μεταγενέστερες προσθήκες.

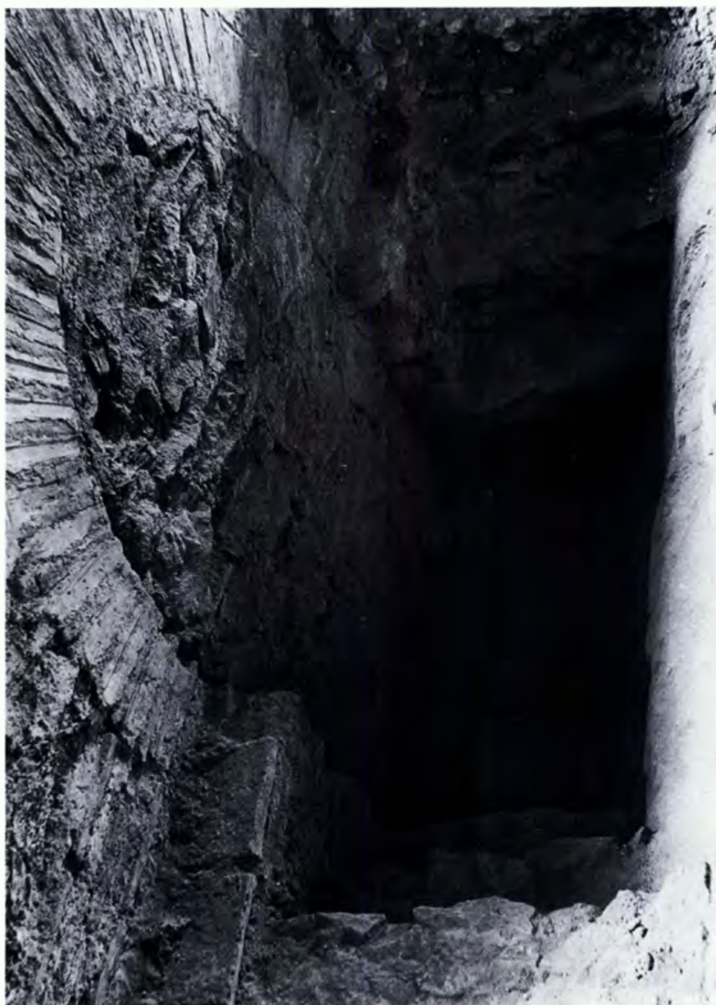

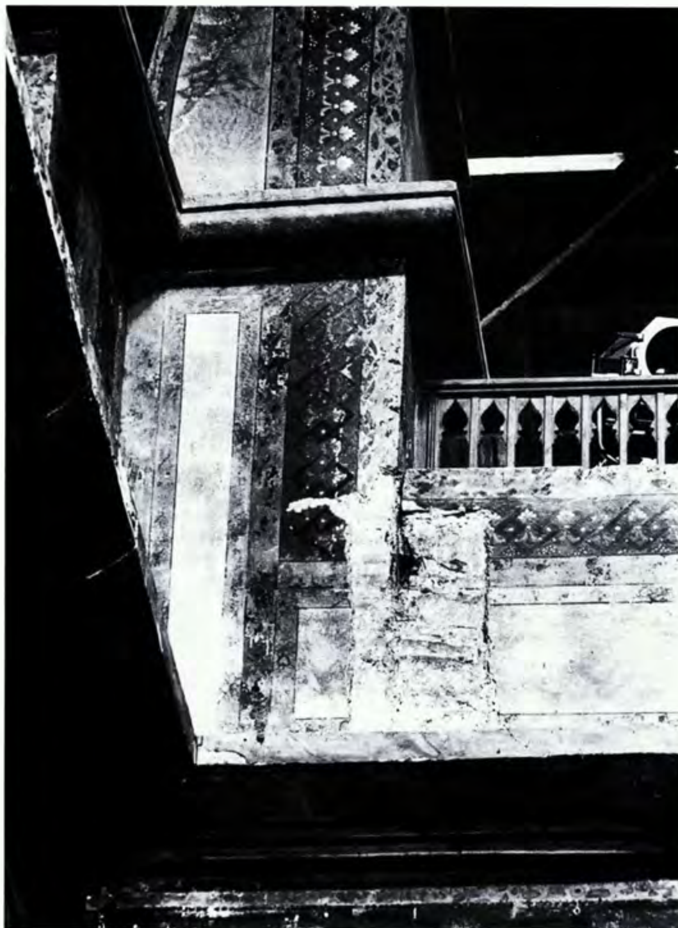

Το διάφραγμα της κεραίας του σταυρού στο δυτικό υπερώο: α. Η νότια πλευρά του βόρειου βάθρου, β. Η βόρεια πλευρά του νότιου βάθρου, γ. Η νότια πλευρά του κεντρικού βάθρου.

Το βόρειο υπερώο: α. Η ανατολική ράμπα της φραγμένης εισόδου,
β. Η φραγμένη είσοδος στον βόρειο τοίχο.

Κοσμήτες: α. Της δυτικής κεραίας του σταυρού στο ύψος του δαπέδου του υπερώου, της γένεσης των κυλινδρικών καμαρών και των τόξων του δυτικού διαφράγματος, β. Του παραθύρου της αψίδας.

Κοσμήτες: α. Του πεσσού στην βόρεια κιονοστοιχία του ισογείου,
β. Του ΒΔ. γωνιακού διαμερίσματος.

Κοσμήτες: α. Άγιος Τίτος Γόρτυνας, ΒΑ. γωνία ιερού, εσωτερικά,
β. Παναγία Χαλκέων, εξωτερικά.

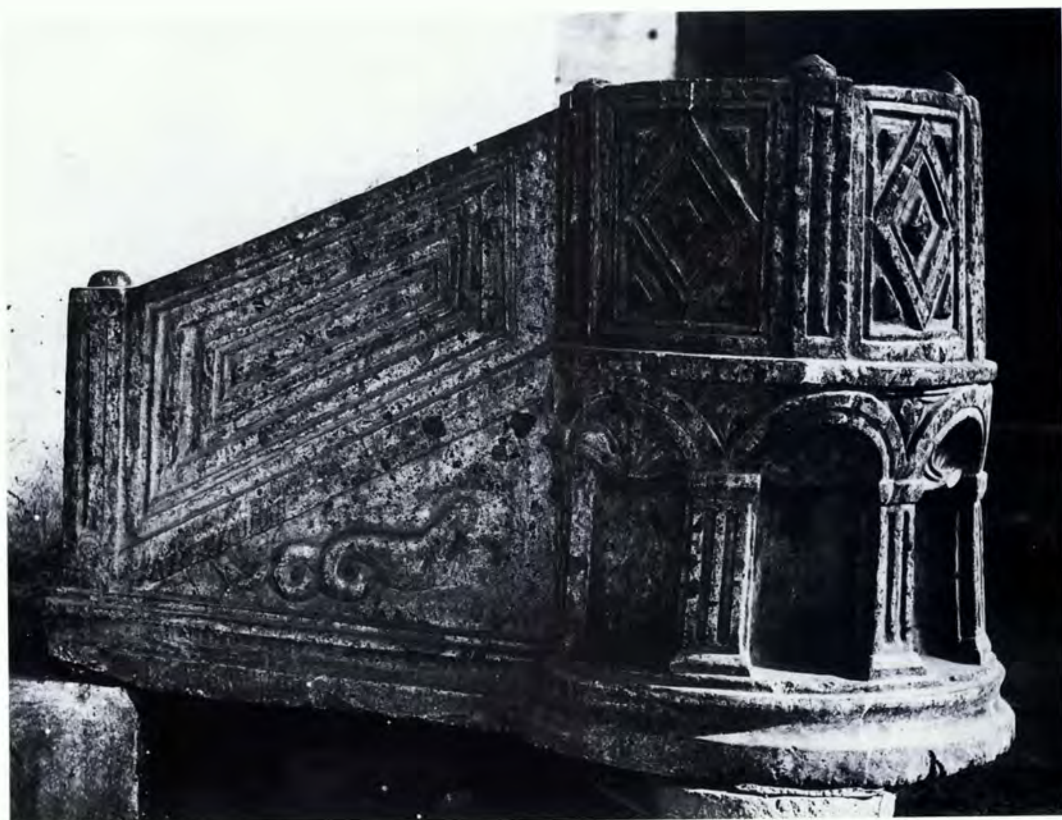

Κιονόκρανα: α. Με ανεμιζόμενα φύλλα στην βόρεια κιονοστοιχία,
β. Τεκτονικό στο ΒΔ. γωνιακό διαμέρισμα.

Κίονας της νότιας κιονοστοιχίας με κιονόκρανο με ανεμιζόμενα φύλλα, πριν από την πυρκαγιά του 1890.

α-β: Ο άμβωνας.

α. Κιονόκρανα του κεντρικού και του νότιου κίονα από την τοξοστοιχία του διαφράγματος του δυτικού υπερώου, μετά το 1890. β-γ. Θραύσματα ιωνικών κιονοκράνων με συμφυές επίθημα από τα υπερώα. Συλλογή γλυπτών του ναού.

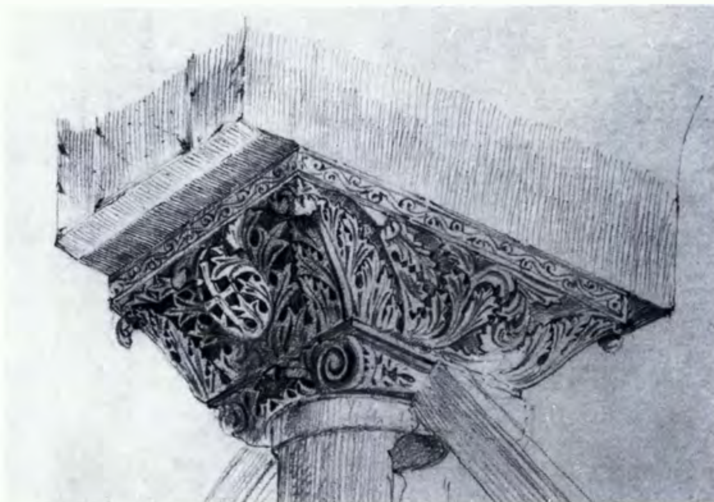
α-β. Θραύσματα ιωνικών κιονοκράνων με συμφυές επίθημα από τα υπερώα. Συλλογή γλυπτών του ναού, γ. Ιωνικό κιονόκρανο με συμφυές επίθημα από την τοξοστοιχία του διαφράγματος του νότιου υπερώου, δ. Κιονόκρανο του ΝΔ. γωνιακού διαμερίσματος των υπερώων. Η δυτική και η νότια πλευρά.

α-β. Κιονόκρανα από το ΝΔ. γωνιακό διαμέρισμα των υπερώων.,
γ. Κιονόκρανο από γωνιακό διαμέρισμα των υπερώων.

α. Κιονόκρανο του δυτικού κίονα στην τοξοστοιχία του διαφράγματος του δυτικού υπερώου (σχέδιο του Courtauld Institute), β-δ. Ιωνικά κιονόκρανα με συμφυές επίθημα. Συλλογή γλυπτών της Μονής Βλατάδων.

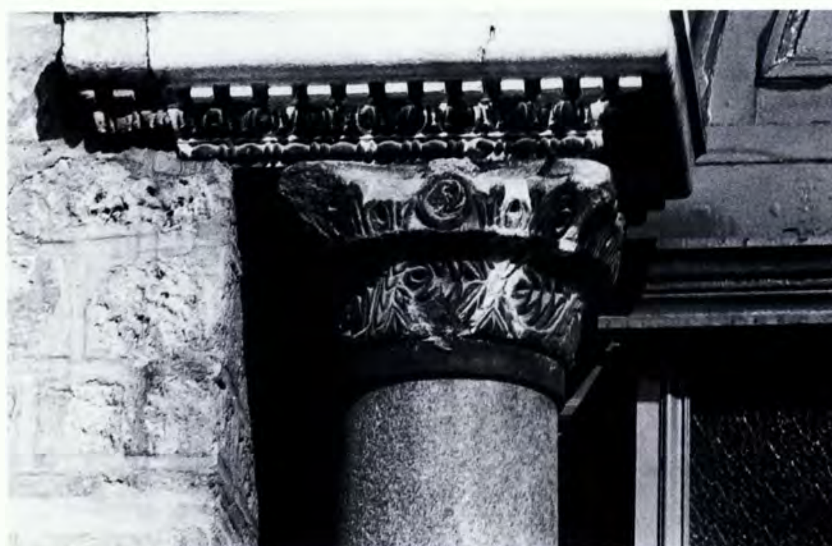

Κιονόκρανα με ανεμιζόμενα φύλλα: α. Από τον Άγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης,
β. Από την Αγία Παρασκευή Χαλκίδας.

Κιονόκρανα: α. Ιωνικό με συμφυές επίθημα, έξω από την κόγχη του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, β-γ. Από την δυτική κύρια είσοδο της Αγίας Σοφίας.

α-β. Κιονόκρανο από το παλαιολόγειο πρόπυλο. Συλλογή Ροτόντας,
γ. Επίθημα του ίδιου κιονοκράνου. Συλλογή Ροτόντας.

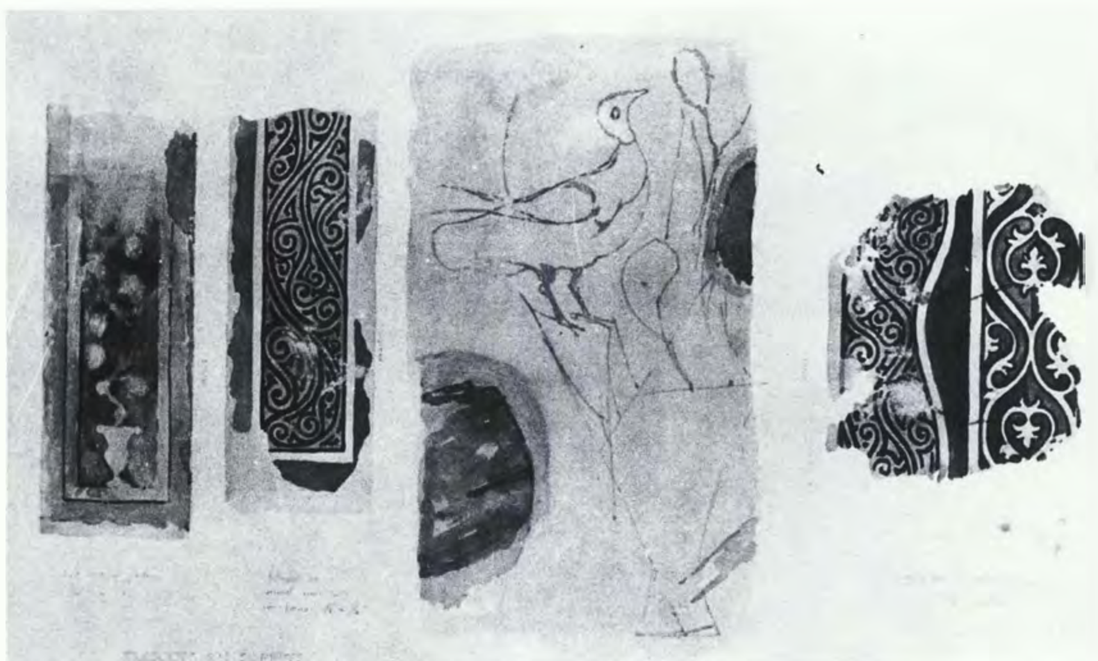
α-β. Κιονόκρανο από το παλαιολόγειο πρόπυλο. Συλλογή Ροτόντας,
γ. Επίθημα του ίδιου κιονοκράνου. Συλλογή Ροτόντας.

Η τοξοστοιχία του βόρειου υπερώου, πριν από το 1909. Άποψη από τον κυρίως ναό.

α. Τοιχογραφία από παράθυρο του δυτικού τοίχου στο δυτικό υπερώο, β. Αδρανή από τα δομικά κονιάματα.
Α: Παλαιοχριστιανική βασιλική, Β: α' φάση Αγίας Σοφίας, Γ: δ' φάση Αγίας Σοφίας, γ. Αχειροποίητος.
Τοιχογράφηση από τα εσωρράχια των παραθύρων και σκίτσο πουλιού πάνω στην τοιχοποιία
(σχέδια του W. S. George, Courtauld Institute).

α-β. Η βόρεια και η νότια επιγραφή στην βάση του τρούλλου,
γ. Η νότια επιγραφή στο ψηφιδωτό του ιερού βήματος.

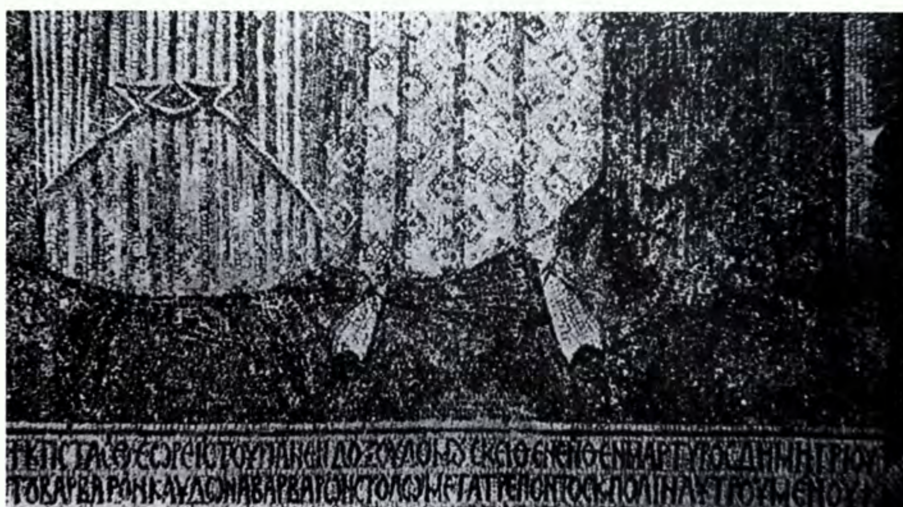

Επιγραφές σε ψηφιδωτά: α. Στην Ανάληψη της Αγίας Σοφίας, β. Στην κόγχη του ιερού στον ναό της Κοίμησης στην Νίκαια.

Επιγραφές σε ψηφιδωτά του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης: α. Στο βόρειο κλίτος (αντίγραφο του W. S. George), β. Του Λέοντος, στο βόρειο κλίτος, γ. Των κτητόρων.

Ανασκαφική τομή Μ. Καλλιγά. Ο δυτικός τοίχος της ανατολικής στοάς του αιθρίου της παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

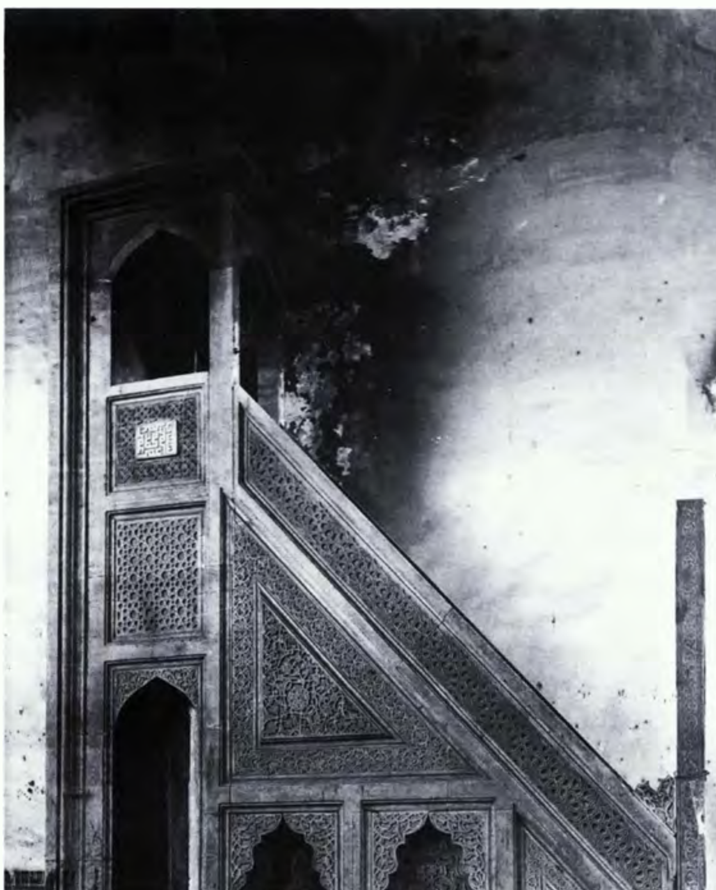

Ανασκαφική τομή Μ. Καλλιγά στα θεμέλια της παλαιοχριστιανικής βασιλικής:
α-β. Λεπτομέρειες της ανατολικής στοάς του αιθρίου, γ. Ο ανατολικός τοίχος του εξωνάρθηκα.

Η τουρκική επιγραφή στην είσοδο του ναού.

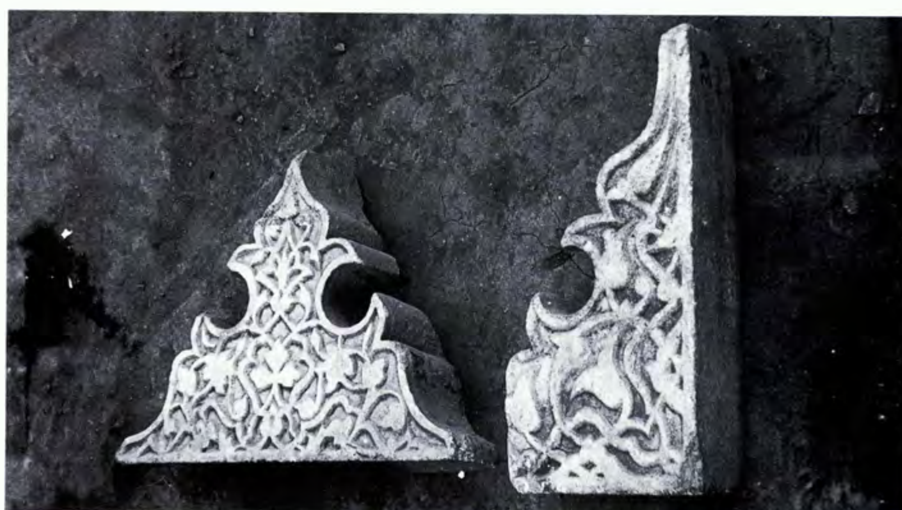
Το μιμπάρ (α) και το μαχφίλ (β), πριν από το 1890.

Ο κεντρικός χώρος του ναού προς τα ανατολικά, μετά την πυρκαγιά του 1890.

α-γ. Τριγωνικά κορυφώματα του μιχράμπ.

α. Δόμος με ροζέτα από την κορυφή της κόγχης τόυ μιχράμπ,
β. Μεγάλη τριγωνική πλάκα από την βόρεια όψη του μιμπάρ.

Μιμπάρ: α. Μικρή τριγωνική πλάκα από την βόρεια όψη του,
β. Μικρή τριγωνική πλάκα και θραύσματα του στηθαίου από την νότια όψη του.

α. Γωνιακά στοιχεία από τα στηθαία του μαχφίλ, β. Τμήμα μικρής κόγχης του μιμπάρ.

Μιμπάρ: α. Θραύσμα του μεγάλου τοξωτού ανοίγματος.
β. Τετράγωνη πλάκα στηθαίου καθίσματος.

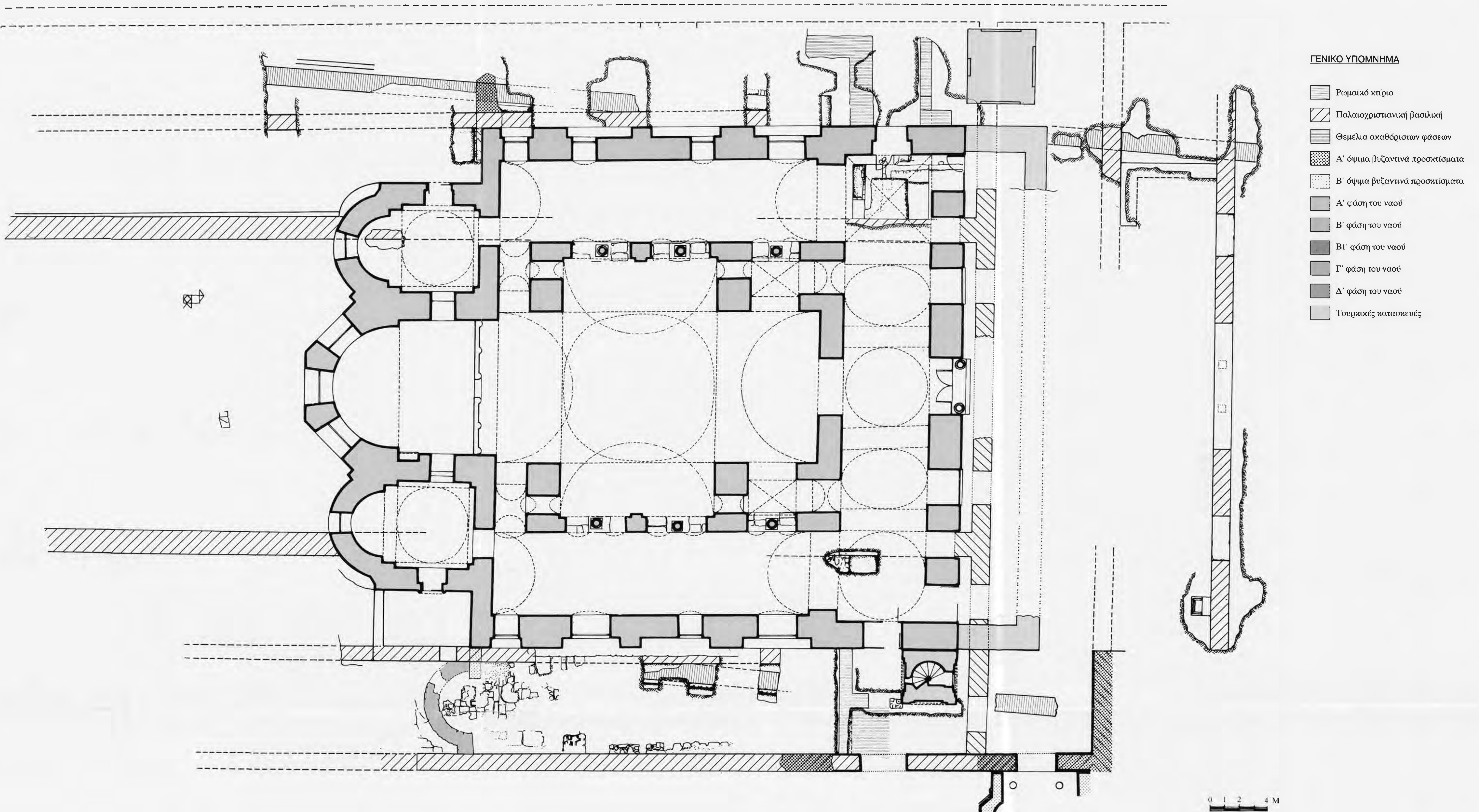
Μιμπάρ, πύλη: α. Η πρόσοψη με το τόξο και την υπερκείμενη επιγραφή, β. Η πίσω όψη.

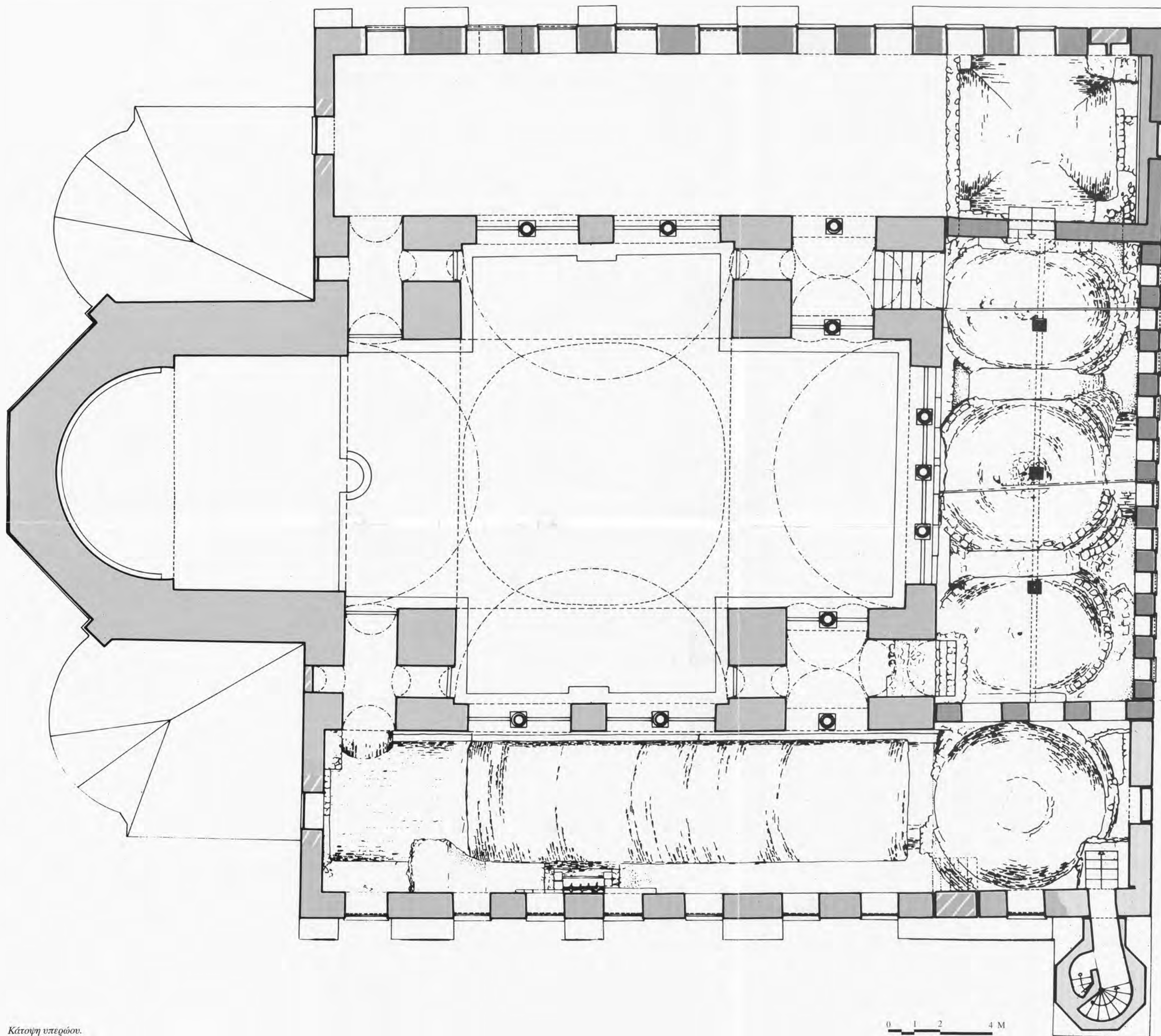

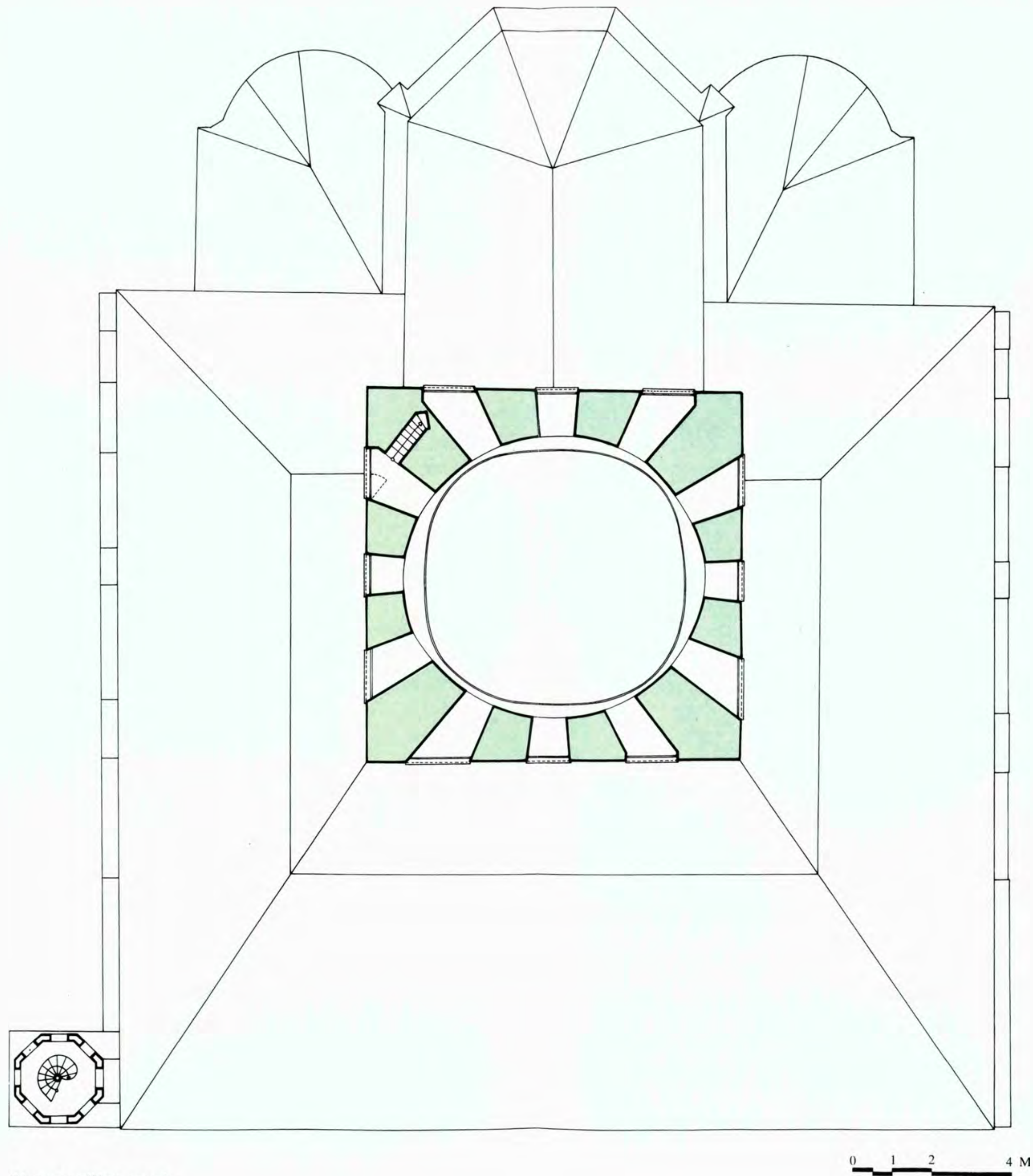
α. Η πρόσοψη του βόρειου ορθοστάτη της πύλης του μιμπάρ, β. Τμήματα από στηθαία του μαχφίλ,
γ. Ο βόρειος ορθοστάτης της πύλης του μιμπάρ και τμήμα μικρής κόγχης της βόρειας όψης.

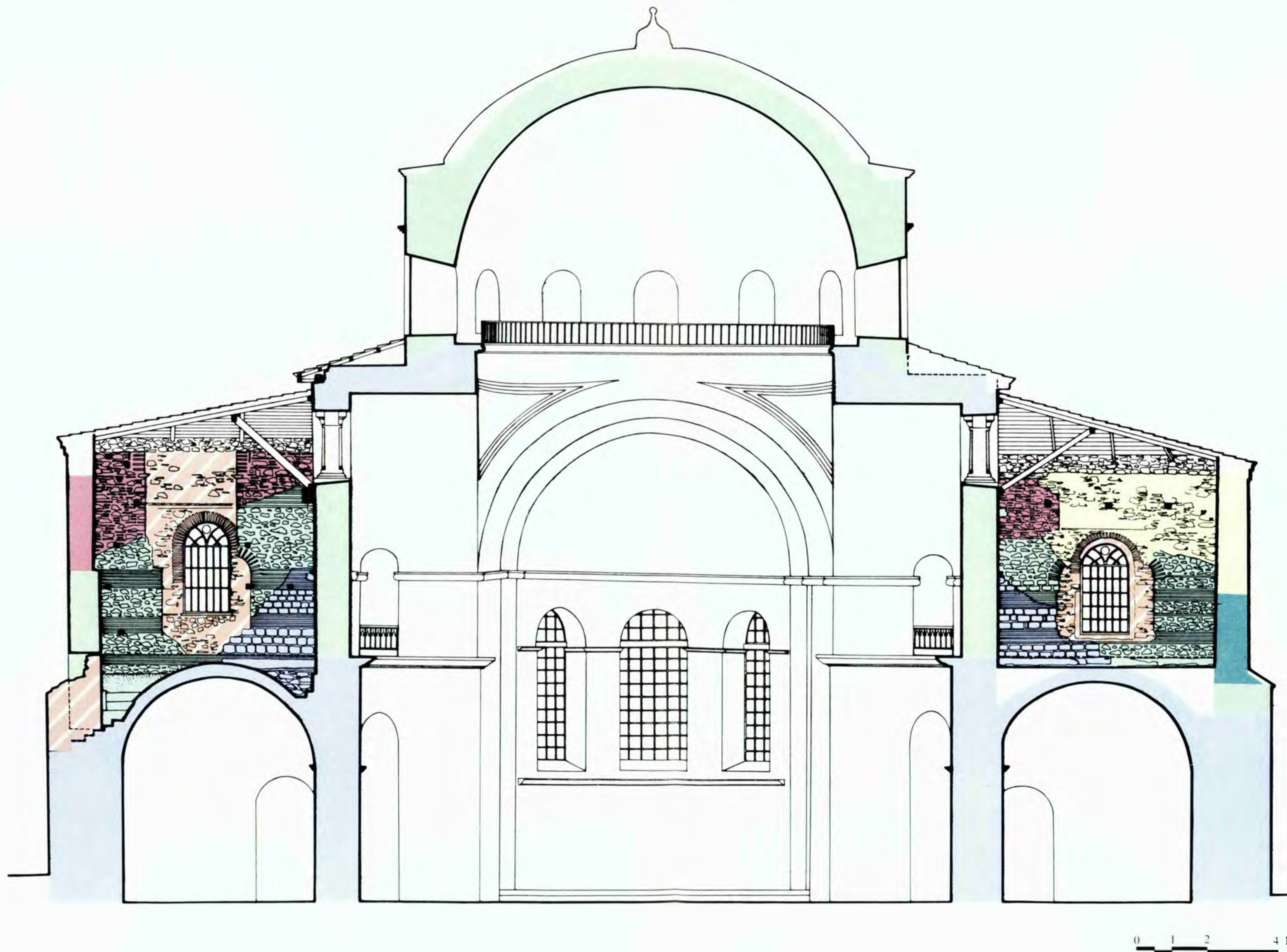
Γενική κάτοψη του ναού της Αγίας Σοφίας με τα γύρω ευρήματα.

Κάτοψη υπερώου.

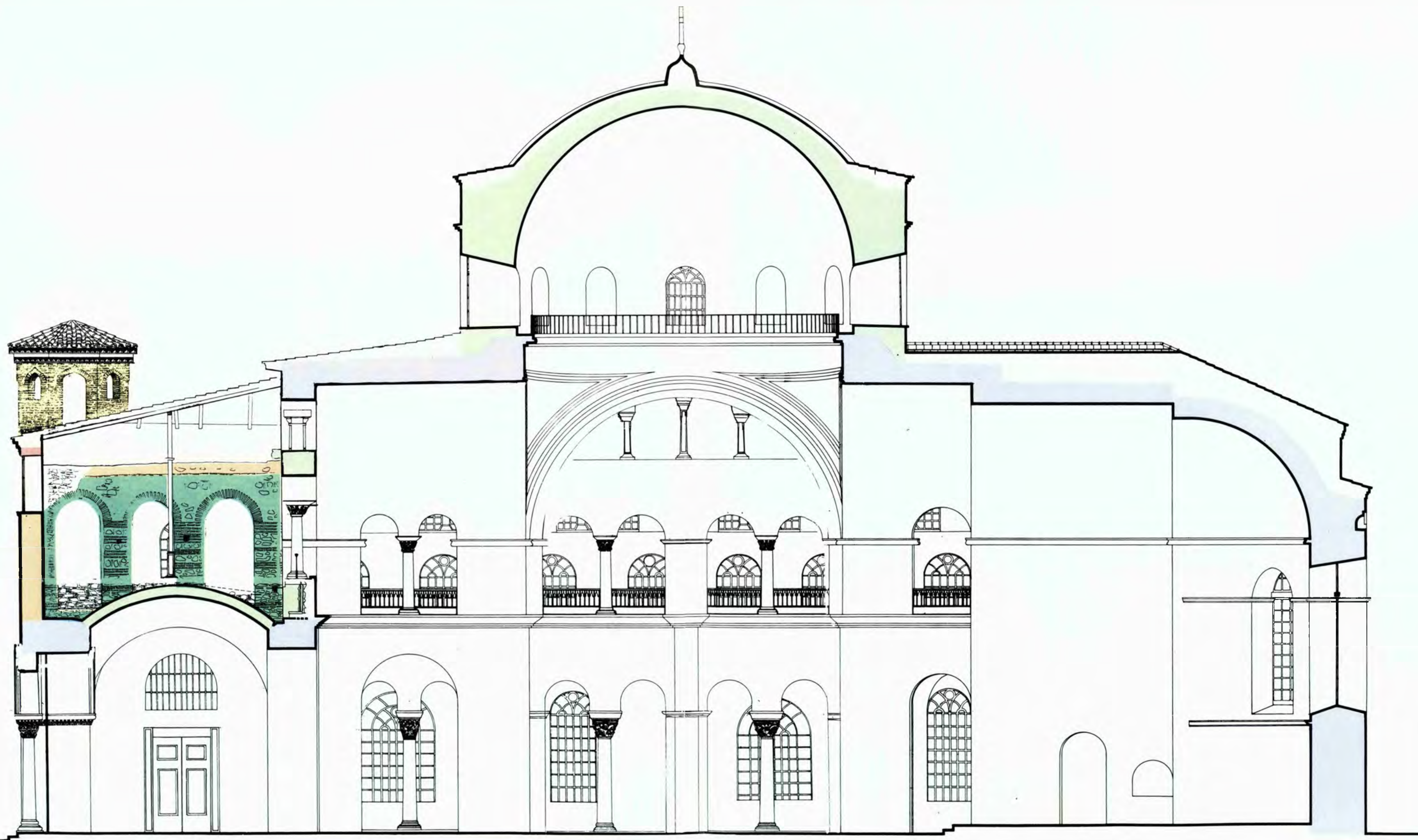
Κάτοψη τρούλλου, οροφής

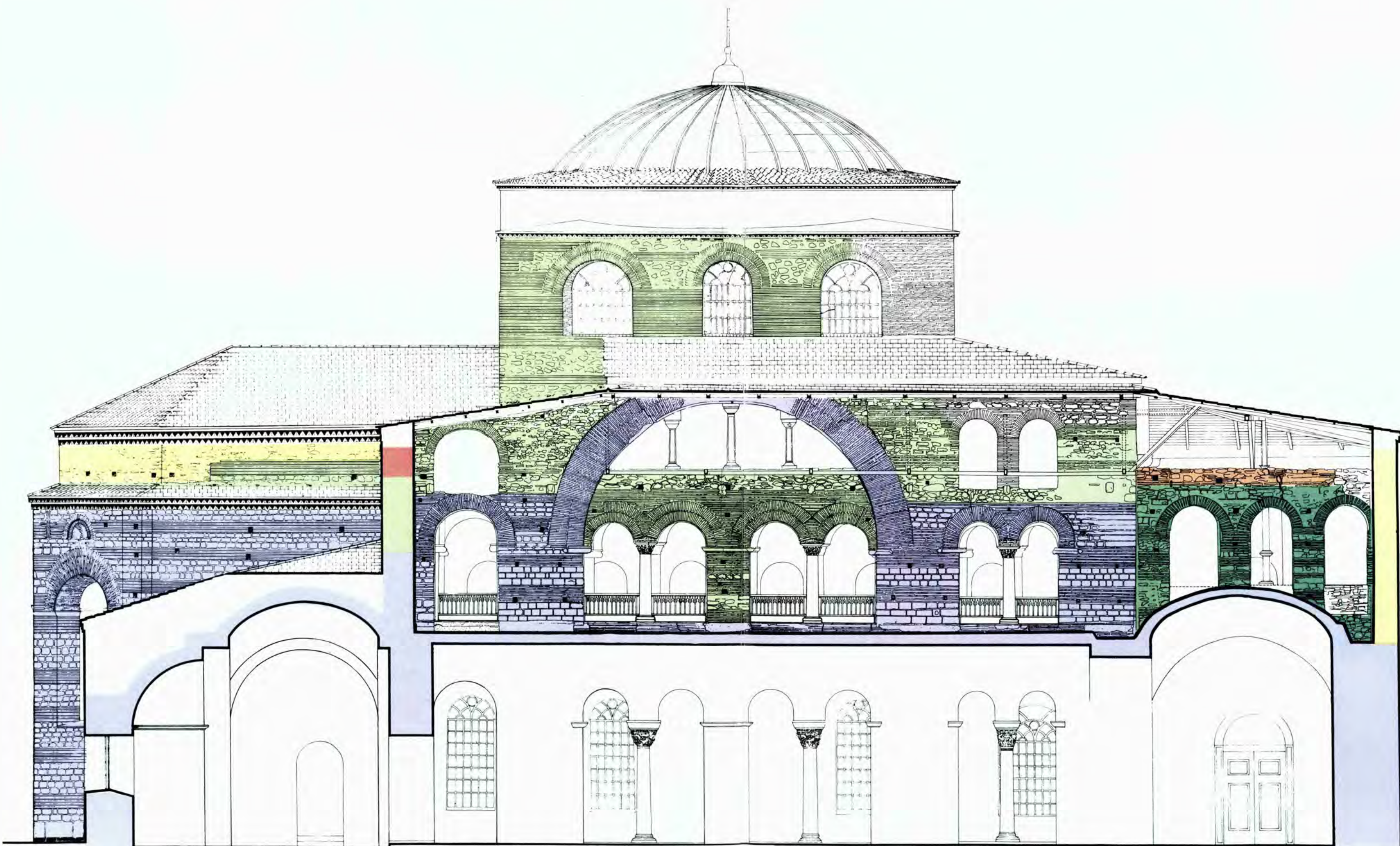
Κατά πλάτος τομή.

Τομή στον νάρθηκα.

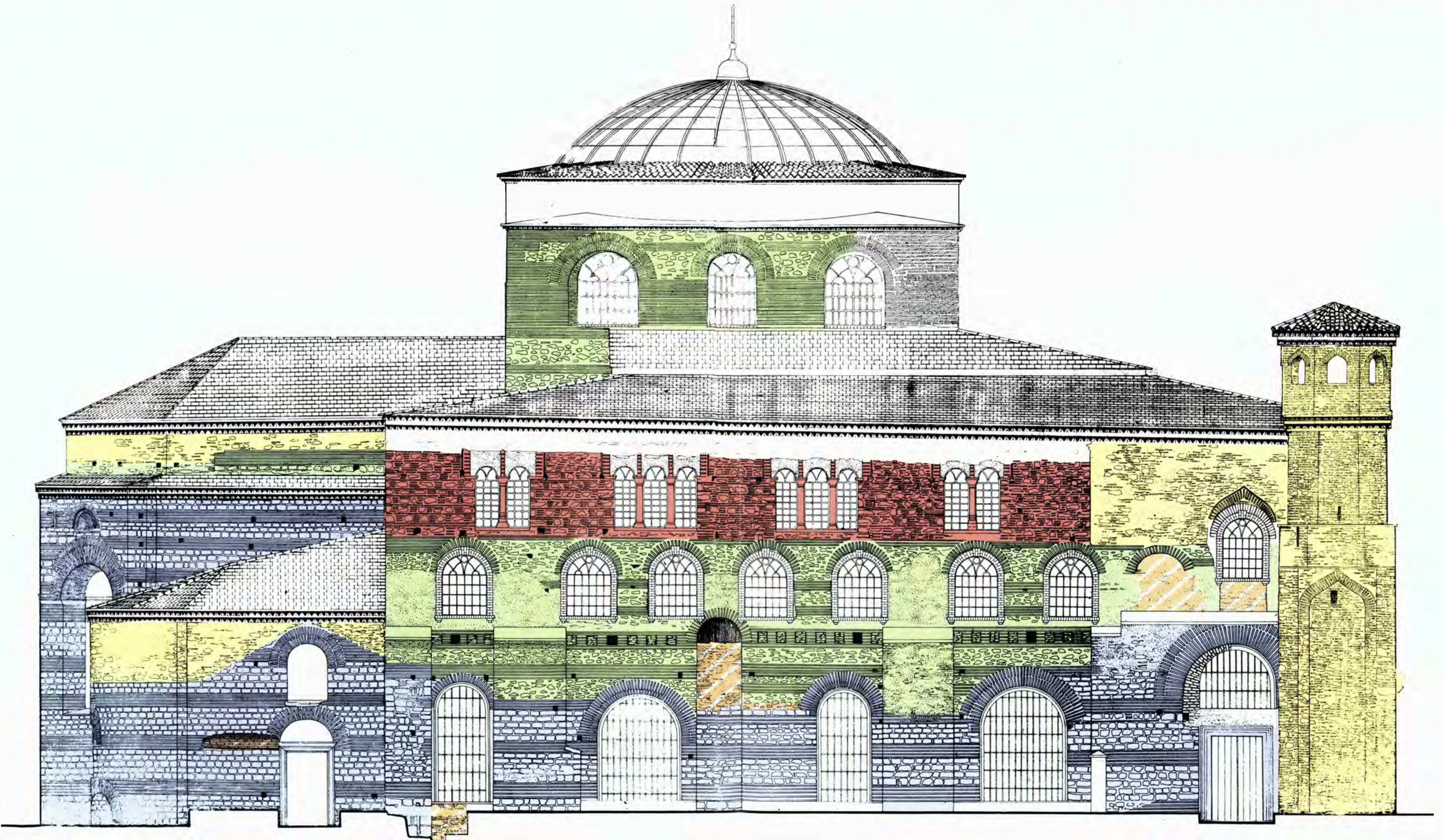

Κατά μήκος τομή.

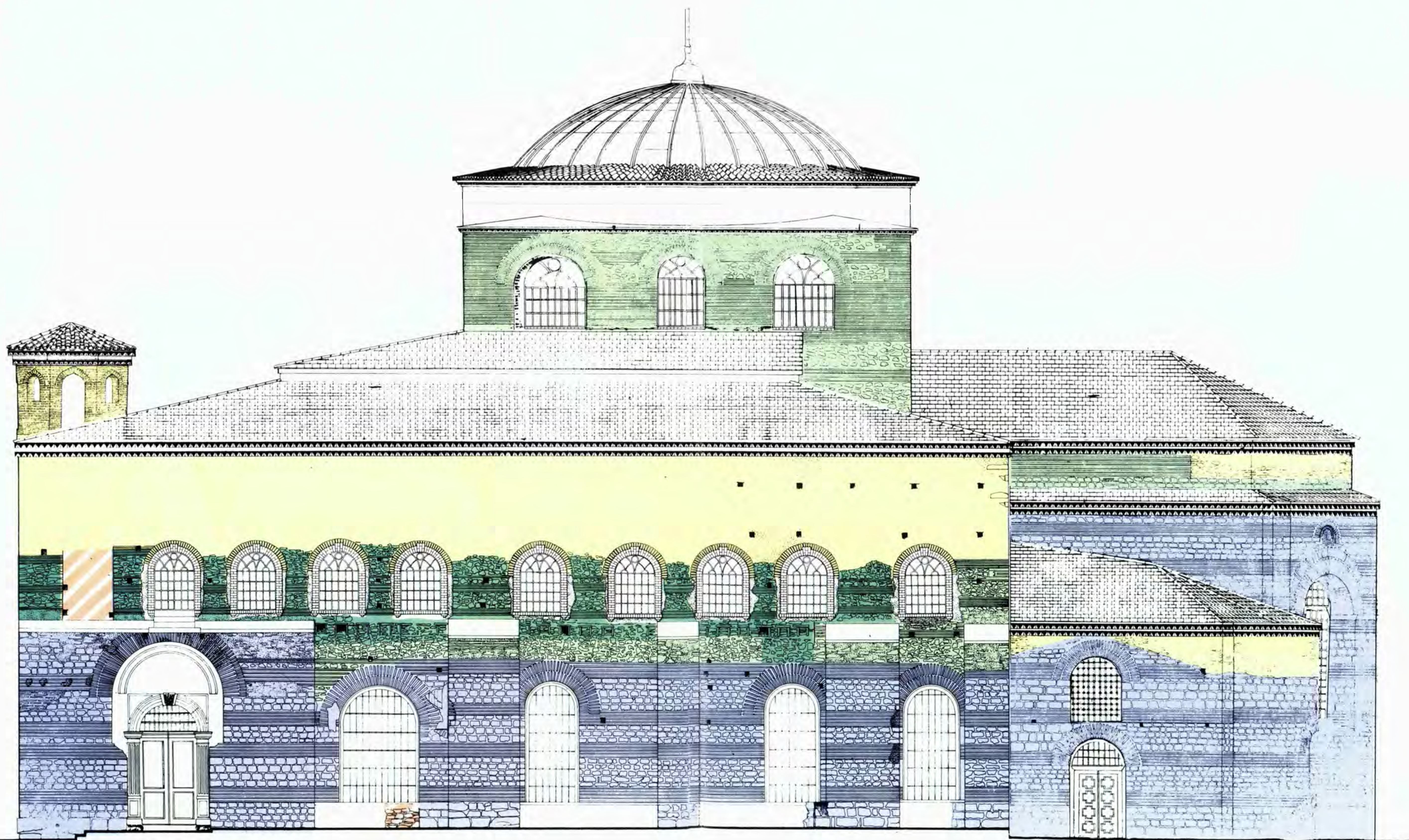

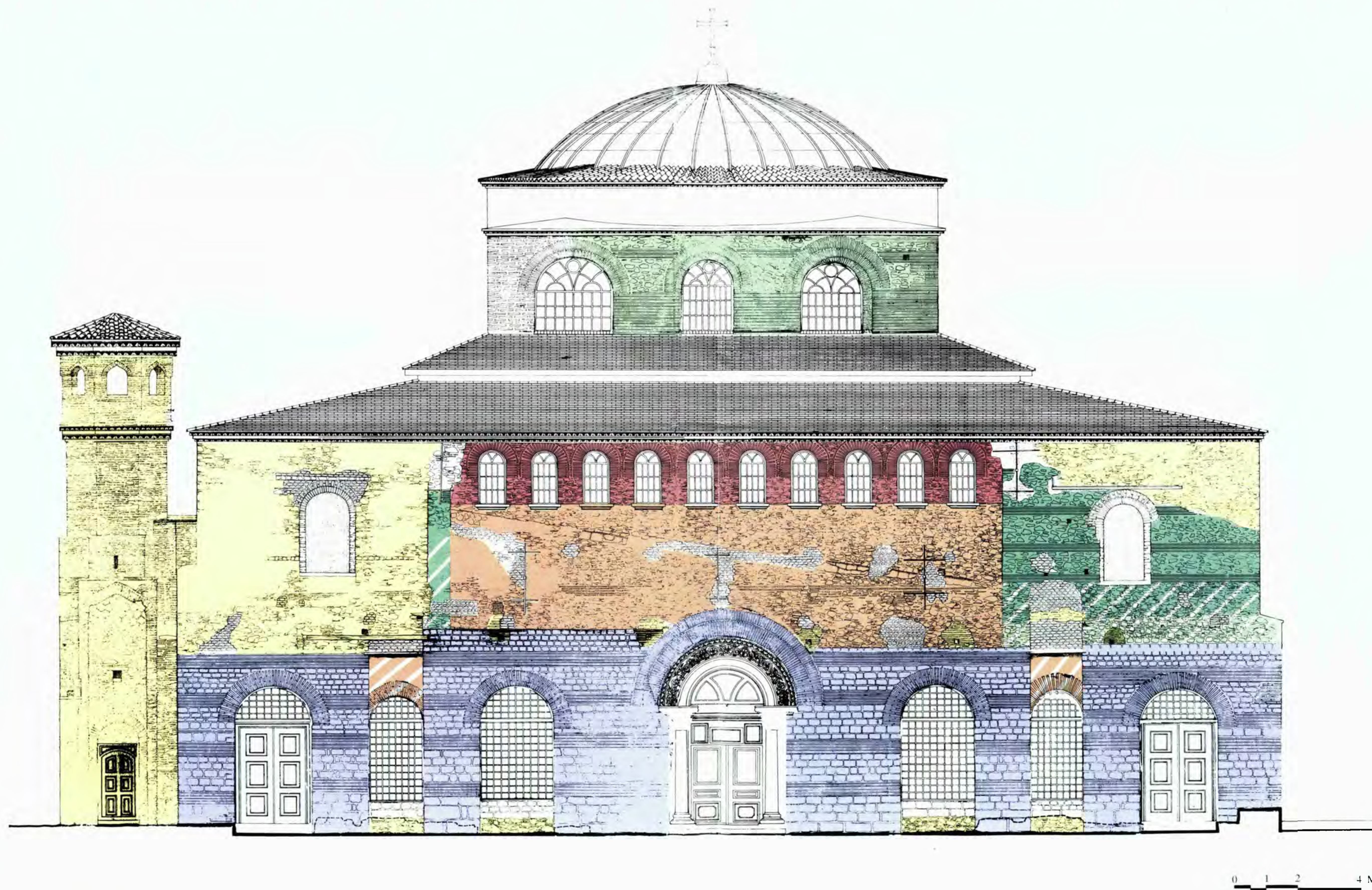
Τομή στο βόρειο κλίτος.

0 1 2 4 M

Η βόρεια όψη του ναού.

0 1 2 4 M

Η δυτική όψη του ναού.

ISBN 960-214-131-X